

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ВОСТОКОВЕДЧЕСКИЙ
СБОРНИК**

II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1964

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՏՐ

ՈԱԶԵ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

II

ՈԱ-5235

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1964

*Փողովանուն եզիրված է Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրների
պատմության, տնտեսության և կուլտուրայի, նրանց արտաքին և
ենթին զաղաքականության ակտուալ պրոբլեմների ուսումնասիրու-
թյանը:*

Сборник посвящен изучению ряда актуальных вопросов истории, экономики и культуры стран Ближнего и Среднего Востока и их внутренней и внешней политики.

Խմբագրական կոլեգիա

Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ, Ն. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ՀԱԶԻՏԵ ԶՆԴԻ

Редакционная коллегия:

О. Г. ИНДЖИКЯН, Г. М. ЕГАНЯН, Н. О. ОГАНЕСЯН,
Е. Қ. САРКСЯН, АДЖИЕ ДЖНДИ

**ԻՐԱՔԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ 1952 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵՂՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԵՂԸ ԻՐԱՔԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Արևելքի երկրների հետպատերազմյան շրջանի պատմության բնորոշ գիծը՝ նրանց պայքարն է գաղութակալության, իմպերիալիզմի կապանքները փշրելու և ինքնուրույն ազգային զարգացման ուղի դուրս գալու համար: Այդ տեսակետից բացառություն չէ նաև Իրաքը, որի ժողովուրդը տվել է մի շարք հերոսամարտեր իր ազգային իղձերն իրականացնելու ճանապարհին: Իրաքի ժողովրդի պայքարն ընթացել է երկու ուղղությամբ. պայքար ներքին բարեփոխումների համար և պայքար օտարերկրյա իմպերիալիզմի դեմ, որը տնտեսական և քաղաքական ստրկացման էր ենթարկել երկիրը: Այդ պայքարի պատմության կարևոր էջերից է Իրաքի աշխատավորների 1952 թվականի, և հատկապես, նոյեմբերյան ելույթները:

Այս հարցը պատմագրության մեջ չի լուսաբանված: Նրա մասին միայն համառոտակի և թուլցիկ նշվում է Իրաքին և արաբական ազգային-ազատագրական շարժումներին նվիրված աշխատություններում և կամ ժողովածուներում: Մինչդեռ, 1952 թ. նոյեմբերյան ելույթներն արժանի են հատուկ ուսումնասիրության, քանի որ նրանք հանդիսանում են Իրաքի հետպատերազմյան ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր էտապներից մեկը:

Սակայն նախքան բուն ելույթների պատմության շարադրմանն անցնելը անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի նկարագրել Իրաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակը:

Իրաքը հետամնաց գյուղատնտեսական երկիր է: Նա ժամանակակից իմաստով արդյունաբերություն չունի, իսպառ բացակայում են մետալուրգիան, մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը և այլն: Շատ թե քիչ զարգացած է թեթև արդյունաբերությունը՝ տեքստիլ, կաշվի, սննդի և այլն:

Իրաքի հիմնական հարստությունը նավթն է, որը սակայն ամբողջովին գտնվում է օտարերկրյա նավթային մոնոպոլիաների ձեռքին: Նրա հիմնական շահագործողը Երաք Պետությունն է, որը միավորում է անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական կապիտալը: Օտարերկրյա ընկերությունները նավթից հսկայական շահույթներ էին ստանում: Այսպես օրինակ, Իրաքում 1952 թ. արդյունահանվել է 18.216.940 տոննա նավթ: Դրանից Երաք Պետությունն ընկերության մաքուր շահույթը կազմել է 182 միլիոն դոլար¹, այսինքն յուրաքանչյուր տոննայից նա ստացել է 10 դոլար շահույթ: Իսկ ի՞նչ էր ստանում Իրաքի կառավարությունը նավթի հանույթից և վաճառքից: Մինչև 1952 թ. փետրվարի 3-ի պայմանագիրը նա օտարերկրյա ընկերություններից ստանում էր ցնդամենը 20 ցենտ յուրաքանչյուր բարրելի (1 անգլիական բարրելը հավասար է 163,65 լ.) համար և դա այն ժամանակ, երբ բարրելը վաճառվում էր 2 դոլարով: Ինչպես տեսնում ենք տարբերությունը հսկայական է՝ 10 անգամ:

Իմպերիալիստական այս կողմնակալը չէր կարող դժգոհություն չառաջացնել Իրաքի շրջատաավորների և ազգային բուրժուազիայի մոտ: Իրաքում, հատկապես Իրանի դեպքերից հետո, ավելի ու ավելի ուժեղացավ նավթարդյունաբերության ազգայնացման պահանջը: Երաք Պետությունն-ի ղեկավարները հաշվի առնելով Իրանի դասերը և Իրաքում տեղի ունեցած ժողովրդական մի շարք ցույցերը, «ողջամտություն» ցուցաբերեցին և վճռեցին որոշ զիջումների դիմել, քան թե զրկվել բոլորից: 1952 թ. փետրվարի 3-ին Իրաքի կառավարության և Երաք Պետությունն-ի միջև կնքվեց նոր նավթային համաձայնագիր, որը սահմանեց 50/50-ի սկզբունքը, այսինքն Իրաքն այսուհետև ստանալու էր նավթից ստացվող շահույթների 50 տոկոսը: Սա մի զիջում էր, որ օտարերկրյա իմպերիալիստները կատարեցին հակառակ իրենց կամքի: Սակայն պետք է նշել, որ 50/50 տոկոսի սկզբունքը երբեք չպահպանվեց: Իրաքը փաստորեն ստանում էր շահույթների ոչ թե 50, այլ 35 տոկոսը:

Օտարերկրյա կապիտալն ուղղակի խեղդում էր Իրաքի էկոնոմիկան: Դրա լավագույն օրինակը կարող է հանդիսանալ Զարգացման խորհրդի (Development Board) քաղաքականությունը: Զարգացման խորհուրդը ստեղծվել էր 1950 թ.: Նա կազմված էր օտարերկրյա՝ անգլիական, ամերիկյան և այլ մասնազնտներից և փաստորեն Իրաքի կառավարությունից անկախ էր: Օտարերկրյա իմ-

¹ «Правда», 11 июня 1953 года.

պերիալիստները խորհուրդը դարձրին մի գործիք, որպեսզի դրա միջոցով երկրի զարգացման համար առանձնացված միջոցները փոշիացնեն, ծախսեն երկրորդական խնդիրների վրա և խանգարեն Իրաքի ինդուստրիալիզացիային: Դա երևում է թեկուզ հետևյալ փաստերից. 1952—1953 թթ. նախատեսվել էր ուղղման վրա ծախսել 1 մլն. 64 հազար դիժար, շենքերի կառուցման վրա՝ 2 մլն. 650 հազար, ճանապարհների վրա՝ 2 մլն. 933 հազար և արդյունաբերության վրա 5 մլն. դիժար: Ընթացքում: Ընթացքում (պալատներ, հյուրանոցներ և այլն) վրա ավելի շատ է ծախսվել, քան թե արդյունաբերության: Այդ փաստն ինքնին բնորոշ է Ջարգացման խորհրդի քաղաքականության համար:

«Ալ-Ախբար» թերթը քննադատելով Ջարգացման խորհրդի գործունեությունը նշում էր, որ նա իր քաղաքականությունը հարմարեցնում է Արևմուտքի շահերին: Իսկ «Ալ-Իզդա» թերթը ամփոփելով Ջարգացման խորհրդի երկու տարվա աշխատանքների արդյունքները իրավացիորեն եկել է աթեզավարկության, որ նա նվազագույն ուշադրություն անգամ չի դարձրել որևէ իսկապես կարևոր պլանի վրա: Թերթը դա բացատրում էր նրանով, որ խորհրդի գործունեությունը որոշողը եղել են իմպերիալիստական պետությունները:

Իրաքի ազգային արդյունաբերության զարգացմանը չէին նպաստում նաև երկրում գոյություն ունեցող օրենքները: Այդ օրենքները ազգային արդյունաբերությունը չէին ապահովում օտարերկրյա ուժեղ մրցակիցներից: Դրա հետևանքով փչել էր այն մարդկանց թիվը, որոնք համարձակվում էին իրենց կապիտալը ներդնել արդյունաբերության մեջ: Փչել էին արդյունաբերական զանազան ընկերությունները, որոնք կոչված էին առաջնակարգ դեր խաղալ երկրի էկոնոմիկայում: 1952—1953 թթ. Իրաքում եղել է մասնավոր 9 արդյունաբերական, 13 առևտրական, 1 տրանսպորտային և 9 խառն ընկերություններ, որոնց ընդհանուր կապիտալը եղել է մի շնչին գումար՝ ընդամենը 2 մլն. 123 հազ. դիժար: Իրաքի ընդդիմադիր ուժերը պահանջում էին երկրի արդյունաբերությունն ապահովել համապատասխան պաշտպանությամբ: Սակայն Իրաքի կառավարությունը խուլ էր մնում այս կենսականորեն անհրաժեշտ պահանջի հանդեպ:

¹ UN Summary of Recent Economic Developments in the Middle East 1952—1953, New York, 1954, p. 61.

Ինչպես նշվեց, Իրաքը գյուղատնտեսական երկիր էր: Սակայն գյուղատնտեսությունը նույնպես գտնվում էր զարգացման ցածր մակարդակի վրա:

Շուրջ շնայած ձևականորեն համարվում էր պետական, բայց իրականում կենտրոնացված էր շեյխերի և կալվածատերերի ձեռքում: Նրանց պատկանող հողակտորները համնում էին հարյուր և նույնիսկ հազար հեկտարների: Ֆեոդալները իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով երկրի հողային տարածությունների մեծ մասը գյուղացիության գերակշռող մեծամասնությունը դատապարտել էին հողազրկության: Գյուղացիները ստիպված էին կամ վարձով աշխատել կալվածատիրոջ մոտ և կամ որևէ հողամաս վարձակալել, որի համար նրանք վճարում էին բերքի 2/5-ից մինչև 3/7-ը: Գրանից հետո գյուղացուն շատ քիչ բան էր մնում և նա կիսաքաղց կյանք էր վարում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների վրա հիմնված Իրաքի գյուղատնտեսությունը չէր կարողանում ապահովել երկրի պահանջները: Նա ապրում էր խոր ճգնաժամ:

Իրաքի գյուղատնտեսության ծանր վիճակը չէր կարող շահահանգստացնել երկրի հասարակայնությանը: Գյուղացիները, հասարակության առաջադեմ խավերը հանդես էին գալիս ռեֆորմների, ֆեոդալական հարաբերությունները լիկվիդացնելու պահանջով: Իրաքի ազգային-դեմոկրատական պարտիայի օրգան «Ալ-Ահալիա»-ն քննարկելով հողային հարաբերությունների հարցը Իրաքում, նշում էր, որ անհրաժեշտ է գյուղատնտեսությունը վերակառուցել, վերացնել խոշոր, ֆեոդալական հողատիրությունը և զարկ տալ մանր հողատիրությանը: Արաբ ազգերը, — գրում էր թերթը, — եկել են այն գիտակցության, որ բոլոր շարիքների հիմքը ֆեոդալիզմն է, որը աշխարհի շատ մասերում վերացվել է, բայց շարունակում է տիրապետող մնալ արաբական մի շարք երկրներում¹:

Ֆեոդալական այս սիստեմը, միահյուսված իմպերիալիզմի հետ, ոչ միայն արգելակում էր արդյունաբերության զարգացումը, այլև պատճառ հանդիսանում երկրի աղքատության և կյանքի ցածր մակարդակի: 1952 թվականին ապրուստը համեմատած նախապատերազմյան՝ 1939 թվականի հետ թանկացել էր ավելի քան հինգ անգամ²:

¹ ՑԷՊ «The Iraq Times», Baghdad, October 15, 1952.

² Statistical Abstract, Baghdad, 1956, p. 158.

1952 թվականին Իրաքում ուսումնասիրություններ կատարեց Միավորված Ազգերի կազմակերպության սնդի և գյուղատնտեսության կազմակերպության ներկայացուցիչը: Իր կատարած ուսումնասիրությունների հիման վրա նա ներկայացրեց մի զեկուցագիր, որի մեջ գրում էր. «Մեր հետազոտությունները պարզ դարձրին, որ թերասնումը համընդհանուր է: Բացի բարձր դասակարգերից, որոնք տառապում են գերուտելուց, պետք է ասվի, որ բնակչության 75—80%—ը չի ստանում ոչ լավ և ոչ էլ բավարար սնունդ: Երեխաների մեծ մասը թերզարգացած են աճի և քաշի տեսակետից, մեծահասակները նույնպես շունճ համապատասխան քաշ¹: Այս բոլորից հետո մի՞թե զարմանալի է, որ Իրաքում շափաղանց բարձր է մահացության և հատկապես երեխաների մահացության տոկոսը: 1952 թվականին Բաղդադում ծնվել է 9726 մարդ և նրանցից մահացել՝ 1381-ը: Իսկ ամբողջ երկրում 1952 թվականին ծնվել է 41037 մարդ և մահացել՝ 18063-ը²: Մահացության այսպիսի բարձր թիվը պետք է բացատրել նյութական կյանքի վատ պայմաններով և առողջապահության գործի վատ դրվածքով:

Իրաքի աշխատավորների մոտ մեծ դժգոհություն էր առաջացնում նաև օտարերկրյա՝ անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստների միջամտությունը Իրաքի ներքին գործերին: Նրանք հատկապես հանդես էին գալիս 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագրի դեմ, որը սահմանափակել էր Իրաքի սովերենությունը, Իրաքը վերածել բրիտանական իմպերիալիզմի ռազմական բազայի: Իրաքի աշխատավորները պահանջում էին վերջ տալ իմպերիալիզմի շահերը արտահայտող ու պաշտպանող քաղաքականությունը և վարել շեղոք ու ինքնուրույն քաղաքականություն, այնպիսի քաղաքականություն, որը համապատասխաներ Իրաքի և արաբական մյուս երկրների շահերին ու պահանջներին: Ահա այսպիսին էր իրադրությունը Իրաքում 1952 թ.:

Իրաքում իշխող այս իրադրության պայմաններում էր, որ տանջված ու թշվառ ժողովուրդը մեկ անգամ ևս ոտքի ելավ պաշտպանելու իր և իր երկրի շահերն ու ազատությունը: 1952 թ. հունվարին հուզումներ սկսեցին Բաղդադում և երկրի մի շարք վայրերում: Հունվարի 27-ին աշխատավորները ցանկաբուսում էին նշել Իրաքի ժողովրդի 1948 թ. հակաանգլիական ցույցի շորրորդ տա-

¹ Doris Adams, Iraq's People and Resources, Les Angeles, 1958, p. 76.

² Statistical Abstract, 1952, Baghdad, 1954, pp. 63, 69.

րեզարձը: Իրաքի աշխատավորները ամեն տարի նշում էին այդ օրը, իրենց հարգանքը մատուցելով Իրաքի ազատության համար ընկած մարտիկների հիշատակին:

Կառավարությունն սպասում էր այդ բանին: Ոստիկանական ուժերը և զորամասերը նախօրոք մարտական պատրաստության մեջ դրվեցին: Հունվարի 27-ի վաղ առավոտից սկսած զինված ոստիկանական ուժերը ավտոմեքենաներով շրջում էին Բաղդադի փողոցներով, որպեսզի կանխեն որևէ ելույթ: Ոստիկանությունն արգելեց ուսանողներին պսակ դնելու 1948 թ. ելույթների զոհերի գերեզմաններին: Սակայն կառավարության ձեռք առած բոլոր միջոցառումներն ու խստությունները չկարողացան կանխել ժողովրդական ելույթները: Այդ օրը Բաղդադում տեղի ունեցավ մեծ ցույց, որը ճնշելու համար կառավարությունը դուրս բերեց ոստիկանական խոշոր ուժեր: Տեղի ունեցավ ընդհարում ցուցարարների և ոստիկանների միջև, որի ժամանակ վերջիններս խաղաղ ցուցարարների վրա կրակ բացեցին: Նրանցից մի քանիսը վիրավորվեցին: Կառավարությունը ճնշեց այդ ցույցը և նրա մասնակիցներից շատերին ձերբակալեց:

Իրաքի աշխատավորների 1952 թ. հունվարյան ցույցը մի ավելորդ անգամ վկայում էր նրանց վճռականության մասին՝ պայքարելու իրենց երկիրն ստրկացնող իմպերիալիստական ամեն մի ոտնձգության դեմ:

Իրաքի աշխատավորներին շատ էր հուզում նավթի հարցը: Նրանք հանդես էին գալիս նավթարդյունաբերության ազգայնացման պահանջով: Ինչպես նշվեց, 1952 թ. փետրվարի 3-ին Իրաքի կառավարության և օտարերկրյա նավթային երեք ընկերությունների միջև կնքվեց նոր նավթային համաձայնագիր, որով նավթի շահույթից ստացվող Իրաքի բաժինը բարձրացվեց մինչև 50% -ի, սակայն կոնցեսիոներներն պահպանեցին իրենց բոլոր իրավունքները:

Նավթի վերաբերյալ այս նոր համաձայնագիրը չբավարարեց և չէր էլ կարող բավարարել Իրաքի հասարակայնությանը: Սայր առավ խոր դժգոհություն և զայրույթ: Իրաքի ժողովուրդը պահանջում էր չվավերացնել երկրի տնտեսական շահերին վնասող այդ պայմանագիրը: Նա պահանջում էր ազգայնացում: Դրան ամեն կերպ դիմադրում էին օտարերկրյա մոնոպոլիաները և նրանց շահերը պաշտպանող Իրաքի կառավարությունը: Պրեմիեր-մինիստր Նուրի Սաիդը, որին անվանում էին «անգլիական գործիք», հանդես գալով ժողովրդի պահանջի դեմ, նշում էր, թե նավթի ազգայ-

նացումը կենդանակի լրիվ անկում, որը կառաջացնի գործազրկության և տնտեսության կատաստրոֆա, զուցե ավելի վատ, քան թե Իրանում¹։ Նա փորձում էր ժողովրդին վախեցնել տնտեսական քայքայման մոռյլ հեռանկարներով, որպեսզի ապահովեր նավթային ընկերությունների տիրապետությունը Իրաքում։ Սակայն ժողովուրդն այդ հարցին նայում էր այլ կերպ. նա դռնում էր, որ երկրի էկոնոմիկան ուժգին թափով կղարզանա, եթե նավթային արդյունարերությունն ազգայնացվի և նրանից ստացվող եկամուտները ծախսվեն արդյունարերության, գյուղատնտեսության ու կուլտուրայի զարգացման համար։

1952 թ. փետրվարի 18-ին Իրաքի քաղաքական պարտիաների կոչով երկրում սկսվեց համընդհանուր գործադուլ ուղղված նավթային համաձայնագրի դեմ։ Վախեցած կառավարությունը փողոց դուրս բերեց զինվորական ուժեր։ Ոստիկանները բռնի կերպով ստիպում էին առևտրականներին բացել իրենց խանութները։ Պրեմիեր-մինիստր Նուրի Սաիդը երկու անգամ պաշտոնապես դիմեց ժողովրդին և սպառնաց, որ նավթային Նոր համաձայնագրի դեմ հանդես եկողների նկատմամբ ձեռք կառնվին ամենազաժան միջոցները։ Փետրվարի 15-ին իշխանությունները, վախենալով ուսանողական ցույցերից, 15 օրով փակեցին Իրաքի բոլոր ուսումնական հաստատությունները²։ Սակայն փետրվարի 28-ին նրանք հարկադրված եղան կրկին բացել դրանք։ Հենց այդ օրն էլ Բաղդադի ուսանողները դասադուլ հայտարարեցին, պահանջելով ազատ արձակել իրենց այն ընկերներին, որոնք ձերբակալվել էին համընդհանուր գործադուլի ժամանակ։

Իրաքի կառավարության ձեռք առած ռեպրեսիվ միջոցները չէին կարող կանգնեցնել ժողովրդական շարժումը։ Ապրիլի 14-ին Բաղդադում տեղի ունեցավ մի նոր, հզոր հակաիմպերիալիստական ցույց, ուղղված Նուրի Սաիդի կառավարության դեմ։ Ցուցարարները առաջադրելով մի շարք պահանջներ, հանդես էին գալիս ընդդեմ նավթային նոր համաձայնագրի։ Նուրի Սաիդը դաժանությամբ ճեշեց այդ ցույցը։ Գնդակոծության ժամանակ սպանվեցին երկու և վիրավորվեցին 37 հոգի։ Մի շարք ցուցարարներ ձերբակալվեցին և բանտերը նետվեցին³։

¹ „The Iraq Times“, Baghdad, February 12, 1952.

² «Аш-Յարк», Бейрут, 16 февраля 1952 года.

³ «Аш-Յարк», Бейрут, 15 апреля 1952 года.

Կառավարությունը հայտարարեց, որ նավթային նոր համա-
ձայնագրի դեմ ուղղված այս շարժումը կաղճակներպել են կոմու-
նիստները, որոնք իբր իրենց հրահանգները ստանում են արտա-
սահմանից: Իրաքի կառավարողները դիմում էին նման հերյուրան-
քի, երբ ընկնում էին նեղ դրուսյան մեջ:

Իրաքի կոմունիստները, որոնք գտնվում էին ընդհատակում,
հանդիսանում էին իրենց երկրի ազատության գործին նվիրված
ամենահետևողական մարտիկները: Նրանք իրենց գործունեության
մեջ ղեկավարվում էին ոչ թե քառարեղծ հրահանգներով, այլ
իրենց ժողովրդի շահերով:

Իրաքի ժողովրդի պայքարը շահագրեցրեց նավթարդյունաբերու-
թյան ազգայնացմանը: Իրաքի կառավարությունը ճնշեց ժողովրդա-
կան ելույթները և պահպանեց օտարերկրյա իմպերիալիստների
դիրքերը Իրաքում: Սակայն պետք է նշել, որ վերը նշված ելույթ-
ները նպաստեցին նավթից ստացվող շահույթներից Իրաքի բաժնի
ավելացմանը: Իմպերիալիստները վախենալով, որ ժողովրդական
շարժումների հետևանքով կարող են զրկվել նավթից ստացված
ամբողջ շահույթներից՝ ավելի ընկալաբար հարմար գտան զբանց
մի մասը զիջել Իրաքին: Այս, անշուշտ, Իրաքի աշխատավորական
մասսաների որոշակի հաջողությունն էր:

1952 թ. Իրաքում ծավալված ժողովրդական շարժումների մեջ
կարևոր տեղ է բռնում Իրաքի աշխատավորների պայքարը իրենց
տնտեսական դրուսյան բարելավման համար: Այդ տեսակետից
հատկապես պետք է նշել Հաբբանիայի և Բասրայի բանվորների
ելույթը:

Հաբբանիան Անգլիայի ռազմական բազան էր, որտեղ աշխա-
տում էին իրաքցի բանվորները: Նրանց տրվող աշխատավարձը
ցածր էր, ադմինիստրացիան թույլ էր տալիս ամեն տեսակ կամա-
յականություններ ու բռնություններ: 1952 թ. հունիսի 9-ին Հաբբա-
նիայի բանվորները գործադուլ հայտարարեցին: Նրանք պահան-
ջում էին աշխատավարձի բարձրացում և աշխատանքային կոդեքսի
կիրառում: Բացի դրանից գործադուլավորները պահանջում էին
վերջ տալ բանվորներին կամայականորեն աշխատանքից հեռաց-
նելու պրակտիկային, որն ընդհանրապես մեծ տարածում ունի
Իրաքում: Ինչպես տեսնում ենք, Հաբբանիայի բանվորները, բացի
տնտեսական պահանջից առաջադրում էին իրենց դասակարգային
շահերն ու իրավունքները պաշտպանող պահանջներ: Ազմինիստրա-
ցիան հրաժարվեց կատարել բանվորների պահանջները: Տեղի ունե-

ցավ ընդհարում բանվորների և անգլիական ռազմական ոստիկանության միջև: Անգլիական իմպերիալիստներին օգնության հասավ Իրաքի ոստիկանությունը: Իրաքի ոստիկանությունը անգլիական ռազմական ոստիկանության հետ միասին հունիսի 11-ին կազմակերպեց գործադուլավոր բանվորների զնդակոծում¹: Սպանվեց մեկ և ծանր վիրավորվեց 7 բանվոր: Ոստիկանները բանվորների կամքը կոտրելու համար հրկիզում են նրանց տները և մոտ 60 հոգու շղթայակապ ուղարկում «Կարբամատի» բանտը:

Հարբանիայի բանվորների հետ կատարած այս դաժան հաշվեհարդարը խոր դալորույթ է առաջացնում ողջ Իրաքի աշխատավորության մեջ: Բաղդադի, Բասրայի, Կիրկուկի, Մոսուլի, էրբիլի և այլ վայրերի բանվորները իրենց համերաշխությունն են հայտնում Հարբանիայի գործադուլավորներին: Այսպես օրինակ, Կիրկուկի նավթամուղի բանվորները (նավթամուղը Կիրկուկը միացնում էր սիրիական Բանյաս նավահանգստի հետ), իրենց դասակարգային համերաշխությունը հայտնելով Հարբանիայի բանվորներին, գործադուլ են հայտարարում և դադարեցնում նավթի ուղարկումը Բանյաս: Բացի դրանից ավելի քան 2—3 օր ոտքով գնալով նրանք կազմակերպում են մասսայական երթ դեպի Բաղդադ, որպեսզի իրենց բողոքը հայտնեն Իրաքի կառավարությանը²: Հարբանիայի անգլիական ադմինիստրացիան հանդիպելով բանվորների անկոտրում դիմադրությանը, հարկադրված է լինում զիջել: Նա հայտարարում է, որ պատրաստ է քննարկել գործադուլավորների պահանջները և բավարարել դրանց մի մասը: Միայն դրանից հետո բանվորները վերսկսում են իրենց աշխատանքը:

Իր կազմակերպվածությունամբ և հետևողականությամբ առանձնապես աչքի է ընկնում Բասրայի նավահանգստային բանվորների օգոստոսյան գործադուլը: Նրանք պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում, աշխատանքից հեռացված իրենց ընկերների վերականգնում և կառավարության կողմից արգելված տրանսպորտային աշխատողների արհմիության գործունեության թուլտվություն: Նավահանգստի ադմինիստրացիան հրաժարվեց բավարարել այս պահանջները, օրից հետո՝ օգոստոսի 23-ին նավահանգստային բանվորները գործադուլ հայտարարեցին³: Սակայն նրանք իրենց

1 «Ас-Сарха», Бейрут, 24 июня 1952 года.

2 «Новое время», № 19, 1959 года.

3 ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, ед. хр. 1056, л. 26, 1952.

պայքարում միայնակ չէին: Շուտով նրանց միացան Բասրայի էլեկտրակայանի և ջրմուղու բանվորները: Նրանք գաղարեցրին շրի և էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը: Իրաքի կառավարությունը, ըստ իր սովորության, գործադուլավորների դեմ հանեց ոստիկանների, ինչպես նաև բանակի մեքենայացված զորամասեր: Այն փաստը, որ կառավարությունը հարկադրված էր բանվորների դեմ հանել մեքենայացված զորամասեր, խոսում է այն մասին, թե ինչքան համերաշխ կազմակերպված էր Բասրայի բանվորների ելույթը: Ոստիկանությունը իր հսկողության տակ է վերցնում էլեկտրակայանը և ջրմուղը: Բանվորները դուրս են գալիս ցուլցի: Ոստիկանները և զինվորները կրակ են բացում, որի հետևանքով զոհվում են 3 և վիրավորվում 36 բանվորներ: Սակայն դա չի վճատեցնում գործադուլավորներին: Նրանք շարունակում են իրենց պայքարը հանուն իրենց դասակարգային շահերի: Այն ժամ Իրաքի կառավարությունը դիմում է անլուր ստորության: Նա անգլիացիների համաձայնությամբ, Բասրայի մոտ գտնվող և Մեծ Բրիտանիային պատկանող Շայբա ռազմական բազայից Բասրա է տեղափոխում անգլիական զինվորների, որոնք պետք է փոխարինեին գործադուլ անող բանվորներին: Այլ կերպ ասած, անգլիական զինվորները հանդես էին գալիս շարեյկորիսերների դեմ: Դա խոր զայրույթով ընդունեցին գործադուլավորները: Նրանց պայքարը վեր է ածվում անգլիական իմպերիալիզմի դեմ ուղղված ելույթի, որի ժամանակ անգլիական զինվորների զնդակներից վիրավորվում են մի քանի բանվորներ: 1952 թվականի օգոստոսի 26-ին, զոհված բանվորների թաղման ժամանակ տեղի է ունենում մեծ միտինգ, որին մասնակցում են մոտ հինգ հազար աշխատավորներ: Ճուլը տեղի ունեցավ ամեզ հաց է հարկավոր և ոչ թե փամփուշտ» լողունդի ներքո: Ճուցարարները բողոքելով Իրաքի կառավարության և անգլիական զորքերի գործողությունների դեմ, պահանջում էին դատի տալ նրանց, ովքեր մեղավոր էին խաղաղ բանվորների զնդակոծման մեջ:

Հանդիպելով բանվորների այսպիսի կազմակերպված դիմադրության, նավահանգստի ադմինիստրացիան հարկադրված եղավ զիջել և բավարարել գործադուլավորների պահանջի մի մասը: Օգոստոսի 26-ին բանվորներն կրկին անցան աշխատանքի: Սա խոշոր հաղթանակ էր Բասրայի և ոչ միայն Բասրայի բանվորների համար: Դավկայում էր այն մասին, որ Իրաքի բանվորների մոտ ավելի ու

ավելի էր աճում դասակարգային ինքնագիտակցությունը: Դա միա-
ժամանակ ցույց էր տալիս, որ եթե բանվորները կազմակերպված
են և նրանց մոտ ուժեղ է դասակարգային համերաշխության գա-
ղափարը, ապա նրանց համար սարսափելի չեն ո՛չ սոսիկանական
և ո՛չ էլ զինվորական գնդակները:

1952 թ. ելույթների մեջ հարկ է նշել նաև Եայրայի անգլիա-
կան ուղմա-օդային բազայի բանվորների սեպտեմբերյան ելույթը:
Պատճառը բանվորների ծանր տնտեսական վիճակն էր: Նրանք
պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում, աշխատանքային
կոդեքսի կիրառում և այլն: Սակայն այս ելույթի նշանակությունը
դրանով չէր սահմանափակվում: Այս կարգի պահանջներ իրաքում
ընդհանրապես շատ են առաջադրվել: Եայրայի բանվորների պա-
հանջների մեջ կային երկու կարևոր կետեր, որոնք մինչ այդ քիչ էին
նկատվում իրաքի բանվորների պահանջներում: Դա ութ ժամյա
բանվորական օրվա և արձակուրդների պահանջներն էին¹: Իրա-
քում բանվորական օրը շատ երկար էր և նրա տևողութունը փաս-
տորեն կախված էր տեղերի ցանկությունից: Բացի դրանից, բան-
վորները զուրկ էին արձակուրդ ստանալու իրավունքից: Այն բանը,
որ իրաքի բանվորները արդեն հանդես էին գալիս աշխատանքային
օրվա կրճատման և արձակուրդ ունենալու պահանջներով, ինքին
նշանակալից երևույթ էր, որը վկայում էր նրանց դասակարգային
գիտակցության բարձրացման մասին:

Սակայն, Եայրայի բանվորները չկարողացան հասնել իրենց
պահանջների իրազործմանը: Նրանց գործադուլն ավարտվեց ան-
հաջողությամբ:

1952 թ. գործադուլներ և ելույթներ են տեղի ունենում նաև եր-
կրի մյուս մասերում:

Բանվորական և ուսանողական ելույթների հետ միասին 1952 թ.
Իրաքում ծավալվում են նաև ազրարային շարժումները: Հողազուրկ
Ֆելլահը հանդես էր գալիս ընդդեմ ֆեոդալի: Գյուղացիները շատ
հաճախ փորձում էին բռնագրավել ֆեոդալներին պատկանող հո-
ղամասերը, հրաժարվում էին կատարել զանազան պարհակներ և
այլն: 1952 թ. գյուղացիական ելույթների մեջ առանձնապես պետք
է նշել, Կուտ ալ-Ամարայի շրջանի գյուղացիների հոկտեմբերյան
ելույթը: Այդ շրջանում ֆեոդալական շահագործումն առանձնապես
մեծ չափեր էր ընդունում: Հատկապես բարձր էր ֆեոդալին վճարվող
ռենտայի չափը: Ըմ ահա կիսաքաղց ու տանջահար ֆելլահները

¹ «Аль-Ахрам», Бейрут, 17 сентября 1952 года.

ոտքի են ելնում: Նրանք հրաժարվում են ֆեոդալներին վճարել բնա-
վարձը¹: Շարժումն ընդունում է մեծ շափեր: Կուտ ալ-Ամարայի
գյուղացիների ելույթը ճնշելու համար ֆեոդալներին օգնության
է գալիս կառավարությունը: Նա գյուղացիական շարժման վայրն
է ուղարկում մեքենայացված ոստիկանության մեծ խմբեր, որոնք
և ճնշում են գյուղացիների ելույթը:

Այս բոլորը վկայում է, որ Իրաքում գնալով խորանում էր քա-
ղաքական ու տնտեսական ճգնաժամը, հասունանում էին վճռական
գեպքեր, որոնք պետք է լուծում տային երկրի առջև ծառայած
խնդիրներին: Իրաքի հայրենասեր ուժերը պահանջում էին.

Վերացնել անգլո-իրաքյան 1930 թ. պայմանագիրը: Դա մի
անհրաժեշտագույն պայմանագիր էր, որն Անգլիան փաթաթել էր
Իրաքի վզին և նրան իրենից կախման մեջ դրել: Համաձայն այդ
պայմանագրի Անգլիան Իրաքում ուներ երկու ռազմական բազա,
իսկ Իրաքի բանակը վարժեցնում էին անգլիացի հրահանգիչները:
Պատերազմի սպառնալիքի դեպքում Անգլիան իրավունք էր ստա-
նում օգտագործել Իրաքի բոլոր երկաթուղային և ջրային ուղիները,
օգանավակայանները և այլն: Իրաքը պարտավոր էր Անգլիայի հետ
խորհրդակցել արտաքին քաղաքականության բոլոր հարցերի շուրջը:

Պայմանագիրը սահմանափակում էր Իրաքի սուվերենությունը:
«Ազ-Ջաման»-ը նշում էր, որ այն պետք է անմիջապես վերացնել և
շփոխարինել որևէ նման պայմանագրով: Թերթը գրում էր, որ եթե
Իրաքին որևէ սպառնալիք չի, ապա բնակիչները իրենք կպաշտ-
պանեն երկիրը և դրսի օգնության կարիքը չի լինի: Իսկ «Ալ-Ախբար»
թերթը նշում էր, որ պայմանագիրը սահմանափակում է Իրաքի սու-
վերենությունը և մեծ վնաս հասցնում նրա հեղինակությանը մի-
ջազգային գործերում: Իրաքի աշխատավորները պահանջում էին
էվակուացնել անգլիական զորքերը Իրաքից:

Անգլո-իրաքյան պայմանագրի վերացման հարցը հանդիսա-
նում էր Իրաքի առջև կանգնած և անհապաղ լուծում պահանջող
կարգինալ հարցերից մեկը: Հակառակ ժողովրդական մասսաների
պահանջին, Իրաքի կառավարությունը հանդես էր գալիս այդ ստեր-
կացուցիչ պայմանագրի պահպանման օգտին, արյան մեջ խեղդե-
լով անգլիական իմպերիալիզմի դեմ ուղղված ժողովրդական մտնե
մի ելույթ:

Իրաքի հայրենասիրական ուժերը պահանջում էին նաև շփա-

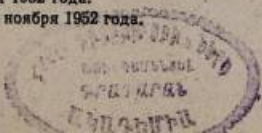
¹ «Ориан», Бейрут, 9 октября 1952 года.

5295-11

նալ այսպես կոչված «Միջին արևելյան հրամանատարություն»-ը որը ցանկանում էին կազմակերպել ԱՄՆ-ը՝ Անգլիայի և Թուրքիայի ակտիվ աջակցությամբ: Այդ պլանը, որ առաջ քաշվեց 1951 թ. և կրկնվեց 1952 թ. նախատեսում էր մեկ ռազմական բլոկի մեջ միավորել Միջին և Մերձավոր արևելքի բոլոր երկրները, այդ թվում և Իրաքը: ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները իրենց ազդեցիվ նպատակները թողարկելու համար նշում էին, որ արաբական երկրներին, իբր, դրսից վտանգ է սպառնում: Մերկացնելով ամերիկյան ազդեցության ազդեցության մեքենայությունները, Սովետական կառավարությունը 1952 թ. հունվարի 28-ի իր նոտայում նշում էր. «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներին ոչ ոք չի սպառնում և Ֆրանց նախաձեռնությամբ չէ, որ ծագել է միջին արևելյան հրամանատարություն ստեղծելու առաջարկությունը»¹: Արաբական երկրների, այդ թվում և Իրաքի ժողովրդական մասսաները վճռականորեն հանդես եկան արևմտյան իմպերիալիստների պլանների դեմ: Մինչդեռ Իրաքի կառավարությունը հավանություն տվեց ռազմական այդ բլոկի ստեղծման գաղափարին: Դա դժգոհության նոր ալիք բարձրացրեց Իրաքում: 1952 թ. ապրիլի 14-ին Բաղդադում տեղի ունեցավ հակաիմպերիալիստական մեծ ցույց ուղղված «միջինարևելյան հրամանատարության» ռազմական խմբավորման մեջ Իրաքը ներգրավելու նուրի Սաիդի կառավարության քաղաքականության դեմ²: Նուրի Սաիդը արյան մեջ խեղդեց Իրաքի հայրենասերների այդ ելույթը: «Ալ-Ահալի» թերթը նշում էր, որ Իրաքի ժողովուրդը բազմիցս մամուլի և իր քաղաքական կազմակերպությունների միջոցով հայտարարել է, որ ինքը չի ցանկանում մասնակցել իմպերիալիստական սխեմայով կազմված նման որևէ պակտի: Սա էր Իրաքի ժողովրդի դիրքն այդ հարցում, որը Իրաքի կառավարությունը համառոտ են չէր ցանկանում հաշվի առնել:

Իրաքի պրոգրեսիվ ուժերի մյուս կարևոր պահանջն էր անցկացնել տնտեսական ռեֆորմներ և երկրում հաստատել դեմոկրատական ազատություններ: Իրաքի ժողովուրդը հանդես էր գալիս երկաստիճան ընտրությունների վերացման և ուղղակի ընտրական սխեմա կիրառելու պահանջով: Երկրի հայրենասեր ուժերը իրավացիորեն նշում էին, որ Իրաքի կոնստիտուցիան վեր է ածվել թղթի կտորի և երկիրը կառավարվում է ռեակցիոն օրենքների հավաքածուով, օրենքներ, որոնք սահմանափակում էին դեմոկրատա-

¹ «Правда», 29 января 1952 года.
² «Орион», Бейрут, 26 ноября 1952 года.

կան ազատությունները և մարդու տարրական իրավունքները: Ահա այս հարցերն էին, որոնք հուզում էին Իրաքի առաջադեմ հասարակայնությունը: Հարցն առանձնապես սրվեց պառլամենտական ընտրություններ անցկացնելու կարգի կապակցությամբ: Արդյո՞ք այն առաջվա նման թողնել երկաստիճան, թե՞ դարձնել ուղղակի Իրաքի աշխատավորները և սլոդդերեսիվ ուժերը պահանջում էին ընտրությունները դարձնել ուղղակի, նշելով, որ երկաստիճան ընտրությունները լայն հնարավորություններ են տալիս զանազան մեքենայությունների և կեղծիքի: Կառավարությունը գտնում էր, որ երկաստիճան սխտեմը պետք է պահպանել: Ուղղակի ընտրությունների հակառակորդներն այն փաստարկն էին բերում, որ ժողովրդի 92% անգրագետ է, հետևապես, չի կարելի վստահել նրանց: Սա բացարձակապես շփոթեցնող մեծ տեսակետ է: Եթե նրանք չեն վստահում ժողովրդին դեպուտատ ընտրել ուղղակիորեն, ապա ինչո՞ւ են վստահում ձայնավոր ընտրելու Չէ՞ որ այդ անգրագետ ժողովրդի ընտրած ձայնավորն է, որ երկրորդ աստիճանում ընտրելու է դեպուտատ: Բանի էությունն այն է, որ երկաստիճան սխտեմի պայմաններում Իրաքի ռեակցիոն շրջանները հնարավորություն էին ստանում պառլամենտ անցկացնել իրենց ցանկացած մարդկանց, Մյուս կողմից չպետք է կարծել, որ եթե սահմանվեին ուղղակի ընտրություններ, ապա Իրաքում ամեն ինչ կփոխվեր: Ուղղակի ընտրությունները պանացեա չեն, որոնք կարող են լուծել սոցիալական ամեն մի խոց: Հարցն այն է, որ ուղղակի ընտրություններն ավելի քիչ հնարավորություններ են տալիս ընտրական կոմբինացիաներ և մեքենայություններ կատարել և ավելի լայն հնարավորություններ են տալիս ժողովրդին՝ ազդելու ընտրությունների ելքի վրա:

Այսպիսի լարված մթնոլորտում Իրաքի քաղաքական պարտիաները 1952 թ. հոկտեմբերի վերջերին մի հուշագիր ներկայացրին խնամակալին: Նրանք պահանջում էին շեղյալ հայտարարել անգլո-իրաքյան պայմանագիրը, ձեռնպահ մնալ ամիջինարևելյան հրամանատարությունը միանալուց, անցկացնել հողային ռեֆորմ, փոփոխություն մտցնել ընտրական սխտեմում՝ սահմանելով ուղղակի ընտրություններ, փոփոխություններ մտցնել կոնստիտուցիայում և սահմանափակել Պալատի միջամտությունը ամեն մի հարցում: Իր պատասխանում խնամակալը՝ Աբդուլ Իլահը հրաժարվեց բավարարություն տալ նրանց պահանջին, նշելով, որ երկրում գործերը

¹ „The Iraq Times“, Baghdad, October 30, 1952.

ընթանում են բավարար: Խնամակալի պատասխանը խոր դժգոհություն առաջացրեց երկրում, որն ավելի ուժեղացավ պրեմիեր-մինիստր Մուստաֆա ալ-Ումարի այն հայտարարությունից հետո, որ ընտրական սիստեմում ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունենալու և առաջիկա պառլամենտական ընտրությունները տեղի են ունենալու երկաստիճան սիստեմի հիման վրա: Դրան պատասխան Իրաքի շրջա քաղաքական պարտիսնները հայտարարեցին, որ իրենք բոլորի են ենթարկելու ընտրությունները: Դրությունը երկրում խիստ սրվեց: Ժողովրդական ելույթները կարող էին պոռթկալ ամեն մի առիթով: Այդպիսի առիթ հանդիսացավ դեղազորական և քիմիական Կոլեջի երեք ուսանողներին ծանր վիրավորելը: Իրենց իրավունքների պաշտպանման համար պայքարող՝ կոլեջի ուսանողների հետ դատաստան տեսնելը ավելո՞ծեց ողջ Իրաքը: 1952 թ. նոյեմբերի 21-ին Բաղդադի բոլոր կոլեջների ուսանողությունը համերաշխություն դասադուլ հայտարարեց: Ծուտով դասադուլը համընդհանուր բնույթ ընդունեց: Նոյեմբերի 22-ին լարվածությունը հասավ իր գագաթնակետին: Այդ օրը տեղի ունեցավ բազմահազարանոց ցույց՝ ուղղված Իրաքի կառավարության և օտարերկրյա իմպերիալիզմի դեմ: Կառավարությունն ըստ իր սովորության ցուցարարների դեմ նետեց խոշոր ոստիկանական ուժեր, որոնք խաղաղ բնակչության դեմ կիրառեցին զենք և արտասվաբեր ոտմրեր: Չնայած դրան ցուցարարները հերոսական դիմադրություն էին ցույց տալիս ոստիկաններին: Ցուցարարները կրում էին «Մենք խաղաղություն ենք քանկանում», «Կորչեն խարդախ ընտրությունները», «Կորչեն անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները», «Կորչի անգլո-իրաքյան պայամանագիրը» լոզունգները:

Ստեղծված ճգնաժամային պայմաններում խնամակալը հրավիրեց կառավարության նիստ, որին մասնակցեցին նաև օպոզիցիայի լիդերները: Արդուլ Իլահը փորձում էր նրանց աջակցությունը ձեռք բերել և ոչ մի զիջում չկատարելով հանդարտեցնել երկիրը: Սակայն օպոզիցիայի լիդերները հայտարարեցին, որ նրանք կառավարությունը շեն պաշտպանի, քանի դեռ նա չի համաձայնվի անցկացնել ուղղակի ընտրություններ:

Ժողովրդական ելույթները շարունակվում էին և ավելի լայն ծավալ ընդունում: Նոյեմբերի 22-ին որոշեցին ընդհանուր գործադուլ հայտարարել մամուլի աշխատողները: Ծուտով Բաղդադում լուր է ստացվում, որ ոտքի է ելել նաև դավաճը: Դա ավելի է ոգևորում ցուցարարներին: Ժողովրդական ելույթների ճնշման տակ Մուստաֆա ալ-Ումարիի կառավարությունը նոյեմբերի 28-ին հրա-

ժարական տվեց: Զամիլ ալ-Մադֆային կազմեց նոր կառավարութուն, որը, սակայն հարկադրված էր հենց նույն օրը հրաժարական տալ: Այսպիսով ժողովրդական ելույթները քշում տանում են Իրաքի կառավարությունները, որոնք կատարելով օտարերկրյա իմպերիալիստների կամքը, չէին ուզում երկրում բարեփոխումներ կատարել և Իրաքը դուրս բերել ազատ զարգացման ուղի: Նույնմբերի 22-ից հետո փաստորեն դրուժյան տերը դառնում է ժողովուրդը:

Նոյեմբերի 23-ին մի նոր հզոր ցույց է տեղի ունենում Բաղդադում, որին մասնակցում են մոտ 20000 մարդ: Ցուցարարները հարձակվում են կառավարական շենքերի վրա: Նրանք հրկիզում են ամերիկյան դեսպանությունը կից ԱՄՆ-ի ինֆորմացիոն ծառայության շենքը, քարեր են նետում անգլիական դեսպանության հասարակական կայերի Բյուրոյի շենքի վրա, շնայած այդ դեսպանատները պաշտպանվում էին իրաքյան ուժեղ ոստիկանական խմբերի կողմից: Արդու Իլլահը և Ֆեռդալական վերնախավն ու շեյխերը վախենալով ժողովրդական ապստամբության հետագա ծավալումից, որն արդեն սպառնում էր նրանց իշխանության գոյությունը և տեսնելով, որ օստիկանությունն անզոր է ճնշելու ելույթները, ապստամբների դեմ հանում են Իրաքի բանակը: Իրաքի բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մուհամմեդ Նուրեդդինը խնամակալի հրամանով կազմում է նոր կառավարություն: Սա կոնստիտուցիայի նոր խախտում էր, որովհետև Իրաքի Կոնստիտուցիան արգելում է գլխավոր շտաբի պետին նշանակել պրեմիեր-մինիստր: Սակայն Իրաքի կառավարողները ոչնչի առջև կանգ չէին առնում, միայն թե փրկեն իրենց իշխանությունը:

Գեներալ Նուրեդդինի հրամանով բանակը գրավում է մայրաքաղաքի բոլոր կարևոր ստրատեգիական կետերը: Փողոցներում պարեկություն էին անում զինվորական մասերը, տանկերը և զրահամեքենաները¹: Բաղդադի կայազորի պետ գեներալ Արդու Մութթալիբ ալ-Ամինի հրամանով Բաղդադում մտցվում է ռազմական դրուժյան: Նա միաժամանակ զգուշացնում է ժողովրդին, որ բանակին հրաման է տրված կրակել մարդկանց ամեն մի հավաքախմբի վրա²: Չնայած այս խիստ միջոցառումներին և զգուշացումներին նոյեմբերի 23-ին երեկոյան Բաղդադի փողոցներով անցնում են ցուցարարներ, որոնք գոչում են «Կորյի Մուհամմեդ Նուրեդդինը:

¹ «Аль-Мыср», Каир, 29 ноября 1952 года.

² «Орнан», Бейрут, 26 ноября 1952 года.

Մենք չենք ուզում գլխավոր շտաբի պետին¹։ Իրաքի ժողովրդի համար նուրբողիները նույնպես անընդունելի էր, քանի որ նրանից սպասելիքներ չունենք։

Մուհամմեդ Նուրեդդինի կառավարություն կազմելը խոստում էր այն մասին, որ չնայած ժողովրդական հզոր ելույթներին Իրաքի կառավարող կլիկը և արևմտյան իմպերիալիստները կարողացան պահպանել իրենց տիրապետությունն ու դիրքերը։ Հաղթանակած ռեակցիան դաժան հաշվահարողար տեսավ Իրաքի հայրենասերների հետ։ Փակվեցին բոլոր առաջադիմական թերթերը, ցրվեցին բոլոր լեզալ պարտիաները, ձերբակալվեցին ցույցերին մասնակցած մեծ թվով բանվորներ, ուսանողներ, վաճառականներ, ինչպես նաև օպորտյունիստ պարտիաների մի շարք լիդերներ։ Ձերբակալվածների թվումն էր նաև Իրաքի ազատության համար մարտնչող պոետ Մուհամմեդ Մահդի ալ-Ջավահիրին։

Սակայն Իրաքի կառավարողները լավ էին հասկանում, որ անհնար է ոչ մի դիջում չկատարել ժողովրդին, քանի որ կարող են ժողովրդական նոր ելույթներ ծագել։ Այդ պատճառով Իրաքի կառավարությունը հարկադրված եղավ փոփոխություններ մտցնել ընտրական սիստեմում. երկաստիճան ընտրական սիստեմը փոխարինվեց ուղղակի ընտրական սիստեմով, որը, անշուշտ, Իրաքի ժողովրդի խոշոր հաղթանակը պետք է համարել։

Բացի դրանից կառավարությունը ձեռք առավ օրոշ միջոցներ մատակարարումը կարգավորելու ուղղությամբ, իջեցվեցին բանջարեղենի և մրգերի վրա դրվող հարկերը և այլն։ Ինչ խոսք, որ այս միջոցառումները կիսատ-պոատ էին և չէին կարող բավարարել ժողովրդի պահանջները։ Իրաքի ժողովուրդը պահանջում էր իջեցնել ոչ միայն և ոչ այնքան բանջարեղենի և մրգերի վրա դրվող հարկերը, այլ ցորենի և գյուղատնտեսական մյուս կարևոր մթերքների վրա դրվող հարկերը, մթերքներ, որոնք կազմում էին ժողովրդի հիմնական և կարևոր սնունդը։ Սակայն այդ ուղղությամբ կառավարությունը ոչ մի քայլ չէր ցանկանում ձեռնարկել։ Նա պարզապես մանր և ոչ էական դիջումներով ուզում էր ժամանակ շահել, հանդարտեցնել կրքերը և առաջվա պես անփոփոխ թողնել իրերի վիճակը։

Եթե Իրաքում 1952 թ. տեղի ունեցած ելույթները և հատկապես նոյեմբերյան իրադարձությունները չհանգեցրին ռեակցիոն ռեժիմի կործանմանը, ապա դրա պատճառը պետք է փնտրել այդ

¹ «Аль-Мыср», Канр, 29 ноября 1952 года.

ելույթների անկազմակերպվածության մեջ: Իրաքի կոմունիստական պարտիան գտնվում էր ընդհատակում և զրկված էր շարժումներն իրեն ձեռքը վերցնելու և կազմակերպելու հնարավորությունից: Իսկ Իրաքի լեզալ քաղաքական պարտիաներից և ոչ մեկը գործողության պարտիա չէր: Նրանք հիմնականում սահմանափակվում էին մամուլում և ժողովներում բողոքներ հայտարարելով, խնամակալին հուշագրեր ներկայացնելով և այլն: Այսպիսի տակտիկան շարժումը դատապարտում էր պասիվության և անկազմակերպվածության, որից մեծ վարպետությամբ օգտվում էր Իրաքի ռեակցիոն կլիկը:

Այնուհանդերձ մեծ է Իրաքի աշխատավորների 1952 թ. ելույթների պատմական նշանակությունը: Այն կայանում է նրանում, որ՝

1. առաջին անգամ Իրաքի պատմության մեջ մտցվեց ուղղակի ընտրական սիտեմ. 2. Շնորհիվ այդ, ինչպես նաև արաբական մյուս երկրներում տեղի ունեցած ժողովրդական լայն շարժումների, իմպերիալիստները ստիպված եղան ժամանակավորապես հրաժարվել Մերձավոր և Միջին արևելքում ռազմական բռնկ ստեղծելու իրենց ագրեսիվ պլաններից: 1953 թվականին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ջ. Ֆ. Դալեսը Մերձավոր արևելքի երկրներում շրջազայություն կատարելուց հետո ստիպված եղավ հայտարարել, որ Միջին արևելքի պաշտպանական (իմա ագրեսիվ—ն. Ա.) կազմակերպության ստեղծումն ավելի շուտ ապագայի, քան թե ներկայի հնարավորություն է և որ այն չի կարելի դրսից փաթաթել նրանց վզին¹: 3. Իրաքի աշխատավորները հասան իրենց տնտեսական պայմանների որոշ բարելավման, առանձին դեպքերում իրավունքների որոշ ընդլայնման և աշխատանքային օրվա որոշ կրճատման: 4. Նա որոշակի հավատ ներշնչեց աշխատավորներին իրենց ուժերի նկատմամբ: Աշխատավորները հասկացան, որ կազմակերպվածության ու վճռականության դեպքում իրենց համար սարսափելի չեն ո՛չ ոստիկանական և ո՛չ էլ ռազմական ուժերը, որ իրենք կարող են հասնել հաղթանակի:

Օտարերկրյա իմպերիալիզմի և ներքին ռեակցիոն կլիկի դեմ ուղղված Իրաքի աշխատավորների 1952 թ. ելույթները կարևոր էտապ հանդիսացան Ֆեյսալ-Նուրի Սաիդի ռեժիմը տապալելու ճանապարհին:

Ինչպես նշել է Իրաքի նախկին պրեմիեր-մինիստր Աբդել Քերիմ Կասբըրը Իրաքի 1958 թ. հուլիսի 14-ի ռեյուցիան նախապատ-

¹ „Iraq“, Public Services Division, Department of State, Washington, 1957, p. 15.

*ըստովն էր Իրաքի աշխատավորների 1948, 1952 և 1956 թթ. հզոր
ելույթներով: Առանց այդ ելույթների անհնար կլիներ հուլիսի 14-ի
սեղուցիայի համեմատաբար արագ հաղթանակը:*

Н. О. О Г А Н Е С Я Н

ВЫСТУПЛЕНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ ИРАКА В 1952 ГОДУ И ИХ МЕСТО В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ СТРАНЫ

Р е з ю м е

В статье, на основе иракских, английских и русских источников, дается социально-экономическое положение страны, освещается борьба народных масс против иностранного империализма и существующего в Ираке реакционного монархического режима. Народные массы и демократические силы Ирака боролись за улучшение экономического положения страны, за национализацию нефтяной промышленности, выступали против англо-иракского договора 1930 г. и создания «Средневосточного командования». Одним из наиболее важных выступлений трудящихся масс и демократических сил Ирака явилось ноябрьское восстание 1952 г., свергнувшее правительство Мустафы аль-Умари, а затем и Джемал аль-Мадфаи. Впервые в истории Ирака была введена прямая избирательная система и осуществлены некоторые меры по улучшению экономического положения народных масс.

Выступления 1952 г. и, в частности, ноябрьское восстание явились серьезным ударом по режиму Фейсала-Нури Саида.

ՇԱՔՐՈՑԵ ՄՂՈՑԻ

ԻՐԱՔՈՒՄ ՔՐԴԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Սովետական Միության հաղթանակը մեծ ազդեցություն ունեցավ Արևելքի կախյալ ժողովուրդների, այդ թվում և քուրդ ժողովրդի, ազգային ազատագրական շարժման վրա: Խոսելով Իրաքում ծավալված քրդական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին, անհրաժեշտ է նշել, որ դրանք Իրաքի ժողովրդի ընդհանուր դեմոկրատական պայքարի մի մասն էին: Իրաքի քուրդ աշխատավորությունը, որը արար աշխատավորության հետ կրում էր միևնույն զրկանքները, միայն նրա հետ համատեղ պայքարի միջոցով կարող էր հասնել իր ազգային նպատակների իրագործմանը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո քրդական ազգային-ազատագրական շարժումն Իրաքում՝ գլուղացիական լայն մասսաների, առաջավոր մտավորականության, նոր զարգացող բուրժուազիայի և ֆեոդալական խավի որոշ մասի պայքարն էր՝ հանուն Իրաքի սահմաններում քրդերի ազգային իրավունքների ճանաչման: Դեռևս նախքան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը քրդական ազատագրական շարժման մասնակիցների համար ավելի պարզ դարձավ, որ նրանք սպասելիքներ չունեն արևմտյան տերություններից:

Պատերազմի տարիներին քուրդ աշխատավորական մասնաները գտնվում էին տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններում: Քաղաքական այն քուրդ գործիչներին, որոնք հակամոզլիական և հակահառավարական տրամադրություն ունեին, Իրաքի կառավարությունը թույլ չէր տալիս հեռանալ Սովետականներից: Սակայն, 1943 թվականին Շեյխ Ահմադ Բարզանիի եղբայր Մուստաֆա Բարզանին, որը նույնպես ստորագրություն էր տվել դուրս չգալ Սովետ-

մանրիկից, դադունի մեկնեց Բարզանի շրջանը: Մուլա Մուստաֆայի դալուստը մեծապես ոգևորեց Բարզանի բնակիչներին և նրանք ապստամբվեցին Իրաքի կառավարության դեմ: Կառավարության ուղարկած ոստիկանական շոկատի և բարզանցիների միջև տեղի ունեցավ առաջին լուրջ ընդհարումը. ոստիկանական շոկատը ամբողջապես գերի վերցվեց: Ապստամբությունը շուտով լայն թափ ստացավ, ընդգրկելով հատկապես Մոսուլի և էրբիլի շրջանները: Իրաքի Քուրդիստանի տարբեր ծայրերից նորանոր խմբեր էին գալիս և միանում բարզանցիներին: 1943 թ. սեպտեմբերից մինչև 1944 թ. մայիսը ապստամբների և կառավարական զորքերի միջև տեղի ունեցան մի շարք արյունալի մարտեր: Ապստամբությունը ճնշելու համար կառավարությունը ստիպված եղավ մի ամբողջ բանակ ուղարկել¹, որի ընդհանուր հրամանատարությունը դրվեց անգլիական զենեակա Քորմիլոյի վրա: Դրա հետ մեկտեղ Իրաքի կառավարությունը քրդական մի քանի քաղաքական գործիչների առաջարկեց միջնորդի դեր խաղալ ապստամբների և կառավարության միջև: Այդ ժամանակ Իրաքյան Քուրդիստանում հակակառավարական, ապստամբական տրամադրություններն այնքան ուժեղ էին, որ ապստամբներին և կառավարությանը հաշտեցնելու մտադրություն ունեցող քրդական քաղաքական գործիչներն անգամ չհամարձակվեցին դիմել այդ քայլին: Դրանից հետո կառավարությունը օգնություն համար դիմեց Իրաքում գտնվող անգլիական զեսպան Կորնվալիսին: Վերջինս խոստումնալից մի նամակ ուղարկեց ապստամբության ղեկավարներին և իր կառավարության անունից առաջարկեց որոշակի պայմաններով դադարեցնել ապստամբությունը: Հետաքրքրական է նշել, թե ինչպես Կորնվալիսը ճարպիկ կերպով օգտադրծում էր Սովետական Միության նկատմամբ քրդերի ունեցած համակրանքը: Նամակում ասվում էր, որ Իրաքը Անգլիայի և ՍՍՌՄ-ի դաշնակիցն է ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղվող պատերազմում և հավաստիացնում էր նրանց, որ ՍՍՌՄ-ի դաշնակից Անգլիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո կաշտուպանի քրդերի ազգային ինքնավարության պահանջները: Դրանից հետո ապստամբների և կառավարության ներկայացուցիչների միջև սկսվեցին բանակցություններ:

Նուրի Սայիդի կառավարությունը Մուստաֆա Բարզանու հետ տարվող բանակցություններում որպես իր կառավարության ներկայացուցիչ նշանակեց անպորտֆել միևիստոր, ազգություն՝ քուրդ:

¹ St. Langriss and P. Stoakes, Iraq, London, 1958, p. 207.

Մաշիգ Մուստաֆային: Որոշ ձգձգումներից հետո, վերջապես, ապստամբների համար նպաստավոր համաձայնություն կայացավ: Կառավարությունը ապստամբների հետ համաձայնության եկավ հետևյալ հարցերի շուրջը.

1. Կառավարության կողմից ազատ են արձակվում ապստամբության ձերբակալված մասնակիցները:

2. Ապստամբները պահպանում են իրենց ղինված ուժերը և զենքերը, ներառյալ Իրաքի բանակից խլվածները:

3. Քուրդիստանում արար լինումն իկների փոխարեն նշանակվում են քրդեր:

4. Քուրդիստանի մատակարարումը (պարենով և արդյունաբերական ապրանքներով) իրագործվելու է արդարացի սկզբունքներով:

5. Իրաքի Քուրդիստանը կուլտուրայի և կրթության բնագավառում ստանում է ինքնավարական իրավունքներ. բացվում են դպրոցներ և հիվանդանոցներ: Սակայն հաշտությունից որոշ ժամանակ անց, երբ կառավարությունը կարողացավ ի մի բերել իր ուժերը, Իրաքի ռեգենտ Աբդուլ Իլահը հրաժարվեց պառլամենտի հաստատմանը ներկայացնել քրդերի իրավունքների մասին օրենքի նախագիծը: Դա հասցրեց Նուրի Սալիդի կարիճնտի անկման և Ֆրա տեղը գրավեց Ռամդի-Պաշային: Նոր կառավարությունն սկսեց հալածել ապստամբության մասնակիցներին: Կառավարության հակաքրդական քաղաքականությունն ավելի ընդգծվեց. ուժեղացան լինումն իկների կամայականությունները և քրդերի ազգային իրավունքների ոտնահարումը: 1945 թ. իրաքյան Քուրդիստանում նոր ապստամբություն բռնկվեց և այս անգամ ավելի լայն թափ ստացավ: Նորից շարժման գլուխ կանգնեց Մուլլա Մուստաֆան: Ապստամբները պահանջում էին Իրաքի սահմաններում ճանաչել քուրդ բնակչության ինքնավարական իրավունքները, անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել քրդական մշակույթի զարգացման համար, բարելավել լուսավորության և առողջապահության գործը, քրդական շրջանները ապահովել պարենային և արդյունաբերական ապրանքներով: Կառավարությունը իր բանակի գրեթե կեսը, ինչպես նաև 6 հազար ոստիկաններ, ուղարկեց ապստամբության շրջանը: Գործի զրվեց ավիացիան: Ապստամբությունը ճնշելու համար մորթի իզացվեցին 25 ումրակոծիչներ և կործանիչներ: Ապստամբների դեմ գործող

¹ L. Rambout, „Les kurdes et le Drott“, Paris, 1947, p. 78.

բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնարարվեց Իրաքի բանակում ծառայող անգլիական զիններալ Ռոնտենին:

Այդ ժամանակ Մոլլա Մուստաֆան կազմեց 4—5 հազար հոգուց բաղկացած ջոկատ, որի հրամանատարական կազմը հիմնականում բաղկացած էր Իրաքի բանակի քուրդ սպաններից: Բարզանցիների ապստամբությանը հարեցին նաև քրդական մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: 1945 թ. օգոստոսի 7-ին Իրաքի բանակի հրետանին սկսեց զնդակոծել քրդական դյուղերը, իսկ հետևակը փորձեց առաջ շարժվել: Առաջին իսկ մարտերից բարզանցիների ջոկատները Դալես գյուղի մոտ ջախջախեցին և փախուստի մատնեցին Իրաքի կառավարական զորքերին: Իրաքի բանակի շորս փոմարտակ ջախջախելուց հետո ապստամբները հակահարձակման անցան: Շուտով նրանց հաշողվեց գրավել Զախո, Աքրա, Ամադիա, Զերար և Ռեանդուզ քաղաքները: Մոլլա Մուստաֆան իր զորքով իշավ հարթավայր և արդեն գտնվում էր էրբիլ քաղաքից 20 կմ հեռավորության վրա: Նկատի առնելով ստեղծված դրությունը Իրաքի կառավարությունը ստիպված եղավ էվակուացնել 11 ռազմական բազաներ: Ամբողջ իրաքյան ֆուրդստանում ռազմական դրություն մտցվեց, սկսեցին գործել ռազմա-դաշտային դատարանները: Դիմելով Իրաքի բանակի ղինվորներին ապստամբները հայտարարում էին, թե քրդական ջոկատները, պաշտպանում են միայն քուրդ ժողովրդի օրինական իրավունքները և չեն պայքարում արաբ ժողովրդի դեմ: Ապստամբներն Իրաքի բանակի արաբ և քուրդ ղինվորներին առաջարկում էին սեղաբայրական արյունը չթափել և հրաժարվել քրդական ջոկատների դեմ կռիվուց¹:

Նկատի առնելով անգլիական իշխանությունների միջամտության վտանգը, ապստամբները նամակ ուղարկեցին նրանց՝ պահանջելով չմիջամտել իրենց ներքին գործերին: Սակայն, երբ ապստամբները մոտեցան Կիրկուկին, անգլիական ինքնաթիռները սկսեցին անխնա ուժակոծել քրդական շրջանները: Ռմբակոծվեց քրդական ավիլի քան 55 գյուղ, ընդ որում 5 գյուղ, այդ թվում և բուն Բարզանը, հողին հավասարեցվեց: Ապստամբները կանանց և երեխաներին փոխադրեցին լեռնային դժվարամատչելի վայրեր, իսկ իրենք ձեղքելով թշնամու օղակը բարձրացան սարերը, որտեղ շարունակեցին պարտիզանական կռիվները: Տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ նրանք խփեցին կառավարական զորքերի 9

¹ Шамзин С. А., Национально-освободительное движение курдов 1941—1945 гг., стр. 13.

ինքնաթիռ, գրավեցին մի քանի ռադիոկայաններ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք: 1945 թ. սեպտեմբերին ապստամբները կռվով նահանջեցին դեպի Իրանի սահմանները և միացան Իրանում ծավալված քրդական դեմոկրատական շարժմանը¹:

Ազատագրական շարժման մասնակիցների դիմադրությունը կոտրելուց հետո Իրաքի կառավարությունը սկսեց դաժան հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Քուրդիստանում սկսեց մոլեզվել տեռորը: Կառավարությունը ի բացակայություն մահվան դատապարտեց Մուլա Մուստաֆա Բարզանուն: Բարզանի շրջանն անվտանգ դարձնելու նպատակով կառավարությունը տեղի բնակիչներին սկսեց երկրի մյուս, կլիմայական անբարենպաստ պայմաններ ունեցող շրջանները տեղափոխել: Իրաքի կառավարությունը Քուրդիստանում երկար ժամանակ ռազմական դրություն էր պահպանում: Ամբողջ Իրաքով մեկ սկսեցին դեմոկրատներին հետապնդել և բռնտները նետել: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո կառավարությունը հատուկ դաժանությամբ հաշիվ էր տեսնում Իրաքի բանակի այն քուրդ սպաների նկատմամբ, որոնք անցել էին ապստամբների կողմը և ակտիվորեն պայքարել կառավարական պատժիչ զորքերի դեմ: Շարժման առավել ակտիվ մասնակիցները մահապատժի ենթարկվեցին: Չնայած գործադրվող դաժան միջոցներին, քրդական ազատագրական շարժման ակտիվ մասնակիցները իրենց խիզախ էին պահում, լիաքցնելով ժողովրդի ազատագրման գործին մինչև վերջ նվիրված լինելը: Նրանք անարգանքի սյունին էին դամում Իրաքի ծախու կառավարողներին և նրանց անզլիական հովանավորներին: Երբ ապստամբության ակտիվ մասնակից, մահվան դատապարտված կապիտան Մուստաֆա Խոշնավին մոտեցրին կախաղանին, դիմելով ոստիկաններին նա հայտարարեց. «Մահիճներ, ասացե՛ք ձեր տերերին, որ իմ արյան վրեժը կլուծվի: Ես չեմ հավատում ձեր ուժերին... ես հպարտանում եմ այն մտքով, որ իմ աճուռը հայրենակիցների կողմից կհիշվի այն անունների հետ, որոնք իրենց կյանքը զոհել են Քուրդիստանի վեհություն և երջանկության համար»: Անօրինակ կամք և հերոսություն ցուցաբերեց նաև մայր Իզադ Աբդու Ազիզը: Նա հայտարարեց. «Եմ և իմ ընկերների արյունով է շրված ազատության ծառը: Ուզում եմ հուսալ, որ նա շուտով կծաղկի և ազատություն ու երջանկություն կտա հայրենիքին: Մահ իմպերիալիստներին և նրանց ստոր ծառաներին»: Բացառիկ

¹ St. Longriss and F. Stoakes, Iraq, London, 1958, p. 209.

² Bulletin du Centre d'Etudes kurdes № 4, 1949, Paris, p. 10—11.

³ Նույն տեղում:

հերոսութիւնն օրինակներ ցուցաբերեցին մահվան դատապարտված կապիտան Հեյրուլլա Արդու Քերիմը, լեյտենանտ Մահմեդե Մահմեդը և ուրիշները: Այսպիսով, 1945 թ. իրաքյան Քուրդիստանում բռնկված ապստամբական շարժումը պարտութիւն կրեց, որի պատճառները հետևյալն էին.

1. Ապստամբական շարժումը որոշ թափ ստացավ, սակայն չընդգրկեց ամբողջ իրաքյան Քուրդիստանը:

2. Չնայած շարժման մասնակիցների մի շարք փորձերին (Թուրքիկների տարածում և այլն), քրդական ազատագրական շարժման և արաբ աշխատավորների՝ Իրաքի կառավարութիւն և անգլիական տիրապետութիւնն դեմ մղվող պայքարի միջև կապը թուլ էր:

3. Եթե բարդանցիները և նրանց միացած քրդաբնակ այլ շրջանների բնակիչները պայքարում էին իրաքյան կառավարութիւն և անգլիական իմպերիալիզմի դեմ, ապա քրդական ֆեոդալական ավագանու որոշ մասը գտնվում էր անգլիական գործակալների ազդեցութիւն տակ. նա կամ չէր մասնակցում քրդական ազատագրական շարժմանը, կամ, որոշ դեպքերում, օգնում էր շարժումը ներսից թուլացնելուն: Քրդագանու ապստամբութիւն անհաջողութիւն պատճառը,—գրում են Լոնգրիսը և Ստոուքսը,—այն էր, որ կառավարութիւնը քաղաքական և ֆինանսական միջոցներով իր կողմը գրավեց Բարզանու համախոհներին¹:

1946 թ. հունիսին, Իրաքում կառավարութիւնն զլուխ կանգնեց Արշադ-ալ-Ումարին: Ալ-Ումարիի կառավարութիւնը ազգային ազատագրական շարժումը ճնշելու համար դիմեց ամենադաժան միջոցների, սկսեց ամենուրեք հետապնդել ազգային կազմակերպութիւնները: Այդ ժամանակ էր, որ Կիրկուկում տեղի ունեցան Կաուր Բագի արյունալի դեպքերը: Ավելի քան վեց հազար գործադուլավոր անդին բանվորներ հավաքվեցին Կիրկուկի մոտակայքում գտնվող Կաուր Բագում, որպեսզի իրենց պահանջները ներկայացնեն նավթային կոմպանիային: Ոստիկանութիւնը գնդակոծեց բանվորներին: Մի քանի բանվորներ սպանվեցին, շատերը վիրավորվեցին, ձերբակալվեցին գործադուլի ակտիվ մասնակիցները: Չնայած կառավարութիւնն ձեռնարկած միջոցառումներին, ժողովրդական հուզմունքը զնալով աճում էր: Այդ պայքարին ակտիվորեն մասնակցում էր նաև արաբ և բուրդ ուսանողութիւնը: 1948 թ. սկզբին Բաղդադի իրավաբանական կոլեջի ուսանողները անգլո-իրաքյան նոր՝ պորտսմուտյան պայմանագրի դեմ ուղղված ցույց կազմա-

¹ St. Longriss, F. Stoakes, Iraq, 1958, London, p. 210.

կերպեցին: Ոստիկանութունը գնդակոծեց ցույցի մասնակիցներին, որը խոր զայրույթ առաջացրեց ժողովրդական մասսաների մեջ: Ի նշան իրավաբանական կոչելի ուսանողների հետ միասնության դասադուհ հայտարարեցին նաև մյուս կոլեջները և բուհերի ուսանողները: Նրանք փողոց դուրս եկան «Կորլի՛ պայմանագիրը», «Պահանջում ենք Իրաքի անկախութիւն» լոզունգներով: Իրաքի ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցները գիտեին, թե ինչ է թարգմանած անգլո-իրաքյան պայմանագրի ետևում: Նրանց համար դժվար չէր հասկանալ, որ «համատեղ պաշտպանութիւն» իրավունքը Անգլիային ազատ հնարավորութիւն էր տալիս հանդես գալ որպէս ազգային ազատագրական շարժման ճնշող, որը պետք է կատարեր իր «պայմանագրային պարտքը»:

Ժողովրդին հանգստացնելու համար կառավարութիւնը սկըզբում որոշ գիշումների դիմեց. ազատեց բանվորներին, բացեց իրավաբանական կոլեջը: Միևնույն ժամանակ Իրաքի կառավարական պատվիրակութիւնը Լոնդոնում շարունակում էր զաղտնի բանակցութիւնները: Լոնդոն կանչված անգլիական իմպերիալիզմի հավատարիմ լակեյներ, սենատի նախագահ Նուրի Սայիդի և այդ ժամանակվա պրեմիեր-մինիստր Զարրի կողմից ստորագրված Պորտամուտի պայմանագիրը ոչնչով չէր տարբերվում 1930 թ. ստրկացուցիչ պայմանագրից: Հարբանիայի և Շայքեյի ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակութիւն ունեցող ավիացիոն բազաները շարունակում էին մնալ Անգլիայի ձեռքում: Անգլիական զորքերը իրավունք ստացան ազատորեն շարժվել Իրաքի տերիտորիայով: Իրաքի կառավարութիւնը հույս ուներ դրանք օգտագործել երկրի ազգային ազատագրական շարժումները ճնշելու նպատակով: Անգլիական իմպերիալիստներն Իրաքի բնակչության ուսերին դրեցին «արտաքին սպառնալիք» հետ կապված պարտավորութիւնները: Դրա համար պայմանագրով նախատեսվում էր ստեղծել «համատեղ պաշտպանութիւն կոմիտե», որը պետք է կորդինացներ «պաշտպանական բնույթի աշխատանքները: Պայմանագիրն Իրաքի բանակը կապում էր անգլիականի հետ: Իրաքի ղինվորական ստորաբաժանումները պարտավոր էին, ինչպէս երկրի ներսում, այնպէս էլ դրանից դուրս համագործակցել անգլիական զորամասերի հետ:

Պայմանագրի տեքստի հրապարակումը այն աստիճան վատ ընդունվեց ժողովրդական մասսաների կողմից, որ նույնիսկ երկրի ձախ ուժերից հեռու կանգնած տարրերը սկսեցին հանդես գալ դրա բնադատութիւնը: Օպողիցիայի առաջին շարքերում գտնվող արաբ և քուրդ ուսանողները հունվարի 17-ին որոշեցին որպէս բողոք

և ուրյա դասադու հայտարարել: Հունվարի 20-ին ոստիկանութունը կրակ բացեց պառլամենտի շենքին մոտեցող ուսանողների վրա: Շատ ուսանողներ սպանվեցին և վիրավորվեցին: Հաջորդ օրը ոստիկանության ձեռքով սպանվեցին իրենց վիրավոր ընկերներին այցի եկած երկու ուսանողներ: Հուլումն ընդգրկեց մյուս շրջանները: Բաղդադում կազմակերպված բողոքի ցույցի մասնակիցները ենթարկվեցին դժդահոթման: Նույն ժամանակամիջոցում լարված վիճակ էր ստեղծվել Իրաքի գրեթե բոլոր քրդաբնակ շրջաններում, Կիրկուկից մինչև էրբիլ:

«Սալեհ Ջարրի կառավարությունը,— գրում էր Լոնդոնում լույս տեսնող «Նայնթինս սենյուրի էնդ աֆթեր» ժուռնալը,— որը փետրվարի 15-ին Անգլիայի հետ կնքեց պորտամուտյան պայմանագիրը, տապալվեց Բաղդադի կենտրոնում գտնվող կամուրջի վրա տեղի ունեցած արյունալի մարտից հետո, որի ժամանակ սպանվեցին 32 ցուցարարներ և անհայտ թվով ոստիկաններ: Ցույցի մասնակիցները հակազդու էին դնում ոստիկանության դեմ, ոստիկաններին զցելով Տիգրիսի ջրերը... Հուլումները մայրաքաղաքով լսահամարակազմեցին: «Փողոցը» տիրապետում է նաև քրդական մայրաքաղաք Սուլեյմանիեում, Հյուսիսային Իրաքում, էրբիլում, նավթային կենտրոններում՝ Կիրկուկում և Մոսուլում¹: Պորտամուտյան պայմանագրի դեմ Սուլեյմանիեում տեղի ունեցավ բողոքի մեծ ցուցկառավարությունը քրդական պրոիմպերիալիստական ֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ գնդակոծեց ցուցարարներին. սպանվեցին և վիրավորվեցին բազմաթիվ քուրդ հայրենասերներ:

Երկրում ստեղծված լարված վիճակը հասցրեց այն բանին, որ Ջարրի կառավարությունը հրաժարական տվեց: Անգլիական իմպերիալիզմի հլու կամակատար, երկրի դեմոկրատական շարժման մոլի թշնամի Նուրի Սայիդը ժողովրդի զայրույթից փրկվելու համար ապաստան գտավ Թուրքիայում: Երկրից փախավ նաև Ջարրը: Ստեղծված պայմաններում Իրաքի պառլամենտը ստիպված էր հրաժարվել պայմանագիրը հաստատելուց: Այսպիսով, «համատեղ պաշտպանություն» ստեղծման նոր փորձը ձախողվեց: 1948 թ. մարտի կեսերից արաբա-պաղեստինյան պատերազմի պատրվակով երկրում արտակարգ դրություն մտցնելուց հետո, նորից սկսվեց ռեակցիայի հարձակումը երկրի առաջագիծ ուժերի դեմ: Այդ ռեակցիան ուժեղացավ հատկապես 1949 թվականի վերջերից, երբ նորից

¹ Nineteenth Century and after, VI, 1948.

կառավարութեան գլուխ կանգնեց Նուրի Սալիդը: Զինվորական դատարանները գործում էին օր ու գիշեր, բանտ ու համակենտրոնացման ճամբարներ ուղարկելով Իրաքի հայրենասերներին, ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներին: Հակաիմպերիալիստական ընդհանուր դժգոհութեան պայմաններում Իրաքի կառավարությունը և նրա իմպերիալիստական տերերը մտածում էին նոր միջոցներով ներքին հրատապ խնդիրներից շեղել ժողովրդական մասսաների ուշադրությունը: Դրանից ելնելով նրանք չէին խորշում ազգամիջյան ընդհարումներ հրահրել արարների և քրդերի մեջ, Իրաքի քրդական հասարակայնութեան լայն խավերի մեջ գնալով ուժեղանում էին հակաիմպերիալիստական շարժումը: Եթե առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո շատ թե քիչ պատրանք կար, թե անգլիական կառավարությունը «հովանավորում է քրդերին», ապա երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո այն բոլորովին չբացավ: Թե ինչպես էր Անգլիան վերաբերվում քրդական ազատագրական շարժումներին, կարելի է դատել հենց անգլիական մամուլից: Այսպես. անգլիական «Ուորլդ Ռեվյու» թերթում 1946 թ. հունիսին Վիտոլդ Ռաժկովսկին հանդես եկավ մի հոդվածով¹, որի վերնագիրն արդեն բավական է քրդական ազատագրական շարժումների նկատմամբ անգլիական իմպերիալիստների ունեցած վերաբերմունքը հասկանալու համար: Հոդվածը վերնագրված էր «Եվս մեկ վտանգավոր կետ—Քուրդիստան»: Դրանում նշվում էր, որ իմպերիալիստական տիրապետության դեմ ըմբոստացող «կետերի» թվին ավելացավ ևս մի նոր «կետ»: «Մերձավոր արևելքում այժմ տիրող դրութեան կապակցությամբ,—գրում էր Ռաժկովսկին,— հրատապ է դառնում Քուրդիստանի վերաբերյալ հարցը»: Թերթն իր երկյուղն էր հայտնում, որ քրդական շարժման ղեկավարները ձրգտում են բոլոր քրդերի ազատագրմանը, իսկ դա «կնշանակի նախնական բոլոր շրջանների ներգրավում Քուրդիստանի մեջ, որը ձեռքնտու չէ Անգլիային և նրա արբանյակներին»: Մուռ հայելու մեջ ներկայացնելով Սովետական Միության քաղաքականությունը գաղութային և կախյալ երկրների ժողովուրդների նկատմամբ, հոդվածագիրն ասում է. «Ռուսաստանը համակրում է քրդական շարժմանը, որովհետև աչք ունինավթի վրա»: «Քրդերին շարժման մեջ ղեկող առաջին քայլը Ուրմիա լճից արևմուտք քրդական ինքնավար հանրապետության ստեղծումը եղավ: «Քրդական Պիեմոնտի» ստեղծումից հետո հնարավոր կլինի և Իրաքի դեմ քրդերի ընդհանուր ապրա-

¹ „World Review“, 14.VI.1946.

տամբութիւն հռչակել, դրա համար էլ,—եզրակացնում է հոգւածագիրը,—հեշտ է հասկանալ, թե ինչու այս երկու երկրների կառավարութիւնները շտապեցին պայմանագիր կնքել, նպատակ ունենալով ընդհանուր ճակատ ստեղծել՝ ընդդէմ ռուսների հնարավոր հարձակման, որի մեջ քրդերը կարող էին հրահրողի դեր խաղալ¹։ Հոգւածի հեղինակը հակված լինելով քրդերի դեմ թուրք-իրաքյան միջոցառումները կազմակերպելու անհրաժեշտութիւն տեսակետին, փաստորեն ցույց է տալիս Անգլիայի թշնամական դիրքը քրդական ազատագրական շարժումների նկատմամբ։

Ազգային-ազատագրական շարժման մեջ ակտիվ դեր էր խաղում Իրաքի կոմունիստական պարտիան։ Չնայած ընդհատակյա ծանր պայմաններին, նա օգտագործում էր բոլոր միջոցները՝ ազգային-ազատագրական պայքարին կազմակերպված բնույթ տալու համար։ Նա քուրդ հասարակայնութիւն մեջ աշխատանք էր տանում Իրաքի կոմպարտիայի քրդական սեկցիայի միջոցով։ Քրդական սեկցիայում ընդգրկված էին Քուրդիստանի հասարակայնութիւն անաջաւոր տարրերը։ Կոմպարտիան արարեւ քուրդ աշխատավորութիւնը պայքարի էր կոչում ընդդէմ ընդհանուր թշնամու Կոմպարտիայի քրդական սեկցիայի ծրագրում ասված էր. «Քրդերի և արաբների միջև փոխըմբռնում և եղբայրական կապերի ամրապնդում երկու ժողովուրդների ազատագրման բազայի վրա. համադրածակցութիւն բոլոր ազատ արաբների հետ, նրանց կազմակերպութիւնների և պարտիաների հետ... հանուն ազատագրական պայքարի, ժողովուրդների երջանկութիւն և քրդերի ու արաբների իղձերի իրականացման»։ Իրաքի կոմպարտիան առաջին պլանի վրա էր դրելում արաբների և քրդերի միասնական հակաիմպերիալիստական պայքարի հարցը։ Հակաիմպերիալիստական, ազգային-ազատագրական շարժման անաջաւոր դիրքերում էին գտնվում երկրի արդյունաբերական շրջանների բանվորները։ Հայտնի է, որ արդյունաբերական (հատկապես նավթային) օբյեկտների զգալի մասը գտնվում է երկրի հյուսիսային մասում, որտեղ մեծ թիվ են կազմում քուրդ բանվորները։ Նրանք բազմիցս գործադուլներով և զինված ելույթներով պահանջում էին վերացնել աշխատանքի ծանր պայմանները, բարձրացնել աշխատավարձը, քրդական փոքրամասնութիւնը ազգային ինքնավարութիւն իրավունքներ տալ։ 1946 թ. ամռանը Իրաքում ստեղծվեց արհմիութիւնների կապի կոմիտե։ Նույն տարին, Կիրկուկի նավթային ձեռնարկութիւնների հազարավոր

¹ „World Review“, 14.VI.1946.

բանվորներ հայտարարեցին երկրում ամենախոշոր գործադուլը, որը տևեց 13 օր: Գործադուլավորները պահանջում էին արհմիությունների գործունեության ազատություն, աշխատավարձի բարձրացում, սոցիալական ապահովության ֆոնդի ստեղծում, քրդերի և արաբների համար այնպիսի իրավունքների ապահովում, որպիսիք տևեին օտարերկրացիները: Իրաքի կառավարությունը ամենավայրագ կերպով ճնշեց գործադուլը: Գործադուլի մասնակիցներին գնդակոծեցին թնդանոթներով, շատերին բանտ նետեցին: Կիրկուկում քուրդ, արաբ և թուրքմեն բանվորները ցույց տվեցին հերոսության օրինակ: Ոչ կառավարության ճնշումը, ոչ օտարերկրյա ձեռնարկատերերի խոստումները չէին կարող բանվոր դասակարգին ետ պահել պայքարից: Մեկ տարի անց, Կիրկուկում բռնկվեց մի նոր, ավելի մեծ գործադուլ, որին մասնակցեցին նավթային ձեռնարկությունների մեծ մասի բանվորները¹: Այդ պայքարի հետևանքով նավթային կոմպանիաները միլիոնավոր դինարների վնաս կրեցին: Սակայն այս գործադուլը ևս ճնշվեց: Ձեռնարկությունների մեծ թվով բանվորներ հեռացվեցին աշխատանքից: Ընդ որում օգտվելով առիթից, ոստիկանական գործակալների մասնակցությամբ և ցուցումով ձեռնարկատերերը աշխատանքից առաջին հերթին հեռացնում էին ազատագրական, դասակարգային պայքարի առավել աչքի ընկնող մասնակիցներին:

Իրաքի քրդական ազատագրական շարժման մասնակիցները հասկանում էին, որ արաբական ժողովուրդների ազատագրական պայքարը պայքար է նաև իրենց՝ քրդերի ազատագրման համար, որ իմպերիալիստական ճակատի թուլացումը ազգային ազատագրական շարժման հաջողության կարևոր պայման է: Եզիպտոսի դեմ իմպերիալիստական ազրեսիայի ժամանակ Բասրայի դոկերները հրաժարվեցին բեռնաթափել անգլիական և ֆրանսիական նավերը, իսկ Կիրկուկի նավթագործները մնասեցին նավթամուղը և պայթեցրին անգլիական հյուպատոսության շենքը: Այդ նույն ժամանակ, հատկապես քուրդ և արաբ երիտասարդների ջանքերով, ինչպես իմպերիալիստական ազրեսիայի դեմ բողոքի, ցույցեր կազմակերպվեցին Մոսկուում:

Իրաքի կոմպարտիան մեծ աշխատանք էր տանում ներքին և արտաքին հետադիմական ուժերի դեմ պայքարի ազգային ճակատ կազմակերպելու համար: ԵԱԽՍՕր մեր ամենահրատապ խնդիրը,—

¹ Кузнецов А. А., Ирак под властью британского империализма. Труды ин-та востоковедения АН СССР, вып. 6, 1951, стр. 44.

ասում էր Իրաքի կոմունիստական պարտիայի գլխավոր քարտուղար Յուսեֆ Սալմանը (Ֆահեդ),—համարվում է բոլոր աշխատավորների ջանքերի միավորումը հանուն գլխավոր, անհետաձգելի խնդրի իրագործման—ազգային ճակատում միավորվելու։ Այս խնդրի իրականացման անհրաժեշտությունը մինչև վերջ հասկացել են ոչ միայն գիտակից հայրենասերները, այն սկսել է ավելի շատ հասնել ժողովրդական մասսաների գիտակցությանը, որոնք պահանջում են իրագործել այն։ Ազգային ճակատն արդեն տեսություն չէ, որը կարիք ունենար քննարկման։ Տարբեր երկրների փորձը ցույց է տվել, որ դա ռեակցիայի և իմպերիալիզմի ուժերը կանգնեցնելու միակ ուղին է, ռեակցիայի ոճնչացման և նրա շղթաներից ճնշված ժողովրդի ազատագրման միակ դորժուն զինքը¹։ Իրաքի կոմունիստական պարտիան հանդես էր գալիս որպես երկրի բոլոր դեմոկրատական ուժերի միասնական ճակատ ստեղծելու նախաձեռնող։

Իրաքի կառավարողները դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների հետ. սակայն նրանք առանձնապես դաժանություն էր և տմարդիորեն էին վարվում Իրաքի ազատագրական շարժման աննկուն ղեկավարների՝ կոմունիստների հետ։ Իրաքի հազարավոր խիզախ հայրենասերներ տանջանքների էին ենթարկվում բանտերում, համակենտրոնացման ճամբարներում, զնդակահարվում էին ու կախաղան բարձրացվում։ Գաղտնի ոստիկանության դործակալները 1947 թ. Բաղդադում ձերբակալեցին Իրաքի կոմպարտիայի Կենտկոմի մի խումբ անդամների, այդ թվում գլխավոր քարտուղար Յուսեֆ Սալմանին (Ֆահեդ)։ Ժողովրդական բողոքի ճնշման տակ Ֆահեդի և նրա ղինակիցների նկատմամբ կայացված մահվան դատավճիռը փոխարինվեց տաժանակրությունը։ Սակայն երկու տարի անց, նուրի Սայիդի պնդումով նրանց նկատմամբ դատական նոր պրոցես սկսվեց։ Ֆահեդը և Իրաքի կոմպարտիայի ԿԿ-ի քաղբյուրոյի անդամներ Զաքի Բասիմը և Հուսեյն Աշ Եսրիբին մահվան դատապարտվեցին (կախաղանի միջոցով)։ 1949 թ. փետրվարի 14-ի առավոտյան այդ անմարդկային վճիռն ի կատար ածվեց։ Ե՛ս մեռնում եմ որպես կոմունիստ, իսկ կոմունիզմը մահից ուժեղ է, —մահապատժից առաջ հպարտորեն հայտարարեց Ֆահեդը։ Հրաժեշտ տալով իր մորը, Զաքի Բասիմն ասաց. «Մնչո՞ւ եք լալիս, մայրիկ, դուք պետք է

¹ Милованов и Сейфуль-Мулюков, Ирак вчера и сегодня, М., 1960, стр. 44.

Հադարտանաք այն բանով, որ ձեր որդին մեռնում է իրըն կոմունիստ: Գիտցեք, որ եթե ինձ վիճակվեք նորից աշխարհ գալ, ես նորից կընտրեի այն ուղին, որով անցել եմ¹:

1954 թ. Նուրի Սալիդը սկսեց իրագործել երկրի ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների դեմ ուղղված նոր ծրագիր: Արգելվեցին քաղաքական բոլոր պարտիաները, 1955 թվականի օգոստոսի 22-ին հրապարակվեց «Իրաքի քաղաքացիությունից զրկելու մասին» օրենքը, ըստ որի Միևիստրների խորհուրդը իրավունք էր ստանում ներքին գործերի մինիստրի առաջադրմամբ Իրաքի քաղաքացիությունից զրկել կոմունիստական գործունեության մեջ մեղադրվող երկրի յուրաքանչյուր քաղաքացու:

1955 թ. փետրվարի 24-ին Իրաքը և Թուրքիան ստորագրեցին Բաղդադի պակտը: Ապրիլի 4-ին այդ պակտին միացավ նաև Անգլիան. նրան հետևեց Պակիստանը, որը պակտին միացավ սեպտեմբերի 23-ին, իսկ 1956 թ. հոկտեմբերի 19-ին Իրանը: Մերձավոր և Միջին արևելքում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ պայքարելը պակտի մասնակիցների հիմնական հարցերից մեկն էր: Չնայած այդ բանը քողարկված պահելու բոլոր փորձերին, շուտով այն պարզ դարձավ լայն հասարակախությանը: Այս տեսակետից հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Բեյրութում հրատարակվող «Բալիկան է Մուսայան Օրիան» բյուլետենում լույս տեսած հոդվածներից մեկը. 1955 թվականի օգոստոսի 16-ին բյուլետենը հրապարակեց «Ալժմյան թուրք-իրաքյան բանակցությունների անդրկոչիսյան կողմը» հոդվածը: Այնտեղ ցույց է տրված, թե ինչպես թուրք-իրաքյան կառավարողները գեռես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջում արդեն եռանդուն աշխատանք են կատարել քրդական ազատագրական շարժումների դեմ համատեղ պայքարելու համար: Բաղդադի պակտը փաստորեն այդ ուղղությամբ առաջին քայլը չէր, այլ դրա շարունակությունը նոր պայմաններում: «Մի կարճ ինֆորմացիայում,—ասվում էր բյուլետենում,—բավականին փոքր՝ աննկատ մնալու համար, բուրժուական մամուլը օգոստոսի սկզբին հաղորդել է, որ իրաքյան ոստիկանության պետ Բախուդաթ աթ-Թիախը կժամանի Ստամբուլ՝ «ինտերպոլի սեսիային մասնակցելու համար» (ինտերպոլ—քրեական ոստիկանության միջազգային հանձնաժողով): Իրաքի ներքին գործերի մինիստր Սալիդ Կազասը աթ-Թիախի հետ միասին Բաղդադից Անկարա էր ուղեվորվել, որպեսզի թուրքական ոստիկանության հետ բանակցություն-

¹ Бюллетень ТАСС, № 80, 1949.

ներ սկսի «Թուրքիայի և Իրաքի միջև բարեկամության և բարի դրացիական հարաբերությունների մասին» 1946 թ. պայմանագրի կենսագործման վերաբերյալ:

Բյուզնտենի վկայության համաձայն 1946 թ., երբ Թուրք-իրաքյան հետադիմականները միջոցառումներ էին մշակում քրդական ազատագրական շարժումների դեմ միասնաբար պայքարելու նպատակով, նրանք իրենց այդ մտադրությունը քողարկում էին «Տիգրիս գետի շրեքը բաժանելու վրա հսկողություն սահմանելու մասին» խոսակցություններով: Այդ ժամանակ Թղթակիցները զենքերալ նուրի Սայիդին այսպիսի մի հարց ևն ուղղել. «Դուք չէ՞իք բարեհաճի, պարոն մինխատը, մեկնարանել այն հաղորդումները, որոնց համաձայն, մոտ ժամանակներս ստորագրված պայմանագրին կից լրացուցիչ արձանագրությունը վերաբերում է քրդերի դեմ Թուրքերի և Իրաքցիների համատեղ միջոցառումներին, որոնք երկու երկրների ղեկաված ուժերին կթույլատրեն քրդերին հետապնդելիս անցնել նրանց պետությունների սահմանները»: Այդ 1946 թ. մարտի 29-ին էր, երբ զենքերալ նուրի Սայիդը այդ պայմանագրի ստորագրման կապակցությամբ պրես-կոնֆերանս էր կազմակերպել Անկարայի «Անկարապալաս» հյուրանոցում: Նուրի Սայիդն այդ ժամանակ «չաժան հայացք նետելով հարց տվողին, պատասխանեց, որ արձանագրությունը իբր վերաբերում է միայն Տիգրիսի շրեքի բաժանման վրա հսկողություն սահմանելուն»: Նուրի Սայիդի կողմից Թուրքիայի հետ կնքած այդ պայմանագիրը Իրաքում լուրջ դիմադրության հանդիպեց: Արաբական և քրդական դեմոկրատական հասարակայնությունը կռահում էր, թե ինչ կարող է թաքնված լինել Թուրք-իրաքյան կառավարողների կնքած պայմանագրի ետևում: Պայմանագրի նկատմամբ օպոզիցիոն տրամադրությունն այնքան ուժեղ էր, որ նույնիսկ պառլամենտի շատ դեպուտատներ և սենատորներ հանդես եկան դրա դեմ և այդ էր պատճառը, որ այն միայն մեկ տարի հետո հաջողվեց հաստատել (1947 թ. մարտին, Սալեհ Զարրի կարիներտի կողմից):

«1949 թ.,—շարունակում է նույն հոդվածագիրը,—արդեն խոսքը գնում էր կոմունիզմի դեմ մղվող պայքարի մասին, իսկ իրականում դա նշանակում էր, կամ ավելի շուտ կոչ էր. «Եսփիր քրդերին»: Քանի որ այն, ինչի մասին Կազասը հայտարարում է որպես «կոմունիզմի դեմ պայքարի կազմակերպում», այն ինչ «բարի ծերուկ նուրին» ուզում էր ներկայացնել որպես «Տիգրիս գետի շրեքի բաշխ-

¹ „Balkan et Moyen-Orient“, 1955, № 55, 16.VIII.

ման վրա հսկողության սահմանում» ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ քրդերի դեմ ուղղված դիսկրիմինացիոն միջոցառումների ընդունում¹։ Անդրադառնանք թեկուզ «Կոմունիստների դեմ պայքարելու մասին թուրք-իրաքյան համագործակցության հարցին»։ Նույն «Բալկան է Մուսլայան-Օրիան» բյուլետենը այդ առթիվ գրում էր. «Գրեթե բոլոր, ոչ մեծաթիվ թուրքական կոմունիստները, կամ նրանց համակրողները, գտնվում են բանտերում, կամ Թուրքիայի սահմաններից դուրս, համեմախն դեպս ոչ իրաքում, մենք կարող ենք այդ բանում հավաստիացնել Կադասին, ինչպես նաև Աթ-Քիյախին և այդ պատճառով դժվար է պատկերացնել, թե իրաքյան ոստիկանները այդ բնագավառում ի՞նչ օգնություն կարող էին ցույց տալ իրենց «թանկագին» թուրք կոլեգաներին...»։ «Կոմունիստական» պատրվակը քննադատության լի դիմանում², — եզրակացնում է ամսագիրը։

Այսպիսով, թուրքական և իրաքյան կառավարությունները իրենց քաղաքականության հիմնական հարցերից մեկը համարում էին քրդական շարժումների դեմ միասնական պայքարը։

Վերը հիշատակած բյուլետենը վերջում գրում է, որ իրաք-թուրքական միջոցառումների «օբյեկտը կլինեն կոմունիստները (սա ինքնին հասկանալի է), բայց հավասարապես և քուրդ ազգայնականները և պարզապես քրդերը, որոնց միակ մեղքն այն է, որ կռվում են քրդեր։ Խոսքը հակաքրդական միջոցառման մասին է, որտեղ քուրդ կոմունիստներին հատուկ ուշադրություն են դարձնելու³։

Սակայն քրդական շարժումների դեմ իրագործվող հալածանքները չէին կարող նրա մասնակիցներին ետ պահել պայքարից։ Իրաքի հայրենասիրական ուժերի հետ միասին քրդական հասարակայնության լաճ խավերը ակտիվորեն պայքարում էին երկրի ուսակցիոն կառավարության և նրա քաղաքականության դեմ։ Այստեղ տեղին է իրաքի դեմոկրատական ուժերի դեմ կիրառվող հալածանքների կապակցությամբ հիշել քուրդ դեմոկրատ գործիչներից մեկի խոսքերը. «Ովքեր էլ ուզում են Շիրանք լինեն՝ քրդեր, թե ոչ քրդեր, կոմունիստներ, կամ ոչ կոմունիստներ, մարդիկ, որոնք ապրում են իրաքում, ենթարկվում են աներևակայելի տեղորի։ Սակայն, երե-

¹ „Balkan et Moyen-Orient“, 1955, № 25, 16.VIII.

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։

խալութիւնն կլինեն մտածել, թե այսպէս կարող է միշտ շարունակ-վելը¹։

Բաղդադի ագրեսիվ պակտի կնքումից հետո, նրա դեմ արաբ-ների և քրդերի պայքարը շարունակվում էր նոր ուժով։ Այդ պայ-քարի ակտիվ մասնակիցներն էին իրաքական Փուրդիստանի աշխա-տավորներն ու մտավորականութիւնը։ Ամբողջ մեկուկես տարի երկրի ժողովուրդը գործադրում էր պայքարի ամենաբազմազան ձևեր՝ ցույցեր, ազգային տարբեր խավերի միավորում ազգային պարտիայի շուրջը, որն ուղղված է Բաղդադի պակտի և Նուրի Սա-լիդի կառավարութեան դեմ, խնդրագրեր, որոնք ստորագրվում էին բազմաթիվ քաղաքացիների կողմից, գործադուլներ, որոնք տեղի էին ունենում Բաղդադում, Բասրայում, Սուլեյմանիեում, Կիրկուկում և այլ քաղաքներում։ Սուլեյմանիեի, ինչպէս նաև նրա հարևան քրդ-ական շրջանների բնակչութիւնը ակտիվորեն մասնակցեց այն հուժկու պայքարին, որ 1956 թվականի նոյեմբերին բռնկվեց եր-կրում։ Իրաքի կառավարութեան պրոիմպերիալիստական քաղաքա-կանութեան դեմ ուղղված ելույթներին մասնակցեց նաև գյուղացիու-թիւնը։ Գյուղացիական ապստամբութեանները պողոկացին Միշին նպիրատում, էրբիլում և Սուլեյմանիում, որտեղ կառավարութիւնը պատժիչ արշավախմբեր ուղարկեց։ Հակաիմպերիալիստական այդ պայքարում Իրաքի քուրդ աշխատավորութիւնը ավելի էր ամրա-պընդում իր կապերը արաբ աշխատավորութեան հետ։

Նտպատերազմյան տարիներին Իրաքի ազատագրական շարժ-ման նկատմամբ ուրույն դիրք էին գրավել ԱՄՆ-ը։ Նրանք ամեն կերպ աշխատում էին թաքցնել իրենց թշնամանքը արաբական և քրդական ազատագրական շարժման նկատմամբ։ Սակայն Բաղդա-դի պակտը, որն իր ծայրերից մեկով ուղղված էր Միշին-արևելյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումների դեմ, փաստորեն սկզբից ևեթ կազմակերպվեց ԱՄՆ-ի նախաձեռնութեամբ, որոնք և տոն էին տալիս նրա աշխատանքներին։

Չնայած ԱՄՆ-ը պաշտօնապէս շմտավ Բաղդադի պակտի մեջ, բայց աշլրջորեն հսկում էր նրա գործունեութիւնը։ 1956 թ. ապ-րիլին Բաղդադի պակտի երկրների արտաքին գործերի մինիստրների խորհրդի երկրորդ, Թեհրանում կայացած նիստում, Միացյալ Նա-հանգներն այդ ժողովուրդի հրավերով պակտի տնտեսական և քայ-քայիչ գործունեութեան դեմ պայքարող կոմիտեի անդամ դարձան,

¹ „Balkan et Moyen-Orient“, № 25, 16.VIII.1955.

առանց պակտի անդամ լինելու¹։ Քիչ անց, Միացյալ Նահանգները սկսեցին ավելի եռանդուն մասնակցել պակտի գործունեությանը, հատկապես պատրաստակամությամբ հայտնելով «օգնել պայքարելու իրենց երկրների տերիտորիաների դեմ ուղղված կոմունիստական ագրեսիայի որևէ սպառնալիքի դեմ²։ Պարզ էր, որ «կոմունիստական զբաղակցի» գործունեությանը կամ «տերիտորիալ ամբողջականության» մասին խոսակցությունների ետևում, թաքնված էին ազգային ազատագրական, իսկ տվյալ դեպքում նաև քրդական ազգային ազատագրական շարժումների դեմ պայքարելու պլանները։ Վերը նշված կոմիտեի գլխավոր խնդիրն էր հետապնդել ազգային-ազատագրական շարժման յուրաքանչյուր մասնակցի։ Այսպես, Իրաքի ոստիկանությունը բանտ նետեց քուրդ հայտնի դեմոկրատ բանաստեղծ Աբդուլլա Գորանին այն բանի համար, որ նա իր բանաստեղծություններում հանդես էր եկել Կորեայում ամերիկյան ագրեսիայի դեմ։

Քրդական ազատագրական շարժման նկատմամբ արևմտյան իմպերիալիստական տերությունների գրաված դիրքի վրա մեկ անգամ ևս լույս է սփռում Բեյրութի³ վերը հիշատակած «Բալկան է Մոսայան Օրիան» բյուլետենում հրատարակված հոդվածներից մեկը։ 1955 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսների մի քանի համարներում նա «Թուրքիստան» վերնագրով հոդվածաշար տպագրեց։

Միջին արևելքի երկրներն իրենց ռազմական պլացդարմը դարձնելու պլանների մեջ, նշում է բյուլետենը, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմը հատուկ ուշադրություն է դարձրել Քուրդիստանին և քրդական շարժումներին։ «Եթե քրդական հարցը անմիջականորեն վերաբերում է Անկարային, Բաղդադին և Թեհրանին,— գրում է «Բալկան է Մոսայան Օրիան»-ը ապա այդ հարցի նկատմամբ մշտապես հետաքրքրություն են հանդես բերում հյուսիս-ատլանտյան պակտի անդամ երկրները, շնայած առաջին հայացքից դա որոշ չափով տարօրինակ է թվում⁴։

«Պենտագոնը,— գրում էր «Բալկան է Մոսայան Օրիան»-ը հուլյան դեղում է հետամնացության և անկուտուրականության վրա, որի մեջ ապրում են քրդերը Իրաքում, Թուրքիայում և Իրանում, որպեսզի նրանց հավաքագրի իր խաշակրաց արշավանքին մասնակցելու համար⁴։ Սակայն, զանազան միջոցներով (բյուլետեններ, գրակա-

¹ Department of State publication 6572 „Background“, Iraq, 1958, p. 15.

² Նույն տեղում։

³ „Balkan et Moyen-Orient“, № 24, VIII, 1955.

⁴ Նույն տեղում։

նություն, ռադիոհաղորդումներ և պրոպագանդան այլ եղանակներ) քրդերին խաբեւու ամերիկյան իշխանությունների ջանքերը ակնհայտորեն շոշափելի արդյունքի չէին հասցնում: Էլինելով հետամնաց, քրդերն այնուամենայնիվ զրկված չեն որոշ առողջ դատողությունից, որը նրանց հուշում է, թե ինչն է համարվում արգարացի և ինչն է հակասում նրանց շահերին¹: Հարկավոր է ընդգծել, որ նույնիսկ ֆեոդալական վերնախավի շատ ներկայացուցիչների մոտ նուպատերազմյան տարիներին այն համոզմունքն է տիրապետում, թե քրդերը ոչինչ չունեն սպասելու արևմտյան իմպերիալիզմից:

Արտասահմանում այն կարծիքն է տարածված, — սովետական ժողովրդի Պ. Գեմչենկոյի հետ զրուցելիս ասաց Իրաքի քուրդ բեգերից մեկը, — որ իբր ԱՄՆ-ը և Անգլիան ձգտում են անկախ պետության մեջ քրդերին միավորել. դա ճիշտ չէ: Ինքներդ դատեցեք, իմպերիալիստների ինչի՞ն է պետք դա: Հիմա նրանք տնօրինում են իրանական և թուրքական Քուրդիստանում, նույնիսկ պատրաստվում են այնտեղ հրթիռային բազաներ ստեղծել: Քրդերի ազատ պետության մեջ նրանք չեն կարողանա օգտվել այդպիսի ազդեցությունից և, հետևաբար կկորցնեն այն, ինչ հիմա ունեն: Լավ հայտնի է, որ քրդական առավել աչքի ընկնող լիդերները Քուրդիստանի բոլոր մասերում հանդես են գալիս իմպերիալիզմի դեմ, իսկ ժողովուրդը անգլիացիներին և ամերիկացիներին համարում է իր թշնամիները²:

Ամերիկյան «Թայմ» ամսագիրը դառնությամբ ընդունում էր քրդերի մեջ ամերիկյան պրոպագանդայի ձախողման փաստը: Այսպես, դրա վկայությամբ քրդերի միայն աննշան մասն է կարողում այն հաղորդումները, որոնք հրատարակվում են ամերիկյան ծառայության կողմից, քրդերին լեզվով:

«Իսկ ինչու՞ քրդերը այլևս չեն ունկնդրում այն ճառերին, որոնք գալիս են Արևմուտքից, այլ, ընդհակառակը լսում են «Կարմիր ռադիոն» հարց է տալիս «Թայմ»-ը: «Այդ բանը տեղի է ունենում այն պատճառով, որ քրդերը համոզվեցին, թե Արևմուտքից եկած խոստումները ոչինչ չարժեն և Արևմուտքը ձգտել է միշտ շահագործել իրենց: Սկզբում խոսքը գնում էր Վիլսոնի սկզբունքների մասին: Անգլո-ամերիկյան ամենաճանաչվոր գործիչները հավաստիացնում էին, որ այդ սկզբունքները կկիրառվեն նաև քրդերի

¹ „Balkan et Moyen-Orient“, № 24, VIII, 1955.

² «Современный восток», № 1, 1960 г., стр. 34.

նկատմամբ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամբողջ Միջին արևելքում տարածվել էին հարյուր հազարավոր նկարներ, որոնց վրա պատկերված էր Ամերիկայի պրեզիդենտ Ռուզվելտը: Այդ նկարների ետևում քրդերեն լեզվով գրված էր «Մենք Ձեզ չենք մոռանա: Անգլիական դիվանագետներն իրենց հայտարարություններով մինչև այնտեղ հասան, որ քրդերին խոստացան թույլ տալ Ալեքսանդրիայի ժոցի կողմից ելք ոճեննալ դեպի ծովը»¹:

Սակայն հտպատերազմյան ժամանակաշրջանի ամբողջ պատմությունը ցույց է տվել, թե Անդրովկիանոսյան «բարի քեռիները» ինչպես էին օգնության ձեռք մեկնում քրդական ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցներին: Ընդհակառակը, այն պահից, երբ Իրաքը մտավ Միջին արևելյան ռազմական բլոկի մեջ, երկրի բնակչությունն սկսեց ոստիկանական դաժան տեռորի ենթարկվել: Իրաքի բնակիչներից մեկը վեց ամսվա բանտարկության դատապարտվեց այն բանի համար, որ «խաղաղություն և բարգավաճում» մաղթանքով մի նամակ էր ստացել: Ընդ որում այդ նամակում «խաղաղություն» բառը բոլորովին կապված չէր խաղաղության կողմնակիցների շարժման հետ: Իրաքում բանտերը չէին բավարարում հազարավոր արար և քուրդ քաղաքական բանտարկյալներին տեղավորելու համար, բանտարկյալներ, որոնց Անգլիայի գաղութների մինիստրության դրածո Նուրի Սայիդն ուզում էր ոչընչացնել անգլո-թուրք-իրաքա-պակիստանյան պակտին—դեմ լինելու համար:

* * *

Այսպիսով, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, քրդական ազգային-ազատագրական շարժումները ծավալվեցին

¹ Ի դեպ, պետք է նշել, որ բյուկետներ ուղարկվել էին և՛ տալիս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքիայի քաղաքականության նկատմամբ թուրքական քրդերի ունեցած վերաբերմունքի մասին: Բյուկետներ վկայում է, որ անգլիական հետախուզական ծառայության աշխատակից զեդապետ Էլֆինստոնի խոստման համաձայն «թուրքիայի քրդերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքիայի՝ հիալիբյան բլուկի կողմից պատերազմի մեջ մտնելու զեպքում պետք է պատերազմական գործողություններ սկսեին նրա դեմ: Այս հանգամանքը որոշակի նշանակություն ունեցավ հիշյալ կոնֆլիկտի ժամանակ: Առայժմ այդ բանը հաստատող ուրիշ փաստեր չկան կամ չեն գտնվել, սակայն մի բան պարզ է, որ որոշակի պայմանների զեպքում իմպերիալիստական անբյուրեղները ձգտում են ժողովուրդների ազգային ազատագրական, շահագործող պետությունների տիրապետության դեմ ուղղված շարժումներն օգտագործել իրենց նպատակների համար:

նոր ուժով: Այդ շարժումները ժամանակ առ ժամանակ ունեցել են մակընթացություններ ու տեղատվություններ, սակայն ընդհանուր առմամբ դարգացել են վերընթաց գծով և կրել են արտահայտված հակաիմպերիալիստական բնույթ:

Իրաքի քրդական ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցներն իրենց նշանակալից ավանդն ունեցան երկրի սև ռեժիմի տապալման և ռեսպուբլիկական կարգերի հաստատման գործում:

Ш. МГОИ

ИЗ ИСТОРИИ ПОСЛЕВОЕННОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ КУРДОВ В ИРАКЕ

Резюме

После второй мировой войны начался новый этап национально-освободительного движения народов стран Ближнего и Среднего Востока. На борьбу поднялись и курдские трудящиеся Ирака. Их борьба явилась частью общей национально-освободительной борьбы иракского народа. В статье автор останавливается на таких вопросах национально-освободительного движения, как восстание 1943—1945 гг. в Иракском Курдистане, совместные мероприятия турецкого, иракского и иранского правительств, направленные против курдских выступлений, участие курдских народных масс в борьбе против багдадского пакта и т. д.

Характерным для курдского национально-освободительного движения этого периода является его антимпериалистическая направленность и тесная связь с борьбой трудящихся арабов.

ՆԱՎԹԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿՈՆՏԵՆՐԱՆՄՆԵՐԸ

Լիակատար քաղաքական ու տնտեսական անկախություն ձեռք բերելու նպատակով պայքարի ելած Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների համար իրենց երկրում օտարերկրյա մոնոպոլիաների առկայությունն այլևս համարվում է անցյալից ժառանգություն մնացած անհանդուրժելի մի դրուսթյուն: Ինչպես նշում է արաբ տնտեսագետ Աշրաֆ Լյուսթին, Մերձավոր արևելքի նավթարդյունաբերության պատմության մեջ արդեն անցել է այն ժամանակաշրջանը, երբ արաբ ժողովուրդը դեռ պասսիվ սպասում էր, որ օտարերկրյա ընկերություններն իրեն բաժին շնորհեն իր սեփական նավթի շահույթներից¹:

Եթե մինչև վերջին ժամանակներս պայքարը Մերձավոր արևելքի նավթի համար կրում էր միջմոնոպոլիստական, միջիմպերիալիստական բնույթ, իսկ նավթարդյունաբերող երկրները հանդիսանում էին օտարերկրյա մոնոպոլիաների լոկ օբյեկտներ, ապա այժմ այդ երկրներից մի քանիսն արդեն ձգտում են նավթի ինքնուրույն քաղաքականություն վարել: Արաբական երկրներում հետզհետե ավելի են գիտակցում, որ նավթային մոնոպոլիաների դեմ հաջող պայքար մղելու համար անհրաժեշտ է հանդես գալ միասնական ճակատով:

Մերձավոր արևելքի նավթարդյունաբերող երկրներում տարբեր քաղաքական ուժեր, նավթի հարցում օւնեն իրենց սեփական մոտեցումը: Այդ երկրների ղեկավարներն ուժերը՝ ֆեոդալ-կալվաժատերերը, ազգային բուրժուազիայի աչ թևը, կոմպրադորական բուրժուազիան և այլն, օտարերկրյա մոնոպոլիաների հետ սերտ և անվերապահ համագործակցության կողմնակից են: Նրանք փաստորեն

¹ Տե՛ս Ashraf Lutfi, Arab oil. A Plan for the Future, Beirut, 1960, see front flap.

ներկա գոյամիճակի մեջ որևէ փոփոխություն մտցնելու դեմ են։ Հակառակ բևեռում են գտնվում աշխատավորական ամենալայն մասսաները, որոնք կառավարություններից պահանջում են անհապաղ իրենց ձեռքը վերցնել ազգային այդ վիթխարի հարստության տնօրինումը։ Միշին դիրքերում է գտնվում ազգային բուրժուազիայի մեծ մասը՝ տեղական արդյունաբերական բուրժուազիան և մանր բուրժուազիան, որոնք մեծ տատանումներ են ցուցաբերում և ձգտում են նավթի հարցում ևս կոմպրոմիսային լուծումների հասնել։ Եվ վերջապես, միացյալ ճակատ կազմած արաբական դեմոկրատական ուժերը (մինչև ավելի արմատական փոփոխություններ ձեռք բերելը) պահանջում են ուժեղացնել վերահսկողությունն օտարերկրյա նավթային ընկերությունների վրա, բարձրացնել արաբական երկրներին տրվող շահույթները, նավթային ընկերություններում ավելացնել տեղացի աշխատավորների, մասնագետների և ղեկավար պաշտոնյաների թիվը, կոնցեսիոն առանձնաշնորհումները մասամբ սահմանափակել և այլն։

Նավթային մոնոպոլիաների շրջաններում այս նոր տենդենցների նկատմամբ առաջացել են տարբեր տեսակետներ։ Այս շրջանների մի թևը դեմ է որևէ զիջման և իր մենաշնորհի իրավունքները մինչև վերջ պաշտպանելու կողմնակից է։ Մյուս թևը համաձայն է բանակցությունների միջոցով որոշ զիջումներ անել, որպեսզի ամեն ինչ շկոթցնի և փրկի իր նախկին դիրքերի գեթ մի մասը։

* * *

Տնտեսական անկախության համար մղվող պայքարի շնորհիվ Մերձավոր արևելքի նավթարդյունաբերության ասպարեզում արդեն տեղի են ունեցել որոշ տեղաշարժեր։ Օրինակ՝ հանդես են եկել «առուսայդեր» ընկերությունները, որոնց գործունեության հետևանքով խախտվում են խոշոր մոնոպոլիաների նախկին հեգեմոն դիրքերը¹։ Ներկա հողվածում նպատակ ունենք հատկապես ժանրանալ մոնոպոլիստական ընկերությունների դեմ արաբական երկրների պայքարն արտահայտող մի այլ փաստի՝ նավթի արաբական կոնֆերանսների վրա։

Նավթի արաբական կոնֆերանսներ ասելով նկատի ունենք նավթի կոնգրեսները, նավթի արաբական էքսպերտների Զիզզայի կոնֆերանսը, ինչպես և նավթ արտահանող երկրների կազմակեր-

¹ Տե՛ս «Արևելագիտական ժողովածու» № 12, Երևան, 1960, էջ 140—158, 45

պության (Organization of Petroleum Exporting Countries—OPEC) երկու ժողովները, որոնք բոլորն էլ, ինչպես հոդվածում պիտի նշվի, նպատակ ունենին թուլացնելու կոնցեսիոն ընկերությունների միահեծան տիրապետությունը:

Մերձավոր և Միջին արևելքի նավթարդյունաբերության ավելի քան կեսդարյա պատմության մեջ առաջին անգամ՝ 1959 թ. ապրիլի 16-ին, ՄԱՌ-ի մայրաքաղաք Կահիրեում տեղի ունեցավ արաբական երկրների նավթի կոնգրեսը: Պետք է նշել, որ նախքան այս կոնգրեսը, Արաբական լիգայի հովանավորությամբ տեղի ունեցան եւսվթի արաբական էքսպերտների նախապատրաստական մի շարք հանդիպումներ:

Այս կոնգրեսի գլխավոր նպատակներից մեկն էր միջոցներ փնտրել՝ գործող կոնցեսիոն ընկերությունների նկատմամբ համաարաբական մի համընդհանուր ու միասնական քաղաքականություն վարելու համար:

Կոնգրեսի առաջին պլենար նիստին ներկա էին 520 պատվիրակներ արաբական 9 երկրներից: Որպես դիտորդներ մասնակցում էին Իրանի և Վենեսուելայի, ինչպես նաև նավթային ընկերությունների 35 ներկայացուցիչներ:

Կոնգրեսում արաբական պատվիրակների շարքերում կային քաղաքական տարբեր հասանքների ներկայացուցիչներ: Արաբ պատվիրակներից շատերն առաջարկում էին օտարերկրյա կոնցեսիոն ընկերությունների նկատմամբ պահանջները շահավտերի: Չլիսավոր զեկուցող Մուհամեդ Սալմանն իր բացման ճառում սկզբից ևեթ ներկաներին հասկացրեց, թե ժողովին չեն եկել իրենց զայրույթն ու թշնամանքն արտահայտելու նավթային օտար ընկերությունների նկատմամբ: Նա շեշտեց, որ կոնգրեսը քաղաքական ամբիոնի շպետք է վերածել ու հարցերը պետք է քննարկել զուտ տնտեսական ասպեկտով: Եվ իսկապես, արաբական երկրների ազգային բուրժուազիայի աչ թևի ներկայացուցիչներին մեծ մասամբ հաջողվեց կոնգրեսում տեղ շտալ քաղաքական բնույթի ելույթներին: Դրանից շատ զոհ մնացին օտարերկրյա մոնոպոլիաները և նրանց թիկունքում կանգնած ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարող շրջանները:

Պլենար նիստին հաջորդեցին երեք դեկլարար կոմիտեների նիստերը: Այնտեղ կարդացվեց 69 զեկուցում:

Ուշադրության արժանի զեկուցումների և առաջարկությունների թվում հիշենք Սաուդյան Արաբիայի պատվիրակության կողմից ներկայացված «Սուվեբեն պետության իրավունքները՝ կոնցեսիոն պայմանագիր կնքելու և դրան ենթարկվելու սահմանները որոշե-

լու հարցի նկատմամբ շատ հետաքրքիր զեկուցումը: Այդ զեկուցման մեջ առաջ քաշվող գլխավոր միտքն այն էր, որ ամեն մի սուվերեն պետություն իրավունք ունի հրաժարվել կոնցեսիոն պայմանագրի պարտավորություններից, եթե պայմանները, իր կարծիքով, չեն համապատասխանում երկրի շահերին: Նման առաջարկությամբ հանդես գալը պետք է բացատրել այն բանով, որ Սաուդյան Արաբիան ձեռնարկ էր բարելավել կոնցեսիոն պայմանները և բարձրացնել նավթի շահագործումից ստացվող եկամուտները:

Կոնգրեսում Լիբանանի պատվիրակության ղեկավար էմիլ Բուստանին առաջարկություն մտցրեց, որ նավթ արդյունահանող արարական երկրները նավթից ստացվող շահույթների 5% հատկացնեն Արաբական զարգացման և վերակառուցման բանկին՝ ստեղծմանը: Արաբական բանկ ստեղծելու նրա առաջարկը, ըստ երևույթի, նպատակ ուներ նավթի շահագործումից ստացվող եկամուտների մի մասն ուղղել երկրի արդյունաբերական այլ ճյուղերի զարգացմանը, նավթի ասպարեզը հավերժ թողնելով օտարերկրացիների ձեռքում:

Կոնգրեսում համաարաբական մագիստրալ նավթամուղ կառուցելու առաջարկությամբ հանդես եկավ Սաուդյան Արաբիայի պատվիրակության ղեկավար Աբդուլլահ Թարիֆին: Նա պահանջում էր, որ այդ ծրագրի իրագործման համար անհրաժեշտ գումարները տրամադրեն Մերձավոր արևելքի նավթն սպառող եվրոպական երկրների ֆինանսական շրջանները և, մասամբ, արաբ կապիտալիստները:

Նիստերին ներկա բոլոր արաբ պատվիրակներն էլ համաձայն էին ընկերությունների հասցեին ուղղված այն մեղադրանքին, որ նրանց կողմից վարվող գների քաղաքականության հետևանքով արաբական երկրների կառավարություններին հասնող եկամուտները սահմանափակվում են:

Կոնգրեսն ընդունեց բանաձև, որը, սակայն, դործնական ոչ մի առաջարկություն չէր պարունակում: Դա, ավելի շուտ, նիստերում հայտնված ցանկությունների, մի տեսակ, ամփոփումն էր: Այնտեղ ասված էր, որ կոնգրեսին ներկա բոլոր պատվիրակները համաձայն են նավթի շահագործման մեջ տեղական կառավարություններին հասնող եկամուտների բաժնի ավելացմանը: Նրանք անհրաժեշտ են գտնում հետագա մի քանի տարվա ընթացքում ստեղծել գուտ տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ ընկերություններ՝ զբաղվելու նավթարդյունաբերության բոլոր ճյուղերով, որոնք պետք է գործեն օտարերկրյա նախկին կոնցեսիոն ընկերություն-

ներին զուգահեռ: Այնուհետև, բանաձևում արձանագրվեց այն առաջարկը, ըստ որի նախատեսվում է ստեղծել նավթի արդյունահանման, արտահանումների և պաշարների կոնսերվացման միջոցառումների կոորդինացման հարցերով զբաղվող մի կազմակերպություն, որտեղ ներկայացված լինեն նավթարդյունահանող բոլոր արաբական երկրները:

Գների հարցում պատվիրակները համաձայնեցին ընկերությունների առաջ պահանջ դնել, որպեսզի նրանք հետագայում տեղական իշխանություններին տեղյակ պահեն մտքրած փոփոխությունների մասին: Կոնգրեսը ճանաչեց Սաուդյան Արաբիայի ներկայացուցչի կողմից առաջարկված համարարական նավթամուղ կառուցելու ծրագրի խոշոր նշանակությունը, նշեց արաբական նախաձեռնությունները նավթամշակման գործարաններ ստեղծելու, ինչպես և դրանց սպասարկման համար տեղացի տեխնիկներ, ինժեներներ և ղեկավար աշխատողներ պատրաստելու անհրաժեշտությունը: Կոնգրեսի մասնակիցները նպատակահարմար դուրս ամեն տարի կոնգրես զուգարել նոր ծառայող հարցերը քննելու և նախորդ որոշումների իրագործման ընթացքն ստուգելու համար¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կոնգրեսը խոշոր հաջողություններ ձեռք չբերեց և կոնկրետ միջոցառումներ չձեռնարկեց: Արաբական երկրների նավթարդյունաբերության ընդհանուր վիճակի մեջ կարևոր փոփոխություններ մտցնող որոշումներ չընդունվեցին: Օտարերկրյա ընկերությունների դեմ ելույթները քիչ էին և շատ մեղմ: Կոնգրեսի միաների կողմնակիցներին հաջողվեց զսպել քիչ թե շատ համարձակ պահանջները: Սակայն, այս բոլորով հանդերձ, անվիճելի է, որ կոնգրեսը հանդիսացավ մի առաջընթաց քայլ (ճիշտ է՝ շատ փոքր, բայց և շատ օգտակար), քանի որ այն արաբների միացյալ առաջին լուրջ ճիգն էր՝ նավթարդյունաբերության ասպարեզում տնտեսական անկախություն ձեռք բերելու համար մղվող պայքարում:

Կոնգրեսից մի քանի ամիս անց, 1959 թ. հոկտեմբերի 25-ին, Զիդդայում (Սաուդյան Արաբիա) տեղի ունեցավ Արաբական լիգային կից նավթի արաբական էքսպերտների կոմիտեի 7-րդ նիստը: Այստեղ քննարկվեցին մի շարք հարցեր, հատկապես՝ կոնգրեսում ներկայացված առաջարկությունները, ինչպես, օրինակ՝ արաբական

¹ „World Petroleum“, June 1959, pp. 8—10; The Petroleum Times, March 13, 1959, pp. 168—169; Ibid, April 24, 1959 pp. 335—336; Ibid, May 8, 1959, pp. 356—358.

նավթատար նավատորմ ստեղծելու և արաբական մագիստրալ նավթամուղ կառուցելու հարցերը և, որ ամենահետաքրքիրն էր, Իրաքի պատվիրակության կողմից ներկայացված Արաբական նավթի կոորդինացված քաղաքականություն վարելու ծրագիր-պայմանագիրը: Վերջինս առաջարկում էր մշակել նավթի օրենսդրություն, որին պետք է ենթարկվեին պայմանագիրն ստորագրող արաբական երկրների կառավարությունները՝ կոնցեսիոն ընկերությունների հետ իրենց հարաբերությունների ժամանակ: Այս ծրագիր-պայմանագրի մյուս հոդվածներով նախատեսվում է. պայմանավորվող կողմերի միջև փորձի և ինֆորմացիայի փոխանակում, պաշարների կոնսերվացիոն միջոցառումների համատեղ գործադրում, համատեղ պայքար՝ կոնցեսիոն պայմանների բարելավման համար, նոր կոնցեսիաներ շնորհելու ժամանակ տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ կազմված ընկերություններին նախընտրություն տալը, օտարերկրյա կոնցեսիոն ընկերություններում աշխատող արաբների կոնսիստենտի ավելացում, ընդհանուր ճիգերով Արաբական լիգային կից տեխնիկներ, մասնագետներ, ղեկավար պաշտոնյաներ պատրաստելու նպատակով ինստիտուտների և վարժեցման կենտրոնների ստեղծում, օտարերկրյա կոնցեսիոն ընկերությունների կողմից շօգտագործվող տերիտորիաները ետ վերցնելու իրավունք և այլն և այլն¹:

Թշուշան գիտնեք, կոնզրեստմ ընդգծվեց արաբական երկրների կողմից նավթի միասնական քաղաքականություն վարելու անհրաժեշտությունը: Արաբ էքսպերտների կոնֆերանսում Իրաքի պատվիրակության կողմից առաջարկվող ծրագիր-պայմանագիրը արաբների այդ ցանկությունը կոնկրետացնելու, այսպես ասած, կյանքի կոչելու փորձ էր: Եվ եթե ծրագրում նախատեսված պայմաններն իսկապես իրագործվեին, ապա, ի՛նչ խոսք, որ խոշոր նվաճում կլինեին արաբների համար, և դրանով նավթարդյունաբերության մեջ նրա, եթե ոչ լրիվ, ապա մեծ շահով ինքնուրույն և միասնական քաղաքականություն վարելու առաջին հիմքերը դրված կլինեին:

Ինչ վերաբերում է արաբական նավթամուղ կառուցելու հարցին, էքսպերտները գտան, որ նրա կառուցումը ֆինանսապես և տեխնիկապես չի արդարացվում: Դա շատերի մոտ տարակուսանք առաջացրեց, մանավանդ, որ այդպիսի նոր մագիստրալ նավթա-

¹ The Petroleum Times, November 20, 1959, p. 738; Middle East Economic Survey, vol. III, № 1, 1959.

մուլ կառուցելու ծրագրեր մշակում էին հենց իրենք՝ նավթային ընկերությունները: Ըստ էության, այս հարցում դիմելով օտարերկրյա մասնագետների կարծիքներին, կոնֆերանսի մասնակիցները սխալ եզրակացությունների էին հանգել: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ կոնֆերանսին մասնակցող արար էքսպերտների շարքում դեռևս խոշոր թիվ էին կազմում կոմպրոմիսների կողմնակիցները, ապա նրանց՝ նման եզրակացությունները միանգամայն հասկանալի կդառնան:

Նավթի առաջին կոնգրեսից հետո կոմպրոմիսային քաղաքականության կողմնակիցները նավթային մոնոպոլիստական շրջանների նույնպես կոմպրոմիսների կողմնակից թևի հետ համատեղ մշակեցին մի շարք ծրագրեր, որոնք իրենց կոնկրետ արտահայտությունը գտան side by side-ի՝ այսինքն՝ սկզբ-կողքի գործելու նոր սկզբունքի մեջ:

Այդ սկզբունքի էությունն այն է, որ առանց դիպչելու արդեն գոյություն ունեցող կոնցեսիաներին, առանց բուրոսիին վերացնելու օտարերկրյա ընկերություններին նոր կոնցեսիաներ շնորհելու հավանականությունը, զրանց զուգահեռ, կողք-կողքի մրցակցության հավասար պայմաններով, ստեղծվեն տեղական կապիտալով ու նախաձեռնությամբ նավթային ընկերություններ: Նոր ստեղծվող արարական նավթային այս ընկերությունները պիտի զբաղվեն ինչպես՝ հետազոտման, այնպես էլ արդյունահանման, մշակման, փոխադրության և վաճառահանման ճյուղերով: Այս առաջարկի հեղինակներ հանդիսացան ՄԱՌ-ի և կոնֆերանսում որպես դիտորդ մասնակցող Վենեսուելայի ներկայացուցիչները: Օտարերկրյա նավթային ընկերությունների ներկայացուցիչները (նույնպես դիտորդ) իրենց հավանությունը տվեցին այս առաջարկին, ձևացնելով, թե դրանով զիջում են անում: Նրանք փաստորեն տակտիկական նահանջ էին կատարում որպեսզի այս կերպ կազմվող ընկերությունները ժամանակի ընթացքում իրենց ոլորտի մեջ ներգրավեն և նրանց՝ «հավանական մրցակիցներից» վերածեն «հավանական գործակիցներին»: Սակայն այս ծրագրի դեմ արտահայտվեց օտարերկրյա նավթային ընկերությունների այն թևը, որը դեմ էր կոմպրոմիսներին:

Վենեսուելայում այժմ արդեն կազմվել ու սկսել են գործել այդպիսի ընկերություններ: Եգիպտոսում նույնպես որոշ ժամանակից ի վեր արդեն գործում են զուտ տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ նավթային ընկերություններ, ինչպես նաև խառն ընկերություններ, որոնց մասնակցում են օտար և տեղական կա-

պիտանը և հաճախ կառավարությունը: Իսկ Իրաքում, Սաուդյան Արաբիայում և Փոսվեյթում այս կարգի ընկերությունները դեռևս մեծ մասամբ գտնվում են կազմավորման էտապում: Սակայն զուտ տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ կազմված ընկերությունների թիվը շատ քիչ է, իսկ եղածները դեռևս չեն հասել գործունեության այնպիսի աստիճանի, որ ի միճակի լինեն խախտել գոյություն ունեցող օտարերկրյա կոնցեսիոն ընկերությունների գոյավիճակը:

Ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների շրջանների ներկայացուցիչ Հարիս Ստիվենսոնը նշում է, թե «կողք-կողքի» սկզբունքը չպետք է սարսափ ազդի, քանի որ դեռ հայտնի չէ, թե այն ինչպիսի տարածում կգտնի և կամ ինչպիսի մասշտաբներ կընդգրկի¹: Բացի այդ, նա գտնում է, որ այդ սկզբունքի հետ համաձայնվելու դեպքում մոնոպոլիաները ժամանակի ընթացքում իրենց հսկողության տակ կվերցնեն տեղական ընկերությունները:

Սակայն, եթե տեղական կապիտալով և նախաձեռնությամբ ստեղծված կողք-կողքի գործող այս ընկերություններին հաջողվի ազատվել կաշկանդող սահմանափակումներից, երկրի նավթարդյունաբերության գլխավոր դիրքերը նվաճել ու դառնալ պայմանավորող ուժ և գործն ընդհուպ հասցնել նավթային պաշարների ազգայնացմանը, ապա այդ ժամանակ «կողք-կողքի» սկզբունքն իր շատ դրական դերը խաղացած կլինի տնտեսական անկախության համար մղվող պայքարում:

Նավթի արաբական առաջին կոնգրեսին և Զիրդայի՝ նավթի արաբական էքսպերտների կոնֆերանսին հաջորդեց «Նավթ արտահանող երկրների կազմակերպության» (Organization of Petroleum Exporting Countries կամ կրճատ՝ OPEC-ի) հիմնադիր ժողովը. որն իր աշխատանքներն սկսեց 1960 թ. սեպտեմբերի 10-ին Բաղդադում: Ժողովին մասնակցեցին Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Բոսնիայի, Իրանի և Վենեսուելայի ներկայացուցիչները: Այս ժողովին շմասնակցեցին արաբական մյուս երկրները, և նախաձեռնությունն այս անգամ Արաբական լիգային չէր պատկանում: Ժողովի առաջնահերթ նպատակն էր միջոցներ որոնել՝ նավթային մոնոպոլիաների կողմից վարվող գների քաղաքականության վրա հսկողություն սահմանելու համար: Ժողովն ընդունեց որոշում՝ կազմակերպության մեջ ընդունելու նավթարդյունաբերող բոլոր այն երկրները, որոնք ցանկություն կհայտնեն:

¹ „World Petroleum“, February 1960, p. 39

OPEC-ի ստեղծման գլխավոր դրգապատճառը եղավ այն, որ 1960 թ. օգոստոսին նավթային մոնոպոլիստական ընկերությունները, առանց շահագրգռվող երկրների հետ խորհրդակցելու, Մերձավոր և Միջին արևելքի նավթի գների մեջ միակողմանի փոփոխություններ մտցրին: Մոնոպոլիաներն այդպիսի միջոցառման էին դիմել, արհամարհելով նավթի առաջին կոնգրեսում այդ մասին եղած զգուշացումները և նյութական մեծ վնաս հասցնելով արաբական նավթարդյունաբերող երկրներին: OPEC-ի առաջին ժողովն այս ուղղությամբ կոնկրետ միջոցառումներ շառաչարկեց, այլ, ավելի շուտ, կազմակերպչական բնույթի որոշումներ ընդունեց:

Այս ժողովին հաջորդեց նավթի արաբական երկրորդ կոնգրեսը, որը տեղի ունեցավ Բեյրութում (Լիբանան) և տևեց վեց օր՝ 1960 թ. հոկտեմբերի 17-ից 22-ը: Կոնգրեսում նշվեց, որ արաբական հասարակայնությունը հիասթափված է այն բանից, որ նավթի արաբական առաջին կոնգրեսում եղած բոլոր առաջարկությունները կոնցեսիոն ընկերությունների կողմից արհամարհվեցին. օրինակ, նավթի գների մեջ 1960 թ. օգոստոսին մտցվեցին 2,5-ից մինչև 6% -ի հասնող փոփոխություններ՝ առանց նախօրոք խորհրդակցելու տեղական իշխանությունների հետ:

Երկրորդ կոնգրեսում մի քանի նոր առաջարկություններ արվեցին: Սաուդյան Արաբիայի պատվիրակությունն առաջարկեց նավթարդյունահանման մաքսի մտաված քվոտաներ ընդունել, հիմնվելով նավթարդյունաբերող երկրների պաշարների վրա: Այս առաջարկությունը միջարաբական հետագա մրցակցությունը սահմանափակելու նպատակ ունեւր: Ինչպես հայտնի է, Քուվեյթից հետո Սաուդյան Արաբիան նավթի պաշարներով ամենահարուստն է, ուստի նման որոշում ընդունելով, նա ձգտում էր ապահովել իր առաջավոր դիրքերը: Այդ առաջարկությունը վիճարանություններ առաջացրեց, և ոչ մի որոշում չընդունվեց:

Ավելի սուր վիճարանությունների տեղիք տվեց Սաուդյան Արաբիայի նավթային վարչության խորհրդատու Հենդրիքսի ելույթը, որն առաջին կոնգրեսին ներկայացրած նրա առաջարկության առավել մշակված վարիանտն էր, ինչպես նաև Աբդալլահ Քարիթի ելույթը, որը վերաբերում էր անմշակ նավթի գների հարցին:

Հենդրիքսը, պաշտպանելով իր նախկին թեզն այն մասին, թե պետությունների սուվերեն իրավունքն է միակողմանիորեն լեզալ համարել կոնցեսիոն պայմանագրերը, եթե նրանք անհամատեղելի են երկրի և ժողովրդի շահերի հետ, այս անգամ հենվում էր անգլիական, ֆրանսիական և իսլամական օրենսդրությունների

մեջ եղած բազմաթիվ հողավածների, որոշումների և նախադեպերի վրա: Հենդրիքսը պնդում էր. 1. Ինչպես տեղական, այնպես էլ միջազգային օրենսդրության մեջ կոնցեսիոն պայմանագրի կապակցությամբ կառավարությունների և նավթային ընկերությունների փոխհարաբերությունները կարգավորող նախատեսումներ չկան: 2. Կան միջազգային առևտրական փոխհարաբերությունները կարգավորող իրավական երկու սխեմաներ՝ անգլո-սաքսոն կամ անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական: Հենվելուվ այս իրավական երկու սխեմաների օրենսդրությունների, ինչպես և նախադեպերի վրա, Հենդրիքսը եզրակացնում է, որ երբ երկրի և ժողովրդի շահերը պահանջում են, կառավարությունն իրավական բոլոր հիմքերն ունի՝ շեղյալ համարելու իր և մի ուրիշ իրավական անձնավորության հետ ստորագրված որևէ պայմանագիր:

Հենդրիքսի առաջ քաշած թեզը մեծ մտահոգություն պատճառեց մոնոպոլիստների ներկայացուցիչներին, որովհետև այն կարող էր հիմք ծառայել բոլոր կոնցեսիոն պայմանագրերը հարցականի տակ դնելու համար և դառնալ օտարերկրյա մոնոպոլիստների դեմ մղվող նոր կամպանիայի սկիզբը: Նավթային ընկերությունների իրավական խորհրդատուները հանդես գալով, փորձեցին հերքել Հենդրիքսի բոլոր պատճառաբանությունները: Ռեյլը՝ Արամկո ընկերության իրավական խորհրդատուն, ամփոփելով նավթային մոնոպոլիստների տեսակետներն այս հարցի կապակցությամբ պնդեց, թե 1. եթե տեղական և միջազգային օրենսդրությունները այդ մասին նախատեսումներ չունեն, ապա կառավարության և օտարերկրյա ընկերությունների միջև կնքված պայմանագրերն իրենց հողավածներով և պայմաններով հանդիսանում են ad hoc, կողմերի փոխհարաբերությունները կարգավորող օրենք: 2. Օրենսդրության մեջ ընդունված երկու սկզբունքները ա) պայմանագիրը կողմերի համար պարտադիր օրենք է, և բ) *pacta sunt servanda* (այսինքն պայմանագրերը պետք է հարգվեն) պայմանագրերը կողմերի համար պարտադիր լինելու իրավական հիմք են հանդիսանում:

Արաբ իրավաբան Սիկսեկը¹, անդրադառնալով Հենդրիքսի և Ռեյլի տեսակետներին, տալիս է իր գնահատականը և առաջարկությունները առաջ քաշված հարցերի վերաբերյալ: Սակայն, Սիկսեկը արաբական ռազմային բուրժուազիայի աջ թևի ներկայացուցիչն է.

¹ Simon G. Siksek, The Legal Framework for Oil Concessions in the Arab World, The Middle East Research and Publishing Center, Beirut, 1960, pp. 43—61.

ուտի պաշտպանելով հանդերձ մի շարք կոնցեսիոն պայմանների բարելավման առաջարկը (օրինակ՝ եկամուտների վերանայում, ընկերություններում տեղական վերահսկողություն և մասնագետների ու զեկավար պաշտոնյաների թվի ավելացում և այլն), կողմնակից է կոմպրոմիսների և օտարերկրյա ընկերությունների հետ համագործակցելու զաղափարին: Ուտի, նա այս հարցում ևս առաջարկում է միջին դիրք բռնել: Հարկավոր է նկատի ունենալ, ընդգծում է Սիկսեկը, որ կառավարություններն իրենց ազատ կամքով են շնորհում կոնցեսիաները: Կատարելով խոշոր կապիտալ ներդրումներ, կազմակերպելով հետազոտական աշխատանքներ և ստանձնելով այդ բոլորի հետ կապված անորոշություններն ու ռիսկերը, կոնցեսիոն ընկերություններն իրավունք ունեն պահանջելու պայմանագրերը միակողմանի կերպով շեղյալ համարելու դեմ ապահովություն: Նման ապահովություններ, հաճախ նախատեսված են լինում պայմանագրերում, հետևաբար պայմանագիրը, ինչպես Սիկսեկն է պնդում, երկու կողմերի համար պարտադիր այն հիմնական օրենքն է, որը պիտի կարգավորի նրանց փոխհարաբերությունները:

Քանի որ պայմանագիրը հիմնական օրենք է և կողմերի համար պարտադիր, ուրեմն, չի կարելի միակողմանիորեն անտեսել կամ շեղյալ համարել այն՝ բացի, իհարկե, այն դեպքից, երբ այդ մասին երկու կողմերի համաձայնությունը կա: Ինչ վերաբերում է դրույթյան և պայմանների փոփոխման հետևանքով պայմանագիրը վերանայելու և կամ շեղյալ համարելու անհրաժեշտությունը հարցին, ապա Սիկսեկի կարծիքով, այդ ևս հնարավոր է լուծել, բայց միայն փոխադարձ համաձայնությամբ, բանակցությունների և կամ արբիտրաժի (իրավաբարության) միջոցով:

Սիկսեկի այս պատճառաբանությունները փաստորեն նպատակ ունեն նպաստավոր պայմաններ ստեղծել՝ հօգուտ կոնցեսիոն ընկերությունների: Սակայն, եթե դիմենք իր իսկ գրքում *clausula rebussis stantibus* սկզբունքի մասին հայտնի իրավագետների տարբեր կարծիքներին, ապա կտեսնենք, որ այդ հանգամանքը (այսինքն ապայմանագրերը մնում են ուժի մեջ այնքան ժամանակ, որքան պայմանները և դրությունը չեն փոխվել) նրանց մեծ մասի կողմից ընդունվում է որպես միջազգային օրենքի դոկտրինաներից մեկը: Հետևաբար, դա պետք է համարվի հիմնավոր պատճառաբանություն՝ կոնցեսիոն պայմանագրերը վերանայելու կամ շեղյալ համարելու իրավունքի համար:

Արդարև, Սիկսեկի իսկ ասելով, միջազգային օրենքով ընդունված այս դոկտրինայի համաձայն՝ դաշնագիրը (կամ տվյալ դեպ-

քում պայմանագիրը—Ն. Ք.) պարտադիր է կողմերի համար միայն աշխարհի ժամանակ, որքան հանգամանքների և դրույթյան մեջ կենսական փոփոխություններ չեն մտցվել¹։

Եթե այդպես է, ուրեմն, Սաուդյան Արաբիայի նավթային հարցերի վարչության կողմից կահիրեի նավթի համաարաբական առաջին կոնգրեսի ապրիլի 18-ի նիստում առաջ քաշված դրույթը, իրավական տեսակետից հիմնավորվում է միջազգային օրենքում ընդունված այս սկզբունքով։ Իսկ որ պայմանագրերի ստորագրման ժամանակաշրջանից մինչ այժմ պայմանների և իրադրության մեջ փոփոխություններ տեղի ունեցել են, դրանում՝ ոչ մի կասկած։

Անդրադառնալով մոնոպոլիաների կողմից վարվող զննրի քաղաքականության հարցին, արաբ պատգամավորների մեծ մասն իր գալույթը հայտնեց և բողոքեց այն բանի դեմ, որ տեղական իշխանությունների հետ նավթային ընկերությունները չեն խորհրդակցում։ Սաուդյան Արաբիայի պատվիրակության ղեկավար Քարիջին ընդգծեց, որ Մերձավոր և Միջին արևելքի նավթի զննրը 1948 թ. հիմնվում էին Արևմտյան Եվրոպայի պարիտետի վրա, որը հետագայում փոխվեց Նյու-Յորքի պարիտետով։ Այս փոփոխության հետևանքով, ինչպես հետոքն է ընդգծում, Մերձավոր արևելքի նավթարդյունահանող երկրները նյութապես տուժել են, մինչդեռ ընկերությունները 1949—1959 թթ. մինչև 5 միլիարդ դոլլարի օգուտ են քաղել²։

Եարունակելով իր մեղադրանքները կոնցեսիոն ընկերությունների հասցեին, Քարիջին՝ տեղական իշխանությունների և ընկերությունների հետագա փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար հետևյալ առաջարկություններն արեց. 1. մայր (այսինքն հիմնադիր) ընկերությունների և Մերձավոր արևելքում գործող արդյունահանող (օպերատիվ) ընկերությունների շահերի անշատում։ Այդ դեպքում արդյունահանող ընկերությունն ազատված կլինի մայր ընկերությանը ենթարկվելու ստիպողականությունից ու կվարի անկախ քաղաքականություն։ Սակայն, ըստ երևույթին, այս առաջարկության նկատմամբ խոշոր մոնոպոլիաների դժգոհությունը մեղմացնելու նպատակով, Քարիջին նպատակահարմար է գտնում այդ անել՝ արդյունահանող ընկերության բաժնեթղթերը փոխանցելով մայր ընկերության բաժնետերերին։ Փոխանցման այդ գործողու-

¹ Simon G. Siksek, op. cit., p. 86.

² Middle East Economic Survey (Supplement) vol. III, № 52, 4 November 1960.

թյունը, մեր կարծիքով, ավելի շուտ ձևական բնույթ է կրելու և իրերի իսկական դրույթյան մեջ փոփոխություն չի մտցնելու: 2. Հնկերույթյան կենտրոնատեղին փոխադրել այն վայրը, որտեղ արդյունահանող ընկերությունն է գործում, և վարչական կազմի մեջ անպայման մտցնել տեղական ներկայացուցիչներ: 3. Մայր և դուստր ընկերությունների միջև առևտրական գործարքների ժամանակ շրջանցումների և կեղծ գործարքների առիթ չոտալու նպատակով, անմշակ նավթի առք և վաճառքը կատարել պայմանագրերի միջոցով, ինչպես այդ պիտի արվեր երկու օտար ընկերությունների միջև: Այժմ դա կատարվում է արդյունահանող ընկերության (տրվյալ դեպքում դուստր ընկերության) և շուկայահանող ընկերության (տվյալ դեպքում մայր ընկերության և կամ մի այլ դուստր ընկերության) միջև, հաճախ մեկի համար ոչ շահավետ պայմաններով, երբ միտումնավոր պակասեցվում է տեղական իշխանություններին հասանելիք եկամուտների բաժինը:

Քարիքիի այս առաջարկությունները, ինչպես և նրա ղեկուցման մեջ ընկերությունների հասցեին ուղղված քննադատությունը խոշոր վիճարանությունների առիթ դարձան:

Լիբանանի պատվիրակության անդամ էմիլ Բուատանին իր ելույթում պաշտպանեց առաջ քաշված առանձին առաջարկությունները, բայց միաժամանակ փորձեց մեղմացնել դրանք, ավելի ընդունելի դարձնելու համար օտարերկրյա կոնցեսիոն ընկերություններին, իսկ անմշակ նավթի գների շուրջը ծագած վեճերի ժամանակ էմիլ Բուատանին փաստորեն պաշտպանեց ընկերություններին, հայտնելով, թե գները որոշվում են շուկայում՝ առաջարկի և պահանջարկի արժեքի օրենքի գործողության համաձայն: Այնինչ հայտնի է, որ մոնոպոլիստական պայմաններում գները որոշվում են շուկայից դուրս, գրասենյակներում:

Արամկո-ի ներկայացուցիչ Ռ. Բրոզհամը փորձեց հերքել արարների մեղադրանքներն ընկերությունների հասցեին: Սակայն, Բրոզհամի պատճառարանությունները, որոնց մեծ մասը փաստերից զուրկ հայտարարություն եղավ, լկարողացան համոզել ներկայների: Խոսելով եկամուտների բաշխման ժամանակ ընկերությունների կողմից կատարվող շրջանցումների մասին, արար պատվիրակներից շատերը կոնգրեսում ընդգծեցին, որ հոնոարների բաշխման 50/50%-ի համամասնության սկզբունքն ընդունվելուց հետո, Սաուդյան անմշակ նավթի որոշյալ գներով (posted prices) բարելու 1,75 դոլլար պետք է հաշվվեր, սակայն հետագայում հայտնաբերվեց, որ Արամկո-ն իր մատյաններում արձանագրում էր միայն

1,42 դուլլար: Երբ Սաուդյան Արաբիայի իշխանութիւններն այս մասին հարց տվեցին ընկերութեանը, նա պատասխանեց, որ այդ զեղչերը նպատակ ունեն դուստր ընկերութիւններին մրցակիցներին նկատմամբ ավելի բարենպաստ պայմաններ տալ: Սակայն, ինչպէս ընդգծեց Սաուդյան Արաբիայի պատվիրակը, իրենք 32% ստանալու համար չէ, որ ստորագրել են 50/50%-ի համամասնութեան համաձայնագիր: Այդ համամասնութիւնն այժմ փաստորեն, վերածված է 32/68-ի:

Կոնգրեսը փակվեց հոկտեմբերի 22-ին: Վերջին նիստում կոնգրեսին ներկա բոլոր արար պատվիրակները միաձայն ընդունեցին հետևյալ բանաձևերը:

1. Կոնգրեսը պաշտպանում է արաբական երկրների այն բոլոր պահանջները, որոնք ուղղված են կոնցեսիոն ընկերութիւններին ավելի բարենպաստ պայմաններ ձեռք բերելուն: Կոնգրեսի մասնակիցները (արաբական երկրների—ձ. Ք.) հույս են տածում, որ կոնցեսիոն ընկերութիւնները կընդառաջեն այդ պահանջներին:

2. Կոնգրեսը դատապարտում է նավթային ընկերութիւնների կողմից, առանց շահագրգռված կառավարութիւնների հետ խորհրդակցելու, ընդունած միակողմանի որոշումը՝ անմշակ նավթի գների իջեցման մասին:

3. Կոնգրեսը հանձնարարում է նավթարդյունաբերող արաբական երկրների կառավարութիւններին՝ ուժեղացնել իրենց ճիգերը և ամեն կերպ բարձրացնել նավթարդյունաբերութեան մեջ տեխնիկական, տնտեսական և իրավական շահագրգռվածութիւնն արաբների մոտ:

4. Եվ, վերջապես, առաջարկում է ամեն տարի հոկտեմբերի առաջին երկուշաբթի օրվանից սկսած գումարել կոնգրես:

Նավթի կոնգրեսների և կոնֆերանսների աշխատանքները լայն արձագանք գտան արաբական մամուլի էջերում:

Իրանանում լույս տեսնող Ալ-Ջարիդա (الجریدة) թերթի հոկտեմբերի 23-ի համարում դեպուտատ Հաֆիզը, անդրադառնալով երկրորդ կոնգրեսում ընդունված բանաձևերին, ընդգծեց, թե այդ որոշումների միջոցով արաբական կառավարութիւններն իրենց վճռականութիւնը հայտնեցին՝ տեղական նախաձեռնութիւնը նավթարդյունաբերութեան մեջ ուժեղացնելու և նավթից ստացվող եկամուտները բարձրացնելու մասին: Սակայն, հոգևածագրի կարծիքով, կոնգրեսը, ավելի շուտ, «սիմպոզիումի» բնույթ էր կրում և օգտակար եղավ այնքանով միայն, որ այնտեղ տարբեր արաբական

երկրների պատվիրակները կարողացան իրենց ձայնը լսելի դարձնել¹։

Ալ-Անվար (الاتوار) պրոգրեսիվ թերթը կոնցեսիոն ընկերությունների կողմից արաբների պահանջները բավարարելու առթիվ հուլյան ամսինը համարից չափազանց խոշոր լավատեսություն, քանի որ նրանք այդ առաջարկությունների հետ չեն համաձայնի։ Հետևաբար, գրում է թերթը, արաբների համար ամենաճիշտը կլինի հետևել կոնգրեսում առաջ քաշված այն առաջարկությանը, որը խորհուրդ էր տալիս օգտվել սուվերեն պետության ունեցած իրավունքից՝ շեղյալ համարելու պայմանագրերը, նրբ նրանք երկրի և ժողովրդի շահերի հետ անհամատեղելի են համարվում²։

Բեյրութում լույս տեսնող «Ալ-Սահաֆա» (الصحافة) պրոգրեսիվ թերթը, պաշտպանելով արաբական պատվիրակների կողմից կոնգրեսում առաջ քաշված բոլոր տեսակետները և ընդունված բանաձևերը, խիստ դատապարտում է արաբ այն անձնավորություններին և թերթերը, որոնք հանդես են գալիս արևմտյան տեսակետների պաշտպանությամբ և ձգտում են մեղմացնել նրանց մեղքերը։ Թերթի ասելով՝ «Նրանք արաբ «կլիսիկներ» են, որոնց տեսակետները ոչ մի արաբ հայրենասերի կողմից պաշտպանություն չի գտնի»³։

ՄԱՄ-ի թերթերից «Ալ-Գումհուրիայի»⁴ հոկտեմբերի 28-ի համարում նասր Ալ-Դին Ալ-Նաշաշիրիի ստորագրությամբ լույս տեսավ մի հոդված՝ նվիրված Երկրորդ կոնգրեսի աշխատանքներին։

Նաշաշիրին ընդգծում է, թե կոնգրեսում սովետական դիտորդների ներկայությունը մեծապես օգնեց հերքելու անզլո-ամերիկյան ընկերությունների կողմից գների իջեցումը բացատրող կեղծ պատճառաբանությունները։ Այնուհետև, անդրադառնալով կոնգրեսում կարգացված ղեկուցումներին, ինչպես և դրանց շուրջը տեղի ունեցած մտքերի փոխանակություններին ու վիճաբանություններին, թերթը գտնում է, որ բոլորին պարզ դարձավ արաբների և անզլո-ամերիկյան ընկերությունների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունների իսկական ծավալը։ Նաշաշիրի կարծիքով, կոնգրեսի դրական արդյունքն այն եղավ, որ նույնիսկ սկեսպտիկները գտնում են, թե լոնդոնի, Վաշինգտոնի և Փարիզի կառավարությունները պիտի վերջ ի վերջո ստիպեն կոնցեսիոն ընկերություններին, որոշ

1 «Ալ-Ջարիդա» (الجريدة) 23 հոկտեմբերի, 1960 թ.։

2 «Ալ-Անվար» (الاتوار) Բեյրութ, 23 հոկտեմբերի, 1960 թ.։

3 «Ալ-Սահաֆա» (الصحافة) Բեյրութ, 29 հոկտեմբերի, 1960 թ.։

4 «Ալ-Գումհուրիա» (الجمهورية) Կահիրե, 28 հոկտեմբերի, 1960 թ.։

զիշումներ անել, եթե շեն ուզում արաբական նավթը բուլբուլին կորցնել: Կոնգրեսի մյուս օգուտն այն եղավ, որ նա արաբների տեսակետները պաշտպանող համաշխարհային հասարակական կարծիք ստեղծեց և ցույց տվեց, թե արաբներն արդեն սկսել են զբաղվել նավթի հարցերով և լրիվ ի վիճակի են այդ բանն անել:

Գժբախտաբար, ընդգծում է Նաշաշիրին, օտարերկրյա ընկերություններին հաշողվեց կաշառել մի շարք արաբ ներկայացուցիչների, որոնք փորձեցին պաշտպանել արաբների հակառակորդների տեսակետները: Օտարերկրյա մոնոպոլիաները, չգոհանալով կաշառելուց կոնգրեսին մասնակցող այդ կարգի հայրենազավ արաբներին, մեծ գումարներ տրամադրեցին նաև տեղական մամուլի անկայուն և ծախու հատվածին՝ հանդես գալու համար արաբական երկրների իսկական շահերի հակառակորդների տեսակետների պաշտպանություն: Վերջապես, ասում է հողվածագիրը, կոնգրեսն առիթ ստեղծեց մերկացնելու մոնոպոլիաների նենգ մեքենայությունները: Գիտեի՞նք, արդյոք, ասում է Նաշաշիրին, որ մեր նավթի շահագործումով օտարերկրյա ընկերությունները տարեկան 1,3 միլիարդ դոլլար են կորզում: Գիտեի՞նք արդյոք, որ Վենեսուելայում օգուտների 70%-ը կառավարությունն է գնում և միայն 30%-ն է ընկերություններին մնում:

Ինչպես և պիտի սպասվեր, եվրոպական թերթերի մեծ մասը հանդես եկավ մոնոպոլիաների շահերի պաշտպանությամբ:

Անդրադառնալով նավթի արաբական երկրորդ կոնգրեսի արշյունքներին, սովետական տարբեր պարբերականներ ընդգծեցին, որ կոնգրեսը չկարողացավ մշակել պահանջների մի ամբողջական և կոնկրետ ծրագիր, չկարողացավ մերժել 50/50%-ի համամասնության սկզբունքը: Զկարողացավ սահմանել անհրաժեշտ միջոցառումներ այն դեպքերի համար, երբ կոնցեսիոն ընկերությունները մերժեն ենթարկվել կոնֆերանսի որոշումներին: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, կոնգրեսում ընդունված բանաձևերը, նշում էր «Новое время»-ն, կոչված են պաշտպանելու արաբների շահերը և անկասկած դրական դեր են խաղալու այն նավթարդյունահանող երկրների համար, որոնք այժմ շահագործվում են արևմտյան մոնոպոլիաների կողմից: Պատահական չէ, ուրեմն, որ Բելյուսում ընդունված որոշումներն իմպերիալիզմի լազերում մտահոգություն և զրգարգոություն են առաջացրել:

Միջարարական քաղաքական կնճռոտ փոխհարաբերությունների պայմաններում 1961 թ. հոկտեմբեր ամսին Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցավ նավթի արաբական երրորդ կոնգրեսը: Միջին և արևելյան անջատվելի Միացյալ Արաբական ռեպուբլիկայից, իսկ Իրաքը կոնգրեսին չէր մասնակցում Քուվեյտի շուրջը առաջացած քաղաքական ճորժարությունների հետևանքով: Իմպերիալիզմի դեմ իրենց պայքարում արաբների միասնականությունը մասամբ խախտվել էր և այդ զգալի շահով անդրադարձավ ժողովի ընթացքի վրա: Կոնգրեսի մասնակից արաբական երկրներից շատերը ուղարկել էին համեմատաբար ցածր մակարդակի ներկայացուցիչներ: Նախկին կոնգրեսների ժամանակ խոշոր ակտիվություն ցուցաբերած և մոնոպոլիստների գործունեությունը խիստ քննադատած արաբ ղեկնազատներից մի քանիսը, այս անգամ, նշանավոր եղան իրենց լուծվյալ և, վերջապես զեկուլյաների մեծագույն մասը զուտ տեխնիկական և գիտական բնույթ էր կրում: Ըստ հնարավորին խուսափել էին ընդգրկել քաղաքական հարցերը: Ու այդ բանի համար, իրենց գոհունակությունը հայտնեցին նավթային մոնոպոլիստական շրջանների ներկայացուցիչները:

Այս նույն շրջանների համար շատ մխիթարական եղավ նաև Հենդրիքսի հետադարձը: Նրա ղեկույցի վերնադիրն էր՝ Էլազվա նավթային կոնցեսիոն համաձայնագրերը: Իր նախորդ զեկուլյաների հակառակը, Հենդրիքսը այս անգամ իր բոլոր առաջարկությունները ներկայացնում էր՝ նախ մեղմացած ձևով, ապա որպես ապագային իրագործելի ծրագրեր: Նա փաստորեն իր թեզը ներկայացնում էր որպես ակադեմիկ վիճարկությունների արժանի մի տեսություն:

Եթե չլինեին նախկին կոնգրեսներում առաջ քաշված առաջարկությունների մասին անդրադարձները ու մի քանի բողոք՝ ընդունված նախկին որոշումների թերակատարումների վերաբերյալ, ինչպես նաև առաջին անգամ լինելով աշխատավարձերի և աշխատանքային տեսակների վերազնահատման մասին թեև երկշտ, բայց և ախպես հետաքրքիր ղեկույցը, ապա հակված կլինեինք ասել, թե նավթի արաբական երրորդ կոնգրեսը մի տեսակ նահանջ եղավ նախկին կոնգրեսների հետ համեմատած:

Աշխատավարձի հարցի վերաբերյալ ղեկույցը խոշոր հետաքրքրություն առաջացրեց ոչ միայն կոնգրեսին ներկա արհմիութենական շրջանների ներկայացուցիչների մոտ, այլև դրսում ժողովի աշխատանքներին հետևող բանվորական լայն շրջաններում: Առաջարկվեց սահմանել աշխատավարձի միմիսում, ինչպես և աշ-

խատանքային ստանդարտ օրենքներ՝ կիրառելի արաբական բոլոր նավթարդյունաբերող երկրների բանվորության նկատմամբ, իհարկե, տեղական որոշ առանձնահատկությունները հաշվի առնելուց հետո:

Խոշոր վիճարանությունների առարկա դարձավ բանվորության և գրասենյակային պաշտոնեությունների միջև աշխատավարձի և աշխատանքային պայմանների եղած խոշոր տարբերությունների համար: Նյույթի ունեցողներից շատերը ընդգծեցին, թե ընկերությունների կողմից վարվող քաղաքականությունը կոչված է աշխատողների միջև ստեղծել տարբեր խավեր:

Ինչպես պիտի նկատենք ուրեմն, այս կոնգրեսը մյուս ճակատներում իր բազմաթիվ նահանջներով հանդերձ, աշխատանքային պայմանների, աշխատավարձի, աշխատավորների միջև շերտավորումներ ստեղծելու մոնոպոլ ընկերությունների փորձերի և նման այլ հարցերին անդրադառնալով, անկասկած մի առաջընթաց քայլ եղավ:

Ամփոփելով կարելի է նշել, որ նավթի արաբական կոնգրեսներում տիրող դրություն մեջ հիմնական փոփոխությունների հանգեցնող առաջարկություններ չարվեցին: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, չպետք է թերագնահատել նավթի արաբական կոնգրեսների, ինչպես և էքսպերտների կոնֆերանսների ու այլ ժողովների գրական դերը՝ զեթ այն պատճառով, որ դրանք հանդիսանում են այս ասպարեզում մի նոր էտապի արտահայտություն, այն էտապի, երբ Մերձավոր արևելքի արաբական երկրների նավթի իսկական տեղերը դուրս են եկել իրենց նախկին պասսիվ վիճակից, և նրանցից շատերն սկսել են վարել նավթի իրենց սեփական ու ինքնուրույն քաղաքականությունը, որի հետևանքով այժմ արդեն հանդես են գալիս որպես պայմանավորող ուժ: Իսկ այդ ուժի հետ այլևս չի կարելի հաշվի չնստել:

Նոր էտապի արտահայտություն էր նմանապես՝ OPEC-ի հանդես գալը, որը մի նոր հարված էր նավթի միջազգային կարտելներին: Արդարև, քանի դեռ տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներն ի վիճակի չեն անկախ կերպով մուտք գործելու միջազգային շուկա, նրանք փորձում են իրենց արդարացի շահերը պաշտպանել միասնական ճակատ կազմելով նավթային կարտելների բոլոր տեսակի կամայականությունների դեմ: Սա էր այն հիմնական նպատակը, որի համար ստեղծվեց OPEC-ը, որը փաստորեն հակա-կարտելային մի կազմակերպություն է: OPEC-ի գոյությունը և այդ կազմակերպության անդամների վճռականությունը կոչված են խափանելու միջազգային նավթարդյունաբերության կարտելների դիրքերը,

նախկին գոյավիճակը: Չպետք է մոռանալ, որ արդյունահանված նավթի ավելի քան 2/5-ը և միջազգային շուկա մտնող նավթի 4/5-ը՝ բաժին է ընկնում այն երկրներին, որոնք այժմ այս կազմակերպության անդամ են:

* * *

Իրանի նավթի աղգայնացման փորձը, Եգիպտոսի կողմից Սուդի ջրանցքի աղգայնացումը, Իրաքում ռեսպուբլիկական կարգերի հաստատումը, 1958 թ. նոյեմբերին Խանեկինի շրջանի նավթային հարստությունների պետականացումը, 1959 թ. մարտի 24-ին Իրաքի պաշտոնապես դուրս գալը Բաղդադի պակտից, Ֆույն թվականի ապրիլի 16-ին Կահիրեում տեղի ունեցած արաբական երկրների նավթային առաջին կոնգրեսը և այնտեղ ընդունված որոշումները, նոր նավթային խմբավորումների կամ outsiders-ների մուտք գործելու երևույթը, հին կոնցեսիոն պայմանների վերանայման համար հետզհետե ծավալ ստացող տրամադրությունները, իրենց նավթային հարստությունների նկատմամբ Մերձավոր և Միջին արևելքի կառավարությունների շահագրգռվածության աճը (որն իր արտահայտությունն է գտնում ընդերքի հարստությունների վերաբերյալ ընդունված օրենքներում, դեկրետներում, ստեղծվող հսկիչ մարմիններում և այլն) նավթի արաբ էքսպերտների Ջիդդայի կոնֆերանսը, նավթի համաարաբական երկրորդ ու երրորդ կոնգրեսները, OPEC-ի երկու կոնֆերանսները, արաբական մամուլում կոնցեսիոն ընկերությունների դեմ ծավալված կամպանիան, ժողովրդական լայն մասնակցությունների ակտիվները, որոնք պահանջում են իրենց ձեռքը վերցնել սեփական հարստությունների տնօրինումը՝ ահա էտապների այն պայքարի մեջ, որը նպատակ ունի նշված երկրները իմպերիալիզմից տնտեսապես ազատագրել: Ընդհատ է, կարտելների դեմ ազգային-ազատագրական պայքարի հաշտությունները դեռևս համեստ են, սակայն չպետք է մոռանալ, որ տակավին 6 կամ 7 տարի առաջ շատերի համար նույնիսկ այսքանն աներևակայելի էր թվում:

Այս նոր երևույթի առաջացմանը մեծ շահով նպաստել է սոցիալիստական հզոր լազերի կողմից տարվող հետևողական քաղաքականությունը, նրա եղբայրական, անշահախնդիր օգնությունը տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներին: Այդ լազերի քաղաքականությունը սահմանափակում է մոնոպոլիաներին՝ իրենց կամքը թելադրելու հնարավորությունները և խթանում եկամտատների ու այլ հարցերի նկատմամբ արաբների կողմից ներկայացվող պահանջները:

Այսպիսով, այս նոր երևույթները կարելի է դիտել որպես տեղաշարժ մոնոպոլիաների անառարկելի տիրապետության վերացման ուղղությամբ: Դա միաժամանակ մի խոշոր առաջընթաց քայլ է նավթարդյունաբերության ասպարեզում տնտեսական անկախություն ձևոք բերելու ճանապարհին: Սակայն մեկ մոնոպոլ կազմակերպությունը մյուսով փոխարինելով կամ մեկի կողքին մյուսի հանդես գալով, մի շարք տեղական ընկերությունների ասպարեզ իջնելով, արարների մի քանի պահանջների առաջ տեղի տալով՝ իմպերիալիզմի շահագործողական էությունն այս երկրներում դեռևս չի փոխվում:

Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրների տնտեսությունը, այդ թվում նաև նավթարդյունաբերությունը, կսկսի ազատ զարգանալ, երբ առհավետ կվերացվի օտարերկրյա մոնոպոլիաների հսկողությունը, երբ նրանք դուրս կվեժնվեն այդ շրջաններից, և ժողովուրդներն իրենք կդառնան իրենց հայրենիքի բոլոր հարստությունների տերը:

А. К. ТУРЯНЦ

АРАБСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ ПО НЕФТИ

Резюме

Наличие иностранных монополий в странах Ближнего Востока, борющихся за экономическую независимость, является нетерпимым наследием прошлого.

Если до последних лет борьба за ближневосточную нефть носила межимпериалистический характер, а нефтепромышленные страны являлись лишь объектами иностранных монополий, то сейчас некоторые из этих стран уже стремятся к самостоятельной нефтяной политике. В арабских странах все больше сознают, что для успешной борьбы против нефтяных монополий необходим единый фронт. Борьба за экономическую независимость в области нефтепромышленности Ближнего Востока пошатнула прежнюю гегемонию крупных монополий.

В статье рассматриваются арабские конференции по нефти, которые явились одним из факторов борьбы арабских стран против иностранных монополий. «Арабские конференции по нефти» — это конгрессы, конференция арабских экспертов

нефти в Джиdde, а также два собрания Организации стран, экспортирующих нефть (ОПЕС), которые ставили своей целью ослабление позиций иностранных концессионных компаний. Анализируя новые тенденции в кругах нефтяных монополий и различные отношения монополий к ним, автор показывает, что беспощадная эксплуатация стран Ближнего Востока империализмом отнюдь не отменяется с выходом на арену нескольких местных компаний или с уступками некоторым требованиям арабов. Попытки иностранных монополий и местной реакции сохранить существующее положение путем компромиссов вызывают решительное противодействие арабских народов, продолжающих борьбу за свою экономическую независимость.

Экономика, в том числе и нефтепромышленность, Ближнего Востока может непрерывно развиваться лишь с ликвидацией контроля иностранных монополий. Только тогда эти страны станут экономически и политически вполне независимыми.

ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈՎՐԱՏԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ 1947—1952 թթ.

Մեր ձավոր արևելքի արաբական երկրներում հայ դեմոկրատական շարժումները տննելու իրենց ազգային որոշակի առանձնահատկությունները, կոնկրետ խնդիրներն ու նպատակները և կազմում են ժողովրդական այն շարժումների բաղկացուցիչ մասը, որոնք ծավալվում են այդ երկրներում իմպերիալիզմի և ֆեոդալիզմի դեմ՝ ազգային-ազատագրական ուսուցիչ ու պայքարի դրոշի ներքո։ Այդ շարժումների պատմության միջոցով կարմիր թելի նման անցնում է օտարերկրյա զավթիչների և ներքին ռեակցիոն տարրերի դեմ անհաշտ պայքարի գիծը։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի իմպերիալիստները կոորդինացված քաղաքականություն էին վարում՝ Սիրիայում և Լիբանանում ֆրանսիական իմպերիալիստների մեկնումով ստեղծված, այսպես կոչված, «վակուումը» լցնելու համար։ Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները բացահայտորեն միջամտում էին նրանց ներքին գործերին, տապալելով իրենց ոչ-ցանկալի կառավարությունները և այլն։

1947—1952 թթ. անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների բացորոշ միջամտությամբ իշխանության գլուխ կանգնեցին Լիբանանում Ռիադ Սուլհի և Բեշարա Լէ-տուրիի կլիկը, Սիրիայում՝ Չախմ, Հինավի և Չիչեքլի զինվորական ղեկատարողները։ Մի կողմից իրենց հակա-ժողովրդական իշխանությանը սպառնացող վտանգը հեռացնելու, մյուս կողմից էլ ազատ ձեռքերով Սիրիան և Լիբանանը ազդեցիկ բռնկների և պակտների մեջ ներգրավելու նպատակով, այդ ռեակցիոն կառավարողները վայրագ հալածանք ծավալեցին ազգային-դեմոկրատական ուժերի, հիմնականում աշխատավորական կազմակերպությունների և պարտիաների դեմ։

Պայքարի այդ դժվար օրերին, Սիրիայի և Լիբանանի հայ աշխատավորական մասսաները հանդես եկան արար աշխատավորության կողքին, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի և նրա տեղական գործակալների գաղութացման սլանների դեմ:

Սիրիայում ապրում են մոտավոր թվով 135.000¹, և Լիբանանում 90.000 հայեր², որոնց հիմնական մասը տարբեր ձևերով թյունների բանվորներ ու ծառայողներ են, գյուղացիական և արհեստավորական որոշ խավեր³: Նրանք անցել են հակաիմպերիալիստական պայքարի հերոսական ուղի, կերտել են ողբշնչող, ուսանելի դրվագներ, որոնք միահյուսված են արար աշխատավորության ռեյտինգիոն-ազատագրական մարտնչումների պատմության հետ:

Մենք կփորձենք բարձրացնել 1947—1952 թթ. հայ և արար աշխատավորության համատեղ պայքարի մի քանի դրվագներ:

1947 թ. ֆրանսիական բանակների մեկնումից հետո ԱՄՆ-ի նավթային մոնոպոլիաների ներխուժումը մի կողմից, բրիտանական իմպերիալիզմի ամեծ Սիրիայի» ծրագիրը մյուս կողմից սպառնում էին Սիրիայի և Լիբանանի անկախությունը:

ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները ճնշում էին գործադրում Սիրիայի և Լիբանանի վրա, այդ երկրների տերիտորիաներով Պարսից ծոցի նավթը Միջերկրական ծով փոխադրելու իրավունք պահանջելով:

Լիբանանում, հավանություն տալով ԱՄՆ-ի մոնոպոլիաների պահանջին, Բեշարա էլ-Պուրիի հակաօղոժողական կլիկը սրեց ներքին իրադրությունը: Ժողովրդական բողոքի ելույթներից վախենալով, պառլամենտը շահամարձակվեց վավերացնել կառավարության և մոնոպոլիաների միջև կայացած համաձայնագրի նախագիծը: Սակայն, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, կառավարող կլիկը ցրեց պառլամենտը և որոշում ընդունեց 1947 թ. մայիսի 25-ին

1 «Ջաբթոն», Բեյրութ, 15 սեպտեմբերի, 1954 թ.:

2 Նույն տեղում, 19 օգոստոսի 1953 թ.:

3 Սիրիայում հայերը համախմբված են գլխավորապես Հալեպ, Դամասկոս, Լատակիա, Հոմս, Տարտուս և այլ քաղաքներում, ինչպես նաև Չընըմիե, Ցազուրիե, Արամո, Դեյր էլ-Ջոր, Փեսար, Հասիշե, Ռազդա, Արար Բունար, Ռաս էլ-Ան, Ջարարլուս, Կամըշլիե և այլ գյուղական վայրերում: Լիբանանում հայերի մոտ 80% -ը բնակվում է Բեյրութ, Տրիպոլի, Ջահլե, Սաիդա, Սուր և այլ քաղաքներում, իսկ մնացյալը՝ Լեռնալիբանանի և Բեկաայի գյուղերում:

ընտրութիւններ կատարելու մասին: Այդ ռազմավարութեան հետին միտքն էր՝ նոր պառլամենտը կազմել աջակիսի տարրերից, որոնք թեր արտահայտվեին մտնուպոլիաների հետ զործարքի մտնելու քաղաքականութեանը:

Հետադիմական ուժերի համախմբում ստեղծելու նպատակով, Բեշարա էլ-Խուրիի պրոպագանդիստական ասպարատը խոսում էր «կարմիր վտանգի» ուրվականի մասին, առասպելներ հյուսում կոմունիստական «հավանական պետական հեղաշրջման հարվածի» մասին և այլն: Հարավային Լիրանանի և Բեկաշի ֆեոդալ-կալվածատերերից կազմվեց ընտրական ընկ, որի հաջողութեանը նըպաստելու համար հավաքագրվեցին Ֆալանժները, ղովմի սուֆիների, դաշնակիների պարտիաները, ինչպես նաև ուրիշ ռեակցիոն կազմակերպութիւններ:

Լիրանանի դեմոկրատական ճակատի հիմնական ուժը կազմում էին Լիրանանի կոմունիստական պարտիան և Արհմիութիւնների ֆեդերացիան¹, որոնց շուրջ էր համախմբված այդ երկրի աշխատավորութեան ճնշող մեծամասնութեանը: Այդ ճակատի հետ էին նաև Ս. Դ. հնչակյան, ռամկավար ազատական պարտիաները, Լիրանանահայ «Լեռնաձոր» միութիւնը» և մի շարք հայ առաջադիմական կազմակերպութիւններ, որոնք ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Լիրանանի հայութիւնն ընտրութիւններին մասնակցում է երկու դեպուտատի իրավունքով, Լիրանանի կոմունիստական պարտիայի հայկական հատվածի հետ միասին ստեղծեցին լիրանանահայ դեմոկրատական ճակատը: Դա, հայ աշխատավորութեան և բուրժուազիայի հայրենասեր խավերի ճակատն էր, որը ձգտում էր հայկական մասսաները մասնակից դարձնել Լիրանանի ազգային անկախութեան ամրացման ուղղութեամբ կատարվող ջանքերին:

¹ Կոմիստերի լուծարքից հետո, 1943 թ. դեկտեմբերին Սիրիայի և Լիրանանի կոմունիստական պարտիայի համագումարը, ի նկատի ունենալով, որ այդ երկրներում առաջացել են սոցիալ-քաղաքական միանգամայն տարրեր պայմաններ, որոշում ընդունեց ստեղծել Լիրանանի և Սիրիայի առանձին կոմպարտիաներ: 1945 թ. Փարիզում, ԱՀԿ կոնգրեսում Մուստաֆա էլ-Արիսը հայտարարեց, որ կոմունիստական արհմիութիւնները իրենց շարքերում Լիրանանում հաշվում էին 30.000, Սիրիայում՝ 18.000 բանվորներ: 1947 թ. Լոնդոնի կոմունիստական պարտիաների կոնֆերանսի ավելանքով 1941—1946 թթ. Լիրանանի կոմունիստական պարտիայի անդամների թիվը 1.500-ից բարձրացել էր 15.000-ի, Սիրիայում մոտավորապես եւույն թվից՝ 8.000-ի: Դա, իհարկե, պատկանելի ուժ էր այդ թույլ զարգացած երկրների համար:

Ապրիլի 29-ի պաշտոնական հայտարարությամբ, լիբանանահայ դեմոկրատական ճակատը նշում էր. «Շայ դեմոկրատական ճակատը բաղկացած հնչակյան, ռամկավար ազատական, կոմունիստ և վերածնունդ կուսակցություններն և կազմակերպություններն, ինչպես նաև այլ միություններն, իր վերջին նիստին մեջ քրննելով Լիբանանի ընտրական կացությունը և նկատի ունենալով հայ և եղբայրական արար ժողովուրդներու հասարակաց շահերը, որոշեց՝ ա) Առաջիկա Լիբանանի խորհրդարանական ընտրությունաց մասնակցիլ միացյալ և միակամ դեմոկրատական ճակատով, բ) Ամբողջ հայ ժողովուրդը հրավիրել իր ձայները կեղղոնացնել դեմոկրատական ճակատի նշանակած երկու անկուսակցական հարգված ազգայիններու վրա... գ) Մասնակցիլ այն ցանկին, որ կբաղկանա դեմոկրատ Լիբանանի ուժեղացման և անոր ժողովրդին շահերուն ծառայող անձնավորություններն»¹:

Ցեղալ-կալվածատերերի բլոկի համար նշանակությունից զուրկ չէին հայկական քվեները: Հայտնի է, որ Բեյրութի մի շարք թաղերում և արվարձաններում, առանձնապես Մեղավարում, Կարանտինայում և Բուրջ-Համուդում հայկական քվեները որոշիչ դեր են կատարում ոչ միայն հայ, այլև արաբ պառլամենտական թեկնածուների հաջողության գործում: Այդ ընտրական տեղամասերում, գործելով Բեշարա էլ-Նուրիի ուստիկանության հովանավորության ներքո, դաշնակ տեղորիստները տճրաբույր միջոցառում ստեղծեցին հայ դեմոկրատական ճակատի ընտրապայքարը ջլատելու նպատակով: Մայիսի 12-ին, դաշնակները սպանեցին կոմունիստ Պողոս Նաթրըյանին, որը Բուրջ-Համուդում Սիս թաղի ընտրական տեղամասի եռանդուն աշխատողներից էր²: Մայիսի 18-ին, նրանք դաշունահարեցին Լիբանանի հայրենազարծության կոմիտեի նախագահ Հրանտ Տեհեյանին³: Դաշնակ տեղորիստների՝ անգամ ձեռնարկ անելու հետևանքով ընտրությունները խոր զայրույթ առաջացրեց ոչ միայն հայ, այլև արաբ աշխատավորության լայն խավերում:

Նշանակալից երևույթ էր այն, որ բացի «Ժողովուրդի ձայն», «Զարթոնք» և «Արարատ» հայկական թերթերից, Լիբանանի նաև արաբական մամուլի առաջավոր օրգանները՝ «Տեխեդաֆ», «Սաուֆ էլ-Ահրար», «էլ-Հատեֆ», «Սաուֆ էլ-Շաար» և այլն, անդրադառնալով Նաթրըյանի սպանությանը, գրվատում էին հայ և արաբ աշ-

1 «Ժողովուրդի ձայն», Բեյրութ, 1 մայիս, 1947 թ.:

2 Նույն տեղում, 14 մայիս, 1947 թ.:

3 Նույն տեղում:

խատաժորութեան համատեղ պայքարը իմպերիալիզմի և նրա տեղական գործակալների դեմ: Հայտնելով, որ Նաթըրլանը սպանվեց ռարաբների և հայերի թշնամի օտարների կողմից զինված հայ ռեբադործի գնդակով՝ «Սաուս էլ-Շարա» թերթը նշում էր. «Մենք արարենք, երգվում ենք [...], որ բոլոր հայ հայրենասեր դեմոկրատների կողքին պիտի պայքարենք մաքրելու համար իրաճանի հողից ալն կեղտը, որ դաշնակցութուն է կոչվում...»¹:

Մայիսի 25-ի պառլամենտական ընտրութիւններն ամենևին չհանդիսացան ժողովրդական կամքի արտահայտութիւնը: Սարսափի, ճնշման և խարդախութեան միջոցով, Բեշարա էլ-Խուրիի հակաժողովրդական կլիկին հաջողվեց «հաղթանակ» տանել...: Հունիսի 4-ի պաշտոնական հայտարարութեամբ իրանանի կոմունիստական պարտիայի հայկական հատվածի կազմակերպութեան բյուրոն հաղորդում էր, որ բանակը. ժանդարմերիան, ոստիկանութիւնը, մինիստրութիւնները ծառայողները, ինչպես նաև տարբեր պարտիաների զինված խմբերը կռպիտ կերպով միջամտեցին հօգուտ կառավարական ցանկի հաջողութեանը²: Դատապարտելով «...ուղղակի միջամտութիւնները... և մասնավորապես խաղաղ ժողովրդի վրա բացված կրակոցը», լիբանանահայ դեմոկրատական ճակատը նշում էր, որ «նտնակոխվեցավ ինչպես արար ժողովրդի, այնպես ալ հայ ժողովրդի ջախջախիչ մեծամասնութեան կամքը»³: Կամայականութիւնն ու խարդախութիւնն այնպես բացահայտ էին, որ բողոքում էին նաև Նրանք, ովքեր օգնել էին Բեշարա էլ-Խուրիի նախընտրական պայքարին: Ցալանժների կազմակերպութեան օրդան «էլ-Ամալը» գտնում էր, որ «սարսափի, ճնշումի, բիրտ ուժի, խարդախութեան միջոցով է, որ կառավարութիւնը հաջողեցավ երկրին տալ խորհրդարան մը»⁴: Այդ ընտրութիւնների հակաժողովրդական էութիւնը բացահայտելու տեսակետից հատկանշական երևույթ է նաև այն, որ անգամ Բիշարա էլ-Խուրիի եղբայրը՝ Սելիմ էլ-Խուրին, բողոքելով մայիս 25-ի պարտիայի դեմ, ի վերջո հրաժարվեց իր դեպուտատական անունից⁵:

Մայիսի 25-ի «ընտրութիւններով» իրանանում ազգային բուրժուազիայի իշխանութիւնը փաստորեն փոխարինվեց ֆեոդալ-

¹ صوت الشعب بيروت ۲۲ ايار ۱۹۴۷

² «Ժողովրդի ձայն», Բեյրութ, 8 հունիսի, 1947 թ.:

³ Նույն տեղում, 4 հունիսի, 1947 թ.:

⁴ Նույն տեղում, 3 հունիսի, 1947 թ.:

⁵ Նույն տեղում, 10 հունիսի, 1947 թ.:

կալվածատերերի և խոշոր բուրժուազիայի օլիգարխիայով: Այդ նոր իրադրությունը հետևանք էր այն բանի, որ ազգային բուրժուազիան, վախենալով «կարմիր վտանգի» ուրվականից, շուրջեցավ գործակցել բանվոր դասակարգի ավանգարդի հետ: Զրկվելով աշխատավորական մասսաների հենարանից, ազգային բուրժուազիան նախ խճճվեց կոմպրոմիսային խաղերի մեջ, ապա հարկադրվեց իշխանությունը հանձնել իրանաճի անկախության թշնամիներին: Իրանաճի կոմպարտիայի նախագահ Տարաշալա Հելուի վկայությամբ, այդ «ընտրություններով» իշխանության դեկի մոտ կանգնեցին «իմպերիալիզմի ծառաներն ու գործակալները, իրանաճի, Սիրիայի և արաբական երկրների թշնամիները, օտար զբաղման և օտարներին առանձնաշնորհումներ տալու կողմնակիցները»¹:

Իրանաճի ներքին դրության մասին զեկուցելով, Իրանաճի կոմպարտիայի քարտուղար Նիկոլա Շաուին նշում էր, որ իմպերիալիզմի դրածո պառլամենտը իրավունք տվեց ամերիկյան Տայպ Լայնին վերահսկողություն կատարելու հաղորդակցության ճանապարհների, երկաթուղիների, օդանավակայանների, նավահանգստների վրա, ինչպես նաև առանց մաքսի ներմուծումներ կատարելու համար:

ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների և հակաժողովրդական կառավարող կլիկի միջև կնքված պայմանագրին «փրկարար դեր» վերագրելով, Բեյրութի դաշնակցական օրգանը ցնծությամբ գրում էր. «Ամերիկյան Անգլիայի հետ այն տերությունն է, որոնք հետամուտ են իրենց մենաշնորհները տեղական բնակչությանց բարիքին ի սպաս դնելու [...] Արդար պիտի լըլար անտեսել... ամերիկյան օժանդակության ծրագրներու մարդասիրական կողմը...: Մարդասիրական բարձր առաքելություն մը վիճակված է Միացյալ Նահանգներուն»². Դաշնակները ուզում էին հասարակ մարդկանց հավատացնել, որ ԱՄՆ-ի մոնոպոլիաները Տայպ Լայնի խողովակներով պետք է հոսեցնեն ոչ թե արաբական նավթը, որից նրանք ստանում էին հսկայական շահույթներ, այլ «աշխատանքի երուզեռ, նյութական բարօրություն» պիտի բերեն Սաուդյան Արաբիայի, Անգրհորդանաճի, Սիրիայի և Իրանաճի ժողովուրդներին:

Ի հակակշիռ ԱՄՆ-ի մոնոպոլիաների ձեռք բերած արտոնությունների, բրիտանական իմպերիալիստները փորձում էին ուժե-

¹ صوت الشعب بيروت ٢ حزيران ١٩٤٧

² «Ազգակ», Բեյրութ, 28 սեպտեմբերի, 1947 թ.՝

դացնել իրենց քաղաքական և զինվորական ազդեցութիւնն արաբական երկրներում:

Համա-խալաժական ըլով, և հետագայում, Թուրքիա-Անգլոհորդանան կամ Իրաք-Անգլոհորդանան ֆեդերացիա կազմելու ձախող փորձերից հետո, բրիտանական իմպերիալիստներն առաջ քաշեցին մեծ Սիրիայի ծրագիրը: Նրանք երազում էին Անգլոհորդանանի և Սիրիայի միավորումով կազմել մի ընդարձակ պետութիւն, որի կազմի մեջ մտնելու էին Ֆան Պաղեստինի և Լիբանանի տերիտորիաների մուսուլմաններով բնակեցված մասերը:

1947 թ. սեպտեմբերին բրիտանական իմպերիալիստների ներշնչումով «Պաղեստինի միջազգային քննիչ հանձնախմբին» ուղարկած իր հուշագրով, Բելլուֆի մարոնիտ համայնքի կրօնապետ Մուրարակը նշում էր, որ Պաղեստինը և Լիբանանը արաբական երկրներ չեն և պահանջում էր Լիբանանում «հիմնել ազգային քրիստոնյա հայրենիք», իսկ Պաղեստինում՝ «հրեական ազգային հայրենիք»¹:

Իրիւ Լիբանանի անկախութեան դեմ կռախտ ստնձգութիւն, Մորարակի հուշագիրը խոր զայրույթ առաջացրեց արաբական երկրներում: Ժողովրդին ուղղված հատուկ հայտարարութեամբ հանդես գալով, Լիբանանի կոմունիստական պարտիան նշում էր, որ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները և նրանց տեղական գործակալները «գազար են նյութում, ծրագրեր կազմում Լիբանանի անկախութեանը վերջ տալու համար», որ «մեծ Սիրիայի» ծրագիրը դատապարտում են իսլամ և քրիստոնյա բոլոր լիբանանցիները, ինչպես նաև՝ Սիրիայի և մյուս արաբական երկրների հայրենասերները, որ այդ ծրագրի կողմնակիցները «իմպերիալիզմի գործակալներն են, Լիբանանում՝ ղովմի սուրի պարտիան, Սիրիայում՝ Մոսլիման եղբայրների կազմակերպութիւնը և դաշնակները»²: Լիբանանի անկախութեան դեմ Մորարակի և Պրա իմպերիալիստական տերերի նյութած դավերը մերկացնելով, հայ կոմունիստները, հընչակյանները, ոսմկավարները և վերածննդականները «բոլոր հայերու անմտով» հրապարակած իրենց «կոչում» նշում էին. «Լիբանանահայերը, որոնք Լիբանանի ժողովրդին կողքին մասնակցած են Լիբանանի անկախութեան համար մղված պայքարին և այժմ բոլոր լիբանանցիներու հետ, առանց դավանանքի խտրութեան կամ ստանակցին Լիբանանի անկախութեան, անոր հանրապետական

¹ «Ժողովրդի ձայն», Բելլուֆ, 1 հոկտեմբերի, 1947 թ.:

² صوت الشعب بيروت ٢٩ ايلول ١٩٤٧

վարչաձևին, բոլոր լիբանանցիներու միասնակության և ժողովուրդներու միջև բարեկամական և արարական եղբայրական կապերուն պաշտպանության, կդատապարտեն Մորաբակի կողմն Պաղեստինի համար միջազգային քննիչ հանձնախմբին ներկայացված հուշագիրը, զոր կնկատեն վնասաբեր լիբանանցիներու միասնակամության և արար ժողովուրդներու միջև բարեկամական և եղբայրական կապերուն»¹։

Սեպտեմբերի 30-ին Լիբանանի տարրեր քաղաքներում և գյուղերում ծայր առավ համընդհանուր գործադու՝ քաղաքական պարտիաների, հիմնականում Լիբանանի կոմունիստական պարտիայի և ազգային բլոկի գլխավորությամբ։ Հոկտեմբերի 1-ի համարում «Ժողովուրդի ձայն» թերթը հաղորդում էր, որ «փակված են բոլոր խանութները, շուկաները և տեղի կունենան ցույցեր» Մորաբակի հուշագրին դեմ բողոքելու համար²։ Լիբանանի անկախությանը սպառնացող վտանգը, առանց կրոնի ու ազգության խտրության, միավորել էր բուրժուազիայի, մանր բուրժուազիայի և աշխատավորության տարրեր խավերին։ Լիբանանահայ դեմոկրատական ճակատի կազմակերպությունների ջանքերով, հայ հասարակայնությունը ակտիվ մասնակցություն բերեց այդ ելույթներին, դաշնակների կամքին հակառակ, գործադույի ամբողջ տևողության ընթացքում փակ մնացին հայերով քնակված թաղերի խանութները։

Ներքին իրադրության առավել սրումը վտանգավոր համարելով իր իշխանության գոյության համար, Բեշարա էլ-Նուրիի հակա-ժողովրդական կլիկը ստիպված եղավ հանդես գալ Մորաբակի ծրագրի դեմ։

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի տնտեսական և ռազմա-քաղաքական էքսպանսիան օբյեկտիվ նախադրյալներ էր ստեղծում ներքին օպոզիցիայի առաջացման համար։ Մոնոպոլիաների շահերն ու քաղաքականությունն ավելի ու ավելի էին հակասում ոչ միայն բանվոր դասակարգի, այլև գյուղացիության, ինտելիգենցիայի, քաղաքի մանր ու միջին բուրժուազիայի շահերին։

Լիբանանի ներքին օպոզիցիան, որի ձևավորումը սկսվել էր մայիսի 25-ի «Երևուրությունների» նախօրյակին, 1947 թ. վերջերին հասել էր կուռ կազմակերպվածության։ Նրա մեջ միավորվել էին ազգային բլոկը, Ֆալանժների կազմակերպությունը, Լիբանանի կոմունիստական պարտիան և ուրիշ բազմաթիվ իսլամական, քրիս-

¹ «Ժողովուրդի ձայն», Թեյրութ, 1 հոկտեմբերի, 1947 թ.։

² Նույն տեղում։

տոննական և դրուզական կազմակերպութիւններ: Օպոզիցիայի միջոցառումներին ակտիվ մասնակցում էր Լիբանանահայ դեմոկրատական ճակատը: Անընդհատ աճող օպոզիցիոն շարժումը ոչ միայն խանգարում էր անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների դադութացման պլանների իրագործումը, այլև սպառնում նրանց դրածո իշխանութիւնը:

1947—1948 թթ. կառավարող կլիկը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառավ օպոզիցիան կազմալուծելու համար: Առաջին հերթին, հակադեմոկրատական հարվածի տակ ընկան աշխատավորական կազմակերպութիւնները: Լուծված հայտարարվեց Լիբանանի կոմունիստական պարտիան, փակվեցին նրա ակումբները, խափանվեցին «Ստուբի էլ-Շարա» և «Ժողովուրդի ձայն» օրգանները և մասսայական ձերբակալութիւններ կատարվեցին կոմպարտիայի և արհմիութիւնների շրջանում: Մինչև 1948 թ. կեսերը Դըկվենիի և Բաալբեկի բանտերը լցվեցին բանվոր դասակարգի և ինտելիգենցիայի առաջավոր ներկայացուցիչներով: Այդ միջոցառումների դեմ բողոքում էին ոչ միայն աշխատավորները, այլև բուրժուազիայի և մանր բուրժուազիայի տարբեր խավերը: Ռիադ Սուհին և Բեշարա էլ-Խուրիին ուղարկած իրենց բողոքագրում, Բեյրութի 80 իրավաբաններ, դրվատելով արգելափակված քաղաքացիների «անկեղծ հայրենասիրութիւնը» և «քաղաքացիական պարկեշտութիւնը», պահանջում էին նրանց անհապաղ ազատ արձակել¹: Նոյեմբեր ամսի վերջերին ձերբակալվեց նաև Մուստաֆա էլ-Արիսը²:

Կոմունիստների դեմ ծավալված հալածանքների նպատակն էր լիկվիդացնել օպոզիցիան: Թեև ոչ միևնույն վայրագութիւններ, այնուամենայնիվ, հալածվում էին նաև ֆալանժների կազմակերպութիւն, ազգային բլոկի և այլ օպոզիցիոն պարտիաների ղեկավարները: Այդ մասին են վկայում Ալֆրեդ Նազգաշի, Արդուլ Համիդ Քարամեի և ուրիշների դեմ ձեռք առնված միջոցառումները, ինչպես նաև ազգային բլոկի հերթական համագումարի արգելումը³:

Հակակոմունիստական հալածանքները ծանր հարված հասցրին օպոզիցիոն ճակատի միասնականութիւնը: Բանվոր դասակարգի ավանգարդի հետ գործակցող բուրժուական և մանրբուրժուական կազմակերպութիւնները որդեգրեցին զգուշավոր վար-

¹ «Արարատ», Բեյրութ, 21 հունիսի, 1948 թ.:

² Լիբանանի արհմիութիւնների ֆեդերացիայի նախագահ և Արհմիութիւնների համաշխարհային ֆեդերացիայի գործադիր կոմիտեի անդամ:

³ „L'Orient“, Beyrouth, 2 Décembre, 1948.

Քազի՞ծ ռեպրեսիայի շենթարկվելու համար: Կազմալուծվեց նաև լիբանանահայ դեմոկրատական ճակատը:

Այդ ծանր պայմաններում հայ և արաբ աշխատավորության առաջավոր խավերը շարունակեցին համատեղ պայքարը անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի և նրա տեղական դործակալների դեմ: 1948—1949 թթ. հանդես գալով մասսայական ելույթներով, հայ և արաբ աշխատավորները բողոքում էին ռեակցիայի հակադեմոկրատական միջոցառումների դեմ, պահանջում էին ազատ արձակել Ֆարաջալլա էլ-Հեյուփն, Նիկոլա Շաուիրին, Մուստաֆա էլ-Արիսին և մյուս արգելափակված կոմունիստներին: 1948 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Բեյրութի մեծ սերայի առաջ համախմբվելով, աշխատավորները կառավարությունից պահանջեցին Բաալբեկի և Դբելվեհիի քանտարկյալների ազատ արձակումը¹: Նույն նպատակով, աշխատավորական ելույթներ տեղի ունեցան նաև Տրիպոլիում: Այդ քաղաքում, ոստիկանությունը կալանքի վերցրեց մի շարք աշխատավորների, որոնք հակակառավարական թուլցիկներ էին ցրում ժողովրդի մեջ²: Դեկտեմբերի 31-ին, ռեակցիան ազատեց մի շարք կալանավորների, այդ թվում և կոմունիստ լրագրող Պարույր Երեցյանին³, աշխատավորական նոր ելույթների առաջն առնելու նպատակով:

Նղբայրական միասնական ոգի ցուցաբերելով, Բեյրութի հայ և արաբ 500 աշխատավորներ բողոքագիր ուղարկեցին Իրաքի ընդհանուր դատախազությունը, որը, իբր թե «հայրենիքի գերագույն շահերի դեմ» գործելու ամբաստանությամբ, կաշանքի տակ էր առել Բաղդադի արհմիությունների ղեկավարներին: Այդ բողոքագրով Բեյրութի աշխատավորները պահանջում էին նրանց անհապաղ ազատել⁴, բայց նուրիսադիյան ռեակցիան պատժի առավելագույնին դատապարտեց նրանց: Իրաքի դատախազությունն անարդար վճոխ դեմ բողոքելով, հայ և արաբ աշխատավորները ցույցերով հանդես եկան Բեյրութի իրաքյան գեսպանատան առաջ⁵: Ցուցարարներին հարվեցրին Բեշարա էլ-Խուրիի ոստիկանության հետ: Ցուցարարներից նաժուա Նըմըրին, Վերժինիին և Արաաշեսյանին հանձնեցին ռեակցիայի դատաստանին: Արաբական մամուլը դրվատանքով արձանագրեց այն փաստը, որ դատավճիռը կարգալու պահին Արաա-

1 «Արաբաստ», Բեյրութ, 4 դեկտեմբերի, 1948 թ.:

2 Նույն տեղում:

3 «Ջարթոնք», Բեյրութ, 1 հունվարի, 1949 թ.:

4 «Արաբաստ», Բեյրութ, 14 փետրվարի, 1949 թ.:

5 Նույն տեղում, 20 փետրվարի, 1949 թ.:

շեսյանը կոչել է, — «Կեցցե՛ք՝ Լիբանանը, անկցի բրիտանական իմպերիալիզմը»։ Դրա հետևանքով էլ, դատավորը սկզբնական մեկ ամսվա արգելափակման վճիռը վերածել է երկու տարվա բանտարկության¹։

Բանվորները օգնում էին Լիբանանի կոմունիստական պարտիայի այն ղեկավարներին, որոնք ընդհատակ անցնելով հերոսական ճիգեր էին գործադրում արաբերեն և հայերեն բազմատիրած թուղթիկներ և «Խողովուրդի պայքար» պարբերականը աշխատավորական լայն խավերում տարածելու ուղղությամբ։ Այդ հրատարակությունները դիմակազերծում էին տիրապետող կլիկի հակաժողովրդական արարքները, նրա ստրկաբարո ենթարկվածությունը օտարերկրյա տերերին, և անզու-ամերիկյան իմպերիալիզմի մասնյովները Լիբանանը հակասովետական պատերազմի պլանցդարմի վերածելու համար։ 1949 թ. մարտ ամսի վերջերին, մերկացնելով Ատլանտյան պակտի ազդեսիվ նպատակները, հայերեն թուղթիկներից մեկը նշում էր, որ «Սուրիան և Լիբանանը երբեք մաս պիտի չկազմեն Սովետական Միության դեմ մղվող որևէ իմպերիալիստական պատերազմի»²։

1949 թ. մարտ-նոյեմբեր ամիսներին աշխատավորական բազմաթիվ ելույթներ տեղի ունեցան Բեյրութում և Բեյրութի արվարձաններում, Կառավարող կլիկի հակակոմունիստական վարքագծից օգտվելով, գործարանատերերը պահանջում էին ի վնաս աշխատավորների վերանայել աշխատանքային օրենսդրությունը։ Պատրոնների պահանջի իրավացիության մասին առասպելներ հյուսելով, ռեակցիոն թերթերը արդար գործ էին համարում այդ օրենսդրության մի շարք հոդվածների քերականությունը։ Չնայած կենսամթերքների գները զգալի աճել էին և աշխատավարձը չէր բավարարում աշխատավորների առօրյա կարիքները հոգալուն, հակաժողովրդական կլիկը օրակարգի հարց դարձրեց աշխատավարձի կրճատումը։ Այդ քայլի դեմ բողոքող աշխատավորական ելույթներ տեղի ունեցան Աշրաֆի և Մազրաս թաղերում, ինչպես նաև Մաարատի և Բուրջի կենտրոնական հրապարակներում։ Ոստիկանությունը հարձակվեց Բուրջի ավելի քան հազար ցուցարարների վրա։ 15 ցուցարարներ վերցվեցին կալանքի³։ Աշխատանքային օրենսդրության վերանայման դեմ գործադուլով հանդես գալով, կահույքագործա-

1 «Զարթոնք», Բեյրութ, 16 մարտի, 1949 թ.։

2 «Արարատ», Բեյրութ, 30 մարտի, 1949 թ.։

3 «Զարթոնք», Բեյրութ, 9 նոյեմբերի, 1949 թ.։

կան, տպարանական և այլ ձեռնարկությունների բանվորներն ու ծառայողները պահանջում էին վերաբանալ Արհմիությունների ֆեդերացիայի ակումբը և ազատ արձակել Մուստաֆա էլ-Արիսին¹։ Այդ գործադուլին զորավիգ էին միջնակարգ և բարձրագույն կրթության հաստատությունների ուսանողները։

Հանրագումարի բերելով 1947—1949 թթ. իրադարձությունները, կարող ենք հզրակացնել, որ հայ աշխատավորական մասսաները և դեմոկրատական տարրերը պաշտպանում էին արաբ պրոգրեսիվ ուժերին և նրանց հետ միասին ակտիվորեն պայքարում ներքին ռեակցիայի և անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների դեմ։

* * *

Սիրիայում անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստական հակասությունները առավել սրությամբ դրսևորվեցին 1949 թ.։ Այդ արտահայտվում էր, մի կողմից «մեծ Սիրիայի» ժրագրի դեմ ամերիկյան իմպերիալիզմի խանգարիչ միջոցառումներով, մյուս կողմից էլ Արամկոյի պլանների իրագործման դեմ բրիտանական իմպերիալիզմի հարուցած դժվարություններով։

Հայտնի է, որ Սիրիայի պառլամենտական ընտրությունները, որոնք տեղի ունեցան 1947 թ. հուլիսի 7-ին, շարժարացրին անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի ակնկալությունները։ Սիրիայի ազգային պարտիան, որը վարում էր պրո-իմպերիալիստական քաղաքականություն, ծանր պարտություն կրեց։

Սիրիայի հայությունը կարողացավ իր կամքն արտահայտել շնորհիվ այն բանի, որ ընտրությունները տեղի ունեցան համեմատաբար խաղաղ մթնոլորտում։ Սիրիահայ դեմոկրատական ճակատի թեկնածուն ընտրվեց պառլամենտի դեպուտատ։ Հալեպի միջարք հայկական թաղերում՝ Համիդիե, Մեյդան, Շեյխ Մագսուտ, Դավուդիե, Արզուբ, Հյուլլուկ, Սուլեյմանիե և այլն, որտեղ դաշնակները հույս ունեին ստանալ ձայների 80% -ը, ճնշող մեծամասնությամբ քվեարկել էին Սիրիահայ դեմոկրատական ճակատի թեկնածուի օգտին²։

Ընտրությունների հետևանքով իշխանության գլուխ անցավ Սիրիայի ժողովրդական պարտիան, որը երկրի անկախությունը պաշտպանելու համար թույլ չէր տալիս Արամկոյի նավթամուղի

¹ «Ջարթոնք», Բեյրութ, 16 նոյեմբերի, 1949 թ.։

² «Ժողովուրդի ձայն», Բեյրութ, 25 հուլիսի, 1947 թ.։

անցկացումը և միաժամանակ հակադրվում էր բնած Սիրիայի ծրագրի իրադրոժմանը:

1948 թ. արաբ-հրեական պատերազմի հետևանքով, Պաղեստինի տերիտորիայի մի մասի՝ Անդրհորդանանի կցումից հետո, առաջին պլան քաշվեց Սիրիայի և Հորդանանի միացման խնդիրը, իբրև գործնական քաջ բան Սիրիայի ստեղծման ճանապարհի վրա: Այդ ուղղությամբ բրիտանական իմպերիալիզմի գործադրած ճնշումներից պաշտպանվելու համար, ժողովրդական պարտիայի կառավարությունն ստիպված ամերիկյան իմպերիալիզմին գիշումներ կատարելու ուղին ընտրեց:

1949 թ. մարտի 30-ին, երբ այդ բանակցություններն ավարտվում էին հօգուտ Արամկոյի, տեղի ունեցավ Սիրիայի առաջին պետական հեղաշրջումը, զեղապետ Հյուանի Զաիմը պաշտոնանկ արեց ռեսպուբլիկայի պրեզիդենտին, ցրեց պառլամենտը և երկրում հաստատեց զինվորական դիկտատուրա: Արաբ հրապարակախոս Ժ. Օ. Շաթթարը դրոժ էր. «Անգլիան, Արամկոյի Սուրիո հողամասն անցնելու արտոնագիր-համաձայնագրի նախօրյակին, առաջացուց և հաջողցուց Սուրիո առաջին պետական հարվածը Հյուանի Զաիմի զլխավորությամբ»¹: Գործելով բրիտանական իմպերիալիզմի դիրեկտիվներով, Հյուանի Զաիմը Սիրիայի կապերը սերտացրեց Իրաքի, Հորդանանի և Թուրքիայի հետ, ի նախապատրաստություն մեծ Սիրիայի ծրագրի իրադրոժման²:

Սակայն բրիտանական իմպերիալիզմի այդ մարիոնետը հետևողական չեղավ իր ստանձնած պարտավորությունների մեջ: Ապրիլի վերջերին նա հայտարարում էր, — «Բաղդադի և Ամմանի վեհապետները կկարծեն, որ ես արծաթե ակսեի մը վրա Սուրիո թագը իրենց պիտի նվիրեի, սակայն, հուսախափ եղան. սուրիական հանրապետությունը վեհապետներ չի ճանչնար և չի ուզեր մեծ Սուրիա. մենք ամեն կերպ պիտի պայքարինք այդ օտարամուտ ծրագրի դեմ»³: Ավելին. մայիսի կեսերին, Հյուանի Զաիմի կառավարությունը հանդիսավոր կերպով հավանություն տվեց Արամկոյի առաջարկությունը⁴:

Բրիտանական իմպերիալիզմը դիմեց մի շարք միջոցառումների՝ խոստմնադրոժ գործակալին պատժելու համար: Նախ և առաջ, հունիսի կեսերին Իրաքը խզեց դիվանագիտական հարաբերություն-

¹ «Արաբառ», Բեյրութ, 30 ապրիլի, 1950 թ.:

² „Le Journal d’Egypte“, Le Caire, 22 avril, 1949.

³ «Արաբառ», Բեյրութ, 29 ապրիլի, 1949 թ.:

⁴ Նույն տեղում, 20 մայիսի, 1949 թ.:

ները Սիրիայի հետ¹, Հուլիսի 21-ին, խնդրոնում գումարվեց Մեր-
ձավոր արևելքի երկրներում հավատարմագրված բրիտանական դի-
վանագետների խորհրդակցությունը: Ըստ ժ. Օ. Եաթթարի, այդ
խորհրդակցությունը զբաղվել է Սիրիայի նոր իրադրությամբ և
վճռական որոշումներ ընդունել Հյուսնի Զաիմի նկատմամբ², Օգոս-
տոսի 14-ին տեղի ունեցավ Սիրիայի երկրորդ պետական հեղաշրջ-
ումը: Մի ուրիշ գնդապետ, Սամի Հինավիև ձերբակալեց Զաիմին,
և գնդակահարեց: Եուտով, Իրաքը և Հորդանանը վերականգնեցին
իրենց դիվանագիտական հարաբերությունները Սիրիայի նոր իշ-
խանության հետ: Սակայն անզու-ամերիկյան իմպերիալիստները
շարունակում էին իրար ձեռից «կորզել» Սիրիան: Գեկտեմբերի
19-ին, մի ուրիշ գինավորական, Ադիբ Զիլնաբիև տապալեց Հինավիի
իշխանությունը և հաստատեց իր դիկտատուրան, որը տևեց մինչև
1954 թվականը:

1949 թ. մարտ-դեկտեմբեր ամիսներին, Սիրիայում զգալի աշ-
խուժություն ցուցաբերեցին հայ և արաբ աշխատավորները: Հյուսնի
Զաիմի սոցիալական դեկրետների դեմ³ բողոքի համատեղ ցույցե-
րից հետո, Հալեպի ոստիկանությունը ձերբակալություններ կա-
տարեց հայ և արաբ աշխատավորության շրջանում: Արամիոյին
տրված մենաշնորհի դեմ աշխատավորական ելույթների առաջն
առնելու նպատակով, Զաիմը կալանքի վերցրեց 40 քաղաքացիների,
որոնցից 14-ը Հալեպարնակ հայ աշխատավորներ էին⁴, Երկրորդ
պետական հեղաշրջումից հետո, Սիրիայի քաղաքական բանտար-
կյալները, այդ թվում և կոմունիստները ազատ արձակվեցին, սա-
կա՞ն, նոյեմբերի 15—16-ի պառլամենտական ընտրությունների
նախօրյակին նորից ձերբակալվեցին: Այդ միջոցառումները պատ-
ճառ դարձան Սիրիայի մի շարք քաղաքներում ուսանողական և
բանվորական ցույցերի: Ցուցարարները պահանջում էին վերջ տալ
երկրի ներքին գործերին բրիտանական միջամտություններին և շե-
ղյալ համարել Արամիոյին տրված իրավունքները:

* * *

Անզու-ամերիկյան իմպերիալիզմի ներթափանցման հետևան-
քով սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր դրություն ստեղծ-
վեց Սիրիայի և Լիբանանի աշխատավորական մասսաների համար:

1 «Արարատ», Բելուսի, 18 հունիսի, 1949 թ.:

2 Նույն տեղում, 30 ապրիլի, 1950 թ.:

3 Նույն տեղում, 26 մայիսի, 1949 թ.:

4 Նույն տեղում:

Սիրիայում և Լիբանանում անասելի պայմաններ էին ստեղծվել աշխատավորության առաջավոր խավերի համար: Անդու-ամերիկյան իմպերիալիստները և ռեակցիոն կառավարողները աշխատավորության դեմ օգտագործում էին իրենց գործակալներին, այդ թվում և դաշնակիցներին: Դաշնակիցները ոչ միայն հալածում, հետապնդում և ռստիկանություն դատաստանին իրրև կոմունիստ ներկայացնում էին հայ աղնիվ մարդկանց, այլև մահափորձ էին կազմակերպում ակտիվ դեմոկրատների դեմ: Դաշնակ տեռորիստների հարձակման դո՛ գնացին հայրենասեր երիտասարդներ Լ. Մահսերեջյանը¹, Ա. Նդիայանը և Տ. Թադևոսյանը², Դաշնակներն ագրեսիվ էին նաև Սիրիայում:

1949 թ. վերջերին Լիբանանի ԿՊ ԿԿ-ը նշում էր, — «Լիբանանի բանվոր դասակարգը իր օրավարձերն ու իրավունքները պաշտպանելու համար օտար ընկերությանց և մեծ կեղեքիչներու հարձակումներու դեմ, կառավարական հալածանքին ու բռնությանց դեմ, կասրքն գործադուլներ ու ցույցեր [հյուսվածեղենի և այլ մարզի աշխատավորներու գործադուլները Պեյրուսի մեջ, բանվորական ցույցերը Թրիփոլի ու Պեյրուսի մեջ], Գյուլաջիները Նուլյաներ կունենան ավատապետներու խժգժությանց դեմ [գյուլաջիներու կոիվները հարավի մեջ ընդդեմ հողերու հափշտակման ավատապետներու կողմն], երկրագործական արտադրանքի գիններու նվազեցման դեմ [հաղարավոր գյուլաջիներու ցույցը Պեքալի մեջ], որ կկատարվի ամերիկյան պահածոներու մրցակցության հետևանքով: Կանանց, երիտասարդության, մտավորականության և ամբողջ ժողովրդական մասաներուն մեջ կծավալի պայքարը ի խնդիր խաղաղության [խաղաղության միջազգային օրվա առթիվ սարքված ցույցերը Պեյրուսի, Թրիփոլի, Նապաթիեի և Լիբանանի այլ շրջաններուն մեջ]: [...] Նույն ատեն կգորաճա ժողովուրդին ատելությունը ընդդեմ ամերիկյան իմպերիալիզմին և անոր գործակից անգլիական ու ֆրանսական իմպերիալիզմներուն, որոնք օր րստ օրե ավելի կատաղությամբ իրարու հետ կմրցին ստրկացնելու համար Լիբանանը, կողոպտելու համար անոր հարստությունները, զայն ենթարկելու իրենց պատերազմական-գինվորական ծրագիրներուն [Ամերիկայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի հետ ստրկացուցիչ ծրագիր, Հավաքական ապահովության ծրագիր, Իրաք-ու-

1 «Արարատ», Բեյրուս, 3 հուլիսի, 1949 թ.:

2 Նույն տեղում:

րիական միության ծրագիր, որուն կուզվի կցել նաև Լիբանանը, Քրիստոնեական ազգային հայրենիքի» ծրագիր, և այլն...»

Ի տես տնտեսական կացության վատթարացման, անդործության ծավալումին¹, առևտուրի լճացման, սնանկություններու բազմացման, ապրուստի ընդհանուր մակարդակի անկման, ամերիկյան և այլ մրցակցության հետևանքով ազգային արդյունաբերության և երկրագործության շնչահեղձության, ժողովրդային զայրույթը կաճի կառավարող քլիքի դեմ, որը դավաճանություններով, խարդախությամբ ու կողոպուտով զբաղած է, իմպերիալիզմի ու օտար ընկերությանց կամակատարը եղած է և ոչինչ կրնն երկրին պահանջները իրագործելու համար²: Դրությունը գրեթե նույնն էր Սիրիայում:

Այդպիսին էր ներքին դրությունը, երբ, 1949 թ. վերջերում, համարյա միաժամանակ, գումարվեցին Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական պարտիաների պլենումները, որոնք խոշոր նշանակություն ունեցան ազգային-դեմոկրատական պայքարի հետագա վերելքի համար³:

Լիբանանի ԿՊ ԿԿ-ի պլենումի որոշումները, որոնց հավանություն էին տվել նաև հայ աշխատավորության առաջավոր խավերը, օբյեկտիվորեն մատնանշում էին ազգային-դեմոկրատական ազատագրության պայքարի ուղին:

Անդրադառնալով այդ պայքարին, ԼԿՊ ԿԿ-ի պլենումը հայտարարում էր, որ կոմպարտիայի գլխավոր առաջադրանքներից մեկն է ազգային անկախության նվաճումը⁴, «վերջ տալ իմպերիալիզմի և անոր գործակալներուն տիրապետության, իմպերիալիզմի զինակից և անոր գլխավոր հենարան ավատապետության մնացորդներուն, և այդպիսով սոցիալիզմի համար ճամփա բանալու: Այդ նպատակը թիրագործելու ընդունակ միակ ուժը Լիբանանի բանվոր դասակարգն է, դաշնակցած գյուղացիական մասսաներուն և քաղաքի

1 Ըստ Բնյուրի «Զարթոնք» թերթի [22 նոյեմբերի 1949 թ.] արարակն մատույց քաղած տեղեկության 30.000 գործազուրկ կար Լիբանանում:

2 Եժողովուրդի պայքարը, Լիբանանի կոմունիստ կուսակցության կենդրոնական կոմիտեի որոշումները: Հրատարակություն [մեքենագրված] Սուրիո և Լիբանանի կոմունիստ կուսակցությանց, 1950 թ. № 12, էջ 1—2:

3 Մենք կանգ կառնենք Լիբանանի կոմպարտիայի ԿԿ-ի պլենումի որոշումների վրա, ի նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ գրանց, բացի տեղական բնույթի մի շարք խնդիրներից, հիմնականում նույնանում են Սիրիայի ԿՊ ԿԿ-ի պլենումի որոշումների հետ:

4 Եժողովուրդի պայքարը, էջ 7:

ու գլուզի բռնոր աշխատավորներու հետ, և այն գլխավոր ուժը, առանց որոնց աշակցութեան կարելի չէ հաղթել, ատիկա համաշխարհային հակահիմպերիալիստական ճակատն է, խաղաղութեան, դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի ճակատը, գլխավորութեամբ Սովետական Միութեան¹։

Դատապարտելով արատավոր այն մտայնությունը, որ իբր թե «ազգային-դեմոկրատական ազատագրութեան իրագործումը միայն ու միայն գլուխ կհանվի միջազգային գործոններու ուժով՝ առանց ժողովրդի ակտիվ մասնակցութեան», կ'կ' պլենումը շեշտում էր, որ «յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատագրությունը արդյունք էր իր պայքարին»², և ժողովրդական մասսաներից պահանջում էր պայքարի ասպարեզ իջնել «...ի խնդիր իմպերիալիզմի տիրապետություն տակ գտնվող եկամտի աղբյուրներու՝ քարյուղ, դրամատոն, երկաթուղի, դրամանիշ, էլեկտրականություն, ռեժի³, նավահանգիստ՝ ազգայնացման...»⁴։ Բացի այդ, ընդգծելով Սովետական Միության արտաքին քաղաքականության դերը գաղութային և կիսագաղութային կախյալ ժողովուրդների ազգային անկախություն պայքարում, կ'կ' պլենումը հաստատում էր, որ «ոչ մեկ ժողովուրդ, ներկա պատմական պահուն չի կարող իր ազգային գերիշխանությունն ու ազատությունները պահպանել առանց հենվելու Սովետական Միության վրա, առանց անոր աշակցութեան... Այս տեսակետի ամեն ուրացում կառաջնորդե ղեպի ազգային դավաճանություն...»⁵։

Բարձր գնահատելով յուրաքանչյուր երկրում թեկուզ անշատաբար գործող հակահիմպերիալիստական շարժումների օգուտը դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի համար մղվող համաշխարհային պայքարում, պլենումը նշում էր, որ «ազգային-ազատագրական շարժումներու զարգացումը գաղութային ու կախյալ երկրները զարձուց իմպերիալիզմը խարխիւցնող... հակահիմպերիալիստական ճակատին աջակցող գործոն մեծ ուժ... Մասսայական այս պայքարի կարևորությունը հոն է, որ անիկա կխարխիւ համաշխարհային իմպերիալիզմը իր հենարաններին մեկուն մեջ, իր ճակատներին մեկուն վրա, և հետևաբար կսատարե իմպերիալիզմի անխուսափելի փլուզման գործին»⁶։

1 «Ժողովրդի պայքար», էջ 4։

2 Նույն տեղում, էջ 7։

3 Միախոսի մոնոպոլիստական ընկերություն։

4 «Ժողովրդի պայքար», էջ 4։

5 Նույն տեղում, էջ 7-8։

6 Նույն տեղում, էջ 8։

Լիբանանի «ազգային իրական անկախութիան» իրականացումը խաղաղութիան համար մղվող պայքարի հետ կապելով, պլենումը դատապարտում էր կառավարող կլիկի սպառազինման քաղաքականությունը, որը «ուրիշ բան չէ, եթե ոչ իմպերիալիստներու պատերազմական-հարձակողական նպատակներուն ենթարկվածութիան արդյունք»... Զինումի կառավարական քաղաքականութիան իրական նպատակն է ամրացնել ու ընդարձակել հակաժողովրդական ճնշումի սարսափի մեքենան, ինչ որ կնշանակի երկիրը ծանրաբեռնել դրամական նոր ծախսերով և ժողովուրդը՝ նոր տուրքերով¹։ Պլենումը կոչ էր անում ժողովրդական մասսաներին անհաշտ պայքար մղել Լիբանանի տերիտորիայում ռազմական բազաներ հաստատելու ամերիկյան պլանների դեմ։

Պլենումը եղրակացնում էր, որ ազգային-դեմոկրատական ազատագրութիան ռմկ ուղի կա, այն է՝ ժողովրդական ուժերը համախմբել և միայն ապավինած սեփական ուժին, ժողովրդական միութիան ու համերաշխութիան, լուրջ պայքարի դուրս դալ ընդդեմ իմպերիալիզմի և ամատապետութիան²։ Այդ պայքարը լավագույն ձևով կազմակերպելու և վարելու համար, պլենումը առաջարկում էր կազմել ազգային-դեմոկրատական ճակատ, միավորելով բանվորներին, գյուղացիներին, արհեստավորներին, ուսանողներին, ինտելիգենցիային, մանր ու միջակ առևտրականների ու արդյունաբերողների տարբեր խավերը³։

Լիբանանի ԿՊ ԿԿ-ի որոշումները հզոր թափ հաղորդեցին աշխատավորական շարժումներին։ 1950 թ. հունվարի 12-ին Բեյրութում տեղի ունեցան բանվորական ցույցեր Մուստաֆա էլ-Արիսի դատավարութիան դեմ բողոքելու համար։ Իսկ հունվարի 19-ին, Տրիպոլիում ցուցարարները բախվեցին ոստիկանութիան հետ, 27 աշխատավորներ կալանավորվեցին։ Հունվարի 29-ին, Բեյրութում ամերիկյան «օգնութիան» շորրորդ կետի կազմակերպութիան և կառավարութիան միջև կնքված համաձայնագրի դեմ աշխատավորների և ուսանողների ցույցերը ենթարկվեցին ոստիկանութիան գրոհին, սպանվեց 1 և վիրավորվեց 6 ցուցարար⁴։ Հունվարի 31-ին, Տրիպոլիում տեղի ունեցան աշխատավորական և ուսանողական ցույցեր ընդդեմ Բեյրութի ոստիկանութիան վայրագութիունների-

1 «Ժողովուրդի պայքար», էջ 6։

2 Նույն տեղում, էջ 11։

3 Նույն տեղում, էջ 12։

4 «Ջարթունք», Բեյրութ, 23 փետրվարի 1950 թ.։

վիրավորվեցին 3 և ձերբակալվեցին 40 ցուցարարներ: Փետրվարի 19-ին Ջահլեում կայացան բանվոր-գյուղացիական նոր ցույցեր, իսկ մարտի 12-ին Բեյրութում կանանց ցույցեր էլ-Արիսի կենդ գլխավորությամբ: Աշխատավորական ելույթներ տեղի ունեցան նաև Կորնալի պատերազմի և ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի մայիսյան հայտարարության դեմ: Մայիսյան հայտարարությունը, որը վկայում էր այդ տերությունների իմպերիալիստական դիտավորությունների մասին, խոր ընդվզում առաջացրեց նաև Սիրիայում: Դամասկոսում, Հալեպում, Հոմսում և այլ քաղաքներում տեղի ունեցան վիթխարի ցույցեր, որոնց ընթացքում ձերբակալվեցին 100, և սպանվեցին բազմաթիվ ցուցարարներ: Ամբողջ 1950 թվականի ընթացքում շի անցել մի շաբաթ, որ բանվորական, գյուղացիական, ուսանողական ելույթներ տեղի շունհնային Սիրիայում և Լիբանանում:

1950—1951 թթ. Սիրիայում և Լիբանանում հզոր վերելք ապրեց նաև խաղաղության կողմնակիցների շարժումը: Ստոկհոլմի խաղաղության կոչը ստորագրողների թիվը 1951 թ. վերջերին Լիբանանում հասավ 200.000-ի, Սիրիայում՝ 265.000-ի: Ուշագրավն այն էր, որ խաղաղության կողմնակիցների կոչը ստորագրեցին նաև բուրժուազիայի ականավոր ներկայացուցիչներ, բազմաթիվ հասարակական և պետական գործիչներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, արդյունաբերողներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ: Սիրիայի և Լիբանանի խաղաղության կողմնակիցները հատուկ պատգամավորությամբ մասնակցեցին 1951 թ. Բեռլինի երիտասարդական ֆեստիվալին:

Բացի այդ, խաղաղության կողմնակիցները ակտիվ պայքար էին մղում Լիբանանն ու Սիրիան ազրեսիվ բռնկների և պակտերի մեջ ներգրավելու անգլո-ամերիկյան պլանների դեմ: Նրանք բողոքի հսկայական ցույցերով հանդես եկան միջին արևելքի բրիտանական զինված ուժերի հրամանատար գեներալ Բրիան Ռոբերտսոնի Բեյրութ և Դամասկոս այցելության դեմ: 1951 թ. փետրվարի 5-ին Բեյրութում հայ և արաբ բազմահազար խաղաղության կողմնակիցներ համախմբվելով Մասրատ հրապարակում գոչում էին «գեներալ, կորեք Լիբանանից»: Ձերբակալված ցուցարարների թվում կային բազմաթիվ հայ աշխատավորներ՝ Ղ. Քեստաթյան, Փ. Խշխանյան, Լ. Լեշկյան, Գ. Գալուստյան և ուրիշներ: Գեներալ Ռոբերտսոնի դեմ ցույցեր տեղի ունեցան նաև Դամասկոսում, Հոմ-

սում և Հալեպում: Այնուամենայնիվ, հոկտեմբերի 13-ին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կառավարությունները հրապարակեցին «Միջին արևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու պլանը, որի հիմնական նպատակն էր արաբական երկրները ստրկացնել «Միջին արևելքը օտար ազնասիայից պաշտպանելու» կեղծ պատրվակի տակ: Այդ պլանը, որը նախատեսում էր օտարերկրյա զինված ուժերի տեղադրումը արաբական երկրներում, ունեցավ անփառունակ վախճան, այն մերժեցին Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Լիբանանի, Սաուդական Արաբիայի ժողովուրդները:

Այդ իրողության հակառակ, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները տակավին փայփայում էին «Միջին արևելյան հրամանատարության» պլանը իրագործելու հույսերը: Նրանք փորձում էին մի կողմից վարձված թերթերի միջոցով նպաստավոր հասարակական կարծիք ստեղծել այդ պլանի նկատմամբ, մյուս կողմից համառոտ, բոլոր միջոցներով աշխատում էին տարհամոզել պետական զործիչներին: 1952 թ. ապրիլին, այդ կարգի առաջնություն մեկնում էր Թաշտեցի Իսպանիայի արտաքին գործերի մինիստր Մարթին-Արտախոն: Ապրիլի 6-ին, Բեյրութի Մասրատ հրապարակում հայ և արաբ աշխատավորների համատեղ ցույցեր տեղի ունեցան Արտախոյի այցելության դեմ, ռուսիկանությունը ցրեց ցուցարարներին և մեծ թվով աշխատավորների վերցրեց կալանքի¹: Ապրիլի 7-ին, ցույցերը վերսկսվեցին հայկական թաղերում: Դաշտեցի զինված խմբերը, որոնք շերմեռանդությամբ մասնակցում էին ռուսիկանության հակաժողովրդական միջոցառումներին, հարձակվեցին Կարանտինա թաղի հայ և արաբ ցուցարարների վրա: Դաշտեցի հարվածներ ստացան Գեորգ Տեր Նիկողոսյանը և ուրիշ հայ աշխատավորներ, սպանվեց մի արաբ ցուցարար²: Կարանտինայի ղեկավարը լայն արձագանք գտան արաբական մամուլում, «Տելեգրաֆ», «Էլ-Քալբա», «Էլ-Շարկ», «Էլ-Հատեֆ» և ուրիշ թերթեր, տեղ տալով բանվորական, ուսանողական և երիտասարդական կազմակերպությունների բողոքներին, պահանջում էին լուծարել ենթարկել Դաշտեցի ժողովուրդին³: Վերջապես, 1952 թ. օգոստոսին, անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները, հրաժարվելով Միջին արևելյան հրամանատարություն ստեղծելու պլանից, որդեգրեցին Միջին արևելքի պաշտպանության

1 «Զարթոնք», Բեյրութ, 9 ապրիլի 1952 թ.:

2 Նույն տեղում, 11 ապրիլի 1952 թ.:

3 Նույն տեղում, 18 ապրիլի 1952 թ.:

կալմանակերպություն ստեղծելու ծրագիրը, որը նույնպես դատապարտվեց ձախողման, շնորհիվ աշխատավորական մասսաների անհաշտ պայքարի:

1952 թ. վերջերին անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները խոշոր պարտություն կրեցին նաև Քեշարա էլ-Նուրիի հակաժողովրդական ռեժիմի տապալումով: Տակավին 1950—1951 թթ. ախ ծավալը, որ ստացել էին ժողովրդական շարժումները անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ, այն թափը, որով աճում էին դժգոհությունները կառավարող կլիկի դեմ, պարզորեն ցույց էին տալիս, որ հետո չէ էլ-Նուրիի ռեակցիոն իշխանության լիկվիդացումը: 1951 թ. ապրիլի 15-ի պառլամենտական ընտրություններն առավել ևս վարկարեկեցին էլ-Նուրիի կլիկին, որը, դեմոկրատական ազատ ընտրություններ կատարելու խոստման հակառակ, բանակի ու ոստիկանության վրա հենվելով, սարսափի ու հալածանքի մթնոլորտում նորից պառլամենտ առաջնորդեց իմպերիալիզմի մի շարք վարձկանների, խոշոր կալվածատերերի, ֆեոդալների և այլն: Լիբանանի ներքին օպոզիցիան, որը 1948—1949 թթ. հակադեմոկրատական հալածանքների հետևանքով քայքայվել էր, այդ ընտրություններից հետո նորից կաղմակերպվելով ասպարեզ իշավ պարզ ու մեկին առաջադրությամբ՝ տապալել էլ-Նուրիի հակաժողովրդական իշխանությունը: Կարճ ժամանակամիջոցում, օպոզիցիային հաջողվեց ի մի բերել, բացի ղովմի, դաշնակցություն և մի շարք այլ աննշան խմբակցություններից, բոլոր բուրժուական և մանրբուրժուական պարտիաներին, և կազմել Ազգային միասնության ճակատը, որի միջոցառումներին մասնակցում էին, թեև ոչ պաշտոնապես, նաև Լիբանանի կոմունիստական պարտիան, Արհմիությունների ֆեդերացիան և խաղաղության շարժման կողմնակիցները: 1952 թ. սեպտեմբերի տասնօրյա համընդհանուր գործադուլը և աշխատավորական ելույթները հանդիսացան էլ-Նուրիի ռեժիմին տրված վերջին և վճռական հարվածները: Սեպտեմբերի 22-ին, իր դեպուտատների ճնշող մեծամասնության... թախանձանքներին հակառակ, Քեշարա էլ-Նուրին հրաժարվեց Լիբանանի պրեզիդենտի պաշտոնից, որը վարում էր 1943 թվականից ի վեր:

Իսկ Սիրիայում, Ադիբ Չիլեքլիի ղինվորական դիկտատուրայի դեմ բուրժուական տարբեր խավերի և աշխատավորական մասսաների պայքարը շարունակվեց մինչև 1954 թվականը:

1947—1952 թթ. Սիրիայում և Լիբանանում գործող ազգային-դեմոկրատական շարժումներին հայ աշխատավորության մասնակ-

ցութիւնն հարցի հետազոտումը ցույց է տալիս, որ այդ երկրների հարստութիւնը չի ապրում ազգային-կրօնական ինքնամփոփ համայնքի մեկուսացված կյանքով, այլ, սոցիալ-տնտեսական սերտ կապերով զոդված լինելով արար ժողովրդի հետ, նրա կողքին հանդես է գալիս իմպերիալիզմի և տեղական կեղեքիչների դեմ, ի պաշտպանութուն ազգային անկախութիւն, ի խնդիր խաղաղ ու բարօր կյանքի ստեղծման: Այդ պայքարի առաջապահ ջոկատ է հանդիսանում արար և հայ աշխատավորութիւնը: Անառարկելի իրողութիւն է նաև այն, որ արար ժողովուրդների քաղաքական և տնտեսական անկախութիւն պայքարում միասնական ճակատով հանդես գալով, հայ աշխատավորական մասսաները նպաստում են հայ-արարական դարավոր բարեկամութիւն ամրապնդմանը:

О. Т О П У З Я Н

УЧАСТИЕ АРМЯНСКИХ ТРУДЯЩИХСЯ
В НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ
ДВИЖЕНИЯХ СИРИИ И ЛИВАНА

1947—1952 года

Р е з ю м е

На основе армянских, арабских и французских материалов в статье показываются совместные выступления арабских и армянских трудящихся масс Сирии и Ливана против империализма и реакции, в защиту национальной независимости этих стран, за установление демократического строя. Приводятся также многочисленные факты о засильи американских монополий в Сирии и Ливане, о совместной борьбе арабских и армянских трудящихся против британского плана создания «Великой Сирии».

**ՄԻՋՊԱՐՏԻԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԹՈՒՐԲԻԱՑՈՒՄ ԵՎ
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻԱՑԻ ԱՆՑՈՒՄԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆՈՒՑ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջերին Թուրքիայում հասունանում էր ներքաղաքական խոր ճգնաժամ, որը սերտորեն միահյուսվում էր տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամի հետ: Երկրի ներքաղաքական իրադրության բարդացման հիմնական պատճառը կառավարող ժողովրդաոնսպուրիկական պարտիայի¹ վարած ուղղմանացման քաղաքականությունն էր և այդ քաղաքականության կործանարար ազդեցությունը էկոնոմիկայի, ֆինանսների, ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա: Պատերազմի ժամանակաշրջանում Թուրքիան զենքի տակ էր պահում զրեթե մեկ միլիոնանոց բանակ, որը պահելու համար ծախսվում էր պետական բյուջեի նշանակալի մասը: Դրա հետևանքով ընկավ Թուրքական լիրայի արժեքը, ավելացավ շրջանառության մեջ եղած թղթադրամների քանակը, ուժեղացավ ինֆլյացիան, ավելացան պետական պարտքերը, քայքայվեցին ֆինանսները և բարձրացան առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները:

Չուփից դուրս մեծ ուղղման ծախսերը նախապատերազմյան շրջանի համեմատությամբ 4—5 անգամ վատացրին աշխատավոր մասսաների նյութական դրությունը: Թուրքական և արևմտանվորպական շատ պատմաբաններ ստիպված խոստովանում են, որ պատերազմի վերջերին Թուրքիան ապրում էր տնտեսական ու ֆինանսական լուրջ ճգնաժամ²:

¹ 1923 թվականից սկսած իշխանությունը Թուրքիայում պատկանում էր ժողովրդա-ոնսպուրիկական պարտիային (հետագայում՝ ԺՌՊ), որը կազմակերպվել էր 1923 թվականի օգոստոսի 23-ին Մուստաֆա Քեմալի կողմից:

² 34-« Tahsin Ünal, „1700 den 1958-e kadar Türk siyasi tarihi“, Ankara, 1958, s. 282; Mâkerrem Kâmil Su, „Türkiye cumhuriyeti

Բայց երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը, որը նորանոր զրկանքներ ու տառապանքներ բերնց աշխատավոր մասսաներին, շատ ձեռնտու էր Թուրքիայի կառավարող դասակարգերին: Լայն սպառումն ապրանքների գների աճումը, սպեկուլյացիայի ծաղկումը, գյուղատնտեսական հումքի և օգտակար հանածոների, մասնավորապես քրոմի հանքաքարի արտահանումը Գերմանիա վիթխարի շահույթներ բերեցին Թուրք կալվածատերերին, առևտրական ու ֆինանսական բուրժուազիային: Թուրքիայի կառավարող դասակարգերի հարստացմանը նպաստեցին նաև բանվոր դասակարգի ու աշխատավոր գյուղացիության ուժգին շահագործումը և ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների, հայերի, հրեաների, քրդերի և մյուսների անսքող կողոպտումը: Հարկավոր է նշել, որ Թուրքական վիճակագրության մեջ շկան տեղեկություններ Թուրքական բուրժուազիայի և կալվածատերերի հարստացման մասին: Բայց այդ պրոցեսի մասին է վկայում բանկային ավանդների և միլիոնատերերի թվի ավելացումը: Այսպես, օրինակ, Թուրք բուրժուական պատմաբան Կ. Հ. Կարպատի տվյալներով 1945 թվականին մասնավոր ավանդների գումարը բանկերում կազմում էր 582 մլն Թուրքական լիրա՝ 1940 թվականի 274,6 մլն լիրայի դիմաց¹: Այդ նույն ժամանակաշրջանում միլիոնատերերի թիվը կազմում էր 150²: Բանկային ավանդների գումարի և միլիոնատերերի թվի ավելացումը վկայում էր, որ պատերազմի ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել ազգային մասնավոր կապիտալի զգալի կուտակում և առևտրա-ֆինանսական խոշոր բուրժուազիայի դիրքերի ուժեղացում:

Դրա հետ մեկտեղ Թուրքիայում է՛լ ավելի էին ուժեղացել ռեակցիայի դիրքերը ներքաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Կոմունիստական պարտիան առաջվա նման մնում էր օրենքից դուրս հայտարարված, դաժան հալածանքների ու ռեպրեսիաների էին ենթարկվում դեմոկրատական տարրերն ու ազգային փոքրամասնությունները, ընդլայնել էին իրենց գործունեությունը պանթուրքիստական կազմակերպությունները:

tarıhi*, İstanbul, 1957, s. 176; S. Parsadan, C. Hunca ve Y. Gök-türk, „Adnan Menderes siyasi hayati ve nutukları“, Ankara, 1956, s. 30; K. Brockelmann, „Histoire des états islamiques depuis les origines jusqu'à nos jours, Paris, 1949, p. 243.

¹ K. H. Karpat, Turkey's politics, The transition to a Multi-Party system, Princeton, New Jersey, 1959, p. 32.

² „Great Britain and the East“, London, 1945, november, p. 48.

Երկրի տնտեսական ու ներքաղաքական դրությունը ԺՌՊ-ի հակաժողովրդական և հակաազգային ներքին քաղաքականություն լիակատար սնանկության ակնառու վկայությունը հանդիսացավ: Բնութագրելով ռեակցիայի սանձարձակությունը պատերազմի ավարտի ժամանակաշրջանում, թուրք բուրժուական պատմաբաններին մեկը՝ Ա. Թունչերը գրում էր, որ ԺՌՊ-ի կառավարումը «ամեն բույս հիշեցնում էր օսմանյան վերջին կառավարության կառավարման ձևը»¹: Այս ամենը անխուսափելիորեն հանգեցրին դասակարգային ու ազգային հակասությունների հետագա սրման: Անհաջողություններն էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ ֆաշիստական Գերմանիային նրա ցույց տված օգնության և ՍՍՌՄ-ի ու հակահալերյան կոալիցիայի մյուս երկրների դեմ Գերմանիայի մղած պատերազմում օժանդակ անուղղակի մասնակցության քաղաքականությունը: Այս ամենի հետևանքով երկրում հաստանում էր ներքաղաքական խոր ճգնաժամ: Բայց դա ոչ միայն ԺՌՊ-ի կառավարման ու նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության ճգնաժամն էր, այլ Թուրքիայի կալվածատիրական-բուրժուական ամբողջ կարգի ճգնաժամը:

Գյուլաջիկության հողազուրկ և սակավահող մասսաները հող էին պահանջում. հաճախակի էին դարձել կալվածատիրական հողերի բռնի գրավումները և զինված ընդհարումները գյուլաջիկների և իշխանությունների միջև: Նկատելի աշխուժացել էր բանվորական շարժումը: Զուտ տնտեսական դործադուլներից ու ընդհարումներից բացի բանվորները ավելի ու ավելի հաճախ էին առաջ քաշում քաղաքական պահանջներ՝ կոմպարտիայի օրինականացում, բանվորական պարտիաների ու արհմիությունների կազմակերպման ազատություն, ութամյա աշխատանքային օրվա վերահաստատում, սպեկուլյացիայի վերացում և այլն: Առաջադիմական մտավորականությունն ու դեմոկրատական մյուս տարրերը ամբողջ ժողովրդի հետ միասին պահանջում էին վերջ տալ հալածանքներին ու ուսուցիչականներին, մտցնել դեմոկրատական վերափոխումներ, դադարեցնել ռեակցիայի սանձարձակություններն ու իշխանություններին կամայականությունները տեղերում, անցկացնել Մեջլիսի ուղղակի ընտրություններ, վերացնել արտակարգ օրենքները և հրաժարվել հակասովետական արտաքին քաղաքականությունից: Ինչպես գրում

¹ Acar Tuncer, Modern Türkiye'nin mimarı Adnan Menderes, İzmir, 1958, s. 36.

էր «Մոնդ» թերթը, «Երկրում մասսաները ամենուրեք զգում էին վերափոխման անհրաժեշտութիւնը»¹։

Դեմոկրատական վերափոխումների համար թուրք ժողովրդի մղած պայքարը ընթանում էր արտաքին այնպիսի նպաստավոր իրադրութեան մեջ, ինչպիսին է գերմանական Ֆաշիզմի ու ճապոնական միլիտարիզմի ջախջախումը, կապիտալիստական աշխարհի ընդհանուր թուլացումը, համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի կազմավորումն ու հետագա ամրապնդումը, գաղութային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների հակամարտութիւնատական պայքարի ուժեղացումը, մի շրջանում, երբ համաշխարհային ուժերի հարաբերակցութիւնը դասավորվել էր հօգուտ սոցիալիզմի։

Հարավ-Արևելյան և Արևելյան Եվրոպայի ժողովրդա-դեմոկրատական երկրների ազդարային ու արմատական սոցիալական մյուս վերափոխումները մեծ ազդեցութիւն գործեցին Թուրքիայի աշխատավոր գյուղացիների ու բանվորների վրա։

Իրանական Աղրեշանում և Քրզաստանում ծավալված դեմոկրատական շարժումն ու ազդարային վերափոխումները նույնպես բարենպաստ արձագանք գտան Թուրքիայի հողազուրկ գյուղացիների, առանձնապես Արևելյան Անատոլիայի գյուղացիների սրտերում։ Այդ տարիներին, Թուրքիայի արևմտյան սահմանի մոտ, հուլիս ժողովուրդը անձնվեր պայքար էր մղում անգլիական իմպերիալիզմի ու տեղական ռեակցիայի դեմ։ Հակամարտութիւնատական պայքարի հզոր վերելք էր նկատվում Եգիպտոսում և Իրաքում։ Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան և Քիբան դարձան ինքնուրույն պետութիւններ։

Թուրքիայի ապրած ներքաղաքական ճգնաժամի արմատները անհրաժեշտ է առաջին հերթին փնտրել ներքին պատճառների մեջ, երկրի կառավարող շրջանների բռն քաղաքականութեան մեջ։ Բայց միաժամանակ հարկավոր է ընդգծել, որ համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի համաշխարհային-պատմական հաջողութիւնները և ազատազրական պայքարի աճումը Արևելքի երկրներում նույնպես հսկայական ազդեցութիւն գործեցին Թուրքիայի ներքաղաքական ճգնաժամի վրա։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ, նրա ընթացքում և նրանից հետո ԺՌՊ-ի վարած քաղաքականութիւններից ժողովրդական ամենալայն մասսաների դժգոհութեան հետևանքով խիստ խարխուլվել էին երկրի կառավարող շրջանների դիրքերը։ Թուրք կա-

¹ „Monde“, 1960, 29—30 mai.

առավարողների դիրքերը խարխուլվել էին նաև հանձին գերմանական ֆաշիստների՝ իրենց հովանավորողներին կորցնելու և համաշխարհային կապիտալիստական սիստեմի ընդհանուր թուլացման հետեւանքով:

Թուրքական կառավարութիւնը պարզ դիտակցում էր իր խախուտ միճակը և այդ պատճառով պատերազմից անմիջապէս հետո երկրի շատ միլիալեթներում մտցրեց ռազմական դրութիւն և նոքրաճոր արյունալի ռեպրեսիաներ կիրառեց դեմոկրատական ուժերի դեմ: Թուրքական բուրժուազիան և կալվածատերերը շափազանց անհանգստացած էին իրենց իշխանութիւնի թուլացումից, ուստի և կառավարող շրջանների ներսում երևան եկան լուրջ տարածայնութիւններ: Այդ տարածայնութիւնները հիմնականում կրում էին ներքաղաքական բնույթ, իսկ արտաքին-քաղաքական հարցերի շուրջը նրանց միջև ոչ մի տարակարծութիւն չկար:

Տարածայնութիւնների հիմնական հարցը էտատիզմի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն էր: Հայտնի է, որ սկսած երեսնական թվականներից Թուրքիայում կիրառվում էր էտատիզմի քաղաքականութիւն՝ բազմաթիւ ուղղակի և անուղղակի հարկերի ձևով կուտակված ժողովրդական մասսաների միջոցների հաշվին սկսվել էր պետական արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների շինարարութիւնը:

Արդյունաբերական շինարարութիւնի գործում Թուրքիային մեծ ու անշահախնդիր օգնութիւն էր ցույց տալիս Սովետական Միութիւնը: Թուրքական բուրժուազիան այն ժամանակ տնտեսապէս այնքան ուժեղ չէր, որ ինքնուրույն ձեռնամուխ լիներ թանկ նստող արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների շինարարութեանը և նա գերադասում էր ազատ միջոցները ներդնել առևտրի, ապահովագրական գործի մեջ և այլ ոլորտներում, որտեղ կապիտալի շրջապտույտը տեղի է ունենում արագ, և համեմատաբար կարճ ժամկետներում կարելի է ստանալ մեծ շահույթներ:

Թուրքական առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի մասնակցութիւնը արդյունաբերական ձեռնարկատիրութեանը տեղի էր ունենում պետութիւնի հովանավորութեան ներքո և նրա բանկային հիմնարկների միջոցով, ինչպէս նաև գործարար բանկի (մասնավոր կապիտալ) միջոցով: Բայց այն բանից հետո, երբ ուժեղացան նրա տնտեսական դիրքերը, ապա նա սկսեց ավելի մեծ ձգտում հանդես բերել դեպի մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկատիրութիւնը, որին խոչընդոտ էր հանդիսանում պետական կապիտալիզմի քաղաքականութիւնը: Ուստի առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիան

սկսեց ակտիվորեն պայքարել էտատիզմի քաղաքականության խիստ սահմանափակման և մասնավոր կապիտալի, այդ թվում և օտար-երկրյա կապիտալի խրախուսման համար:

Թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական պահանջները առանձնապես վառ դրսևորվեցին ազրաբային ռեֆորմի օրենքի վերջնական նախագիծը և 1945—1946 Ֆինանսական տարվա պետական բյուջեի օրինագիծը մեջլիսում քննարկելու ժամանակ, ինչպես նաև Իզմիրի տնտեսական կոնգրեսում: 1946 թվականի փետրվարին Իզմիրում կայացավ տնտեսական կոնգրես: Կոնգրեսի մասնակիցները, որոնք խոշոր բանկիրներ էին, առևտրականներ, վաճառականներ ու կոմերսանտներ, պահանջում էին սահմանազատել պետական և մասնավոր կապիտալի գործունեության ոլորտները, մասնավոր կապիտալին հանձնել թեթև, սննդի ու համի արդյունաբերության ձեռնարկությունները և պետության իրավասության տակ թողնել ծանր արդյունաբերության ձեռնարկությունները, ինչպես օրինակ, կարաբյուկի մետալուրգիական կոմբինատը և այլն¹:

Տարածայնությունների մյուս աղբյուրը հետևյալն էր: Բուրժուական ընդդիմադիր շրջանները հասկանում էին, որ առանց իշխանությունը գրավելու հաղիվ թե հաջողվի իրականացնել իրենց տնտեսական պահանջները և այդ պատճառով էլ նրանք հայտարարում էին, որ մեկպարտիական ռեժիմի հետագա պահպանումը վնաս է հասցնում կառավարման ամբողջ բուրժուական սիստեմին: Նրանք պահանջում էին բուրժուական դեմոկրատիայի նորմաների վերականգնում, օպոզիցիոն գործունեության ազատություն և ուրիշ պարտիաներ կազմակերպելու թույլտվություն: Իշխանությունը գրավելու համար բուրժուական օպոզիցիան որոշեց օգտվել երկրի և աշխատավոր մասսաների տնտեսական ու ֆինանսական ծանր դրությունից: Վերջինս փաստորեն օգտագործում էր ԺՌԳ-ի կառավարման հետևանքներից ժողովրդական մասսաների արտահայտած դժգոհությունը և նրանց որպես հենարան իր կողմը գրավելու համար զուտ բուրժուական պահանջներից բացի առաջ էր քաշում նաև այնպիսի պահանջներ, որ հույս էին իսկական դեմոկրատական ուժերը: Այս բանն արվում էր այն ակնհերև նպատակով, որ ժողովրդի դժգոհությունը ուղղեն իրենց համար ձեռնտու հունով և որ դա դուրս չգա ցանկացած շրջանակներից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան կարիք էր զգում իսկական դեմոկրատական ռեֆորմների, բայց եր-

¹ "Cumhuriyet", 1946, 12 şubat.

կրի կառավարող շրջանները այդ մասին լսել անգամ չէին ցանկանում: Եվ քանի որ և՛ ԺՌՊ-ին, և՛ Ընդդիմադիր բուրժուազիային միավորում էր իշխանությունը բուրժուազիայի և կալվածատերերի ձևերին պահելու ընդհանուր ձգտումը, թուրք կառավարողները որոշեցին ստեղծված ներքաղաքական դրությունից ելք որոնել կեղծ դեմոկրատական դիշուամների մեջ, որոնք ըստ էության ոչինչ չէին կարողանա տալ ժողովրդին, բացի պատրանքից, բայց կամրապընդելին նրանց իշխանությունը: Այսպիսով ստացվում է, որ թուրք կառավարողները դիշուամների դիմեցին, ելնելով ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ իրենց իշխանությունը հավերժացնելու շահերից:

Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը մատնանշում էր, որ լիբերալներում բուրժուազիան բոլոր երկրներում անխուսափելիորեն մշակում է կառավարման երկու սիստեմ, իր շահերի համար մղվող պայքարի և իր տիրապետության պաշտպանման երկու մեթոդ, ընդամին այդ երկու մեթոդը մերթ փոխարինում են միմյանց, մերթ միահյուսվում զանազան դուրակացություններով: Դա, առաջին՝ բռնության մեթոդն է, բանվորական շարժմանը որևէ զիջում անելուց հրաժարվելու մեթոդը, բոլոր հին ու իրենց դարն անցկացրած հիմնարկությունները պահպանելու մեթոդը, ռեֆորմների անհաշտ ժխտման մեթոդը... Երկրորդ մեթոդը—«լիբերալիզմի» մեթոդն է, քաղաքական իրավունքների զարգացման կողմը, ռեֆորմների, զիջումների կողմն արվող քայլերի մեթոդն է և այլն:

Բուրժուազիան մեկ մեթոդից մյուսին անցնում է ո՛չ թե առանձին անհատների շարանենք հաշվով և ո՛չ էլ պատահականությամբ, այլ նրա սեփական դրության արմատական հակասականության հետևանքով¹:

Այնուհետև Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ «Հաճախ բուրժուազիան որոշ ժամանակով հասնում է իր նպատակին «լիբերալ» քաղաքականության միջոցով, որը... ներկայացնում է «ավելի խորամանկ» քաղաքականություն: Բանվորների մի մասը, նրանց ներկայացուցիչների մի մասը երբեմն խաբվում է թվացող զիջումներով²:

Կառավարողների այդպիսի զիջումներից մեկը հանդիսացավ 1945 թվականի հունիսի 11-ի հողային ռեֆորմը: Իշխանությունների կողմից լայնորեն գովաբանված այդ ռեֆորմի հիմնական նպատակն էր կանխել հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների պայ-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 16, էջ 457—458:

2 Նույն տեղում, էջ 459:

քարը հողի համար և ամրապնդել կալվածատիրական և կուլակային տնտեսությունների դիրքերը:

1945 թվականի վերջին Թուրքիայի պրեզիդենտ և ԺՌՊ-ի գլխավոր նախագահ Ինենյուն հայտարարեց բուրժուական նոր պարտիաների կազմակերպման հնարավորության մասին, որը հաստատվեց ԺՌՊ-ի 1946 թվականի մայիսի համազումարի կողմից: ԺՌՊ-ի կառավարությունը, թուլյատրելով բուրժուական նոր պարտիաների կազմավորումը, նպատակ էր հետապնդում հաղթահարել ներքաղաքական ճգնաժամը: Դա հիշյալ բնույթի ամենաարդյունավետ միջոցառումը հանդիսացավ: Բայց այդ որոշմամբ բավարարվեցին նաև բուրժուական ընդդիմադիր շրջանները, որոնք ստացան որպես պարտիա ձևավորվելու հնարավորություն: 1945—1946 թթ. ժամանակաշրջանում երկրում կազմվեցին բուրժուական հետևյալ պարտիաները. ազգային վերածննդի պարտիա (1945 թ. հուլիսի 18), դեմոկրատական պարտիա (1946 թ. հունվարի 7), լիբերալ-դեմոկրատական պարտիա (1946 թ. մարտի 11) և այլն¹:

Երկրի կառավարող շրջանները ամեն կերպ խոչընդոտ էին հանդիսանում բանվոր դասակարգի պարտիայի կազմավորմանը: Բայց աճուսանների վ 1946 թ. հունիսի 6-ին կազմակերպվեց Թուրքիայի սոցիալիստական բանվորա-գյուղացիական պարտիան: Շեֆիկ Հյուսնյու Դեյմերի գլխավորությամբ, որը հանդիսանում էր դեռևս 1919 թվականին կազմակերպված սոցիալիստական բանվորա-գյուղացիական պարտիայի ղեկավարներից մեկը²:

Սակայն հարկավոր է նշել, որ իսկական բանվորական պարտիա կազմակերպելուց բացի, թուրք կառավարողները առանձնահատուկ հոգատարություն ցուցաբերեցին կեղծ բանվորական պարտիաներ՝ բանվորական շարժման ներսում գործակալություն կազմակերպելու մասին: Այդպիսի պարտիաներ հանդիսացան՝ սոցիալական արդարության պարտիան (1946 թ. փետրվարի 28), թուրքական սոցիալ-դեմոկրատական պարտիան (1946 թ. ապրիլի 26), Թուրքիայի սոցիալիստական պարտիան (1946 թ. մայիսի 14) և այլն³:

Կառավարող պարտիան բոլոր միջոցներով ձգտում էր առաջադիմական կազմակերպություններին զրկել ներքաղաքական կյան-

¹ Tarik Z. Tunaya, Türkiyede styasi partiler 1859—1952, İstanbul, 1952, s. 639—694.

² Tarik Z. Tunaya, s. 704.

³ Tarik Z. Tunaya, s. 693—702.

քին մասնակցելու հնարավորությունից, որպեսզի քաղաքական աս-
պարեզում մնան միայն բուրժուական օպոզիցիոն պարտիաները
Արդեն մինչև 1946 թ. ղեկավարները Բուրժուայի սոցիալիստական
բանվորա-գյուղացիական պարտիան արգելվել էր, իսկ ղեկավար-
ները տրվել դատի՝ կոմունիստական պրոպագանդայի համար¹։
Դրանից հետո քաղաքական ասպարեզը մնաց բուրժուական պար-
տիաներին։ Այդ ասպարեզի մի ծայրին կանգնած էր ԺՌՊ-ն, իսկ
մյուս ծայրին՝ բուրժուազիայի և կալվածատերերի քաղաքական
կազմակերպությունները, որոնցից աչքի ընկավ և դիսավոր տեղը
զրավեց ղեկավարական պարտիան։

Դեմոկրատական պարտիայի հիմնադիրներն էին Ջեյլա Բայա-
րը (պարտիայի Կենտկոմի նախագահ), Ադնան Մենդերեսը, Յուսուֆ
Քյուփրյուլյուն և Ռեֆիկ Կորալմանը՝ առևտրա-ֆինանսական բուր-
ժուազիայի, կալվածատերերի, ռեակցիոն պրոֆեսորության, ինչպես
ևս շինությունների և առավել տիպիկական ներկայացուցիչները։

1945 թվականի հունիսի 12-ին Բայարը, Մենդերեսը, Քյուփրյու-
լյուն և Կորալմանը ԺՌՊ-ի պառլամենտական ֆրակցիայի բյուրո-
յին ներկայացրին մի առաջարկություն, որով պահանջում էին պար-
տիայի կանոնադրության լիբերալացում։ Սակայն այդ առաջարկու-
թյունը հանդիպեց պրեմիեր-մինիստր Սարաջոլլուի խիստ դիմա-
դրությունը. նա հայտարարեց, որ վերոհիշյալ պահանջը, կարող է
քննության առնվել միայն պարտիայի համագումարի կողմից²։
Պառլամենտական խումբը մերժեց այդ առաջարկությունը։

Չնայած այն բանին, որ օպոզիցիայի առաջին փորձը անհա-
ջողության մատնվեց, Բայարը մեջլիսի նախագահությանը ներ-
կայացրեց մի նոր առաջարկություն մամուլի օրենքի փոփոխման
մասին³։ Նրա առաջարկության էությունը կայանում էր նրանում,
որ ընդլայնվեն մամուլի իրավունքները, սահմանափակվի զրաքն-
նությունը և փոփոխվեն մամուլի մասին օրենքի 17-րդ և 50-րդ
հոդվածները, որոնց համաձայն իշխանությունները իրավունք
ունենին փակել թերթերը։ Բայց մեջլիսը մերժեց Բայարի այս առա-
ջարկությունը ևս։ Միաժամանակ Մենդերեսը և Քյուփրյուլյուն սկսել
էին «Լաթան» թերթում քննադատել կառավարության ներքին քա-

¹ Anthony T. Bouscaren, Imperial communism, Washington, 1953, p. 133.

² „Revue française de science politique“, volume IV, NI, janvier-mars, 1954, p. 140—141.

³ K. H. Karpat, p. 141.

դարականությունը¹, որի համար 1945 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նրանք վտարվեցին պարտիայից², Կորալթանը, որը պաշտպանում էր նրանց, նույնպես վտարվեց պարտիայից³, բայց նրանք երեքն էլ պահպանեցին դեպուտատական մանդատները: 1945 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Բայարը, պարտիայից իր համախոհների վտարման կապակցությամբ սկզբում ցած դրեց դեպուտատական լիազորությունները⁴, իսկ դեկտեմբերի 3-ին դուրս եկավ ԺՌՊ-ից: Եռտուվ նրանք շորսն էլ հայտարարեցին, որ մտադիր են կազմակերպել նոր պարտիա «դեմոկրատական» անունով և ձեռնամուխ եղան պարտիայի կանոնադրության և ծրագրի մշակմանը: Մեկ ամիս հետո, 1946 թվականի հունվարի սկզբին, դեմոկրատական պարտիան ձևավորվեց պաշտոնապես, այսինքն՝ նրա կանոնադրությունն ու ծրագիրը հաստատվեցին ներքին գործերի մինիստրության կողմից⁵: Համառոտ այս էր դեմոկրատական պարտիայի կազմակերպման պատմությունը:

Սկզբից ևեթ հարկավոր է նշել, որ ծրագրի նախնական տեքստի և հետագայում փոփոխված տեքստերի միջև էական տարբերություն չկա, դրանք գրեթե համասման են: Ուստի մենք կօգտվենք նրա նախնական տեքստից:

Իր բազմախոստում ծրագրում դեմոկրատական պարտիան հայտարարում էր, որ պարտիայի նպատակն է պետությունը կառավարել դեմոկրատական սկզբունքներով, վերացնել գործազրկությունը, հաստատել սոցիալական ներդաշնակություն և բավարարել հասարակության բոլոր անդամների շահերը, սկսած գյուղացուց ու բանվորից և վերջացրած կալվածատիրոջով ու կապիտալիստով: Մրագիրը խոստանում էր բարելավել ազգային լուսավորության, առողջապահության և արդարագատության վիճակը. նա մի շարք միջոցառումներ էր նշում գյուղատնտեսության վիճակի բարելավման և գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքատվության բարձրացման ուղղությամբ: Ինչ վերաբերում է արդյունաբերության բնա-

¹ „Vatan“, 1945, 13, 14 ve 18 Eylül.

² Tarık Z. Tunaya, s. 648.

³ „Vatan“, 1945, 28 Kasım.

⁴ „Vatan“, 1945, 29 Eylül.

⁵ Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրն ու կանոնադրությունը հետագայում հաստատվել են մի քանի անգամ՝ պարտիայի առաջին համագումարում (1947), երկրորդ (1949) և երրորդ (1951) համագումարներում: Պարտիայի ծրագիրը տե՛ս „Türkiyede siyasi dernekler“, Ankara, 1950, s. 169—171; Tarık Z. Tunaya, s. 662—673.

գավառում դեմոկրատական պարտիայի նշած քաղաքականությունը, ապա ծրագրում ասվում էր, որ «մասնավոր նախաձեռնությունը և կապիտալները հանդիսանում են տնտեսական կյանքի հիմքը: Ուստի նրանց անհրաժեշտ է տրամադրել գործունեության նոր ոլորտներ ու պայմաններ՝ ազատություն և անվտանգության առկայությամբ: Մենք համոզված ենք, որ գործունեության ոլորտի խիստ սահմանազատման պայմանով հնարավոր և նույնիսկ օգտակար է մասնավոր և պետական նախաձեռնության համագործակցությունը այն կերպ, որ նրանք խոչընդոտ չհանդիսանան միմյանց և օգնություն ցույց տան իրար» (հոդված 43)¹: Այնուհետև ծրագրում նշվում էր, որ «նյնելով մասնավոր նախաձեռնության և կապիտալիստների կայունացված ու անվտանգ գործունեության շահերից անհրաժեշտ է խստորեն որոշել պետության տնտեսական գործունեության սահմանները» (հոդված 44)²: Պարտիայի ծրագրի համաձայն, պետությունը պետք է զբաղվեր ծանր արդյունաբերության ստեղծմամբ և խոշոր էլեկտրակայանների, երկաթուղիների, նավահանգիստների, տրանսպորտային խոշոր միջոցների ու ջրմուղների, լեռնահանքային և անտառային տնտեսության խոշոր ձեռնարկությունների շինարարությամբ, մի խոսքով այն միջոցառումներով, «որոնք մասնավոր նախաձեռնությունը և կապիտալիստները ի վիճակի չէին իրագործել կամ չէին բերի բավականաչափ շահույթ» (հոդված 45)³: Մրագիրը պահանջում էր նաև կնքել երկարաժամկետ արտաքին փոխառություններ և թուրքական լիրայի դեմովազցիա: Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրը հաշվի էր առնում թուրքական խոշոր բուրժուազիայի ձգտումները, որը քիչ շահութաբեր բոլոր ձեռնարկությունները գցում էր պետության վրա, իսկ իրեն թողնում էր արդյունաբերության ամենից ավելի շահութաբեր ճյուղերը:

Մրագրի 12-րդ հոդվածում ասված է. «Մենք մտադիր ենք օրենքից դուրս համարել քաղաքական այն ընկերությունները, որոնք նպատակ ունեն խախտել մեր երկրի անկախությունն ու տերիտորիալ ամբողջականությունը, սահմանափակել քաղաքացիների հիմնական իրավունքները, կամ թե կապված են երկրի սահմաններից դուրս գտնվող քաղաքական կազմակերպությունների հետ»⁴: Այս

¹ Tarık Z. Tunaya, s. 667.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 667—668:

⁴ „Türkiyede siyasi dernekler“, Ankara, 1950, s. 170.

հողվածը ամբողջապես ուղղված էր կոմպարտիայի դեմ, երկրորդը իսկական դեմոկրատների ու հայրենասերների դեմ, խաղաղության կողմնակիցների դեմ: Իրականում, հենց այդ մարդիկ են հանդիսանում երկրի անկախության և ամբողջականության, քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների երաշխիքի ու ապահովման ջերմ կողմնակիցներն ու հետևողական պաշտպանները: Պարտիայի ծրագիրը չէր թաքցնում ազգային փոքրամասնությունների մուրքացնելու իր ձգտումը: Այդ մասին սեռով սպիտակի վրա գրված է 13-րդ հոդվածում, որ «Մեր պարտիան թուրք է համարում բոլոր քաղաքացիներին, անկախ նրանց ցեղային պատկանելիությունից ու դավանանքից և նրանց համար ճանաչում է թուրքերին տրված բոլոր իրավունքները»¹: «Մեր արտաքին քաղաքականությունը պետք է հիմնվի իրավական հավասարության վրա, միջազգային քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական համագործակցության վրա, կոլեկտիվ անվտանգության և բարի դրացիական հարաբերությունների վրա», ի լուր ամենքի հայտարարում էր դեմոկրատական պարտիան իր արտաքին քաղաքականության մասին²:

Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրը շատ մեծախոստում էր, դեմագոգիայի բավականաչափ մեծ բաժնով, և նպատակ ուներ խաբել այն մարդկանց, որոնք քիչ էին փորձված բուրժուական պարտիաների ծրագրերի և պրակտիկ գործերի հարցերում: Պարտիայի ծրագիրը կազմվել էր կոնստիտուցիայի վեց սլաքների հիման վրա, իսկ կոնստիտուցիան էլ, ինչպես հայտնի է, կազմված է ԺՌՊ-ի ծրագրին համապատասխան: Արդեն, միայն այս հանգամանքից ելնելով, պարզ է դառնում, որ ԺՌՊ-ի և դեմոկրատական պարտիայի ծրագրերի միջև էական տարբերություն չէր կարող լինել զլխավորապես այն պատճառով, որ նրանք երկուսն էլ ներկայացնում և պաշտպանում են միևնույն դասակարգի՝ շահագործողների դասակարգի շահերը, որոնք շահագրգռված են իշխանությունը իրենց ձեռքում պահելու մեջ: Այդ երկու պարտիաները բուրժուազիայի և կալվածատերերի դասակարգի ծնունդն էին և կոչված էին հավատով ու գործով ծառայելու նրանց: Այդ պարտիաների ծրագրերի միջև էական տարբերության բացակայությունը նշում են նաև Տ. Ֆեյզի-օզլին³, Յալմանը⁴, իսկ ինքը՝ Բայարը պնդում էր, թե դե-

¹ „Türkiyede siyasî dernekler“, s. 170.

² Նույն տեղում, էջ 171:

³ „Revue française...“, ibid, p. 176.

⁴ A. E. Yalman, Turkey in my time, Oklahoma, 1956, p. 227.

մոկրատական պարտիան ԺՆՊ-ից տարբերվում է Աթաթյուրքի շարադրած սկզբունքների մեկնարանմամբ և կիրառմամբ¹։

Բայց ծրագրի այն հոդվածները, որոնցում խոսվում էր էտատիզմի քաղաքականության խիստ սահմանափակման, մասնավոր և օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման և լիրայի դեմավազիայի մասին, համապատասխանում էին հարստացած առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի շահերին, որը ցանկանում էր ընդլայնել մասնավոր-ձեռնարկատիրական գործունեության շրջանակները։ Միևույն ժամանակ հարկավոր էր ամենայն պարզությամբ նշել, որ հենց այդ հոդվածներն էին համապատասխանում ամերիկյան մոնոպոլիաների ազդեցիկ ձգտումներին ու շահերին, որոնք արդեն կազմել էին Թուրքիան Մերձավոր և Միջին արևելքում իրենց ռազմա-քաղաքական պլանցդարմը դարձնելու պլանները։ Ուստի պատահական չէ, որ դեմոկրատական պարտիայի կանոնադրությունը և ծրագիրը կազմելու գործին ակտիվորեն մասնակցել են ամերիկացի մի պրոֆեսոր և ամերիկյան իմպերիալիզմի վաղեմի շատագույ Ցալմանը²։

Դեմոկրատական պարտիայի կազմավորումը տարբեր կերպ է բացատրվել Թուրքիայում և արտասահմանում։ Ինքը՝ Իսենյուն այդ հարցը իրականությունը հակառակ բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Ներկրի կարիքների համար, բնական մթնոլորտ և դեմոկրատիա ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել մեկ ուրիշ պարտիա» (Հնդգծումը մերն է—Ռ. Կ.)³։

Թուրքական և արևմտաեվրոպական մի քանի հեղինակներ այդ պարտիայի առաջացման պատճառներից մեկը տեսնում էին Իսենյուլի նկատմամբ Բալթարի և Մենդերեսի ունեցած անձնական թըշնամության մեջ, որոնք օպոզիցիայի մեջ էին գտնվում նրա նկատմամբ⁴։

Մի շարք ուրիշ հեղինակներ, ինչպես Ս. Փարսադանը, Զ. Հունջան, Ի. Գյուկթյուրքը, Կ. Կարպատը, Թ. Թոնայան և Յ. Հյուփյին լրջորեն պնդում են, թե Թուրքական կառավարությունը թուլատրել է կազմակերպել քաղաքական պարտիաներ, այդ թվում նաև դեմոկրատական պարտիան, ինչպես արտաքին-քաղաքական

¹ См. Г. Акөпян, Турецкая реакция на службе американского империализма, М., 1951, стр. 6.

² „Vatan“, 1948, 18 ocak.

³ „Vatan“, 1946, 2 kasım.

⁴ А. Тунсер, s. 9; „Monde“, 1960, 29—30 mai.

նկատառումներից, այն է՝ թիչ թե շատ «դեմոկրատական» երևալ ֆաշիստական ռեժիմների պարտութունից և Թուրքիայի՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության մեջ մտնելուց հետո՝:

Բայց կան նաև հեղինակներ, որոնք դեմոկրատական պարտիայի կազմավորումը բացատրում էին այն լայն դժգոհությամբ, որ առաջացել էր երկրում կառավարման մեկպարտիական սիստեմի հետևանքով: Դրանց թվին են պատկանում «Քաղաքական հանրագիտական բառարան»-ի հեղինակները, է. Չ. Կարալը, անգլիական «Ուոլդ աֆֆեյրս» հանդեսը և այլն²:

Ինքը՝ դեմոկրատական պարտիան իր կազմակերպման պատճառներն ու նպատակները բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Դեմոկրատական պարտիան, որը հավատում է մեր քաղաքական կյանքը միմյանց հարգող պարտիաների օգնությամբ դեկավարելու անհրաժեշտությանը, ստեղծել է Թուրքիայի կողմից հանրապետության դեմոկրատականացման էլ ավելի լայն կիրառման և դեմոկրատական հայացքների ու գաղափարախոսության հիման վրա ընդհանուր քաղաքականության զարգացման նպատակով»:

Կեղծ դեմոկրատական զիջումներով վերահաս ներքաղաքական ճգնաժամի հաղթահարումը, բուրժուազիայի և կալվածատերերի իշխանության ամրապնդումը և դրա օգնությամբ ժողովրդական մասսաների դեմոկրատական շարժման ճնշումը հանդիսացան այն պատճառները, որոնք ստիպեցին Թուրքական կառավարությանը՝ թույլ տալու նոր պարտիաների, հատկապես դեմոկրատական պարտիայի կազմակերպումը: Ինչպես հետագայում խոստովանում էր ինքը՝ Ինենյուն, ժողովրդի զայրույթը ճնշելու համար «դեմոկրատական պարտիան ավելի շատ բան արեց, քան պաշարողական դրությունը»⁴:

Դեմոկրատական պարտիայի հանդես գալը ուրախությամբ ընդունեցին օպոզիցիոն բուրժուազիան և առևտրական շրջանները, կալվածատերերն ու կուլակները, որոնք նրան ցույց էին տալիս

² S. Parsadan, C. Hunca ve Y. Găktürk, s. 37; K. H. Karpat, p. 137; Tarik Z. Tunaya, s. 647; „The Middle East 1961“, London, 1961, p. 332; F. L. Hufler, „Le Moyen-Orient contemporain“, 1946—1958, Paris, 1959, p. 178.

³ Ansiklopedik politika sözlüğü İstanbul, 1957, s. 96; E. Z. Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 218; „World affairs“, см. Г. Акоюн, там же, стр. 7.

⁴ Tarik Z. Tunaya, s. 662.

⁵ «За прочный мир, за народную демократию», 13 октября 1950 г.

առատաձևոն օգնութիւն և նպաստներ՝ բջիջներ կազմակերպելու համար: Այդ պարտիայի հանդես դալը առանձին խանդավառութեամբ դիմավորեցին երկրի արևմուտքում՝ Էդեսյան և միջերկրածովյան առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիան:

Դեմոկրատական պարտիայի պարագլուխները եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղան սկզբնական բջիջների կազմակերպմանը: Այդ պարտիայի առաջին, ստորին կազմակերպութիւնը հիմնվել էր Սամսունում: Պարտիայի մեշ առաջին հերթին մտնում էին բանկիրներն ու արդոււնաբերողները, առևտրականներն ու վաճառականները, կապալառուներն ու ինժեներները, բժիշկներն ու ժողովրդականները, կալվածատերերն ու կուլակները, փաստաբաններն ու դատավորները, կոմերսանտներն ու խանութպանները, ուսուցիչներն ու համալսարանների դասատուները և ուրիշներ:

Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ այդ պարտիայի մեշ մտնում էին նաև բանավորներ ու գլուղացիներ, արհեստավորներ ու մանր ծառայողներ, որոնք հիասթափվել էին ԺՌՊ-ից և հավատացել նրա սոցիալական դեմագոգիային՝ ու սոցիալական բոլոր շարիքներից իրենց փրկելու նրա խոստումներին, և անփորձ էին բուրժուական պարտիաների միջպարտիական պայքարի հարցերում: Դեմոկրատական պարտիայի մեշ էին մտնում նաև ազգային փոքրամասնութիւնների շատ ներկայացուցիչներ, որոնք հույս ունեին, թե այդ պարտիան իշխանութեան գլուխ անցնելուց հետո թուրքերին հավասար իրավունքներ կտրվեն նաև իրենց: Վերահիշյալ հանգամանքներով դեմոկրատական պարտիայի դասակարգային կազմը ստացվեց շատ խայտարդեռ, նրա անդամները պատկանում էին դասակարգային, կրոնական, ազգային տարբեր կատեգորիաների, բայց պարտիայի ղեկավարութիւնը զավթել էին առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիան և կալվածատերերը: Այդ պարտիան չէր ստեղծվել, որ նրա գործերը տնօրինեին ստորին խավերը: 1946 թվականին Մեջլիսի՝ Ժամկետից շուտ հայտարարված ընտրութիւնների դեպուտատութեան թեկնածուների ցուցակը պերճախոս վկայում է այն մասին, որ այդ պարտիայում իշխում էին նրանք, որոնց ծնունդն էր ինքը: Այդ ցուցակը լի էր բիզնեսի ու առևտրի գործամուցներով, խոշոր ձեռնարկատերերով ու հողային արխատուկրատիայի ներկայացուցիչներով: Դեմոկրատական պարտիայից դեպուտատութեան 243 թեկնածուներից յոթը բանկիրներ էին, քառասուն երկուսը՝ կալվածատերեր ու կուլակներ, երեսունինը՝ կոմերսանտ-

¹ „Ansiklopedik politika sòzlugu“, s. 96.

ներ, նրկուսը՝ նահանգապետներ, տասնհինգը՝ գննեքալներ և սպաներ, հիսուններկուսը՝ փաստաբաններ, քառասունը՝ բժիշկներ, տասնչորսը՝ կապալառու ինժեներներ, վեցը՝ պրոֆեսորներ, հինգը՝ դեղագործներ, ութը՝ թերթերի տնօրեններ ու ժուռնալիստներ և տասներեքը՝ ուսուցիչներ¹։

1946 թվականի հուլիսի 28-ին կայացած մեջլիսի ուղղակի ընտրությունները։ Կառավարող պարտիան, ոստիկանությունն ու ժամդարմերիան կոպիտ ճնշում էին գործադրում ընտրողների վրա², բայց ԺՌՊ-ի կառավարումից դժգոհությունն այնքան ուժեղ էր, որ դեմոկրատական պարտիային հաջողվեց ստանալ դեպուտատական 61 տեղ³։ ԺՌՊ-ն պարտություն կրեց այնպիսի կարևոր վիլայեթներում, ինչպես Ստամբուլի և Իզմիրի վիլայեթները, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ դեմոկրատական պարտիան իր կազմավորման առաջին իսկ օրից ուներ կայուն հենարան։ Դեմոկրատական պարտիան Ստամբուլում 23 դեպուտատական տեղից ստացավ 18. Նա հաղթանակ տարավ նաև Անկարայում։ Մեջլիսի ընտրությունները ցույց տվեցին ԺՌՊ-ի դիրքերի լուրջ թուլացումը։

ԺՌՊ-ի պարագլուխները, վերահաս ներքաղաքական ճգնաժամը հաղթահարելու համար որոշեցին օգտվել օտարերկրա որևէ մեծ տերություն աջակցությունից։ Այդպիսի տերություն հանդիսացավ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։

1947 թվականի մարտի սկզբին թուրքական կառավարությունը դիմեց ԱՄՆ-ին, խնդրելով օգնություն։ Շուտով, մարտի 12-ին, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Տրումենը կոնգրեսին հղեց մի ուղերձ, որով առաջարկում էր ռազմական «օգնություն» ցույց տալ Հոնաստանին և Թուրքիային։ «Տրումենի դոկտրինայի» հռչակումը, որը ձգտում էր Թուրքիան դարձնել ամերիկյան ռազմա-ստրատեգիական պլան-դարձը Մերձավոր և Միջին արևելքում, համապատասխանում էր նաև թուրքական ռեակցիայի ձգտումներին՝ պահպանելու և ամրապնդելու իր իշխանությունը ժողովրդի և երկրի նկատմամբ։ Այդ պատճառով ԱՄՆ-ի «օգնությունը» ուրախությամբ ընդունեցին բուրժուական բոլոր պարտիաները առանց բացառության։ Այսպես, օրինակ, Բայբուր հայտարարեց. «ԱՄՆ-ը ըստ արժանվույն զնահատեց թուրք ժողովրդի նշանակությունը որպես կարևորագույն գործոնի՝ Մերձավոր արևելքում և, հետևաբար, ամբողջ աշխար-

¹ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М., 1948, стр. 221; Б. Данциг, Турция, М., 1949, стр. 246—247.

² А. Tuncer, s. 45.

³ Tarik Z. Tunaya, s. 657.

հում: Մենք Տրումենի առաջարկությունները դիմադրում ենք մեծ գոհունակությամբ և շնորհակալությամբ¹:

Եվ ԺՌՊ-ն, և դեմոկրատական պարտիան, յուրաքանչյուրն առանձին, ձգտում էին շահել ԱՄՆ-ի բարեհաճ վերաբերմունքը, առաջինը իշխանությունը իր ձեռքում պահելու, իսկ երկրորդը՝ իշխանության դուրս անցնելու համար:

Գեմոկրատական պարտիան օպոզիցիոն լայն գործունեություն ծավալեց ԺՌՊ-ի դեմ. նա կազմակերպում էր հրապարակային ժողովներ, միտինգներ, պառլամենտական բուռն միճաբանություններ: Շատ հաճախ դեմոկրատական պարտիայի դեպուտատները լքում էին մեջլիսի նիստերի դահլիճը, ինչպես նաև բուլետի էին ենթարկում տեղական ընտրությունները: Բնակչությանը իր կողմը դրավելու համար դեմոկրատական պարտիան քննադատության էր ենթարկում կառավարության բոլոր միջոցառումները ներքին քաղաքականության բնագավառում, ամենամույլ գույներով ներկայացնում երկրի տնտեսական ու ֆինանսական ծանր դրությունը: «Գեմոկրատներին» պարագլուխները պահանջում էին վերջ դնել իշխանությունների կամայակացությունը, վերացնել հակակոնստիտուցիոն օրենքները, բարձրացնել մեջլիսի դերը ներքաղաքական կյանքում, բարձրացնել բանվորների ու գյուղացիների կենսամակարդակը, իջեցնել առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները, բանվորներին վերապահել գործադուլի իրավունք, ընդլայնել մամուլի իրավունքները և ներգրավել օտարերկրյա կապիտալը: Օպոզիցիան քննադատում էր կառավարությանը լուսավորության և առողջագրության ողբալի միճակի համար, պետական ապարատի կաշառակերության և ծախվածության համար, գործադիր իշխանության լիազորությունների գերազանցման համար և պարտիական ապարատի ու պետության սերտաճման համար: Օպոզիցիան կառավարությանը և ԺՌՊ-ին մեղադրում էր Աթաթյուրքի սկզբունքները մոռացության տալու համար և մեծ ազմով էր բարձրացնում նրա անձին ու սկզբունքներին իր նվիրվածության մասին: Այդ բանն արվում էր շահագրիտական նպատակով, որպեսզի շահեն Աթաթյուրքին հարգող մարդկանց աջակցությունը: Օպոզիցիան պահանջում էր նաև, որ ռեսպուբլիկայի պրեզիդենտը չմիջամտի միջպարտիական գործերին, ապահովի ընտրությունների գաղտնիությունը և ազմինիստուատիվ օրգանների վերաբարտիականությունը²:

¹ „Vatan“, 1947, 14 mart.

² „Revue française...“ ibid, p. 141.

Բայց Բայարը և Մենդերեսը պաշտպանում էին կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, հատկապես նրա թշնամական քաղաքականությունը Սովետական Միության նկատմամբ։ Նրանք պաշտպանում էին նաև կառավարության հալածանքները կոմպարտիայի, բանվորների և առաջադիմական մյուս կազմակերպությունների դեմ։ Դեմոկրատական պարտիայի օպոզիցիոն գործունեությունը ուղղված էր միայն իշխանությունը նվաճելու, այլ ոչ թե վերահիշյալ սոցիալական ազետները արմատախիլ անելու նպատակին։

1950 թվականի փետրվարի 16-ին մեջլիսը ընդունեց № 5545 ընտրական նոր օրենքը, որի առաջին հոդվածի համաձայն այսուհետև մեջլիսի ընտրությունները պետք է տեղի ունենային մաժորիտար սիստեմով։ Այս օրենքը ընդունվելուց հետո նոր թափով ծավալվեց «գզվուտոցը» իններորդ Մեջլիսի ընտրությունների նախօրյակին։ Դեմոկրատական պարտիան հրապարակեց իր նախընտրական ծրագիրը, որը կրկնում էր իր բոլոր նախկին խոստումներն ու պահանջները և միաժամանակ քննադատում էր կառավարող պարտիայի ծրագիրը։ Պարտիայի լիդերները իրենց նախընտրական ելույթներում պահանջում էին նաև կրճատել անուղղակի հարկերը, պետական ապարատի համար կատարվող ծախսերը, խոստանում էին Աև ծովի ափի հողազուրկ գյուղացիներին մասսայաբար վերաբնակեցնել Կրզըլ-Ըրմակ և Մշիլ-Ըրմակ գետերի միջև ընկած բարեբեր հողերի վրա և վարել խաղաղության ու աշխարհի բոլոր երկրների հետ բարեկամության քաղաքականություն։ Դեմոկրատական պարտիայի ղեկավարները բանվորներին խոստացան նաև գործադուլի իրավունք¹։ Դեմոկրատական պարտիայի պարագլուխները հատուկ նախընտրական ուղևորություն սկսեցին երկրում։

Դեմոկրատական պարտիայի դեպուտատության թեկնածուների ցուցակը դարձյալ լի էր ախ մարդկանցով, որոնք ամուր նստած էին նրա պարտիական թամբին։

1950 թվականի մայիսի 14-ին կայացան մեջլիսի ընտրությունները, որոնք անցան ոստիկանական ամենակոպիտ ճնշման ու կամայականության պայմաններում։ Ժանդարմերիան դեպի ընտրական քվեատուփերն էր տանում ընտրողների խմբերին և ստիպում նրանց քվեարկել ԺՌՊ-ի օգտին։ Կատարվել էին ընտրական բյուլետենների բազմաթիվ կեղծիքներ։ Ընտրություններին մասնակցել

¹ Eleanor Bisbee, *The New Turks*, Philadelphia, 1951, p. 107.

էր ընտրողների մաս 75%¹, իսկ մեացածնները փաստորեն բոլորովին էին ենթարկել ընտրությունները: Կառավարող պարտիան ամօթալի պարտություն կրեց: Իննչու և տանուլ տվեց մայրաքաղաքում, բայց մեղիս ընտրվեց Մալաթիայի վիլայեթից, որտեղ նա նույնպես քվեարկվում էր: Ալեքան մեծ էր ընտրողների զայրույթը կառավարության քաղաքականությունից, որ ընտրվեց կառավարության ոչ մի անգամ, բացի Շամսուդդին Գյունալթայից²: Դեմոկրատական պարտիան ստացավ ձայների 53,6%³, իսկ ԺՌՊ-ն՝ 40%⁴, բայց մեղիսում դեմոկրատական պարտիան ստացավ 434 դեպուտատական տեղ, իսկ ԺՌՊ-ն՝ 524, որը հարկավոր է բացատրել ընտրությունների մատրիտար սխառեմով: Միայն Ստամբուլի վիլայեթում դեմոկրատական պարտիան ստացավ 27 մանդատ⁵:

Դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը ընտրություններում տարբեր կերպ մեկնարանվեց Թուրքիայում և նրա սահմաններից դուրս: Այսպես, օրինակ, Ս. Փարսադանը, Ջ. Հունչան և Յու. Գյուկթյուրքը դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը բացատրում էին այն բանով, որ նա իր առջև խնդիր չէր դնում գրավել իշխանությունը, այլ ձգտում էր ազգը նախապատրաստել ազատությանը ու դեմոկրատիայով լի կյանքի, ինչպես նաև բաղմապարտիական քաղաքական պայքարի⁶: Յահյիյե Յազգանը, Մերիման Սարդարլարը, Մյուքերրեմ Բյամիլ Սուև և Թորեյ Մանսուրը դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը գիտում էին որպես դեմոկրատիայի հաղթանակ⁷:

Արևմտյան մամուլի որոշ օրդաններ դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը բացատրում էին մասնավոր ձևերով կատրոնի միայն ազատության ծարավի բուրժուազիայի պաշտպանություն միայն⁸:

Թուրքական և այլ պատմաբանների վերահիշյալ ասույթներն ու մամուլի օրգանների կարծիքները շեն բացահայտում ընտրություններում դեմոկրատական պարտիայի տարած հաղթանակի իս-

¹ A. E. Yalman, p. 246.

² «Вопросы экономики», 1950, № 7, стр. 100.

³ „Economist“, 1954, 15 may, supplement „Turkey“, p. 1.

⁴ «Вопросы экономики», там же, стр. 100.

⁵ A. E. Yalman, p. 246.

⁶ S. Parsadan, C. Hunca ve Y. Gökürk, s. 51.

⁷ Fahriye Yazgan, Meriman Serdarlar, „Türkiye Cumhuriyeti tarihi“, İstanbul, 1956, s. 170; Mükerrerem Kamil Su, s. 176; R. Mantran, „Histoire de la Turquie“, Paris, 1952, p. 126.

⁸ „Fortune“, 1954, June; „Foreign Affairs“, 1954, July, vol. IV, p. 627; „Spectator“, 1960, 2 december, p. 889.

կական պատճառները: Այդ հաղթանակը նոր դարաշրջան չէր բացում երկրի պատմության մեջ և ոչ մի կապ չունեիր դեմոկրատիայի հաղթանակի հետ:

Դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակի պատճառներինց մեկը թուրք ժողովրդի լայն դժգոհությունն ու հիասթափությունն էր ԺՌՊ-ի երկարամյա կառավարումից, որը չէր կարողացել և չէր էլ ցանկացել լուծել երկրի արմատական սոցիալական պրոբլեմները: Աշխատավոր մասսաները հույս ունեին, թե դեմոկրատական պարտիան կկարողանա ապահովել տնտեսական վերելքը, կենսապայմանների բարելավումն ու դեմոկրատական ազատությունները: Կոմպարտիայի և առաջադիմական այլ կազմակերպությունների քացակալությունը թուրքական շարքային ընտրողին հնարավորություն չտվեց արտահայտելու իր ազատ կամքը, և նրա ձայները փաստորեն բաժանվեցին այդ երկու պարտիաների միջև: Դեմոկրատական պարտիան իշխանության գլուխ անցավ բուրժուազիայի և կալվածատերերի քաղաքացիական աշակերտության շնորհիվ, որոնց շահերը նա ներկայացնում ու պաշտպանում էր: Բայց դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը համապատասխանում էր նաև երկրի կառավարող դասակարգերի դասակարգային ընդհանուր շահերին՝ իշխանությունը դարձյալ մնաց հուսալի ձեռքում, շահագործողների ու ռեակցիոնիստների ձեռքում:

Մեջլիսի ընտրություններում դեմոկրատական պարտիայի տարած հաղթանակի պատճառներից մեկն էլ ԱՄՆ-ի ժողովուրդն էր: Թուրքական Մեջլիսի ընտրությունների նկատմամբ ԱՄՆ-ի կառավարող շրջանների վերաբերմունքը ելնում էր հետևյալ նկատուածներից. և ԺՌՊ-ն և դեմոկրատական պարտիան հանդես էին գալիս որպես Թուրքիայի ազգային շահերը ԱՄՆ-ի ազրեսիվ արտաքին քաղաքականությանը ենթարկելու կողմնակիցներ: Այնպես որ, երկու պարտիաների արտաքին-քաղաքական դիրքորոշումներն էլ միասնաբան գոհացնում էին ԱՄՆ-ին: Ինչ վերաբերում է այդ պարտիաների ներքին քաղաքականությանը՝ դեմոկրատական տարբերին ճնշելու և ռեակցիոն ուժերի դիրքերը ուժեղացնելու քաղաքականությանը, ապա դա նույնպես համապատասխանում էր ամերիկյան իմպերիալիզմի ձգտումներին, որը հանդես է գալիս միջազգային ռեակցիայի բոլոր ուժերը իր հովանու տակ միավորելու պլաններով: Բայց ԱՄՆ-ը հաշվի էր առնում նաև այն, որ ԺՌՊ-ի էտատիզմի քաղաքականությունը չի նպաստում օտարերկրյա մոնոպոլիտական կապիտալի էքսպանսիային Թուրքիա, դա առաջ էր բերում ամերիկյան մոնոպոլիաների վրդովմունքը, որոնք երկ-

բորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ուժեղացրել էին իրենց գործունեությունը կապիտալիստական աշխարհի բոլոր անկյուններում: Օտարերկրյա մոնոպոլիաներին միանդամաչն բավարարում էին դեմոկրատական պարտիայի պահանջները էկոնոմիկայի բնագավառում՝ էտատիզմի սահմանափակումը, մասնավոր-արդյունաբերական ձեռնարկատիրության շրջանակների ընդլայնումը և օտարերկրյա կապիտալի ներդրումը: Այս ամենին դումարած նաև այն, որ ԱՄՆ-ը գիտեր ժՆՊ-ի ռեժիմի անժողովրդականությունը և գերադասեց պաշտպանել դեմոկրատական պարտիային: Ուտի ԱՄՆ-ը մեծ օգնություն ցույց տվեց նրան՝ իշխանության գլուխ անցնելու գործում: Պատահական չէ, որ երբ հայտնի դարձավ դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակի լուրը, ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտը հատուկ հայտարարությամբ շնորհավորեց Բայար-Մենդերեսի պարտիայի հաղթանակը: Սակայն հարկավոր է ընդգծել, որ եթե ընտրություններում դարձյալ հաղթանակ տաներ ժՆՊ-ն, ապա ԱՄՆ-ը կպաշտպաներ նրան, քանի որ վստահ էր, որ վերջինս առաջվա նման վարելու է պրոամերիկյան քաղաքականություն: Ինչ վերաբերում է ժՆՊ-ի տնտեսական քաղաքականությանը ապա ԱՄՆ-ը կկարողանար այն փոխել ամերիկյան մոնոպոլիաների օգտին, այդ նպատակի համար օգտագործելով իր ռազմական և տնտեսական օգնությունը:

Թուրքիայի կառավարման երկպարտիական բուրժուական սիստեմը սկզբից ևեթ ընդունեց նույնպիսի հակաժողովրդական ռեակցիոն բնույթ, ինչպես և կապիտալիստական սիստեմի մյուս երկրներում:

Ընտրությունների արդյունքները հայտարարվելուց հետո կազմվեց նոր կառավարություն, որի անդամներն էին միայն դեմոկրատական պարտիայից ընտրված Մեջլիսի դեպուտատները: Կառավարությունը գլխավորեց Մենդերեսը, իսկ Քյոփրյուլյուն գրավեց արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը: Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Բայարը¹, իսկ Մեջլիսի նախագահ՝ Կորալթանը: 1950 թվականի մայիսի 29-ին Մենդերեսը Մեջլիսում հանդես եկավ նոր կառավարության ծրագրի շարադրությամբ, որով վերջինս խոստանում էր վերացնել գործազրկությունը, առողջացնել էկոնոմիկան և ֆինանսները, ճանաչել բանվորների՝ գործադուլի և ազատ արհմիությունների իրավունքը, խոսքի ու մամուլի

¹ Պրեզիդենտ ընտրվելուց հետո Բայարը թողեց պարտիայի Կենտկոմի նախագահի պաշտոնը: Նրա տեղը ընտրվեց Ա. Մենդերեսը:

ազատութիւնը, ամբաստնել ազգային անկախութիւնը: Մրազրում նշվում էր նաև, որ նոր կառավարութիւնը ամեն կերպ ձգտելու է ընդլայնել տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կապերը ԱՄՆ-ի հետ¹, բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել հարևան պետութիւններին հետ և նպաստել խաղաղութիւնն ամբողջ աշխարհում: Բայց Մենդելբերը առանձնապէս ընդգծեց, որ իր կառավարութիւնը կենսագործելու է «Տրումանի դոկտրինայի» հիման վրա ստորագրված ամերիկա-թուրքական համաձայնութիւնը և իրականացնելու է երկրի հետագա ռազմականացումը², կառավարութիւնն ծրագրում պարզ ակնարկվում էր, որ նա մտադիր է խիստ միջոցներ ձեռնարկել թուրք ժողովրդի դեմոկրատական շարժումը ճնշելու համար: Բայց որը հայտարարեց նաև, որ դեմոկրատական պարտիայի կառավարութիւնը չի փոփոխելու ԺՌՊ-ի արտաքին քաղաքականութիւնը³:

* * *

Դեմոկրատական պարտիայի հետագա ամբողջ ներքին քաղաքականութիւնը ուղղված է եղել երկիրը ամերիկյան իմպերիալիզմի ռազմա-ստրատեգիական պլանցդարմի վերածելու նպատակին: Դեմոկրատական պարտիան աշակցում էր օտարերկրյա մոնոպոլիատական կապիտալի, առանձնապէս ամերիկյան և արևմտագերմանական մոնոպոլիաների ներխուժմանը: Մենդելբերսի կառավարութիւնը ԺՌՊ-ից ավելի հեռու գնաց ազատութիւնն ու դեմոկրատիան, առաջադիմական ուժերին, կոմպարտիային ու ազգային փոքրամասնութիւններին ճնշելու և հալածելու ասպարեզում: Դեմոկրատական պարտիան կանգնեց ներքաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում ռեակցիան ուժեղացնելու ուղու վրա:

Բայցար-Մենդելբերսի կառավարող կլիկը սկսեց հալածել նաև մամուլի բուրժուական օրգաններին ու պարտիաներին, առանձնապէս ԺՌՊ-ին, ճնշել բուրժուական ազատութիւնները. դա վկայում է, որ դեմոկրատական պարտիան ձգտում էր հաստատել իր դիկտատուրան և անցնել կառավարման զուտ ֆաշիստական ձևերի:

Արտաքին քաղաքականութիւնն ամենակտիվ մասնակցութիւն էր ունենում ա-

¹ „Fortnightly“, 1951, may, p. 319.

² „Utus“, 1950, 30 mayis.

³ G. Lenczovski, The Middle East in World affairs, New York,

մերիկյան խմպերիալիզմի բուրբ պրոպոկացիաներում, որոնք ուղղոված էին խաղաղության ու դեմոկրատիայի դեմ, համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի ու արարական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դեմ:

Դեմոկրատական պարտիայի ներքին և արտաքին ռեակցիոն քաղաքականությունը վատթարացրեց երկրի տնտեսական ու ֆինանսական վիճակը, աշխատավոր մասսաների նյութական դրությունը, որի հետևանքով է՛լ ամելի սրվեցին դասակարգային հակասությունները:

Օպոզիցիոն պարտիաները, որոնք խմբավորվել էին ԺՌՊ-ի շուրջը, որոշեցին օգտագործել ժողովրդական ամենալայն մասսաների դժգոհությունը կառավարության քաղաքականությունից և ակտիվացրին իրենց պայքարը նրա դեմ: Բայց սկսած 1960 թվականից դեմոկրատական պարտիան է՛լ ամելի ուժեղացրեց հալածանքները իշխանության համար պայքարող իր ախոյանների դեմ: Նրկիրը սկսեց ապրել ներքաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որը միահյուսվում էր տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամի հետ: Բայց դա միաժամանակ դեմոկրատական պարտիայի կառավարման և կառավարման բուրժուա-կալվածատիրական ամբողջ սիստեմի ճգնաժամն էր:

Ստեղծված դրությունից ելք որոնելով, 1960 թվականի մայիսի վերջին բանակի մի խումբ բարձրաստիճան սպաներ գեներալ Ջեմալ Գյուրսելի գլխավորությամբ կատարեցին զինվորական հեղաշրջում և տապալեցին դեմոկրատական պարտիայի իշխանությունը: Հետագայում գումարվեց Սահմանադիր ժողով, որը մշակեց նոր կոնստիտուցիա: 1961 թվականի հոկտեմբերին նոր կոնստիտուցիայի հիման վրա անցկացվեցին Մեջլիսի ընտրությունները: Ազգային պալատում դեպուտատական տեղերի մեծ մասը շահեց ԺՌՊ-ն, իսկ սենատում՝ արդարության պարտիան, որը բաղկացած էր գլխավորապես դեմոկրատական պարտիայի նախկին անդամներից ու ռեակցիոն զանազան տարրերից: Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Զ. Գյուրսելը: Նոր կառավարությունը, որը կազմված է ԺՌՊ-ի և արդարության պարտիայի անդամներից, գլխավորեց Իսմեթ Ինենյուն:

Այսպիսով, իշխանությունն ընկավ առաջվա նման եուլյն տիրապետող դասակարգերի՝ թուրք կալվածատերերի ու բուրժուազիայի ձեռքը, որոնք չեն ցանկանում ու չեն էլ կարող լուծել երկրի արժատական սոցիալական պրոբլեմները:

Р. П. КОНДАКЧЯН

МЕЖПАРТИЙНАЯ БОРЬБА В ПОСЛЕВОЕННОЙ
ТУРЦИИ И ПРИХОД К ВЛАСТИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ

Р е з ю м е

В статье исследуются следующие вопросы: внутривнутриполитическая обстановка Турции после окончания второй мировой войны, кризис внутренней и внешней политики и однопартийной системы правления Народно-республиканской партии, возникновение оппозиции внутри нее, образование Демократической партии и ее приход к власти. Подвергнуты критическому анализу ошибочные взгляды буржуазных историков в вышеуказанных вопросах.

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ

Մինչև սոսկուրլիկական իշխանության հաստատումը Թուրքիայում գոյություն չուներ կրթության միասնական սիստեմ: Սուլթանական Թուրքիայում կրթությունը իրականացվում էր մզկիթներին կից տարրական դպրոցներում՝ «մեկտեբներում» և հոգևոր սեմինարներում՝ «մեդրեսեներում»:

Միայն XIX դարի կեսերին Թուրքիայում առաջին անգամ հիմնվեցին պետական տարրական դպրոցներ՝ «մեկտեբի Ռուշիդիե» և «ի դադիե»՝ պետական միջնակարգ դպրոցներ¹: Այս դպրոցների բացմամբ, որոնց թիվը, ի դեպ, շատ փոքր էր, երկրում դրվեց աշխարհիկ կրթության սկիզբը: Սակայն այդ չէր նշանակում ուսուցման մեթոդի լուրջ փոփոխում. նախկինի պես վերջինս բացահայտ սխոլաստիկ բնույթ էր կրում:

Մի անգամ չէ, որ Թուրքիայում փորձեր են կատարվել կրթության բնագավառում ռեֆորմներ անցկացնել: 1845 թվականին հրատարակված հաստով օրենքը, որը նախատեսում էր ընդհանուր ձրի ուսուցում, սուլթանական Թուրքիայում չիրականացվեց: Նմանօրինակ փորձեր կատարվեցին երիտասարդ Թուրքերի ժամանակ՝ 1910 և 1913 թվականներին:

Ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակը Թուրքիայում նրա կառավարող շրջանների առջև, բնականաբար դրեց սոցիալական մի շարք խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունը: Քեմալական կառավարությունը ոչնչացրեց սուլթանաթը, հռչակեց սոսկուրլիկա և վերացրեց խալիֆաթը: Թուրքիայի ֆեոդալաստովածապետական հին կարգին փոխարինելու եկավ բուրժուական սոսկուրլիկան:

¹ Lncy M. I. Garnet, The Turkish people, London, 1905, p. 164.

Լեհֆորմներ անցկացվեցին նաև լուսավորության բնագավա-
ռում. դրանք թելադրվում էին մի շարք պատճառներով: Կապիտա-
լիստական հարաբերությունների արագ զարգացումը, արտադրու-
թյան ճյուղերի և գյուղատնտեսության ընդլայնումը առաջ էին քա-
շում ազգային մտավորական կազմեր՝ ինժեներներ, ճարտարապետ-
ներ, բարձրորակ տեխնիկներ և վարպետներ պատրաստելու ան-
հրաժեշտությունը:

Հին դպրոցը, ուր դասավանդումը կատարվում էր սխուլաստիկ
ծրագրերով, չէր կարող բավարարել թուրքական կառավարող դա-
սակարգին, առաջ էր եկել ամբողջ ժողովրդական կրթությունը վե-
րակառուցելու անհրաժեշտությունը: Պետք էր այնպիսի դպրոց,
որտեղ ուսուցումը կատարվեր ժամանակակից սխտեմով և մեծ
ուշադրություն դարձվեր հանրակրթական կարևոր առարկաներին:
1924 թվականի սահմանադրության 87-րդ հոդվածը «տարրական
կրթությունը բոլոր թուրքերի համար պարտադիր և ձրի»՝ հուլիսից:
Փակվեցին կրոնական դպրոցները՝ մեդրեսները, դպրոցների ու-
սումնական ծրագրերից հանվեցին բոլոր այն առարկաները, որոնք
ուղղակի կապ ունեին մահմեդական կրոնի հետ: 1925 թ. դեկտեմ-
բրտարակվեց դերվիշների միաբանությունը (օրդեն) վերացնելու
մասին: Այս միջոցառումները, արնշուշտ, թուլացնում էին մահմե-
դական հոգևորականության ազդեցությունը:

1928 թ. մեջլիսը սահմանադրությունից հանեց այն կետը, որ
ասում էր, թե «թուրքիայի պետական կրոնը հանդիսանում է իս-
լամը»: Մեջլիսի այդ որոշմամբ եկեղեցին անջատվեց պետությու-
նից: Կառավարության այս և մյուս վերափոխումները անպայման
առաջադիմական բնույթ էին կրում: Սակայն դրանք բոլորովին էլ
չէին խոսում այն մասին, թե քեմալականները կրոնի ազդեցությունը
լրիվ վերացնելու վճռական կողմնակիցներ էին: Լուսավորության
մինիստրությունը շարունակում էր գյուղերի ծխական դպրոցների
համար կրոնական դասագրքեր հրատարակել: Մինչև 1933 թվականը
Ստամբուլի համալսարանում գործում էր աստվածաբանական ֆա-
կուլտետ, մի փաստ, որը վկայում է թուրքական կառավարության
անհետևողականության մասին:

1924 թվականին թուրքական մեջլիսը որոշում ընդունեց ամ-
բողջ երկրում կրթության միասնական սխտեմ ստեղծելու մասին:
Երկրի բոլոր ուսումնական հաստատությունները, այդ թվում նաև

¹ Düstur, cilt 26, 3 cu tertip. Ankara, 1945, s. 178.

տարազգիներինը, լրիվ անցնում էին լուսավորության միևիտրության վերահսկողության տակ:

Լուսավորության ասպարեզում ռեսպուբլիկական կառավարության կարևոր միջոցառումներից էր այրուբենի ռեֆորմը: Առաջնորում էլ փորձեր էին կատարվել լատինական այրուբեն ընդունելու ուղղությամբ: Բայց մահմեդական հոգևորականությունը, որի ձեռքում էր գտնվում կրթության գործը, ինչպես նաև մտավորականության մի մասը դիմադրում էին: Նրանք գտնում էին, որ լատինական այրուբենի ընդունմամբ թուրքական հին զրականության բոլոր գանձերը անհասկանալի կդառնան ապագա սերնդի համար, որ ղուրանն ու մզկիթների արձանագրությունները կարելի է գրել միմիայն արաբական տառերով¹:

Բայց լատինական այրուբենի թշնամիների դիմադրությունը կոտրվեց:

Լատինական այրուբենին անցնելու համար ոգևորող օրինակ ծառայեցին սովետական արևելյան ռեսպուբլիկաներում կատարված համանման ռեֆորմները:

1926 թ. մարտ ամսին Բաքվում տեղի ունեցավ թուրքագետների կոնգրես, որի որոշումները լատինական այրուբեն ընդունելու մասին կարևոր նշանակություն ունեցան: Վերադառնալով կոնգրեսից, թուրքական պատվիրակությունը, որի կազմում էին՝ Հուսեյին Ջադե Ալին, Գուլա Մեսարինեն և Քյուլիբյուլու Ջադե Մեմեդ Ֆուադան, հարց բարձրացրեց լատինական այրուբենը հետազոտող հանձնաժողով ստեղծելու մասին:

1926 թվականի ամռանը Մոսկվա եկավ թուրքական մի այլ պատվիրակություն՝ ժողովրդական կրթության գործի կազմակերպմանը ծանոթանալու նպատակով: Վերադառնալով հայրենիք, առաջինի նման այս պատվիրակությունը ևս արտահայտվեց լատինական այրուբեն ընդունելու օգտին²:

Այս բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ Թուրքիայի բարձրագույն ազգային ժողովը 1928 թ. նոյեմբերի 1-ին օրենք ընդունեց այրուբենի ռեֆորմի մասին:

Լուսավորության բնագավառի վերափոխումները և հատկապես այրուբենի ռեֆորմը դրական դեր խաղացին բնակչության գրագիտության մակարդակը բարձրացնելու գործում և ճանապարհ հար-

¹ ЦГАОР, фонд 4459, оп. 2, дело № 403, л. 139.

² S. Կ. „Народное просвещение“, 1926, № 8, էջ 128, ինչպես նաև „Новый Восток“, 1926, № 13—14, էջ 457:

թեցին նրա մտավոր աճի համար: Մեծացավ ուսումնական հաստատությունների ցանցը, բացվեցին նոր բարձրագույն դպրոցներ: Ամենուրեք հիմնվեցին ուսուցչական դասընթացներ՝ նոր այրուբներին և քերականությունը ծանոթանալու համար: 1928 թ. նոյեմբերի 20-ին շահահասաների մեջ անգրագիտությունը վերացնելու համար կազմակերպվեցին ստացիոնար և շարժական դասընթացներ, որոնք կրում էին «ազգային դպրոցներ» անունը: Դպրոցների ընդհանուր ղեկավարությունը ստանձնել էր Թուրքիայի պրեզիդենտ Մ. Բեմալը: Նրան շնորհվեց «գլխավոր դասատուի» կոչում: 1928—1929 ուսումնական տարում արդեն գործում էին շուրջ 20.000 դասընթացներ՝ ավելի քան 1 միլիոն այցելուներով: Ազգային դպրոցները բաժանված էին երկու՝ «Ա» և «Բ» կուրսերի: «Ա»-ն գործում էր անգրագետների, իսկ «Բ»-ն՝ արարեբեն այրուբներ իմացողների համար: Նոր այրուբների հետ ծանոթանալուն զուգընթաց «Բ» կուրսերի ունկնդիրները սովորում էին նաև թվարանություն, պատմություն, աշխարհագրություն:

Ուսման դասընթացը տևում է 2—4 ամիս: Ամեն մի դասարան շաբաթական ուներ 6 ժամ: Այդ դասարաններում սովորողների թիվը լինում էր 15—40 մարդ²: Անգրագիտության վերացման կամ պանիան ընթանում էր բավական արագ տեմպով: Այսպես, 1928—1929 ուսումնական տարում դասընթացներն անցնելու վկայագիր էր ստացել 500 հազար մարդ: Հետագա տարիներին սրանց թիվը պակասում է: 1949—1950 թվականներին, օրինակ, այն կազմեց 2738 մարդ³:

Բացի այդ դասընթացներից, 1932 թվականի փետրվարի 18-ին ստեղծվեցին այսպես կոչված «ժողովրդական տները», որոնք փոխարինեցին «թուրքական օջախներին»⁴:

«ժողովրդական տները» գործում էին մինչև 1951 թվականի օգոստոսի 8-ը և ունեին՝ ավելի քան 1800 «Ա» խմբի և 600 «Բ» խմբի դպրոցներ: 1936—1949 թվականների միջև ընկած ժամանա-

¹ Tourkan Oguzkan, Adult Education in Turkey. UNESCO. Paris, 1955, № XIV, p. 18.

² Նույն տեղում, էջ 19:

³ Turkiye İstatistik umum müdürlüğü, İstatistik yıllığı, 1951, p. 212.

⁴ «Թուրքական օջախները» ստեղծվել էին դեռևս երիտասարդ Թուրքների օրոք՝ պանթուրքիզմի և պանթուրանիզմի պրոպագանդան նպատակով: Դրանք իրենց նշանակությունը պահպանել էին նաև սոսալիզիկական կարգերի օրոք: Սակայն մասսայականություն չունենալու պատճառով 1931 թ. քննադատները փակեցին դրանք:

կաշրջանում «ժողովրդական տները» այցելել էին ավելի քան 700.000 ունկնդիրներ¹։

«Ազգային դպրոցներն» ու «ժողովրդական տները» զգալիորեն նպաստեցին բնակչության դրագիտության մակարդակի բարձրացմանը։ Բայց Թուրքիայի բնդհանուր հետամնացության հետևանքով ժողովրդական մասսաների կրթական մակարդակի իսկական բարձրացում տեղի չունեցավ։ Ընդհատ է լուսավորության բնագավառի վերափոխությունները նպաստում էին աշխարհիկ ուսուցումը ներդնելուն, սակայն կրթության մենաշնորհը հիմնականում մնաց ունեվոր դասակարգի ձեռքին և բանվորա-դյուղացիական զանգվածներին կրթությունը սահմանափակվեց աննշան միջինումով։ Ահա թե ինչու անդրադիտության լրիվ վերացման խնդիրը Թուրքիայում այդպես էլ չլուծվեց։ 1950 թվականի վիճակագրական տվյալներով անդրագետները կազմում էին բնակչության 64,4%²։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Թուրքիայի կառավարող շրջանները երկիրը ներքաշելով իմպերիալիստական բուկներին մեջ ռազմականացման քաղաքականություն էին վարում, անդրադիտության վերացման ընթացքը զգալիորեն դանդաղել էր։ 1958—1959 թվականների բյուջեում լուսավորության համար հատկացված էր 522,6 միլիոն լիր, այսինչ ռազմական ծախսերի համար բաց էր թողնված 2,5 միլիարդ լիր³։ Թուրքական վիճակագրության 1955 թ. տվյալներով երկրի բնակչության 59,4%-ը անգրագետ էր⁴։ 1950 թվականի համեմատությամբ դա աննշան առաջընթաց էր, եթե նկատի ունենանք նաև բնակչության աճը այդ նույն ժամանակամիջոցում։

Այժմ Թուրքիայի ժողովրդական կրթության սիստեմը կառուցված է 1926 թվականի մարտի 22-ի օրենքի համապատասխան։ Ըստ այդ օրենքի երկու սեռի երեխաների համար էլ տարրական կրթությունը համարվում է պարտադիր։

Լուսավորության մինիստրության պետական սիստեմը իր մեջ ընդգրկում է ընդհանուր մասնագիտական կրթության բոլոր օղակները։ Հարկ է նշել, որ լուսավորության սիստեմի վերակառուցման ժամանակ շատ բան ընդօրինակվեց հվրոպական երկրների դպրոցական օրենսդրություններից։ Համաշխարհային երկրորդ պատե-

¹ Türkiye İstatistik umum müdürlüğü, İstatistik yillığı, 1951, p. 212.

² „Akşam“, 12.VI.1952.

³ „Ulus“, 3.XII.1952. Ըստ պաշտոնական կուրսի ներկայումս 1 գոլ.—9,2

լիր=1ի

⁴ „Cümburiyet“, 8.II.1957.

բազմից հետո զգալիորեն ուժեղացավ ամերիկյան ազդեցությունը, որով ԱՄՆ-ը ցանկանում էր ամրապնդել իր քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը: 1949 թվականի դեկտեմբերի 27-ին Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի միջև համաձայնագիր կնքվեց այսպես կոչված «Վուսափորուբյան բնագավառում համագործակցելու մասին»: Այդ համաձայնագրի ոգով Թուրքիայի լուսավորության մինիստրությունը անցկացրեց «Բնֆորմ», որը երկրի ուսումնական հաստատություններում մտցրեց կրթության ամերիկյան սիստեմ:

«Մեկ-երկու տարի հետո, — գրում է «Ենի Իստանբուլ» թերթը, — դպրոցներում ուսուցումը լրիվ շափով կատարվելու է ամերիկյան սիստեմով»¹, որն հանգում է «6—3—3» կարգին, ուր 6 տարին հատկացվում է նախնական դպրոցին, 3 տարին՝ «կրտսեր միջնակարգ դպրոցին» (junior highschool) և նույնքան էլ՝ «ավագ միջնակարգ դպրոցին» (senior high school): Այդ սիստեմը լայնորեն օգտագործվեց Թուրքիայում:

* * *

Թուրքիայում նախնական կրթությունը երկու սեռի երեխաների (7—12 տարեկան) համար էլ պարտադիր է և իրականացվում է քաղաքային ու գյուղական տարրական դպրոցներում: Առաջինները նորմալ տիպի տարրական դպրոցներ են՝ 5-ամյա դասընթացով և բաժանվում են երկու մասի. կրտսերի՝ 3 և ավագի՝ 2 տարվա տևողությամբ: Գյուղական դպրոցները սովորաբար ունեն ուսուցման երեքամյա դասընթացներ: Տարրական դպրոցներում պարապմունքները սկսվում են հոկտեմբերի 1-ին²:

Ցածրաստիճան դպրոցների ուսումնական պլանների մեջ մտնում են հետևյալ առարկաները՝ թուրքերեն լեզու, ընթերցանություն, գրություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, գծադրություն, երգեցողություն և ֆիզիկուլտուրա: Բարձրաստիճան դպրոցը, նշվածներից բացի, անցնում է աշխարհագրություն, պատմություն, քաղաքացիական իրավունք: Քաղաքային տարրական դպրոցներում ուսումնական ժամերի քանակը շաբաթվա մեջ հավասար է 26-ի, իսկ յուրաքանչյուր ժամվա տևողությունը՝ 40—50 րոպեի: Գյուղական դպրոցներում շաբաթվա մեջ ուսումնական ժամերի քանակը նկատելի չափով պակաս է՝ հավասար է 18-ի³:

¹ „Yeni Istanbul“, 14.XI.1952.

² „Vatan“, 2.XI.1956.

³ Abul H. K. Sassani, Education in Turkey, Washington, 1952, p. 17.

Գյուղական տարրական դպրոցներում դասաժամերի կրճատումը բացատրվում է երեխաների զբաղվածությամբ ինչպես տնային, այնպես էլ դաշտային աշխատանքներում: Այդ է պատճառը, որ երեխաների զգալի մասը հազիվ գրել կարողալ սովորելով թողնում է դպրոցը: Երեխաների մեծամասնությունը չի կարողանում օգտվել նույնիսկ ուսման այս խղճուկ փշրանքներից, որովհետև ոչ բոլոր գյուղերում դպրոց կա: Այժմ Թուրքիայում ավելի քան 35 հազար գյուղից 17 հազարը դպրոց չունի¹:

Թեև 1952 թվականին Թուրքիայում հաշվվում էր 20773 տարրական դպրոց, բայց զբաղվում էր դպրոցների այնպիսի պակաս, ինչպես 1935 թվականին, երբ այդ թիվը ընդամենը 6112 էր: Դա բացատրվում է նրանով, որ Թուրքիայում երեխաների թիվն աճում է ավելի արագ, քան դպրոցների ընդլայնումը: Այժմ այնտեղ 3,5 միլիոն երեխաներից 1,5 միլիոնը ուսուցումից դուրս է մնացել²: Նույնիսկ Ստամբուլի վիլայեթում, ուր վիճակագրական տվյալներով միայն 5 գյուղեր չունեն դպրոցական շենքեր, 10 հազար գյուղական երեխաներ զրկված են դպրոց հաճախելու հնարավորությունից³:

Տարրական դպրոցների վիճակը մանավանդ անբավարար է արևելյան վիլայեթներում: Թուրքիայի ազդեցիկ թերթերից մեկը՝ «Կաթանը», խոսելով մեջլիսի նիստերի մասին, գրում է, թե դեպուտատ Ուրֆին (ԺԻՊ) իր ելույթում շեշտել է լուսավորության գործի վատ դրվածքը արևելյան վիլայեթներում⁴: Այստեղ ամեն տարի ավելանում է դպրոցից դուրս մնացած երեխաների թիվը: «Վան սեսի» թերթը հաղորդում է արևելյան վիլայեթներում նախահական դպրոցների լիակատար բացակայության մասին: Թերթի ասելով գրադեհատների տեղսը ոչ միայն գյուղերում, այլև շրջկենտրոններում շատ ցածր է⁵: Նման վիճակ է տիրում նաև արևելյան այլ վիլայեթներում:

Այսպես Ազրի վիլայեթում, օրինակ, 570 գյուղերից դպրոցներ ունեն միայն 122-ը: Դպրոցական շենքերի պակասի հետևանքով 15.000 երեխաներ զրկված են դպրոց հաճախելու հնարավորու-

¹ „Forum“, 1.IV.1960, № 145, cilt XIII, s. 6.

² „Cümbüriyet“, 30.VII.1959.

³ „Aktis“, 30.XI.1959, № 257, s. 20.

⁴ „Vatan“, 11.I.1959.

⁵ „Van Sesi“, 17.III.1952 (տե՛ս E. Саркисов, „Положение трудящихся масс в современной Турции“, стр. 136—137.

թյունից¹, Դիարբեքիբում (վիլայեթում) 652 գյուղերից միայն 183-ում կան դպրոցներ, իսկ անգրագետ երեխաների թիվը հասնում է 28 հազարի²։

Այսպիսով, դպրոցական շենքերի անբավարարության հետևանքով ժամանակակից Քուրդիայում մեծացել է ուսուցման ցանցից դուրս մնացած երեխաների քանակը։ Եթե դպրոցների անը ընթանա աշտմյան տեմպերով, ապա ընդհանուր նախնական կրթության խնդիրը անտարակույս, կլուծվի միայն շատ տասնամյակներ հետո։

Քուրդական դպրոցը գտնվում է աղքատիկ վիճակում։ Դպրոցական շենքերը շեն վերանորոգվում։ Անգամ Ստամբուլում շատ դպրոցներ տեղավորված են սարայներում և պահեստաշենքերում։ Կոնյայի վիլայեթում 32 դպրոցական շենքեր խարխլված են և անհետաձգելի վերանորոգման կարիք են զգում³։ Գյուղական շատ դպրոցներ տեղավորված են կիսաքանդ շենքերում, ուսուցման համար բոլորովին անհարմար սենյակներում, որոնք հաճախ նույնիսկ պատուհաններ չունեն։ Նրանցից շատերը շեն լուսավորված և շեն տաքացվում։

Երկիրը ագրեսիվ բլոկների մեջ ներքաշող կառավարող շրջանները «ժամանակ չունեն» զբաղվելու դպրոցական գործով։ Ռազմական, կես միլիոնանոց բանակի պահպանման, բազաների կառուցման և նման այլ նպատակներով ծախսվում են հսկայական միջոցներ, մինչդեռ լուսավորությանը միայն աննշան գումարներ են հատկացվում։

1940—1955 թվականներին տարրական դպրոցների կարիքների համար հատկացվել է 1,5 միլիարդ լիր⁴, այսինքն զրեթե երկու տնգամ պակաս, քան այն գումարը, որ միայն 1955 թվականին է տրվել ուղղակի ռազմական ծախսերին։ Լուսավորության կարիքներին տրվող հատկացումները գնալով կրճատվում են։ Այսպես, պետական բյուջեի քննարկման ժամանակ ժողովրդա-ոկսպուրիկական պարտիայի դեպուտատ Քուրխան Ֆելզիօղլուն ընդգծեց, որ լուսավորության միջխտրության կապիտալ շինարարության հատկացումները 1958 թ. նախորդ տարվա համեմատությամբ կրճատվել է 18 միլիոն լիրով⁵։

¹ „Akis“, 30.VI.1959, № 257, s. 20.

² Նույն տեղում։

³ „Vatan“, 5.II.1953.

⁴ „Zafer“, 27.VII.1956.

⁵ „Ulus“, 1.III.1958.

Երեխաների դպրոց չհամախելու հիմնական պատճառներից մեկն էլ աշխատավոր դանդաղածների նյութական ծանր դրուժյունն է: Ցածր աշխատավարձը աշխատավորների հսկայական մեծամասնությանը թույլ չի տալիս իր երեխաների ուսուցման ծախսերը հոգալ:

Թուրքական մամուլի ավյալներով մի աշակերտ պահելու ընդհանուր ծախսերը 1958 թվականին, 1957 թ. համեմատությամբ, 60%-ով աճել էին, 100%-ով բարձրացել էին առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները:

Այսպես, օրինակ՝ թուրքական որոշ թերթեր հրապարակել էին հետևյալ ավյալները:

1957 թ.	1958 թ.
1 տետր 3 լիր	9 լիր
1 գրիչը 160 դուրուշ	200 դուրուշ
Դունաներկեր 12 դուրուշ	300 դուրուշ ¹

Այսպիսով 1958 թ. մեկ աշակերտի վրա ծախսվում էր 626 լիր², Հետևապես, գյուղացին, որի տարեկան միջին եկամուտը 1000 լիրից չէր անցնում³, չէր կարող ձեռք բերել թեկուզ դպրոցական ամենաանհրաժեշտ պիտույքները:

Այսպիսի ծախսեր ի վիճակի չէր կատարելու թուրքական աշխատավորությունը, որի ամսական աշխատավարձը, ինչպես 1957 թ. ապրիլին գրել է Ռուստամ թերթը, տատանվում էր 180—200 լիրի միջև: Դրա համար էլ քոլորովին պատահական չէ, որ Թուրքիայի տարրական դպրոցներում նկատելի է սովորողների մեծ մազում, Քաղաքներում դպրոցն ընդունված երեխաների միայն 67% է ավարտում 5 դասարան, իսկ գյուղերում 34%-ը⁴: Սովորողների մազումը ավելի մեծ է աղջիկների մեջ: Սովորող աղջիկների թիվը քաղաքներում 25%-ով, իսկ գյուղերում՝ 37%-ով պակաս է տղաներից⁵:

Թողնելով դպրոցը, 16 տարեկանից փոքր հազարավոր երեխաներ աշխատում են երկրի արհեստանոցներում և ֆաբրիկաներում, վաստակելով խղճուկ կոպեկներ: Մոտ արդարապես թերթը նշում է, որ «...թուրք երեխաների համար այլ ելք չկա, բացի մեռնելուց»:

¹ "Cumhuriyet", 11.IX.1958.

² "Ulus", 28.IX.1958.

³ "Vatan", 29.XII.1958.

⁴ "Ulus", 20.VI.1957.

⁵ Նույն տեղում:

կամ էլ՝ մի կտոր հացի համար ուժից վեր ստրկական աշխատանքից»¹, նույն թերթը գրում է, թե շահաված գաղութային երկրները, երեխաների աշխատանքի շահագործմամբ Թուրքիան ուկրոզ է խփել: Թուրքական իշխանությունները չեն կատարում անչափահասների աշխատանքի մասին միջազգային կոդեքսի պահանջները²:

Հազարավոր թուրք երեխաներ, չկարողանալով աշխատանք ձարել, մնում են բախտի քմահաճույթին: Նրանք զբաղվում են գողություններ, ողորմություն են խնդրում, քարշ են գալիս շուկաներում: Միայն Ստամբուլում, «Ջումհուրիեթ» թերթի հաղորդմամբ, 1958 թվականի հունվարին գրանցված էին դպրոցական հասակի 15 հազար անապաստան երեխաներ³: Եվ իզուր չէ, որ թուրքական նախկին մայրաքաղաքը «գժբախտ երեխաների քաղաք» համբավն է վայելում⁴:

Հատուկ հանձնաժողովի տվյալներով անապաստանների թիվը երկրում հավասար է 250—300 հազարի, որոնցից դաստիարակության են վերցված ընդամենը 4000 անապաստաններ⁵: Դժբախտ այս երեխաների ճակատագիրը ամենևին չի անհանգստացնում Թուրքիայի կառավարող շրջաններին: «Ուլուս» թերթը դառնություն գրում էր. «Ենթադրելի է դիտակցել, որ մեր հասարակությունը սովորել է տեսնել թշվառ, աղքատ և անապաստան երեխաներ, որոնց լքել են մայրերը, վաճառել են հայրերը, որոնք արհեստականորեն դարձել են շուկաներում ողորմություն աղերսող հաշմանդամ քափառաշրջիկներ, — այսպիսի հաղորդումները սովորական են մեր թերթերի էջերում»⁶:

Անհրաժեշտ քանակի մանկավարժական կադրերի բացակայությունը տարրական կրթության սխտեմի առաջ ծառայած խնդիրներից է: Պաշտոնական տվյալներով ընդհանուր տարրական կրթություն մտցնելու համար անհրաժեշտ են 60 հազար մանկավարժներ⁷: Խճպես թուրքական մամուլն էր հաղորդում, ուսուցիչների պակասի պատճառով երկրի շատ դպրոցներում դասերը 1958 թ. չէին սկսվել, մի շարք դպրոցներ էլ փակվել էին: Կոնյայի վիլայեթում, օրինակ, 50 դպրոցներ չէին կարողացել իրենց պարապմունքները

¹ „Akşam“, 8.IX.1959.

² Կապիտալիստական երկրների մեծամասնությունում պաշտոնապես արգելված է մինչև 14 տարեկան հասակի երեխաների աշխատանքը:

³ „Cümhuriyet“, 10.I.1958.

⁴ „Yeni ısk“, 12.VI.1954.

⁵ „Ulus“, 23.IV.1957.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ „Cümhuriyet“, 28.VIII.1959.

սկսել¹։ Անկարայի վիլայեթում նույն պատճառով 1959 թ. 69 դու-
ղական դպրոցներ փակվեցին²։

1957 թվականի հունվարին «Հյուրիեթ» թերթը հոդված հրա-
տարակեց «Պահանջները շատ են, իսկ ուսուցիչները՝ քիչ» բնո-
թշ վերադասությամբ։ Նրա հեղինակը հայտնում էր, որ նթև մո-
տիկ ապագայում ուսուցիչների պատրաստման բնագավառում
վճռական միջոցներ չեն ներկայվեն, «սպա ուսուցիչների նկատմամբ
երկրի պահանջները կրավարարվեն միայն 70 տարի հետո»։

Իրենք՝ ուսուցիչները, ապրում են նյութական ծանր պայման-
ներում։ Նրանց միջին աշխատավարձը կազմում է ամսական 275
լիր³, այն ժամանակ, երբ միջին ընտանիքի ապրուստի անհրաժեշտ
միջինումը 1958 թ. 709 լիր էր⁴։ Այդպիսի աշխատավարձով ու-
սուցիչները, իհարկե, չեն կարող քիչ թև շատ տանելի պայմաններ
ստեղծել իրենց ընտանիքների համար։ Այդ պատճառով էլ նրանցից
շատերը ստիպված են դասերից դուրս այլ գործերով պարապել կամ
էլ՝ ընդհանրապես փոխել իրենց մասնագիտությունը։ «Ջումհուրիեթ»
թերթի հաղորդմամբ Կոնյայիում 1958 թ. դեկտեմբերին 21 ուսու-
ցիչներ ցածր աշխատավարձի պատճառով թողնում են մանկավար-
ժական աշխատանքը։

Ուսուցիչների աղքատ վիճակը անդրադառնում է պարապմունք-
ների որակի վրա, ցածրանում են դեպի աշակերտներն ունեցած
ակադեմիական պահանջները։ Դպրոցում տիրող այդ տենդենցը
սուր քննադատության է ենթարկվել թուրքական մամուլի էջերում
Վլաթանա թերթը, ընդգծելով տարրական դպրոցների աշակերտ-
ների պատրաստականության ցածր մակարդակը, առաջին հերթին
դնում է դասավանդման մակարդակի, ապա՝ դեպի աշակերտներն
ունենալիք պահանջկոտության բարձրացման հարցը⁵։ Ուսուցիչները
իրենց դիտելիքների հարստացման ու բարձրացման համար ո՛չ ժա-
մանակ ունեն, ո՛չ էլ միջոցներ։

Այսպիսով, աշխատավորների նյութական ծանր վիճակը, որը
հետևանք է ամերիկյան իմպերիալիստներին ենթակա թուրքական
կառավարող շրջանների հակաժողովրդական քաղաքականության,
դպրոցական շենքերի և որակյալ ուսուցիչների սուր պահանջը խո-
լընդոտում են ընդհանուր նախնական կրթության իրականացումը։

¹ „Cũmburıyet“, 22.X.1958.

² Նույն տեղում, 28. VIII. 1959.

³ „Hũrriyet“, 14.I.1958.

⁴ Նույն տեղում, 16. XI, 1958. (1 լիրան=100 դուրուշ)։

⁵ „Vatan“, 10.XI.1956.

Թուրքիայում գոյութուն ունի հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի միասնական տիպ: Միջնակարգ դպրոցում ուսուցման տևողությունը 6 տարի է (3 տարի միջառնկյալ միջնակարգ դպրոցում՝ առաջին աստիճան, և 3 տարի լիցեյում՝ երկրորդ աստիճան): Վերջին վեցերորդ դասարանը տրոհվում է երկու բաժանմունքի՝ լեզվական և բնական-մաթեմատիկական: Աստիճաններից ամեն մեկը կարող է գոյութուն ունենալ իբրև ինքնուրույն դպրոց:

Միջնակարգ դպրոցի ուսուցման ծրագիրը բովանդակում է հանրակրթական, ինչպես նաև հատուկ մասնագիտական կրթության առարկաներ: Դպրոցում աղջիկները սովորում են երեխային խնամել, տնավարություն, կար ու ձև: Իսկ տղաները ծանոթանում են տեխնիկական և առևտրական առարկաներին¹: Լիցեյում մեծ ուշադրություն է դարձվում օտար լեզուների ուսումնասիրմանը: Միջնակյալ դպրոցն ավարտածները կարող են զբաղեցնել ցածր կարգի պաշտոններ, իսկ լիցեյն ավարտածները կարող են ընդունվել բարձրագույն դպրոցներ: 1958—1959 ուստարում Թուրքիայում գործում էին ընդամենը 503 միջնակարգ դպրոցներ²: Այս թիվը միանգամայն անբավարար է: Միայն Ստամբուլ քաղաքում 1956—1957 ուսումնական տարում միջնակարգ դպրոցների համար նախատեսված էր կառուցել 28 դպրոցական նոր շենք (10 դասարաններով). դրա համար պահանջվում էր 14 միլիոն լիր: Այնինչ, լուսավորության մինիստրությունը հատկացրեց ընդամենը 4,5 միլիոն լիր³: Ուրեմն պահանջվող 28-ի փոխարեն հնարավոր էր կառուցել միայն 9 դպրոցական շենք: Դպրոցական շենքերի պակասի հիմնական պատճառներից մեկն է, որ Թուրքիայում այժմ էլ միջնակարգ դպրոցի հասակ ունեցող 5 միլիոն երեխաներ չեն հաճախում դպրոց: Վիճակագրական տվյալներով 1955—1956 ուսումնական տարում սովորողների թիվը կազմում էր 138,461, իսկ 1956—1957 ուստարում 126,002 աշակերտ: Եթե տոկոսային հարաբերությամբ վերցնենք, կտեսնենք, որ 1955 թ. 1950 թ. համեմատությամբ 9,6%-ով պակաս դպրոցական հասակի երեխաներ են ընդգրկված դպրոցներում⁴: ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի վիճակագրական տվյալներով Թուրքիայում

¹ „Vatan“, 17.VIII.1958.

² „Vatan“, 6.XI.1959. Այս թվի մեջ չեն մտնում ազգային փոքրամասնությունների (հույներ, հայեր, հրեաներ), ինչպես նաև օտարերկրյա զուգրացիները:

³ „Cümhuriyet“, 29.VIII.1958.

⁴ „Vatan“, 14.X.1958.

միջնակարգ դպրոցի հասակ ունեցող երեխաներից դպրոցում ընդգրկվածների քանակը 10% -ից պակաս է¹։

Այս, առանց այն էլ փոքր թվից շատ մեծ է սովորողների մահումը՝ ինչպես տարրական, այնպես էլ միջնակարգ դպրոցում։ 1957 թ. դպրոցն ավարտել են 16,352 աշակերտ։ Դա կազմում է դպրոցն ընդունվածների ընդհանուր թվի 30% -ը²։ Այս հանգամանքը, առաջին հերթին, առնչվում է բնակչության մեծամասնության ցածր կենսամակարդակի հետ։

Քուրբական մամուլի էջերում ավելի հաճախակի են երևում հողվածներ միջնակարգ դպրոցներում ուսուցիչների պակասի մասին։ «Ջումհուրիեթ» թերթը գրում էր, որ Կավրակ գյուղում (Սիվասի վիլայեթ) տեղական միջնակարգ դպրոցը մնացել էր առանց մի շարք առարկաներ դասավանդող ուսուցիչների, որի հետևանքով էլ 3 դասարաններում պարապմունքներ չեն անցկացվել³։ Ուսուցիչների անբավարար քանակի մասին էր գրում նաև «Հյուրիեթ» թերթը, որը նկատում էր, թե մի շարք առարկաների դժով ուսուցիչներ չլինելու պատճառով Ստամբուլում միայն մեկ օրում 200 ազատ ժամ էր մնացել⁴։

Միջնակարգ դպրոցների ուսուցիչների թիվը ներկայումս հասնում է 2995, Դա նշանակում է, որ 100 աշակերտին ընկնում է 2,3 ուսուցիչ⁵։

«Ջումհուրիեթ» թերթի տեղեկությամբ, լուսավորության օրգանները բողոքում են միջնակարգ դպրոցների և լիցեյների սովորողների ցածր առաջադիմության մասին։ Որպես պատճառ՝ մատնանշվում է դասադրքերի և ուսուցիչների անբավարարությունը⁶, ուսուցման և դաստիարակման մեթոդների հետամնացությունը։ Սովորողը չի ստանում այնպիսի գիտելիքներ, որոնք կօգնեն նրան գործնական աշխատանքում՝ դպրոցն ավարտելուց հետո։

Միջանկյալ միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո սովորողն իրավունք ունի ընդունվել լիցեյ։ Ուսուցումը լիցեյում վճարովի է և դրա համար էլ այն մատչելի է միայն ոմանոր ընտանիքների երեխաների համար։ Երկրում 1958—1959 թթ. կար 120 լիցեյ, որոն-

¹ „Коммунист“, 17.II.1962.

² „Ulus“, 16.I.1958.

³ „Cumhuriyet“, 23.X.1958.

⁴ „Hürriyet“, 18.XII.1957.

⁵ „Vatan“, 14.X.1958.

⁶ „Forum“, 1.III.1959, № 119, s. 20.

ցում սովորում էին 44643 աշակերտ¹։ Լիցեյների ցանցի ընդլայնումը ունեցել է հետևյալ պատկերը։ 1923 թ. եղել է 29 լիցեյ՝ 1241 աշակերտով, 1950 թ. 88 լիցեյ, որոնք տվել են 22,169 շրջանավարտներ²։

Լիցեյները հիմնականում տեղաբաշխված են մեծ քաղաքներում։ Սրանց ուսումնական ծրագրերում մեծ տեղ է հատկացված օտար լեզուների ուսումնասիրությանը, ապա թուրքերեն լեզվին ու գրականությանը, քիմիային, ֆիզիկային, մաթեմատիկային, պատմությանն ու փիլիսոփայությանը։

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքական դպրոցներում ուժեղացել է կրոնի ազդեցությունը։ Այդ տենդենցը հատկապես նկատելի է դարձել դեմոկրատական պարտիայի՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո (1950)։ Դեռևս 1949 թ. Անկարայի համալսարանում բացվեց աստվածաբանական ֆակուլտետ։ Հաջորդ տարում խախտելով աշխարհիկ ուսուցման սկզբունքը, թուրքական կառավարությունը տարրական դպրոցներում մտցրեց կրոնի դասավանդում³։ Այժմ Թուրքիայում տարրական դպրոցների 99%-ը կորցրել է աշխարհիկ դպրոցի բնույթը⁴։

1956 թվականին կրոնի դասավանդում մտցվեց նաև միջնակարգ դպրոցներում ու լիցեյներում։ Կրոնի դասատուներ պատրաստելու նպատակով վերականգնվեցին իմամների դպրոցները։ Այժմ երկրում գրքծում են նման 16 դպրոցներ⁵։

Դպրոցներում կրոնական ուսուցման վերականգնումը թուրքական իշխանությունների հետադիմական քաղաքականության ուղղակի հետևանքն է։ Կրոնը հենց այն միջոցն է, որը երիտասարդությանը դաստիարակում է հնադանդություն ոգով։ Պայքարելով առաջադիմական հայացքների տարածման դեմ, թուրքական կառավարող շրջանները դպրոցը դարձնում են տգիտության տարածման օջախ։

Խոսելով ուսումնական հաստատություններում կրոնը իբրև առարկա մտցնելու նպատակների մասին, «The Islamic Review»

¹ „Zafer“, 7.XI.1957, տե՛ս „Vatan“, 6.XI.1959.

² „Ulus“, 1.X.1957, տե՛ս նաև Millî eğitim 1932—1952, İstatistik özeti, № 7, s. 4.

³ Abul N. K. Sassani. Education in Turkey, Washington, 1952, p. 17.

⁴ „Коммунист“, 17.II.1962.

⁵ „The Islamic Review“, September, 1957, p. 15.

հանդեսը գրում էր, թե «...կրոնը հանգիստանում է թուրքական ռեսպուբլիկայում կոմունիստական գաղափարների թափանցման դեմ մղվող պայքարի լավագույն միջոցը»¹:

Իշխանության դուրս կանգնած դեմոկրատական պարտիայի ծրագրում հատուկ տեղ էր տրված «գաղտնի կոմունիզմի» դեմ մղվող պայքարին: «Ակշամ» ֆերթը հայտնում էր, որ Մենդեբեքսի կառավարությունը մշակել էր երեք մինիստրների՝ լուսավորության, ազգային պաշտպանության և ներքին գործերի մինիստրների համագործակցության ծրագիր՝ առասպելական «գաղտնի կոմունիզմի» դեմ պայքարելու համար²:

Այդ նպատակով լուսավորության մինիստրության գծով նախատեսվում էր տարրական և միջնակարգ դպրոցներում շաբաթական 3 դասաժամ մտցնել՝ «կոմունիզմի վնասը» բացատրելու համար: Ամեն շաբաթ մինիստրությունը պետք է դպրոցներն ուղարկեր հատուկ բրոշյուրներ, որոնք շեշտելին, որ մահմեդական կրոնն ու թուրքական ազգային կառուցվածքը անհամատեղելի են կոմունիստական աշխարհի գաղափարների հետ:

Մենդեբեքսի կառավարությունը հայտարարեց, թե աճող սերնդի դաստիարակումը պետք է քաղաքականությունից, գաղափարական ամեն տեսակ ազդեցությունից դուրս լինի: Իրականում՝ «կյանքից դուրս», քաղաքականությունից դուրս դպրոցը սուտ և կեղծիք է³: Վարագուրվելով «ապաքաղաքականություն» բուրժուական թեորիայով, թուրքական իշխանությունները կրթության սիստեմի մեջ իրականում մեծ տեղ են հատկացրել գաղափարական դաստիարակությանը:

Թուրքական ղեկավարները ոչ մի միջոցից չեն խորշում երիտասարդությունը նացիոնալիզմի, պանթյուրքիզմի և շովինիզմի ոգով դաստիարակելու համար: Բուրժուազիայի գաղափարական զինանոցում առանձնահատուկ տեղ է տրվում ռասայական տեսություններին՝ որպես ամբողջ բնակչության և, մասնավորապես, երիտասարդության գաղափարական թմրեցման միջոցի: Սովորողներին այն միտքն է ներարկվում, թե թուրքերը բարձր ռասայի ազգ են: Ժողովրդա-ռեսպուբլիկական պարտիայի ծրագրում կրթության և դաստիարակության բնագավառի մասին ասված է, որ «թուրքական

¹ „The Islamic Review“. September, 1957, p. 14.

² „Akşam“, 6.1.1958.

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 28, էջ 93:

ազգը բարձր է մյուս ազգերից, նա ունի ժառանգաբար անցնող մի շարք առանձնահատուկ արժանիքներ¹։

Դաստիարակման նմանօրինակ զաղափարական բովանդակու-
թյունը ակնհայտ երևաց միջնակարգ դպրոցների և լիցեյների համար
հրատարակված պատմության քառահատոր դասագրքում՝ «Թարի-
խում» (պատմություն)։ «Թարիխի» էջերում լայն արտացոլում են
գտել բուրժուա-նացիոնալիստական, ռասիստական զաղափարներն
ու ուսմունքները։ Թուրքիայի պատմությունը,—ասված է «Թարի-
խում»,—թուրք ազգին բացատրում է, որ նրա ռասան իրենից ներ-
կայացնում է աշխարհում բոլոր ժողովուրդներից և ազգերից ամե-
նաազնվագույնն ու բարձրագույնը, որի խնկրով և ընդունակություն-
ներով ցրվեց հարյուրամյակների ընթացքում մարդկության գլխին
կուտակված սև ամպը։

Թուրքիայի պատմությունը թուրք ազգին բացատրում է, որ
նրա ռասան իր տաղանդով իրեն հավասարը շեմի՝ ինչպես ռազմա-
կան գործում, պետության կառավարման և քաղաքականության
մեջ, այնպես էլ գիտության, գրականության, արվեստի, երաժշտու-
թյան, ճարտարապետության և արվեստի մյուս բնագավառներում։

Թուրքիայի պատմությունը թուրք ազգին բացատրում է, որ նրա
ռասայի տիրապետությունը տարածվել է երկրագնդի բոլոր ան-
կյուններում, ուր մարդը ոտք է դրել²։

Լիցեյների առաջին դասարանների համար հրատարակված
Նիչագի Աքշիվի և Էմին Օկտայի պատմության դասագրքում ասված
է, թե թուրքերը «...որոնք անցել են քարե և երկաթե դարաշրջան-
ները, Միջին Ասիայից այլ վայրեր տեղափոխվելիս՝ տեղական ժո-
ղովուրդներին սովորեցրել են հողագործություն, կենդանիներին ըն-
տելացնելը և մետաղամշակություն»³։

Ճգնելով ապացույցել, թե թուրքերը ամենահին ժողովուրդն են,
թուրքական բուրժուական պատմաբանները, անտիկ աշխարհի
պատմությունը սկսում են Թուրքիայի պատմությամբ։ Ուրիշ ժո-
ղովուրդների և երկրների պատմությանը քիչ տեղ է տրվում կամ
ամենևին տեղ չի տրվում, ինչպես օրինակ Ուրարտուին։

Լիցեյների 2-րդ դասարանների համար նախատեսված միջին
դարերի պատմության դասագրքում պատմական նյութն այնպես է

¹ «Народный учитель», 1934, № 1, стр. 111.

² „Tarih“, cilt. IV, s. 259.

³ Hiyazi Akşif, Emin Oktay, Tarih İise 1 sınıf, İstanbul, 1957, s. 18.

բաշխված, որ դարձյալ ամենամանրամասն կերպով շարադրվում է միայն Թուրքիայի պատմությունը¹։

Թուրքական ազգային-շովինիստները կաշվից դուրս են դալիս ապացուցելու, թե թուրքերը պատկանում են ոչ թե մոնղոլական, այլ արիական ռասային։ Թուրքական ռեակցիոն դադափարախոսները ըստ կրեուլյթին շին ըմբռնում, որ ժրարծր ռասայի՝ առասպելը երբեք ոչ մի դեր չի խաղացել և չի էլ խաղա ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման մեջ։ «Թարիխ» և մյուս դասագրքերի էջերում պատմական իրադարձությունների դեմահատականը տրվում է իդեալիստական գիրքերից։

Հասարակական զարգացման պատմությունը թուրքական բուրժուականն պատմաբանները հանդեցնում են պետական առանձին ղեկավարների գործունեությունը։ Ազգային-ազատագրական պայքարում թուրքական ժողովրդի հաղթանակը նրանք վերագրում են Քեմալի անձնական հատկություններին։

«Մուստաֆա Քեմալի շանքերի ու ձգտումների հանրագումարը, որի ղեկավարությունը շատ ռազմաճակատներում կատարվում էր հարձակում և պահպանվում էր պաշտպանություն, կազմում է անկախությունը»²։ Այլ կերպ սասած՝ եթե չլինեք Քեմալը, չէր լինի նաև ազգային-ազատագրական պայքարը։

Դասագրքերում ժխտվում է երկրում բացի թուրքերից այլ ազգերի առկայությունը։

Երիտասարդության դադափարական մշակումը ռեակցիոններները վարում են նաև սպորտային, բոյսկառույան կազմակերպությունների միջոցով։ Բոյսկառույան կազմակերպությունները («İzçiler»—հետապնդող) երիտասարդության խոշոր կազմակերպություններ են, որոնք ընդգրկում են նշանակալից թվով դպրոցներ։ Այդ կազմակերպության մեթոդները ընդօրինակված են «Հիտլերյուգենդ» ֆաշիստական հայտնի կազմակերպությունից։

Այդ կազմակերպությունը մեծ տեղ է տալիս ռազմական գործին։ Այժմ Թուրքիայի բոլոր միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներում պարտադիր ռազմական ուսուցում է մտցված։ Թուրքական կառավարող շրջանները ոչ մի միջոցից չեն խորշում երիտասարդությանը շովինիստական ոգով դաստիարակելու համար։

¹ Hiyazi Akşif, Tarih lise II sınıf, İstanbul, 1956.

² „Tarih“, cilt, IV, s. 56.

Շարադրվածի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայում տարրական ու միջնակարգ կրթության գործը խոր ճգնաժամ է ապրում: Բնակչության 70%-ը անգրագետ է, դպրոցական հասակի երեխաների 40 տոկոսը չի կարող հաճախել դպրոց: Դպրոցների և ուսուցիչների անբավարարության հետևանքով այժմ երկրում լայն տարածում են գտել կրոնական դպրոցները, որոնք ուսուցումը վարում են ըստ դուրանի:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները, որոնք երկիրը ներգրավել են ռազմա-քաղաքական ագրեսիվ բուկնների մեջ և նրա ամբողջ ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը ենթարկել ամերիկյան իմպերիալիստներին, անտեսել են ժողովրդական կրթության գործը:

Ռազմական նպատակներով ծախսվում է բյուջեի մոտ 60%-ը, այն ժամանակ, երբ լուսավորությանը տրվում է բյուջետային հատկացումների 1,8%-ը միայն:

Թուրքական մամուլը վերջին ժամանակներս լայնորեն քննարկում է ժողովրդական կրթության հարցերը: Թուրքիայի այժմյան կառավարությունը նախապատրաստել է լուսավորության ծրագրի նոր նախագիծ, որի առաջնահերթ խնդիրն է լինում երկրում անգրագիտության վերացումը:

Р. Е. ДАНЕЛЯН

СОСТОЯНИЕ НАЧАЛЬНОГО И СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЦИИ

Резюме

В статье рассматривается состояние начального и среднего образования в современной Турции. На основании конкретных материалов, взятых в основном из турецкой прессы, автор освещает такие вопросы, как сущность реформ в области просвещения, программы обучения, острая нехватка школьных зданий и педагогических кадров и др.

Автор доказывает, что плачевное состояние начального и среднего образования в Турции—результат антинародной политики турецких правящих кругов, втянувших страну в агрессивные военно-политические блоки.

1920—1923 ԹԹ. ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻ ՓԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐԿ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում մեծ թվով գրա-
կանություն է լույս տեսել Թուրքիայի հանրապետական շրջանի
պատմության վերաբերյալ, որտեղ թուրք հեղինակները այս կամ
այն առիթով անդրադառնում են Սովետական Միության և Թուր-
քիայի փոխհարաբերությունների գրեթե բոլոր հարցերին՝ լուսա-
բանելով դրանք հակապատմական դիրքերից: Չկա սովետա-թուր-
քական հարաբերությունների պատմության տարբեր էտապներին
վերաբերող էական որևէ հարց, որը չաղաձաղվեր կամ բացահայ-
տորեն ջննդափոխվեր թուրք հեղինակների՝ պատմաբանների, պե-
տական ու ռազմական գործիչների, ժուռնալիստների հրատարակած
բազմաթիվ աշխատություններում, քաղաքական հուշերում, պատ-
մության դասագրքերում և այլն:

Սույն հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ վեր հանել և
մերկացնել այդ ֆալսիֆիկացիան ամբողջովին: Հոդվածի նպա-
տակն է ցույց տալ սովետա-թուրքական հարաբերությունների
հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության մի քանի հարցերի
սխալ, միտումնավոր լուսաբանումը և պատմական փաստերի հի-
ման վրա հերքել թուրք հեղինակների անհիմն, հակագիտական
տեսակետներն ու զնահատականները:

* * *

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես
հետո ընդունված առաջին իսկ դեկրետներում ամենայն պարզու-
թյամբ շարադրված էին սովետական կառավարության արտաքին
քաղաքականության վեհ սկզբունքները՝ մեծ ու փոքր բոլոր ժողո-
վուրդների իրավահավասարության ճանաչում միջազգային կյան-

քում, աղգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգում, ուրիշ երկրների ներքին գործերին միջամտելու դատապարտում, տարրեր հասարակական կարգ ունեցող պետությունների միջև խաղաղ գոյակցության հաստատում և այլն:

Հայտնի է, թե սովետական արտաքին քաղաքականության հիշյալ սկզբունքները ինչպիսի հզոր արձագանք գտան ամբողջ աշխարհում: Սովետական կառավարության առաջին արտաքին քաղաքական ելույթները՝ 1917 թվականի նոյեմբերի 8-ին ընդունված հատուկ մասին դեկրետը, արևելքի աշխատավոր մուսուլմանների ուղղված ժողովմասովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի դիմումը մեծագույն ազդեցություն ունեցան արևելքի ճնշված ու կեղծված ժողովուրդների դիտակցության վրա և հզոր խթան հանդիսացան նրանց ազատագրական պայքարի համար:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական ազդեցության ներքո արևելքի երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների արտահայտություններից մեկն էլ թուրք ժողովրդի մղած հակաիմպերիալիստական պայքարն էր: Հայտնի է, թե այդ պայքարում հաղթանակն ապահովելու գործում ինչպիսի կարևոր դեր խաղաց նորաստեղծ Սովետական պետության բարոյական, նյութական ու բազմական մեծ օգնությունը:

1920 թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում գումարված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա ժողովի անունից նրա նախագահ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի ապրիլի 26-ին ուղարկած նամակն էր սովետական կառավարության ղեկավար Վ. Ի. Լենինին, որտեղ նորակազմ քեմալական կառավարությունը օգնություն է խնդրում Սովետական Ռուսաստանից:

Պատասխանելով Քեմալի նամակին, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինը հայտնում էր, որ սովետական կառավարությունը պատրաստ է անմիջապես հաստատել դիվանագիտական ու հյուպատոսական հարաբերություններ և այլն¹:

Սովետական Ռուսաստանի ու քեմալական Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ավելի կարևոր նշանակություն ուներ վերջինիս համար, որովհետև Անկարայի կառավարության միջազգային և ներքին դրությունը 1920 թվականի գարնանը և ամռանը շատ ծանր էր: 1920 թ. ապրիլին կայա-

¹ Մանրամասն տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II. Госполитиздат, М., 1958, стр. 555.

ցած Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից տերությունները մշակեցին Քուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը։ Չքանսիան համաձայնվում էր պաշտպանել Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը։ Երկրի ներսում տեղի ունեցան մի շարք ապստամբություններ քեմալականների դեմ, հարձակման անցալ ալյալես կոչված ռեսալիֆաթական բանակը։ Միևնույն ժամանակ հունական զորքերը 1920 թ. հունիսին ձեռնարկելով մեծ տուշխադացում Անատոլիայում ու Քրակիայում գրավեցին Ադրիանապոլիսը, Բրուսան, Բալըքեսիրը, էրնզլին և մի քանի այլ քաղաքներ։ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին սուլթանական կառավարությունը հարկադրված էր Անգլիայի, Չքանսիայի, Իտալիայի և մյուս տերությունների հետ ստորագրել Սևրի դաշնագիրը, որով Արևելյան Քրակիան Ադրիանապոլիսի հետ, ինչպես նաև Իզմիրի շրջանը, անցնում էին շուսստանին, Մոսսուլը՝ Անգլիային, սիրիական սահմանին հարող տերիտորիան՝ Չքանսիային և այլն։ Կապիտուլյացիաների պեժիմը մնում էր անձեռնմխելի, Կեղուցները տրվում էին միջազգային հանձնաժողովի կառավարմանը՝ համարվելով բաց բոլոր երկրների առևտրական և ռազմական նավերի համար, ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ, Քուրքիային արգելվում էր կոնցեսիաներ տալ առանց դաշնակիցների հատուկ ֆինանսական հանձնաժողովի թույլտվության և այլն։

Ինչպես է լուսարանվում սովետա-թուրքական հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջանի պատմությունը թուրք հեղինակների կողմից։

Պետք է ասել, որ ֆալսիֆիկացիան սկսվում է հենց այստեղից։ Նեմդափոխելով պատմական իրականությունը, անտեսելով այն ժամանակ ստեղծված իրադրությունը և վերոհիշյալ դիվանագիտական փաստաթղթերը, թուրք պատմաբանները դործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում բարեկամական կապեր հաստատել Քուրքիայի հետ, իսկ վերջինիս մեծագույն շահագրգռվածության մասին ոչ մի խոսք չեն ասում։ Այսպես, օրինակ, Քեմալ Քարիաթը Քուրքիայի քաղաքականությունը նվիրված գրքում, որը լույս է տեսել Վաշինգտոնում 1959 թ., անգրադառնալով Քեմալի վերոհիշյալ նամակին, գրում է. «Սովետները տեսան, թե ինչպիսի օգուտ կարող են ստանալ Քուրքիայի հետ համագործակցելուց։ Հարավում բարեկամական Քուրքիայի առկայությունը կուժեղացնեի Սովետների հարավային թևը»¹։ Իսկ

¹ Kemal H. Karpat, Turkey's Politics. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1959, p. 349.

թե ինչ նշանակություն ունեւր Քուրքիայի համար ազգային-ազատագրական պայքարի դժվարին այդ պահին ցարական Ռուսաստանի փոխարեն հյուսիսում բարեկամական Սովետական Ռուսաստանի առկայությունը, հեղինակը լուսւթյան է մատնում:

Պատմական իրականությունը ավելի կոպիտ ձևով է խեղաթյուրում Սովետական Ռուսաստանում քեմալական Քուրքիայի առաջին դեպքան գններալ Ալի Ֆուադ Զերեսոյը իր Մոսկովյան հաշերում: Խոսելով 1920 թվականի օգոստոսի Մոսկովյան բանակցությունների՝ ժամանակ թուրքական պատվիրակության՝ Լենինի կողմից ընդունվելու մասին, նա գրում է, որ բոլշևիկյան ղեկավարները ցարական կառավարության քաղաքականությունից շտաբերովող իմպերիալիստական քաղաքականություն էին վարում²:

Երունակելով կեղծել պատմական իրականությունը, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ 1921 թ. սկզբին ռուսները խիստ կարիք ունեին Քուրքիայի օգնության՝ երկրի ներսում իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար³:

Նման միտումնավոր, անհիմն պնդումները նպատակ ունեն ժխտել Քուրքիայի շահագրգռվածությունը Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու գործում, նսնմացնել վերջինիս կողմից թուրք ժողովրդին ցույց տրված օգնության և աջակցության կարևոր նշանակությունը: Բավական է ամենահամառոտ կերպով վերհիշել պատմական կոնկրետ իրադրությունը, համոզվելու համար այն բանում, որ քեմալական Քուրքիան բոլորովին ի վիճակի չէր օգնել Ռուսաստանին և այն էլ՝ անրա ներքին դրությունն ամրապնդելու գործում:

¹ Քուրք հեղինակները միարեքան գտնում են, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության գրաված դիրքի պատճառով էր, որ կողմերը համաձայնության չեկան և բանակցությունները ձախողվեցին: Իրականում, սակայն, պայմանագրի ստորագրմանը խոչընդոտեցին քեմալականները, որոնք այդ ժամանակ պատրաստվում էին և շուտով՝ 1920 թ. աշնանը ձեռնամուխ եղան Անդրկովկասի և, գլխավորապես, Հայաստանի նկատմամբ ծրագրած իրենց զավթողական պլանների իրականացմանը: S. Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1954, s. 67; M. Kerrem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. İstanbul, 1957, s. 78; Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 109; Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1959, ss. 20, 68.

² General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları (21.XI.1920—2.VI.1922), İstanbul, 1955, s. 74.

³ Նույն տեղում, էջ 114—115:

1921 թ. սկզբներին Սովետական Ռուսաստանը հիմնականում ավարտել էր հակահեղափոխական ներքին ուժերի ու ինտերվենտների ջախջախումը և հաղթանակած դուրս եկել քաղաքացիական պատերազմից: Սովետական իշխանությունը հաստատվել էր ամբողջ Անդրկովկասում: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանն արդեն ձեռք էր բերել նկատելի հաջողություններ. դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել իրեն հարևան երկրների (այդ թվում հարավային հարևանների՝ Իրանի և Ավղանստանի) հետ, բանակցությունների մեջ մտել արևմտյան մի շարք տերությունների հետ: Հաջվի նստելով իրականության հետ, կապիտալիստական աշխարհի ամենազորեղ պետությունը՝ Անգլիան ստիպված եղավ փոխել իր քաղաքականությունը Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ. 1921 թ. մարտի 16-ին լոնդոնում ստորագրվեց անգլո-սովետական առևտրական առաջին պայմանագիրը, և այլն:

Թե՛ս վերաբերում է Թուրքիային, վերջինս իրոք շատ դժվարին վիճակում էր գտնվում և դեռ պետք է կենաց ու մահվան կռիվ մղեր իր ինքնուրույն գոյության իրավունքը նվաճելու համար: Այս շրջանում Թուրքիան կատարյալ մեկուսացման մեջ էր, իսկ Անգլիայի կողմից լավ զինված հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային. կառավարական Հիմնարկների մի մասը տեղափոխվել էր Կայսերի: Քեմալականների ներքին վիճակը բավականին խախտ էր, հատկապես Ազգային մեծ ժողովում, որտեղ հոգևորականությունը հարձակումներ էր սկսել Քեմալի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով «շարիաթի» խախտումների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերը, պատմական իրականությունը վկայում են, որ այդ շրջանում ինքը Թուրքիան աշակցության կարիք ուներ իր ներքին ու միջազգային դրությունն ամրապնդելու և հակաիմպերիալիստական պայքարը շարունակելու համար:

Հարկ է նշել, որ հարցին նման միակողմանի զնահատական է արվել տակավին 1930-ական թվականների սկզբին լույս տեսած Թուրքիայի առաջին պաշտոնական հրատարակության՝ «Քարիհի» էջերում, որտեղ միանգամայն անտեսվում է Թուրքիայի շահագրգռվածությունը սովետական օգնության մեջ. «Հենց Սովետական հանրապետության ընդհանուր քաղաքականությունը, նրա շահերն էին պահանջում նպաստել և նույնիսկ աշակցություն ցույց տալ աղատության և անկախության համար մղվող թուրքական շարժմանը»¹:

¹ Tarth, cilt IV, Türkiye Cumhuriyeti, Istanbul, 1934, s. 61.

Քննարկենք այս հարցը հանգամանորեն, քանի որ վերահիշյալ փաստարկը, թե իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում մերձենալ Թուրքիայի հետ և սշահադրգոված էր՝ վերջինիս օգնել, հաճախ է մեջ բերվում 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կապակցությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Սովետական Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքված սուաշին քաղաքական պայմանագիրը՝ 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված պայմանագիրն է: Անհերքելի է այն վճռական նշանակությունը, որ հիշյալ պայմանագիրն ունեցավ թուրք ժողովրդի հաղթանակի դարձում, Սովետական Ռուսաստանի հետ կնքված այդ պայմանագիրը քեմալական Թուրքիային դուրս բերեց արտաքին քաղաքական լրիվ մեկուսացումից: Այն իսկպես առաջին իրավահավասար պայմանագիրն էր, որ երբևիցե Թուրքիան կնքել էր որևէ մեծ տերություն հետ: Մոսկվայի պայմանագրով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մեծահոգիորեն հրաժարվեց բոլոր այն հատուկ արտոնություններից ու կապիտուլյացիաներից, որոնցից օգտվում էր ցարական Ռուսաստանը (հոգված 7-րդ): Պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրքիային ազատում էր դրամական և այլ բոլոր այն պարտավորություններից, որոնք բխում էին Թուրքիայի և ցարական կառավարության միջև նախկինում կնքված միջազգային փաստաթղթերից¹: Բացի այդ, ընդառաջելով Անկարայի կառավարության խնդրանքներին, սովետական կառավարությունը համաձայնվեց Թուրքիային անվերադարձ հատկացնել տաս միլիոն ոսկի ուրբու շափով ֆինանսական օգնություն, ինչպես նաև ղենք²:

Իր ժամանակին թուրք ղեկավար գործիչները, քեմալական մամուլը բարձր գնահատական են տվել 1921 թվականի պայմանագրին, ընդգծել են Թուրքիայի համար նրա ունեցած առաջնակարգ նշանակությունը: Մուստաֆա Քեմալը 1921 թ. հունիսի 27-ին արտասանած իր ճառում հետևյալ կերպ է գնահատել հիշյալ պայմանագիրը. «1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը զերծ է ինքնակալությունը և արիստոկրատիային հատուկ իմպերիալիստական

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 599.

² 1921 թ. ընթացքում սովետական կառավարությունը Թուրքիային տրամադրեց 33.275 հրացան, 57.985.000 փամփուշտ, 327 զնդացիք, 54 հրետանային թնգանոթ, 129.479 արկ, 1500 սուր, 20 հազար հակադաշ և մեծ քանակությամբ առաջնական այլ սպառազինություն, այդ թվում ժովային երկու կործանիչ: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 675.

բուր ձգտումներից... Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք այդ պայմանագրին մեծ նշանակություն ենք տալիս...»¹։ Պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ սովետա-թուրքական պայմանագիրը մեծ խանդավառություն է առաջ բերել ամբողջ երկրում։ «Ընդհանուրի ուշադրությունը կենտրոնացված է ռուս-թուրքական պայմանագրի վրա։ Պաշտոնական և մասնավոր հրատարակությունները միահամուռ կերպով ողջունում են այդ պայմանագիրը և հավատացնում, որ միայն դրանումն է թուրք ժողովրդի փրկությունը»²։

Այժմ, մի քանի տասնամյակ անց, թուրք պատմաբանները, անտեսելով փաստերը, ժխտում են պայմանագրի կարևորությունը Թուրքիայի համար, ուրանում են բարոյական, նյութական և ռազմական այն մեծ օգնությունը, որ Թուրքիան ստացավ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենածանր օրերին։

Սակայն ոչ բուրք թուրք հեղինակներն են զենում փաստերի բացահայտ նենգափոխման ուղիով։ Կան պատմաբաններ, որոնք յուրովիք են աղավաղում պատմական իրականությունը, այն է՝ խոստովանելով հանդերձ Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնությունը, ժխտում են այդ օգնության անշահախընդիր բնույթը, փորձում են այն կապել Սովետների «հեռու գնացող իմպերիալիստական նպատակների», Թուրքիայում «կոմունիզմ հաստատելու» երևակայական պլանների հետ և այլն։ Այսպես, վերջերս լույս տեսած «Թուրքիայի քաղաքական պատմությունը 1700-ից մինչև 1958 թվականը» վերնագրով գրքում, որը, ի դեպ, գրված է հատուկ նպատակով՝ Թուրքիայի զինվորական դպրոցներից մեկի ունկնդիրների համար, հեղինակը՝ Քահսին Յունալը գրում է, որ «երբ ուսաներ Թուրքիայի ազգային շարժմանը օգնություն խոստացան և այդ առաջարկը հետագայում մի քանի անգամ կրկնեցին, Մուստաֆա Քեմալը երկար մտածեց, թե նրանք ինչ նպատակով են օգնություն առաջարկում»։ «Նպատակը մեկն էր, — եզրակացնում է հեղինակը, — կրկնել Հունքիար Իսքենլեսիի պայմանագիրը, այսինքն՝ թուրքերին վերցնել իրենց հովանավորության տակ և կոմունիզմը տարածել Անատոլիայում»³։

¹ S6՝ Ս. Моисеев, Ю. Розалиев, К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, 1958, стр. 23.

² S6՝ «Правда», 29.III.1921.

³ Tahsin Ünal, 1700 den 1958'e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1958, s. 260.

նախ, ոչ թե Սովետական Ռուսաստանն է իր օգնությունը Քուրքիայի վրին փաթաթել, ինչպես փորձում է ներկայացնել հեղինակը, այլ ինքը՝ Անկարայի կառավարությունն է Մուստաֆա Քեմալի և մյուս թուրք ղեկավար գործիչների բերանով քաղվիցս օգնություն խնդրել Սովետական Ռուսաստանից: Լենինին ուղարկած Քեմալի նամակի մասին արդեն ասվեց: Իսկ քանի անգամ է Քուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը իր արտաքին գործերի մինիստրի միջոցով օգնություն խնդրել: Բերենք միայն մի օրինակ: Տակավին Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, 1921 թ. հունվարի 30-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը, ընդունելով, որ իր միջազգային դրությունը մնում է անփոփոխ, այսինքն առաջվա պես ծանր, խնդրում էր Սովետական Ռուսաստանից ատրամադրել բոլոր հնարավոր նյութական միջոցները, որպեսզի Քուրքիան կարողանա ետ մղել իր դեմ ձեռնարկվող նոր հարձակումները...»¹:

Սակայն ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Քուրքիան ընդունեց Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, չէ՞ որ, հեղինակի ասելով, Մուստաֆա Քեմալը այն կարծիքին էր, թե իբր «կոմունիստական Ռուսաստանը ցարական Ռուսաստանի նման իմպերիալիստ է»: Այստեղ արդեն հեղինակը ստիպված է խոստովանել, որ Քուրքիան այդ քայլին դիմեց ազատագրական պայքարը շահելու համար անհրաժեշտ դրամը և սպառազինությունը ապահովելու նպատակով²:

Քեմալի կարծիքներին այդքան մոտիկից ժամանթա՞ թուրք հեղինակին պետք է, որ հայտնի լիներ նրա այն զնահատականը, որ վերջինս տվել էր 1922 թվականին՝ սովետական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին. «Մենք խորապես երախտապարտ ենք Ձեր կառավարությանը և Լենինին՝ նրանց անշահախնդրության համար: Դուք օգնում եք, չպահանջելով մեր կողմից հնազանդություն, չկապելով այդ օգնությունը որևէ կարգի քաղաքական պարտավորությունների հետ»³ (ընդգծումը մերն է—Մ. Ս.):

Սովետական Ռուսաստանի կողմից Քուրքիային ցույց տրված նյութական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունն այնքան ակնհայտ է, անժխտելի, որ այդ մասին շին կարող լինոստովանել ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ թշնամարար տրամադրված օտարերկրյա հեղինակներն անգամ՝ իրենց հակասովետական ոգով գրված աշխա-

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 470.

² Tahsin Ünal, նշվ. աշխ., էջ 261:

³ Sık' «Международная жизнь», 1960, № 8, стр. 116.

տություններում, Կարելի է բազմաթիվ օրինակներ բերել, սկսած անգլիական հայտնի պատմաբան Թոյնթից, սակայն բավարարվենք միայն երկուսով: Ամերիկյան պրոֆեսոր է. Քիսթին, որը երկար տարիներ դասավանդել է Թուրքիայում և քաշ ծանոթ է այդ երկրի պատմությանը, գրում է. «Սկսած 1920 թվականից Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիայի միակ բարեկամն էր, միակ երկիրը, որը գրամով և սպառազինությամբ օգնեց Թուրքական ազգային-ազատագրական պատերազմին»¹: Իսկ անգլիական հեղինակներից մեկը Թուրքիային նվիրված իր աշխատության մեջ խոսելով ազգային-ազատագրական շարժման դժվարին օրերի մասին, նշում է հետևյալը. «Ամբողջ այս ժամանակամիջոցում... Ռուսաստանը միակ ազգն էր, որն օգնեց ու քաջալերեց Թուրքիային»²:

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ 1921 թ. պայմանագրի կնքման մեջ Թուրքիայի շահադրդովածությունն անտեսելու և, ընդհակառակը, Սովետական Ռուսաստանի համար նրա ունեցած նշանակությունը դերազնահատելու ձգտումն այնքան մեծ է թուրք հեղինակների մոտ, որ նրանք կանգ չեն առնում պատմական փաստերը բացահայտորեն կեղծելու առաջ: Պրոֆեսոր Էնվեր Զիյա Կարալը, օրինակ, պնդում է, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը շէր շտապում 1921 թ. պայմանագիրը կնքել, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Ազգային մեծ ժողովի ուժի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար³:

«1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը,— գրում է այնուհետև Կարալը,— ստորագրվեց արևելքում հայերի, իսկ արևմուտքում՝ Ինոնյուօր առաջին ճակատամարտում, հուլիսի դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից Թուրքիային լոնդոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»⁴:

Այսպես ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ դիպերի ազդեցության տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կնքեց 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը: Թվում է, թե Թուրքական հանրապետության պատմության մասնագետ թուրք պրոֆեսորին պետք է որ ծանոթ լինեին այդ պատմության սկզբնավորման

¹ Bisbee Eleanor, The New Turks, Pionneers of the Republic, 1920—1950. Philadelphia, 1951, p. 188.

² İrfan Orga, Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey. London, 1958, p. 98.

³ Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cümhuriyeti tarihi (1918—1953). İstanbul, 1958, s. 109.

⁴ Լույն սեղում:

չըջանի հանրաճանաչ փաստերը: Մնում է եզրակացնել միայն, որ նա գիտակցորեն սրբազրում է պատմական փաստերը, ազալա-դում գրանք՝ ծառայեցնելով իր նպատակներին: Իսկ նպատակն ավելի քան պարզ է. ամեն կերպ գունազարդել Թուրքիայում ստեղծված զրույթյունը, նույնիսկ այն շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում արևմուտքի հզոր տերությունները և զրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի սոցիալ-նազրի նշանակությունը Թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ Թուրքիան դրա կարիքը չունի:

Անգրագառնանք հեղինակի թվարկած փաստերին՝ առանձին-առանձին: Մի՞թե զաշնակների տիրապետության օրոք իսպառ քայքայված Հայաստանի դեմ Թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակ դժվար չէր ձեռք բերել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներից իր զորքերի հիմնական մասը կենտրոնացրել էր ոչ թե արևմտյան ճակատում, ուր հույները խոշոր առաջխաղացում էին սկսել, այլ արևելքում՝ Հայաստանի սահմանի մոտ՝ նրա վրա հարձակվելու նպատակով: Հայտնի է, որ քեմալականները հենց սկզբից որոշակի պլաններ ունեին ամբողջ Արևելյան Հայաստանը նվաճելու վերաբերյալ և հարմար առիթի էին սպասում՝ դրանք կյանքում իրականացնելու համար¹: Անկասկած է նաև, որ զաշնակցական Հայաստանը չէր կարող իրական սպառնալիք ներկայացնել Թուրքիայի համար: Քեմալականներին խիստ ձեռնտու էր և նրանք շնայապահեցին Օլթիի շերջանում ստեղծված միջադեպը որպես պատրվակ օգտագործել Հայաստանի դեմ ծրագրած հարձակումը սկսելու համար: 1920 թ. աշնանը ձեռնարկված թուրքական ագրեսիան նոր ծանր աղետներ բերեց հայ ժողովրդին և հանգեցրեց նոր տերիտորիալ հափշտակումների: Եվ այդ արշավանքը պրոֆեսոր Կարալը ցիմիկորեն համարում է թուրք ժողովրդի ազատագրական պայքարի առաջին հաղթանակը, եզրակացնելով, որ Հայաստանի տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը և թուրքական զավթիչների գազանությունները՝ (սհայերի դեմ տարած հաղթանակները», ըստ հեղինակի արտահայտություն) «երկրում առկա ազգային շարժման

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմա-գրության մեջ: Հայպետհրատ, Երևան, 1963, էջ 41—55:

ժազաման և ազգային կռվի հնարավորությունների մեծացման պատճառ հանդիսացան¹:

Կամ, մյուս փաստարկը. արդյո՞ք Խոնխուլի առաջին ճակատամարտով որոշվեց Թուրքիայի ազգային ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը: Թուրքական զորքերին դժվարություններ հաղորդվեց միայն կասեցնել հունական բանակի հարձակումը, սակայն նրանք առաջ չշարժվեցին: Հուլյնները այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նկատելի հաջողություններ ունեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային: Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թ. սեպտեմբերին Թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլյններն պարտության մատնեց Սակարայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ հուլյնների դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար Դոմլուփընարի մոտ:

Կամ Լոնդոնի կոնֆերանսը վկայակոչելը: Գիտական անբարեխղճություն է թուրք պրոֆեսորի կողմից այդ կոնֆերանսի մասին հիշատակելը՝ ոչ մի խոսք չասելով նրա խայտառակ կրախի մասին: Այո, քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատրաստ է որոշ զիջումներ անել: Բայց չէ՞ որ բանակցությունները ոչ մի արդյունք չտվեցին: Թուրքական պատմիրականության կողմից Սևրի դաշնագիրը վերանայելու մասին փետրվարի 24-ին ներկայացրած կոնկրետ առաջարկությունները՝ նվրոպայում 1912 թվականի սահմանի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանն անցկացնել ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի և այլն, այս բոլորը անգլիական պահպանողական «Թայմս» թերթին 1921 թ. փետրվարի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ» պահանջներ: Այդ կապակցությամբ ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը հետագայում ասել է հետևյալը. «Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ Թուրքները համոզվեցին, որ Անտանտի տերությունները ցանկանում էին Սևրի դաշնագրի անարգելք կիրառումը»:

Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անփառունակ վախճանը, ինչպես նաև հունական զորքերի նոր հարձակման սպառնալիքը Անկարայի կառավարությանը ստիպեց ավելի լուրջ մոտենալու Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցություններին, որից հետո

¹ Prof. Enver Ziya Karal, հլվ. աշխ., էջ 98:

² Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Соцэкгиз, М., 1932, стр. 200.

միայն կողմերը համաձայնության եկան և 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի ստորագրումը անհետաձգելի պահանջ դարձավ:

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին Կարալի արված քաղաքատուժյունը՝ միակը չէ իր տեսակետով: Նրանից անկախ Ալիեմուր Քըլչըը (որը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Քուրքիան և աշխարհը» վերնագիրը կրող իր գրքում բացահայտորեն աղավաղում է սովետա-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը) համարյա նույնությամբ կրկնում է վերևում մերկացված կեղծիքը գրելով, որ «1921 թվականի պայմանագիրը ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև հույների դեմ՝ Արևմտյան ճակատում ձևոք բերված հաղթանակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղը վերընթաց շարժման մեջ է»¹:

Քուրք պատմաբանների աշխատություններում աղավաղված է նաև Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների և Քուրքիայի միջև 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը:

Եթե պրոֆ. Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուշանալը կապում է Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուրհերմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն «Քուրքական հանրապետության պատմության» իրենց դասադրքում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ նույնպես մեղադրում են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը:

«Ռուսները, որպես միջնորդ հանդես գալուց առաջ, — գրում են նրանք, — ցանկանում էին ճանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին: Սակարյայի մոտ թուրքական բանակի տարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք հավատացին թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կովկասյան հանրապետությունների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջնորդ դարձան»²:

Նախ նշենք, որ թուրք հեղինակների այս տեսակետն էլ ունի իր «հիմքը»՝ «Քարիհը»:

¹ Altemur Kilic, Turkey and the World, Washington, Public Affairs Press, 1959, p. 39.

² Mâkerrem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cûmhuriyeti tarihi. Istanbul, 1957, s. 85.

«Մոսկվայի կառավարությունը,—գրված է «Թարիհում»,—որոշ ժամանակ ձգձգում էր Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարյա գետի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»¹։

Այս անհիմն, փաստազուրկ պնդումները նպատակ ունեն դիտավորյալ կերպով սքողել պատմական փաստերը։ Իրականում ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել։ Թուրքերն իրենք էին ձգձգում Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը։ Այդ մասին են անվիճելիորեն վկայում ինչպես բազմաթիվ արխիվային, այնպես էլ վերջերս հրատարակված նյութերն ու փաստաթղթերը։

1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր կարգավորել և նորմալացնել Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների փոխհարաբերությունները՝ նրանց միջև պայմանագիր կնքելով։ Հակառակ այդ բանին, Անկարայի կառավարությունը տարբեր պատրվակներով ուշացնում ու հետաձգում էր բանակցությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ։ Դրա պատճառն այն էր, որ թուրքական կառավարող շրջանները, շնայած այն բանին, որ Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը շեղյալ էր հայտարարվել, տակավին չէին հրաժարվել այն կյանքում կիրառելու իրենց մտադրությունից։ Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկարայի կառավարության դեսպան Ալի Ծուադին ուղարկած Զիշերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Զեմ կարող թաքցնել Ձեզնից իմ խորին զարմանքը, որ ես ոճեցա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Տեվդի փաշայի հայտարարությունների հետ ծանոթանալիս... Այդ հայտարարության մեջ ռազմական մինիստրն ասում է, որ Հայաստանի այն մասը, որը դեռևս գտնվում է թուրքական զորքերի օկուպացիայի տակ, էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ մտցնելուց հետո միայն...»։ Հիշյալ նոտայում Սովետական մրուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի իրագործումը պահանջելը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագիրը շեղյալ հայտարարելուն»²։

¹ Tarib, cilt IV, Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 103—104.

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 53—54.

Սակայն այս նոտայից հետո էլ թուրքական կառավարությունը քողարկված ձևով շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը թուրքիա վերադառնալու ճանապարհին կամզ կառնի Քրիլիսիում և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների հետ պայմանագիր կվճարի: Սակայն, երբ ապրիլի կեսերին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անդրկովկաս պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալը անսպասելիորեն հայտարարեց, որ ինքը կարող է պայմանագրեր կնքել միայն Վրաստանի և Ազրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ: Դա էր պատճառը, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ու թուրքիայի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա: Չնայած այն բանին, որ թուրքերն իրենք ձախուղեցին անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց դրա պատասխանատվությունը բարդել Սովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը՝ չիրագործելու մեջ: Չիչերինի 1921 թվականի հուլիսի 6-ի պատասխան նոտայում որոշակիորեն ասվում էր, որ վերոհիշյալ 15-րդ հոդվածը ըկիրառվելու միակ պատճառն այն էր, որ թուրքական պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան հանրապետությունների և թուրքիայի միջև:

Միայն հունիսի 14-ին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովմատը ստացավ թուրքական ղեսպան Ալի Ֆուադի հաղորդումն այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը համաձայն է պայմանագիր կնքել անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների հետ: Սակայն դրանից հետո էլ կոնֆերանս գումարելու համար պահանջվեց շուրջ երեք ամիս: Դրա պատճառը դարձյալ Անկարայի կառավարության գրաված դիրքն էր:

1 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել՝ անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները վերջիններիս կողմից ճանաչվելու համար: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 602.

2 «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 169.

Կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու իր նախնական առաջարկու-
թյանը հակառակ¹, թուրքական կառավարությունը հանդես եկավ
Անկարայում հավաքվելու առաջարկով, որը միանգամայն աննպաստ
էր անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների պատվի-
րակությունների համար՝ իրենց կառավարությունների հետ հաղոր-
դակցություն պահպանելու տեսակետից: Մերժելով այդ առաջարկը,
Զիլերիներ 1921 թ. օգոստոսի 8-ի նոտայում ընդգծում էր նաև, որ
Անկարան դռնվում է պատերազմի թատերարենմիև շատ մտտ հե-
ռավորություն վրա²: Թուրքական կողմը, այնուհետև, նորից փոր-
ձեց պնդել իր առաջարկը, բայց հաշտություն չունեցավ:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերն անմիջեկիտրեն հերքում են
թուրք պատմաբանների այն կեղծիքը, թե իրր սովետական կողմն
էր ձգձգում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը: Ընդհակառակը,
Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Սովետական Հայաստանին պար-
տադրելու թուրքական կառավարության փորձերը ի նկատի ունենա-
լով, ՌՄՖՍՌ կառավարությունն ինքը շահադրդոված էր արագաց-
նելու Թուրքիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև
կնքվելիք պայմանագիրը:

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում թուրքերը կեղծա-
վոր և խարդախ քաղաքականություն էին վարում, փորձում էին
երկարաձգել բանակցությունները: Սովետական Հայաստանի ար-
տաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մուսլյանը 1921 թ.
հոկտեմբերի 5-ին հաղորդում էր Կարսից, որ թուրքերը դիտավո-
րյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները, հույսեր կապելով
ռուս-լեհական ճգնաժամի սրման հետ³: Կարսի կոնֆերանսում
ՌՄՖՍՌ ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկին հոկտեմբերի 6-ին Զիլերի-
նին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հայտնում էր այդ մասին.

«Բոլորիս մտտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուր-
քերը դիտակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը: Քաղաքում լուրեր կն
չրջում, որ այսօր-վաղը պատերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին
և մեզ որոշակիորեն հայտնի է, որ թուրքական պատվիրակությունը
չարաշահում է այդ հանգամանքը»⁴:

1 Այդ մասին տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV,
стр. 227, 249, 255, 287.

2 Նույն տեղում, էջ 255:

3 ՀՄՍՌ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության
կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 56:

4 Նույն տեղում, թ. 50:

Քուրթ հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Կարսի կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաշու շարադրանքը անխուսափելիորեն վեր կհաներ թուրքերի երկդիմի քաղաքականությունը, ինչպես անդրկովկասյան հանրապետությունների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ: Քուրթ պատմաբանները, օրինակ, հայտարարում են, որ կոնֆերանսում արտասուվոր ոչինչ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան: Այսպես, Զերեսոյը, խոսելով Կարսի կոնֆերանսի մասին, գրում է, որ քրանակցությունները նորմալ անցան, «հայերը առաջ չբաշխին սահմանի վերանայման ու ճշգրտման պահանջը»¹: Այնինչ, արխիվային փաստաթղթերից և, առաջին հերթին, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից հայտնի է, որ բանակցությունները շարունակվեցին սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թշնամական դիրքի հետևանքով, որ գրավել էր թուրքական պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպարատ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, որը նրանց հնարավորություն կտար միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թելադրել իրենց պայմանները, այսինքն պարտադրել Ալեքսանդրապոլի կողմադրի պայմանագրերը: Արտասուվոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը միասնական պայմանագրեր ստորագրելու վճռականությամբ զալով կոնֆերանս, նորից հանդիպեց սեպարատ պայմանագրեր կնքելու թուրքերի, արդեն մերժված, առաջարկությանը: Կոնֆերանսի առաջին նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը ցանկանում է պայմանագրեր ստորագրել անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Սակայն, թուրքերի այդ նպատակը չիրականացավ անդրկովկասյան հանրապետությունների գրաված համերաշխ և վճռական դիրքի շնորհիվ: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը սկստեղծորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցություններ անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների հետ և միասնական հաշտության պայմանագրեր²: Շարունակելով համառել, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն

¹ General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 259.

² Г. К. Орджоникидзе, Избранные статьи и речи. М., 1939, стр. 177.

հարցով ինչպիսի՝ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի սովետական հանրապետությունները: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Չիչևրինը պաշտոնապես հայտարարեց, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունները տեղյակ են պահել ՌՍՖՍՌ կառավարությունն այն մասին, որ նրանց միջև գոյություն ունի քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինք և նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ¹: Միայն դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին գլխավորում էր մուլի շուխիստ-շարդարաբ Քյալըմ Կարաբեքիր փաշան) համաձայնվեց միասնական պայմանագիր ստորագրել երեք սովետական հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ ուժեղ պայքար ծավալվեց Ալեքսանդրապոլի դեպուլի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պահանջում էր հտ վերադարձնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպուտված ու արտահանված հսկայական գույքը, իսկ թուրքերը լիտիորեն փորձում էին «հաստատել» իրենց իրավունքը այդ գույքի նկատմամբ²:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերջնական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակությունը հանդես բերեց իր անհաշտ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ծիշտ է, Կարսի կոնֆերանսում տերիտորիալ հարցերն ըստ էության չքննարկվեցին, քանի որ նրանք իրենց արտահայտությունն էին գտել Մոսկվայի պայմանագրում, որի համաձայն, ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, ստեղծված իրադրությունից ելնելով, Կարսը, Արդահանը և Արթվինը զիջեց թուրքիային: Սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես եկավ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շտկելու առաջարկով այն հաշվով, որ պատմական Անի քաղաքը և նրա ավերակները անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպես հայ ժողովրդի մշակույթի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքերը հրաժարվեցին ընդառաջ գնալ այդ խնդրանքին, թեև մինչ այդ նրանք տվել էին իրենց համաձայնությունը³:

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 392.

² Տե՛ս ՆՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեյուլյացիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113₆, ց. 3, գ. 75, թ. 59.

³ Տե՛ս ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 6с/28р, оп. 1, ед. хр. 81.

Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված 1922—1923 թթ. Լոզաննի կոնֆերանսին:

Ընչպես հայտնի է, կոնֆերանսում քննարկվող առավել կարևոր հարցերից մեկը նեղուցների ուժերի մշակման և ընդունման հարցն էր, որի բանական և արգարացի լուծման մեջ ամենից առաջ շահագրգռված էին՝ սեծովյան պետությունները: Սովետական կառավարության քաղաքականությունը սեծովյան նեղուցների հարցում շարադրվել էր Վ. Ի. Լենինի կողմից՝ անգլիական «Օրսերվեր» և «Մանչեստեր Գորդիան» թերթերի թղթակից Ֆարրմանին տված ինտերվյուի մեջ, որտեղ ասված էր, որ նեղուցների վերաբերյալ սովետական ծրագիրը իր մեջ պարունակում է.

«Առաջին, Թուրքիայի ազգային ձգտումների բավարարումը: Երկրորդ, նեղուցների փակումը խաղաղ և պատերազմական ժամանակ սահմանական բոլոր նավերի համար: Այս է բոլոր տերությունների, ոչ միայն նրանց, որոնց տերիտորիան անմիջականորեն սահմանակից է նեղուցներին, այլև բոլոր մնացածների անմիջական մերձավորագույն առևտրական շահը:

Երրորդ, նեղուցների վերաբերյալ մեր ծրագիրը առևտրական նավազնացության կատարյալ ազատությունն է...»¹:

Լոզաննի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակությունը Գ. Վ. Չիչերինի գլխավորությամբ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նեղուցների նոր ուժերի մշակմանը՝ սեծովյան պետությունների շահերին համապատասխանող կոնվենցիա ընդունելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակության շանքերն այդ ուղղությամբ հենց սկզբից աչակցություն չգտան թուրքական պատվիրակության կողմից, որն ավելի քան Սովետական Միությունը շահագրգռված էր նեղուցներն ամրացնելու և հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու մեջ:

Ընդհակառակը, Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այս հարցում Անկարայի կառավարությունը լուրջ զիջումներ արեց իմպերիալիստներին՝ խախտելով 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որով նախատեսվում էր Սև ծովի և նեղուցների միջազգային ստատուսի վերջնական մշակումը հանձնարարել սեծովյան պետությունների ներկայացուցիչներից բաղկացած հատուկ կոնֆերանսին: Դեռ ավելին, Թուրքական պատվիրակությունը անդրկուլիսյան գործարքի մեջ մտավ Անտանտի պետու-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկր. հատ. 33, էջ 456—457: Հայպետհրատ, Երևան, 1952:

թյունների և, առաջին հերթին, Անգլիայի հետ, որի հետևանքով ընդունվեց նեղուցների ուժիմի վերաբերյալ այնպիսի մի կոնվենցիա, որը հակասում էր ինչպես Սովետական Միության ու սևծովյան մյուս պետությունների, այնպես էլ հենց իրեն՝ Թուրքիայի շահերին:

Որ նեղուցների ուժիմի վերաբերյալ կողաննի կոնֆերանսում ընդունված կոնվենցիան իրոք ձեռնառու չէր Թուրքիային և չէր ապահովում նրա անվտանգությունը, երևաց հետագայում, երբ Թուրքական կառավարությունն ինքն առաջինը հարց բարձրացրեց կողաննի կոնվենցիան վերանայելու մասին:

Անտանտիով փաստերը, Թուրք հեղինակները ժխտում են նեղուցների փակման մեջ Թուրքիայի շահագրգռվածությունը, կողաննի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակության կողմից նրան ցույց տրված բարոյական մեծ օգնությունը: Այսպես, Ալթինուր Քըլբըզը գտնում է, որ «Զիչերինը ձևացնում էր, թե իբր նա բարյացակամորեն պաշտպանում է Թուրքական նոր պետությունը» և դալիս այն հատկության, որ եռլ սևծովյան պետությունների ուսումնասիրի համար նեղուցները փակելու պահանջը, որով հանդես էր գալիս Ռուսաստանը, միայն արտաքուտ էր թվում պրոթուրքական, բայց իրականում այն Սովետական Ռուսաստանի օգտին էր¹:

Պետք է ասել, որ հեղինակն իր այդ տեսակետը հայտնում է մի աշխատության մեջ, որտեղ հաճախ է հիշատակվում Քեմալ Աթաթյուրքի անունը: Ուստի ավելորդ չէ վերհիշել վերջինիս կարծիքը քննարկվող հարցի վերաբերյալ. տակավին 1923 թվականին Քեմալը ընդգծել է, թե ինչպիսի «մեծ օգուտ բերեց Թուրքերին Զիչերինի հիանալի ելույթը կողաննում, որ Սովետական Ռուսաստանի աշակցությունը բարոյապես օգնեց իրենց»², նման անաչառ խոստովանությունների կարելի է հանդիպել նաև առանձին Թուրք հեղինակների աշխատություններում: Այսպես, Ռըֆըր Սալիմ Բուրչակը, խոսելով նեղուցների մասին, նշում է, որ «կողաննում Թուրքական տեսակետը եռանդուն կերպով պաշտպանվում էր Ռուսաստանի կողմից»³: Ամերիկյան հայտնի պատմաբան Հովարդը, որը շատ հեռու է Սովետական Միությունը համակրելուց, գտնում է, որ կողաննում սովետական պատվիրակությունը ավելի եռանդուն կերպով, քան իրենք Թուրքերը, պաշտպանում էր վերջիններիս իրա-

¹ Altamur Kilit, Ելվ. աշխ., էջ 66:

² «Международная жизнь», 1960, № 11, стр. 141.

³ Rifki Salim Burçak, Türk—Rus—İngiliz münasebetleri (1791—1941), İstanbul, 1946, s. 67.

վոճքները: Խոսելով նեղուցների վերաբերյալ սովետական առաջարկների մասին, նա գրում է. «Ռուսական սխեման ավելի պրոթուրքական էր, քան Իսմեթ փաշայի ծրագիրը»¹: Նույն կարծիքն են հայտնում ամերիկյան այլ հեղինակներ²:

Քուրք հեղինակների աշխատություններում հատկանշական է նաև պատմական դեպքերի շարադրանքի ժամանակ փաստերի միանգամայն կամայական ընտրությունը: Քուրքիայի դիրքը, նրա քաղաքականությունը սովետոս կողմից դրսևորող ոչ մի փաստ չի հասնում ընթերցողին, այդ մասին պիտակցորեն լուսվում է պահպանվում և, միևնույն ժամանակ, ցցուն ձևով ներկայացվում են Քուրքիայի «գրական» գործերը: Այլ Յուադ Ջերեսույը իր մի այլ գրքում, 1957 թ. հրատարակված «Քաղաքական հուշերում» չի մոռանում նշել, որ իրենք, թուրքերը, Լուաննի կոնֆերանսից պահանջեցին սովետական պատվիրակությանը հրավիրել նեղուցների հարցի քննարկմանը³: Սակայն նա ոչինչ չի ասում թուրքական պատվիրակության ասպրախտ և ուխտագրութ վարքագծի մասին, լուսվյալ է անցնում այն փաստի կողքով, որ թուրքական պատվիրակությունը սովետական պատվիրակությունից զաղտնի մասնակցում էր էքսպերտների հանձնաժողովում նեղուցների հարցի քննարկմանը՝ Անգլիայի և իմպերիալիստական մյուս պետությունների հետ⁴:

* * *

Այսպես ուրեմն, հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-թուրքական հարաբերությունների սկզբնական շրջանի (1920—1923) պատմության հարցերին, որոնք, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ, լուսարանվում են շափազանց միտումնաւժոր, հակագիտական դիրքերից՝ աղավաղվում են դեպքերը, կեղծված տեսքով է ներկայացվում պատմական իրակաճությունը, գիտակցորեն թաքցվում են կարևոր շատ փաստեր: Հիմնական տենդենցը, որը գերիշխում է թուրք հեղինակների տեսակետներում ու

¹ Harry H. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923. Oklahoma, 1931, p. 286.

² Տե՛ս «The Diplomats 1919—1939», Ed. by Gordon A. Craig and Felix Gilbert, Norman, 1953, p. 203.

³ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasî Hatıralar. İstanbul, 1957, s. 321.

⁴ Տե՛ս «История дипломатии», т. III, Госполитиздат, М.—Л., 1945, стр. 220—221.

գնահատականներում դա այն է, որ իբր Սովետական Միությունը ավելի, քան Թուրքիան, շահագրգռված էր այդ հարաբերությունների հաստատման ու ամրապնդման մեջ, իսկ վերջինիս համար այն շունքը վճռական նշանակություն էր Այստեղից էլ Թուրք հեղինակների շանքերը՝ ամեն կերպ նսեմացնելու և նույնիսկ անտեսելու Սովետական պետության կողմից այդ շրջանում Թուրքիային ցույց տրված նյութական, ռազմական ու բարոյական մեծ օգնությունն ու աջակցությունը, թերազնահատելու և ժխտելու այդ օգնության նշանակությունը Թուրք ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարի հաղթանակի գործում:

Р. Г. СААКЯН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ
ОТНОШЕНИЙ 1920—1923 ГОДОВ В ТРУДАХ
СОВРЕМЕННЫХ ТУРЕЦКИХ АВТОРОВ

Резюме

В изданных в послевоенные годы трудах турецких историков по новейшей истории, учебниках по истории Турецкой республики и мемуарах видных турецких политических деятелей и журналистов значительное место уделено вопросам взаимоотношений СССР и Турции и, в частности, советско-турецким отношениям в период их установления. Турецкие авторы игнорируют факты недалекого исторического прошлого, в том числе и высказывания Кемаля Ататюрка о важном значении помощи Советской России для победы национально-освободительного движения турецкого народа, недооценивают и даже пытаются отрицать эту помощь, ее бескорыстный характер. Вместе с тем они крайне тенденциозно освещают историю заключения Московского и Карсского договоров, необоснованно утверждают, будто правительство РСФСР сознательно затягивало заключение этих договоров. Турецкие авторы отрицают также значение моральной поддержки, оказанной советской делегацией Турции на Лозаннской конференции 1922—1923 гг.

В статье на основе опубликованных документов, архивных материалов, а также откровенных признаний видных политических деятелей и турецкой прессы того времени разоблачается подобная фальсификация.

ԻՐԱՆՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ (1918—1921 թթ.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին Մեծ Բրիտանիայի իմպերիալիստական գիրքերը Մերձավոր և Միջին արևելքի նրկրներում շափազանց ուժեղացել էին: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական ռևոլյուցիայից հետո Ռուսաստանի դուրս գալը պատերազմից, Գերմանիայի և Թուրքիայի պարտությունը հրապուրիչ և շատ ընդարձակ հեռանկարներ էին ստեղծում աշխարհի այդ մասում անգլիական գաղութային բուրժուազիայի էքսպանսիայի համար:

Անգլիական կառավարողներն իրենց առջև խնդիր էին դրել ստեղծել «Բրիտանական Մերձավորարևելյան կայսրություն»՝ Մեծ Բրիտանիայից կախման մեջ գտնվող պետությունների մի սխտեմ:

Իմպերիալիստական այս պլաններում կարևոր տեղ էր հատկացված Իրանին. նա պետք է դառնար «Վրոպայից մինչև Հնդկական կայսրության սահմանները» տարածվող՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ «բարեկամական» կապեր ունեցող պետությունների շղթայի ուժեղ օղակը¹:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը անգլիական գաղութարարները իրանական պետության տերիտորիան հուսալի պատենչ էին համարում Հնդկաստանն իրենց ձեռքում պահելու, նրա կողոպուտն ապահովելու համար: Իսկ երբ զավթեցին Իրաքը, ընդլայնեցին իրենց ռազմական, քաղաքական և տնտեսական էքսպանսիան ամբողջ Մերձավոր և Միջին արևելքում, երբ Իրանում գաղարեց ցարական Ռուսաստանի և կայսերական Գերմանիայի մրցակցությունը, երբ Իրանը հարմարավետ պլացդարմ էր դարձել

¹ Parl of Ronaldshay, The life of Lord Curzon, vol. III, p. 209, London, 1928.

երիտասարդ սովետական իշխանությունն դեմ զինված նվաճողական ինտերվենցիա սանձաղեղծելու համար՝ նրա դերն ու նշանակությունն է՛լ ավելի էր աճել: Իրանը մի սեպ էր, խրված բրիտանական տիրապետությունների մեջ: Ա՛ն թե ինչու անգլիական իմպերիալիզմը այդքան եռանդուն ձեռնամուխ եղավ այդ սեպի վերացման, Իրանի վրա իր լիակատար տիրապետությունը հաստատելու գործին: «Իմպերիալիստները հաշտությունը կնքելուց անմիջապես հետո զբաղվեցին զաղութների բաժանումով. Անգլիան վերցրեց Պարսկաստանը...», — գրել է Վ. Ի. Լենինը 1919 թվականի հուլիսին¹:

Դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ, չնայած Իրանի կառավարության կողմից հռչակված շեղծությունը, երկրի տերիտորիան վերածվել էր պատերազմող կողմերի քաղաքական սուր պայքարի և ռազմական գործողությունների ասպարեզի, բրիտանական զինված ուժերն իրենց հսկողությունն էին հաստատել երկրի հարավային, հարավ-արևելյան, հարավ-արևմուտյան և կենտրոնական նահանգների մի մասի վրա: Անգլիական պրոպագանդան երեսպաշտորեն պնդում էր, որ դա արվում է իբր թե հանուն Իրանի շահերի պաշտպանության: Ոտնահարելով երկրի սովերենությունը, անտեսելով իրանական կառավարության բողոքները, Իրանի տերիտորիայում անգլիական գաղութարարները կազմակերպեցին զինվորական նոր ստորաբաժանումներ՝ «Հարավային պարսկական հրաձիգների կորպուսը», որի հրամանատարական կազմը բաղկացած էր բացառապես բրիտանական սպաներից: 1918 թ. սկզբին այդ կորպուսում արդեն կար 5000 զինվոր և սպա:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ուղյուցիայի հաղթանակը Ռուսաստանում, Սովետական Ռուսաստանի հրաժարվելը Իրանի ներքին գործերին միջամտելուց, ռուսական զորքերի դուրս բերումը Իրանից, որն ավարտվեց 1918 թ. գարնանը, անգլիական գաղութարարները համարեցին որպես հարմար պահ մամուլը Իրանում իրենց ռազմական հսկողությունը հաստատելու համար: Իմպերիալիստական քաղաքականության շատագույններից Միդլտոնը ուղղակի գրում է. «Չպետք է կարծել, որ Մեծ Բրիտանիան կհրաժարվի օտոմանյան և ցարական կայսրությունների կործանման հետևանքով առաջացած հրապուրիչ հեռանկարներից»²: Իսկ որո՞նք

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 636—637:

² Middleton K. W. B. Britain and Russia, An Historical Essay, p. 125, London—New York, 1948.

էին այդ «հրապուրիչ հեռանկարները», եթէ ոչ ամբողջ Իրանը, Անգլերկուկասը, Քուրթմենստանը զավթելը, Կասպից ծովը բրիտանական լճի վերածելը, թուրքական տերիտորիաները նվաճելը և Հնդկական կայսրութեան սահմաններն ընդլայնելը¹:

Եթէ պատերազմի ժամանակ բրիտանական զինված ուժերի ներկայութիւնը Իրանում արդարացւում էր՝ Գերմանիայի և Քուրթիայի կողմից Հնդկաստանի նկատմամբ նշած (և անգլիացիներին կողմից ամեն տեսակետից շարժանցված) սպառնալիքով, ապա 1918 թ. վերջից Իրանում նրանց դանձելը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արդարացնել: Դա Իրանի ազգային անկախութեան և սուվերենութեան ամենակոպիտ ոտնահարում էր: 1918 թ. փետրվարին Իրանի կառավարութիւնը Քեհերանում անգլիական միտիային հղած իր նոտայում պահանջեց շեղալ համարել 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագիրը², ցանկութիւն հայանեց մասնակցել միջազգային Ֆորումներին, որոնք, նրա կարծիքով, պետք է վերացնեն պատերազմի հետեանքները, ապահովին երկրի անկախ զարգացումը: Մեծ Բրիտանիայի կառավարութիւնը խուսափեց կոնկրետ պատասխան տալ այդ պահանջներին, իսկ հետագա իր քայլերով ամեն կերպ խոչընդոտում էր միջազգային ասպարեզում Իրանի որպէս ինքնուրույն քաղաքականութիւն վարող սուվերեն պետութեան հանդէս դալու: 1918 թ. մարտի 9-ին Մեծ Բրիտանիայի դեսպանորդը Իրանում պաշտոնապէս հաղորդեց իրանական կառավարութեանը, որ համաձայն Լոնդոնի ցուցումներին, Իրանի արևմտյան նահանգները կօկուպացնեն անգլիական զորքերը, և որ ընդհանրապէս մինչև պատերազմի ավարտը Իրանում անգլիական շահերը կպաշտպանեն բրիտանական զինված ուժերը³: Իրանի կառավարութեանն սղարկված նոտայում անգլիական կառավարողները խոստանում էին թուրքերին պարտութեան մատնելուց հետո ազատել իրանական տերիտորիան և հատուցել անգլիական զորքերի պատճառած վնասների դիմաց: Միաժամանակ, անգլիական կառավարութիւնը խոստանում էր «օգնել» Իրանին վերականգնելու քայլված տնտեսութիւնը:

Սամսամ էս-Սալթանեի իրանական կառավարութիւնը թեև հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր բողոքել ան-

¹ Afschar M., La Politique europeene en Perse, Berlin, 1921, p. 168.

² Այդ համաձայնագիրը սովետական կառավարութիւնը շեղալ էր համարել դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերին:

³ «Бакинскій рабочий», 1918, 15.V, № 87 (203).

գլխական զինված սւժերի գործողութիւնների դեմ, բայց ոչ մի գործնական քայլ չձեռնարկեց երկրի իրավունքները վերականգնելու, օտարերկրյա զորքերը դուրս բերելու գործում և ենթարկվեց իմպերիալիստների պահանջներին: Շուտով (1918 թ. օգոստոս) կազմվեց նոր կառավարութիւն՝ անգլիական գործակալ Վոստոլ էշ-Պոլեի գլխավորութիւնով, որը անգլիացիների կամակատարն էր:

1918 թվականի դարձանք անգլիական գաղութարարները ձեռնամուխ եղան իրենց պլանների իրագործմանը: Հյուսիս-արևմտյան Իրանից ցարական զորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո նրանց տեղը դրավեց գեներալ Գենստերվիլի շտկապետը: Նրա առաջ խնդիր էր դրված գրավել Ռեշտը և Էնզելին, այնուհետև անցնել Անդրկովկաս՝ Բաքու և Բրիլիսի: Շարժվելով Բաղդադից, այն ընթացքով Բերմանշահ-Համադան—Ղազվին—Մենջիլ գծով: Մենջիլից հյուսիս հանդիպելով Փուշուկ խանի պարտիզանական շտկառնների դիմադրութիւնը նրան չհաջողվեց առաջ շարժվել: Շուտով Գենստերվիլն իր հսկողութիւնը հաստատեց օկուպացված շրջանների վրա:

Ոչ միայն Գենստերվիլը, այլև անգլիական բազմաթիւ պատմարաններ, իրենց հիշողութիւնները հրատարակած անգլիական զինվորականներ Գենստերվիլի շտկապետի գործունեութիւնը պատճառաբանում են պատերազմական անհրաժեշտութիւնով, ամուսնալուծ, որ պատերազմից հետո այդ շտկապետին փոխարինեցին այլ ստորաբաժանումներ, որոնք մի քանի տարի շարունակեցին Իրանի տերիտորիայի օկուպացումը: Իրանում անգլիական գաղութարարների ամբողջ հետադա քաղաքականութիւնը հերքում է գաղութակալութիւնի պաշտպանների փաստարկները: Անգլիացիների խնդիրն այն չէր, որպեսզի Իրանը պաշտպանեն թուրքերից կամ գերմանացիներից, պահպանեն նրա պետական անկախութիւնը, այլ այն, որպեսզի, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելով երկրում գերմանա-թուրքական ազդեցութիւն վերացման համար, նախադրյալներ ստեղծեն Իրանը դավթելու, այնտեղ իրենց տիրապետութիւնը հաստատելու և նրա հարմար ստրատեգիական դիրքը հակասովետական ինտերվենցիայի խնդիրներին ծառայեցնելու համար: Նիքոլսոնը խոստովանում է, որ բրիտանական զորքերի Իրանում գտնվելը այլ նպատակ չունի, բացի շահագրգիռ երկրում կարմիր Ռուսաստանի դեմ ճակատ ստեղծելուց¹:

¹ Nicolson N., Curzon: The Last Phaze 1919—1925, London, 1937, p. 132.

ենթարկվում էին Միջազգետքում անգլիական զորքերի հրամանատար զեներալ Ուիլյամ Մարշալին, այնուհետև ստեղծվեց Հյուսիս-իրանական անգլիական զորքերի հատուկ հրամանատարություն՝ գններալ Չամպայնի ղլխավորությամբ: Վերջինս այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1920 թ. հոկտեմբեր, երբ նրան փոխարինեց գններալ Այրոնսայդը:

1920 թվականի սկզբին Հյուսիս-արևմտյան Իրանում արդեն բրիտանական զինված ուժերի խոշոր ստորաբաժանումներ կային: Գաղութականության առավել մոլի պաշտպանները պահանջում էին թափազանց բրիտանական զորամասերը Իրանում, հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները՝ ազգային-ազատագրական շարժումը, օպոզիցիոն տարրերի դիմադրությունը և հաստատել անգլիական տերուտեմիտություն այդ երկրում: Անգլիական «Թալմա» թերթը մեկնարանելով անգլիական պառլամենտում Չերչիլի հայտարարությունն այն մասին, որ Միջազգետքում անգլիական զորքերի թիվը 79500-ի է հասնում, իր դժգոհությունն էր հայտնում Իրանում անգլիացիների հետապնդած նպատակների իրազորման համար այդ թվի շարժանց «փոքր» լինելու առթիվ¹:

Այն ժամանակ, երբ բրիտանական զորքերը օկուպացիոն ռեժիմ էին հաստատում Հյուսիս-արևմտյան նահանգներում, հարավում և կենտրոնական շրջաններում գններալ Պերսի Մայքսը ամրապնդում էր «Հարավային պարսկական հրաձիգների կորպուսի» դիրքերը, ընդլայնում նրա թվական կազմը, ճնշում կաշկայների և իրանական այլ ցեղերի դիմադրությունը: Կաշկայները Սոուլեթ էդ-Ռուեի ղլխավորությամբ, սկսած 1918 թվականի մայիսից, վերսկսել էին իրենց զինված հարձակումները անգլիացիների վրա, սրբազան պատերազմ հայտարարելով նրանց դեմ: 1918 թ. հոկտեմբերին բրիտանական կառավարության որոշմամբ նոր ուժեր ուղարկվեցին կաշկայների դեմ: Վերջիններիս դիմադրությունը հաղթահարելուց հետո հարավային և կենտրոնական նահանգների վրա նույնպես հաստատվեց անգլիական զինված ուժերի հսկողությունը: 1919 թվականի սկզբին Մայքսի կորպուսն արդեն վերածվել էր «Էֆենկատիվ ուժի»²: Ինչ հազար զինվոր ունեցող այդ կորպուսն անգլիացիները համարում էին 1919 թվականի անգլո-պարսկական համաձայնագրով վերականգնվող իրանական բանակի հիմքը:

¹ «The Times», 22.V, 10.VI.1920.

² Temperly N. W. V. A history of the peace Conference of Paris, vol. VI, London, 1924, p. 210.

Անգլիական ինտերվենտներն իրեց ռազմական հսկողութունը հաստատեցին նաև հյուսիս-արևելյան նահանգների վրա: Ստեղծվեց արևելա-իրանական կոմունիկացիոն գիծը: Մեշհեդից հյուսիս զանված բրիտանական զորամասերը, ինչպես նաև Մեշհեդից մինչև Աշխարադ ընկած ամբողջ շրջանը ենթարկվում էին 1918 թ. դարնանը հորասան եկած զեներալ Մալխոնի «հատուկ հրամանատարությանը»: Իսկ Մեշհեդից հարավ սկսվում էր զեներալների Դեյլի և Դիքոնի գինվորական շրջանը¹: Այդ ամբողջ տերիտորիան բաժանված էր ենթաշրջանների (իրենց կենտրոններով, շտաբներով ու պահակակետերով) Տուրեթում, Կախում, Բիրջանդում, Խորմակում, Ջուզակում և Դոզգարում²: Մեշհեդը զաղութարանների գլխավոր հենակետն էր, կենտրոնական բաղան: Այստեղ կառուցված էր գինվորական թաղամաս իր պահեստներով և զորանոցներով: Անգլիական ինտերվենտները մտադիր էին այնքան հիմնավոր ամրանալ այստեղ, որ կառուցել էին բուդապական ստանդարտներ իրենց հնդկական զորամասերի համար³: Հյուսիս-արևելյան Իրանում անգլիական զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 15000 մարդու, որից ութ հազարն ահմիշահանորեն մասնակցեց Թուրքմենստանում հակասովետական ինտերվենցիային⁴: Նրդրի ամբողջ ներքին կյանքը ենթարկված էր օտարերկրյա ինտերվենտների շահերին:

«Անգլիացիների ձեռքում էին գտնվում ոչ միայն ռազմական իշխանութունը, կադակային և ժանդարմական զորամասերը, այլև ամբողջ քաղաքացիական իշխանութունը: Բոլոր աքիմներին (նահանգապետներ), գավառային պետերին, ոստիկանական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին սովորականորեն նշանակում էին անգլիացիները, կամ, ժայրահեղ դեպքում, նրանց թույլտվությամբ»⁵:

* * *

1918 թվականի դեկտեմբերի 30-ին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական կարիներտի Արևելյան կոմիտեն քննարկեց Իրանի ռազմական օկուպացիայի հարցը: Նիստում նախագահում էր արտաքին

¹ Dickson W. E. R. Brig. General, East Persia, a Backward of the great war, London, 1924.

² Նույն տեղում, էջ 138:

³ Журнал „The nation“. 18.XII.1920, vol. XXVIII, № 12, p. 407, London.

⁴ Газета „Жизнь национальностей“, 15.VII.1919, „The Times“, 23.VI.1920.

⁵ «Жизнь национальностей», 1.X.1920.

գործերի մինիստր լորդ Քերզոնը: Կոմիտեում առաջարկվեց Իրանից դուրս բերել բրիտանական զորքերը: Քերզոնը կտրականորեն հանդես եկավ նման տեսակետի դեմ, այն համարելով «բարոյազանց, աննշան և կորստաբեր»¹: Նա պնդեց բրիտանական զորամասերը թողնել Իրանում մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ ռազմական օկուպացիային չի փոխարինել լեգալուն և ավելի էժան համաձայնագիրը²: Քերզոնը հայտարարեց, որ Անգլիան իր վրա կվերցնի «Պարսկաստանի վճռական, բայց լիբերալ խնամակալի դերը»³: Քերզոնի գաղութարարական դիրքորոշումը լրիվ պաշտպանութուն գտավ անգլիական իմպերիալիզմի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Չեմբերլենի, Չերչիլի, Մոնտեգյուի, Բալֆուրի և այլոց կողմից: Արևելյան կոմիտեն հավանութուն տվեց Իրանում Քերզոնի իմպերիալիստական քաղաքականութանը և նրան լիազորեց բանակցութուններ սկսել իրանական կառավարության հետ Մեծ Բրիտանիայի համար շահավետ համաձայնագիր կնքելու շուրջը:

Այդ այն ժամանակ էր, երբ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի բացման համար: Քերզոնը առաջարկեց Փարիզի կոնֆերանսին դիմած իրանական պատվիրակությանը «անկեղծ խորհուրդ տալ՝ օգնութուն փնտրել Անգլիայում»: Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանները չէին ցանկանում Իրանին թույլ տալ մասնակցել խաղաղության կոնֆերանսին, ձգտելով պահպանել իրենց հեգեմոն դիրքը այդ երկրում: Պարզ է, որ կոնֆերանսին Իրանի մասնակցության դեպքում, Անգլիան կկորցնեք այնտեղ իր դիրքերը պահպանելու այն հնարավորութունները, որոնք նա ուներ Իրանում իր ցանկությամբ հարցերը միայնակ տնօրինելու ժամանակ:

Այնուամենայնիվ, հակառակ անգլիացիների ցանկության, իրանական պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին Մոշափեր էլ-Մամալեքը՝ արտաքին գործերի մինիստր, Միրզա Հուսեյն Խան Ալան և ուրիշներ, Փարիզ ժամանեց 1919 թ. փետրվարին, հավակնելով մասնակցել խաղաղության բանակցութուններին և հատուցում ստանալ պատերազմի տարիներին Իրանի կրած վնասների դիմաց: Պատվիրակությունը փորձում էր հիմնավորել «քաղաքական ինքնուրույնութուն» ունենալու Իրանի իրավունքը, կապիտուլյացիոն սեփիմի վերացման և կոնֆերանսին իր մասնակցության անհրա-

1 Ռոնալդ շեյ, Նշվ. աշխ., էջ 213:

2 Նիքոլսոն, Նշվ. աշխ., էջ 132:

3 Նույն տեղում, էջ 133:

ժեշտությունը: 1919 թվականի մարտին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացվեց հատուկ հուշագիր, որտեղ կոնֆերանսի մասնակից պետությունների ուշադրությունը հրավիրվում էր այն բանի վրա, որ կապիտալիստական ռեժիմը ունահարում է երկրի սովետականությունը, որ այն պետք է վերացվի¹: Իրանի պատվիրակները մեծ հույսեր էին կապում Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի հետ, շրմբանելով, որ այն իմպերիալիստական պետությունների հավաք է և մտահոգված է ոչ թի ճնշված ժողովուրդներին անկախություն տալու հարցով, այլ աշխարհը հաղթողների ցանկությամբ վերարածանելով: Այդ վերարածանմանը փորձեցին մասնակցել նաև... Իրանի ռեակցիոն կառավարողները: Վերոհիշյալ հուշագրում իրանական կառավարությունը հանդես եկավ սովետական պետության նկատմամբ իմպերիալիստական, զավթողական հավակնություններով:

Իրանում ցարական Ռուսաստանի արտոնություններից Սովետական կառավարության հրաժարվելը իրանական կառավարող շրջանների կողմից ընդունվեց ոչ թե իբրև մեծահոգի քայլ, այլ որպես աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության թուլության նշան: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել այդ շրջանների ձգտումը մասնակից դառնալ քաղաքացիական կռիվներով ու հակասովետական ինտերվենցիայի դեմ պայքարով զբաղված սովետական պետությունը մասնատելու իմպերիալիստական պլանների իրականացմանը: Վերոհիշյալ հուշագրում պահանջվում էր Իրանին հանձնել Անդրկովկասի կեսից ավելին, մասնավորապես, ամբողջ Ադրբեջանը՝ Բաքու քաղաքով, Հայաստանը՝ Երևանով, Նախիջևանը, Լեռնային Ղարաբաղը և այնուհետև Դաղստանի մի մասը Դերբենդ քաղաքով, Կրասնովոդսկը, Աշխաբադը, Մերվը, Խիվան և այլ քաղաքներ ու տերիտորիաներ: Այս բոլոր շրջանների տերիտորիան կազմում էր ավելի քան 570 հազար քառ. կմ²:

Իրանական ռեակցիոններների այդ ագրեսիվ պլանները չի կարելի դիտել այդ տերիտորիաների համար իմպերիալիստական խոշոր տերությունների միջև ծավալված պայքարից դուրս: Նշված տերիտորիաների զգալի մասը այդ ժամանակ կամ օկուպացված էր, կամ վերահսկվում էր անգլիացիների կողմից, և մրցակցող տերությունները, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան, չէին կարող անտարբեր վերաբերվել իրենց պարտնյորի «հաջողություններին»:

¹ Ա Ֆ շ ա բ, նշվ. աշխ., էջ 56—57:

² «История дипломатии», т. III, стр. 33, М., 1945.

ԱՄՆ-ի և Նրանսիայի կառավարող իմպերիալիստական շրջաններում շափաղանց մեծ էր այն համոզումը, որ Սովետական Ռուսաստանը թույլ է, անկարող մինչև վերջ պաշտպանելու իր տերիտորիական ձեռնմխակիությունը և Անգլիայի շափից ավելի ուժեղանալու վախից, դիմում էին հակամիջոցներին: Այնպես յոր իրանական պատմիրակության վարքագիծը շատ բանով պայմանավորված էր ԱՄՆ-ի և Նրանսիայի կառավարողներին՝ ոչ բացահայտ, բայց շատ որոշակի օժանդակությամբ: Սակայն, ինչպես նիքոլսոնն է գրում, «...Իրանական պատմիրակության պահանջն... այնքան ֆանտաստիկ էր, որ այսպես թե այնպես օտարում էր Նրանսիայի և Միացյալ Նահանգների համակրանքը»¹:

Իրանական պատմիրակությանը շյնեցին Փարիզի կոնֆերանսում: Այդ առթիվ անգլիական «Դեյլի նյուս» թերթը գրել է. «Անգլիան ամբողջապես անդամալույծ արեց պարսկական միսիայի գործունեությունը Փարիզում»²: Անգլիական այլ թերթերում երևան եկան Իրանին «համակրող», նրան «ցամակցող» հողվածներ, օրոնցում նրանց հեղինակները Իրանի կառավարությունը խորհուրդ էին տալիս բոլոր իր պահանջներով ու հարցերով դիմել ուղղակի միայն Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը:

Նոր իրանական պատմիրակությունը դիմում էր Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցելու համար, Թեհրանում, սկսած 1918 թվականի աշնանից, բանակցություններ էին տեղի ունենում անգլո-պարսկական համաձայնագիր կնքելու շուրջը: Անգլիական դեսպան Պերսի Քոքսը բրիտանական իմպերիալիզմի կամքն էր թելադրում Վոսուդ էդ-Դոլեի մարիոնետային կառավարությունը: Վոսուդ էդ-Դոլեն, որը հայտնի է որպես ռեակցիոներ և օտարերկրացիների կամակատար, ամեն կերպ նպաստում էր Իրանը բրիտանական տիրապետությանը ենթարկելու հակաազգային քաղաքականությունը: Նրա գլխավորած իրանական կառավարությունը, արտահայտելով կալվածատեր-հողատերերի, խոշոր կոմպրադորների և հոգևորականության հակաօղորդական բռնի շահերը, ամբողջ պետական ապարատը ենթարկել էր օտարերկրացիներին, տեղաբնակության մեթոդներով իր ճանապարհից վերացնելով բոլոր հայրենասերներին, օպոզիցիոն բոլոր տարրերին:

1919 թվականի հուլիսին համաձայնագիրն արդեն պատրաստ էր, բայց անգլիական կառավարությունը չէր ցանկանում հրապար-

1 Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 135:

2 «Известия», 21.XI.1919, № 210.

բակել նրա և ոչ մի հատված, քանի դեռ Մերձավոր արևելքի հարցերը քննարկվում էին Փարիզի կոնֆերանսում¹, նույնիսկ Փարիզում գտնված իրանական պատվիրակները չգիտեին Քեհրանի անգլո-իրանական բանակցությունների մասին², Անգլիական գաղութարարներն ամեն կերպ ձգտում էին Իրանի փաստացի զավթումը «օրինականացնել» առանց իմպերիալիստական այլ պետությունների միջամտության: Նրանք, օգտագործելով իրենց տիրապետող դիրքերը Իրանում և սեփական խմբերի օժանդակությունը, կաշառքի և սեպարատիստների միջոցով իրանական կառավարությունը թելադրեցին համաձայնագրի ստրկացուցիչ պայմանները³: Անգլիական կառավարության անուանից այն ստորագրեց Պերսի Քոքսը, իսկ Իրանի կառավարության անունից՝ Վոսուլ էդ-Ղուլեն:

1919 թ. օգոստոսի 9-ի անգլո-պարսկական համաձայնագրի անվանումը՝ «Պարսկաստանի առաջադիմությունը և բարօրությունը նպաստելու համար բրիտանական օգնության մասին», նրա պրոպագանդային և առաջին հոդվածը՝ «Պարսկաստանի բացարձակ անկախությունը և ամբողջականությունը հարգելու մասին» միայն խորամանկ, երեսպաշտական քող էին Իրանում անգլիական պրոտեկտորատ հաստատելու համար:

Բրիտանական իմպերիալիստների դեմագոգիան շատ ցայտուն է արտահայտված Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Սեսիլ Հարմսվորտի ճառում, որը նա արտասանել էր 1919 թ. օգոստոսի 17-ին համաձայնության ստորագրման առթիվ, ընդհանրապես գերազանցության քաղաքականությունը կայանում է նրանում, — հայտարարել է նա, — որպեսզի օգնի Պարսկաստանին վերականգնելու ամուր հիմքերի վրա: Կասկածի և ոչ մի փոքր հիմք չկա, որ կառավարությունը (Անգլիայի—Ջ. Կ.) առաջարկել է կամ պարսկական կառավարությունը համաձայնվել է պրոտեկտորատի նման ինչ-որ բան ստեղծել: Պարսկական կառավարությունը դիմեց Մեծ Բրիտանիային, որպես իր ամենաուժեղ և բարեկամարար տրամադրված հարևանին: Եվ կառավարությունը (անգլիական—Ջ. Կ.)

¹ Fatiemi N. S., Diplomatic History of Persia, 1917—1923, Anglo-Russian Power politics in Iran, New-York, 1952, p. 27.

² The Times, 5.VI.1920.

³ Great Britain Parliament Cmd. Command Papers, Persia № 1 (1919), Agreement Between Britannic Majesty's Government and the Persian Government, signed at Teheran; London, 1919.

կնահանքներ իր տրադիցիոն քաղաքականութիւնից... և թէ հրաժար-
վեր արձագանքել այդ դիմումինն¹:

Անգլիական դիվանագիտութիւնը միայն խոսքով էր հարգում
փոքր և հետամնաց ժողովուրդների անկախութիւնը և տերիտորիալ
սահմանմիջութիւնը: Իրականում այդ տարիներին անգլիացի-
ների ողջ գործունեութիւնն իրանում երկրի պետական սովետներու-
թիւնն Բացահայտ, կոպիտ խախտման, նրա ներքին գործերին
միջամտելու և միջազգային իրավունքի ընդհանրմանը ռաւա-
հարիւր արտահայտութիւնն էր: Անգլիացիներն իրանում իրենց պա-
հում էին աջակցել, ինչպէս զաղուճներում. ամբողջ երկիրը ողողված
էր բրիտանական բանակի զորամասերով, առևտուրը, Ֆինանսները
և երկրի ներքին կյանքի մյուս լծակները գտնվում էին նրանց ձեռ-
քում:

Վստուղ էդ-Ռոլնի կառավարութիւնն ամբողջապէս կատարում
էր անգլիական գաղութարարների կամքը: Անգլո-պարսկական հա-
մաձայնագրի կնքման գործում նրա համախոհներն էին հայտնի
ուսկիցիոներ, կալվածատեր Նոսրոտ էդ-Ռոլնն (արքայազն Փիրուզ).
Աքբար Միրզան, Սարեմ էդ-Ռոլնն, Հեշմեթ էդ-Ռոլնն և ուրիշներ,
որոնց թագաւորը թելքը բնութագրել է որպէս իրենց երկրի պատիվն
ու անկախութիւնը օտարերկրյա տերերի շահերին համապատաս-
խան առուծախի առարկա դարձնելու մասնագիտութիւնը զբաղվող
մարդկանց²: Սրանք անգլիացիներից ստացել էին 130.000 ֆունտ
ստեռլինգ կաշառք: Զեյնա Բալֆուրն իր գրքում հաստատում է այդ
բանը: Նա գրում է, որ թի լրացումն ռազմական ինտերվենցիայի,
բրիտանական կառավարութիւնը դիմում էր նպաստների և կաշառք-
ների լայն կիրառման, որոնք այս կամ այն առիթով տրվում էին
տարրեր մարդկանց³:

Անգլո-պարսկական համաձայնագրի ամբողջ ոգին խոստում է
այն մասին, թէ իբր իրանը անկարող է ինքնուրույն կառավարել
իր գործերը և կարիք ունի «բարեբարների» խնամակալութիւնը և ղե-
կավարութիւնը: Համաձայնագրի ներկրորդ հոդվածով բրիտանական
կառավարութիւնը պարտավորվում էր իրան ուղարկել իր խոր-
հրդականներին, որոնք պետք է սպասարկեին իրանական պետա-
կան օրգաններին: Հետաքրքրական է, որ այդ խորհրդականները
նշանակվում էին իրանական կառավարութիւնն հաշվին, բայց, իրա-

¹ House of Commons, august 1919, vol. 119, p. 1916, *ձեշքերում ենք*
Յաթեմի գրքից, էջ 68:

² Յաթեմի, էջ 68, աշխ., էջ 78:

կանում, ժառանգելու էին Իրանում բրիտանական խմայերիալիզմի դիրքերն ամրապնդելու շահերին: Նրանց գործունեությունը ցույց տվեց, որ անգլիացիների գլխավոր նպատակն էր երկրի տնտեսությունը, քաղաքականությունը, ֆինանսները, բանակը հնթարկել իրենց պլաններին: Պատահական չէ, որ անգլիական կառավարությունը համաձայնագրի ստորագրումից հետո այդպես շտապում էր իրագործել նրա կետերը՝ շտպանելով, որպեսզի այն հաստատվեր մեջլիսի կողմից: «Սորհրդականներ» նշանակելու հարցում Անգլիայի հատուկ շահագրգռվածությունն աչքի էր զարնում նաև այն բանում, որ անգլիական կառավարությունը փոխառության տրամադրումը պայմանավորում էր «Սորհրդականներ» կողմից իրենց պարտականությունների կատարման ստանձնումով:

Երրորդ հոդվածի համաձայն բրիտանական կառավարությունն Իրանի հաշվին տրամադրում էր սպաներ, դենք և սպառազինություն իրանական միատարր բանակ կազմավորելու համար: Այդ նպատակով ստեղծվում էր անդլո-իրանական զինվորական հանձնաժողով: Այսպիսով, անգլիացիները ձգտում էին Իրանում ստեղծել իրենց սպաներին ենթակա ռազմական միավորումներ, որոնք պետք է փաստորեն կատարեին զաղութարանների կամքը: Նշված հոդվածում ստեղծվող բանակի գլխավոր ֆունկցիաներից մեկը համարվում էր «կարգ ու կանոնի» ապահովումը երկրում, որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ազգային-ազատագրական շարժման ճնշում: Այս միջոցառումների կենսագործման համար բրիտանական կառավարությունը տրամադրում էր փոխառություն: Այդ կապակցությամբ ստորագրվեց հատուկ պայմանագիր (կոնտրակտ): Անգլիան տարեկան 7% -ով, երեք նվազով և 20 տարի ժամկետով Իրանին տրամադրում էր 2000000 ֆունտ ստեռլինգ: Հատուկ տեղեկանքում նշվում էր, որ 1911 թ. մայիսի 3-ի անգլիական փոխառությունը (1250000 ֆունտ ստեռլինգ) Իրանը կարող էր մարել նոր փոխառությամբ, միևնույն՝ վաշխառական պայմաններով:

Համաձայնագրի 5-րդ հոդվածում բրիտանական կառավարությունը խոստանում էր նպաստել իրանական կառավարության շահերին երկրի հաղորդակցության ճանապարհների զարգացման գործում: Դեմագոգիկ կերպով ընդգծելով իրենց պատրաստակամությունը «օգնության» հարցում, անգլիական կառավարողները հետապնդում էին բացառապես Անգլիայի շահերին համապատասխանող ռազմա-ստրատեգիական և առևտրական նպատակներ: Ըստ համաձայնագրի, կառուցվելիք ճանապարհները գտնվելու էին անգլիական ընկերությունների հսկողության տակ: Մաքսային նոր-

սիստեմը, որը պետք է մշակվեր համաձայնագրի վեցերորդ հոդվածին համապատասխան, անգլիական կապիտալիստներին և առևտրականներին ռուսահամանապակ հնարավորություններ էր բնօրինելու իրենց սպարանքները Իրան ներմուծելու համար:

Համաձայնագրի բովանդակությունից հետևում է, որ ապագայում Իրանը չէր կարող որևէ ինքնուրույն արտաքին քաղաքական գործարք կատարել և այն կարծեցյալ անկախությունը, որ մինչև այդ պահպանում էր Իրանը, զերոյի էր վերածվում անգլիական իմպերիալիզմի ռազմա-դիվանագիտական հաղթանակով: Իրանական «Մեթարեն Իրան» թերթը, անդրադառնալով Անգլո-պարսկական համաձայնագրին, գրել է, որ անգլիացիների նպատակն էր «...պարսկական ռազմական ուժը ենթարկել ոչ թե Թեհրանի, այլ Լոնդոնի կառավարությունը: Լիովին պարզ է նաև, որ անգլիական մասնազետների առաջարկած երկաթուղային պլանը համապատասխանում է Անգլիայի տնտեսական և ստրատեգիական շահերին, և ոչ թե Պարսկաստանի բարօրությունը: Մաքսային դրույթների փոփոխությունն իրականացվեց Անգլիայի տնտեսության ազդեցության ամրապնդման և նրա առևտրի բնդայնման նպատակով»¹: Մի այլ համարում քննադատելով համաձայնագիրը, թերթը նշում էր, որ սպարսիկ ժողովուրդը տեսնում է աշակցության և դադութային ախորժակների տարբերությունը»:

1919 թվականի օգոստոսի 9-ի Անգլո-պարսկական համաձայնագրի կնքման հետ մեկտեղ անգլիական դեսպան Պերսի Քոքսը երկու նոտա հղեց Իրանի կառավարությունը: Նրանից առաջինում ասված էր, որ համաձայնագրի հաստատման դեպքում, Անգլիան խոստանում էր աշակցել Իրանին երկու պետությունների միջև եղած պայմանագրերը վերանայելու, պատերազմի հետևանքով Իրանին հասցված վնասը հատուցելու և Իրանի սահմանները ճշտելու գործում: Երկրորդ նոտայում հաղորդվում էր, որ Անգլիան Իրանից հատուցում չի պահանջի այն գործերը պահելու համար, որոնց Անգլիան ստիպված է ուղարկել Իրանի՝ իր շեղությունը պաշտպանելու համար վերջինիս անկարողության հետևանքով, և որ Իրանը պետք է հրաժարվի իրանական տերիտորիայում անգլիական գործերի ներկայության պատճառած վնասների դիմաց հատուցում պահանջելուց: Այսպիսով, անգլիական գաղութարարները ոչ միայն փորձում էին օրինականացնել իրենց ռազմական ինտերվենցիան Իրանում, այլև այդ ուզում էին անել Իրանի ժողովրդի հաշվին:

¹ Տե՛ս «Вестник НКВД», № 9—10, 15.XII.1921, стр. 163.

Պատահական չէ, որ անգլիական իմպերիալիստական շրջանները, պահպանողական ռեակցիոն թերթերը հրճվանքով գիմավորեցին Անգլո-պարսկական համաձայնագրի կնքումը: Լորդ Քերզոնը լափազանց գոհ էր գրանից: Համաձայնագրի կնքումը նա անվանեց «մեծ հաղթանակ», ավելորդ չհամարելով պարծենալ, թե «այդ ամենն արել եմ ես մենակ»¹:

Համաձայնագրի իսկական բնույթը քողարկելու և Մեծ Բրիտանիայի ու Իրանի միջև հաստատված «փոխըմբռնումը» ցուցադրելու նպատակով, Անգլիա հրավիրվեց իրանական շահ Ահմեդը: Նրան ուղեկցում էր արքայազն Փիրուզը: Անգլիական կառավարությունը ճոխ ընդունելություններ կազմակերպեց, որոնց ժամանակ դեմագոգիկ ճառերով հանդես եկան լորդ Քերզոնը և Մեծ Բրիտանիայի պետական ալլ բարձրաստիճան գործիչները², լոնդոնում անգլիական կառավարության ներկայացուցիչները և Իրանի արտաքին գործերի մինիստրը քննարկեցին համաձայնագիրը կենսագործելու կոնկրետ խնդիրները:

Միայն առաջին սոցիալիստական պետության կառավարությունը կտրականապես հանդես եկավ 1919 թ. օգոստոսի 9-ի անգլո-պարսկական Իրանի համար ստրկացուցիչ համաձայնագրի դեմ: «Պարսկաստանի բանվորներին և գյուղացիներին» ուղղված սովետական կառավարության 1919 թ. օգոստոսի 30-ի դիմումի մեջ ասված էր. «օգտվելով իր համար նպաստավոր պահից անգլիական կապիտալը որոշել է վերջնականապես և անդառնալիորեն զավթել ամբողջ Պարսկաստանը: Պարսկաստանը դուրս է գցված անկախ երկրների թվից, պարսիկ ժողովուրդը հանված է ազատ ժողովուրդների թվից, նրա սեփական բռնակալները և ճնշողները փող են ստանում Անգլիայից և վերջնականապես վերածվում նրա կողմից վարձատրվող ծառաների: Նրանք մնում են պարսիկ ժողովրդի վզին և շարունակելու են նրան կեղեքել, բայց նրանք իրենք միայն գործակալներն ու ծառաներն են ավելի խոշոր համաշխարհային գիշատիչ՝ անգլիական կապիտալի, որը քամում է պարսիկ դժբախտ աշխատավորների վերջին հյուսիսը»:

Աճուստեղ ղիմումի մեջ ամենայն հաստատակամությամբ ընդգծվում էր. «Այս պահին, երբ հաղթանակը տոնող հաղթողը, անգլիական գիշատիչը, փորձում է պարսիկ ժողովրդի վիզը գցել վերջնական ստրկացման օղապարանը, Ռուսաստանյան ռեսպուբլի-

¹ Ռոնալդ շեյ, Երկ. աշխ., էջ 217.

² „The Times“, 19.IX.1919.

լիկայի սովետական բանվորա-գյուղացիական կառավարութիւնը հանդիսավոր կերպով հայտարարում է, որ շի ճանաչում անգլո-պարսկական պայմանագիրը, որն իրագործում է այդ ստրկացումը¹:

Ոչ թե ԱՄՆ-ը և Յրանսիան, ինչպես փորձում են հավատացնել մի շարք բուրժուական հեղինակներ, այլ սովետական պետութիւնը իսկական, ակտիւ պայքար ծավալեց Իրանում անգլիական դավթողական պլանների դեմ, Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը դնահատելով որպէս սթույլ երկրի նկատմամբ իմպերիալիստական բռնութիւն օրինակ²:

* * *

Վոսուդ էդ-Դուլեն ու նրա համակառնները բոլոր միջոցները գործադրում էին համաձայնագիրը մեղլիսի կողմից հաստատելու և անգլիական քաղաքականութեան հաշտութիւնն ապահովելու համար: Նրանք ոչ միայն շխտընդոտեցին Իրանի տերիտորիան հակասովետական նպատակներով անգլիացիների կողմից օգտագործելուն, այլև առանձին ղեպքերում ակտիվորեն պաշտպանում էին անգլիական գաղութարարների գործողութիւնները: Վոսուդ էդ-Դուլի կառավարութիւնը և նրա դիվանագիտական ներկայացուցիչները Բաքվում, Երևանում, Թրիխսիում, Նախիջևանում և Միջին Ասիայի քաղաքներում մտնելով կերպ օժանդակում էին անգլիական ինտերվենտներին Սովետական իշխանութեան և ռուսացիոն շարժումների դեմ պայքարելու գործում: Այս տեսակետից հատկապես աչքի էր ընկնում Անգրկովկասում Իրանի ներկայացուցիչ, անգլիական գործակալ Սեիդ Ջիա էդ-Դինը, որն անգլիական փողերով հրատարակում էր ռեակցիոն «Մասադ» թերթը (1920 թ.):

Սովետական կառավարութեան փորձերը բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել Իրանի հետ, ձախողվում էին Իրանում անգլիական իշխանութիւնների և իրանական ռեակցիոնների կողմից: Տակալին 1918 թ. մայիսին սովետական կառավարութիւնը բողոք հայտնեց իրանական կառավարութեանը, այն բանի համար, որ վերջինս շարունակում էր դիվանագիտական ձեռնարկութիւնները բոլոր լիազորութիւններից զուրկ Թեհրանում ցարա-

1 «Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях», М., 1946, стр. 70—71.

2 «Известия», 3.IX.1919.

կան դեպքանորդ էտտերի հետ: Արտաքին գործերի ժողովոմ Չիչերինի նոտալում ասված էր, որ էտտերի հետ ամեն մի հարաբերություն սովետական կառավարությունը կգիտի որպես սովետական ռեպուբլիկայի թշնամիների պաշտպանություն Իրանի կառավարություն կողմից¹:

Իրանի տիրող դասակարգերի թշնամությունը սովետական պետության նկատմամբ իր արտահայտությունը գտավ 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին Քեհհրանում սովետական միսիայի վրա կատարված հարձակման մեջ: Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատելու սովետական կառավարության երկրորդ փորձն ավարտվեց նրանով, որ սովետական դեսպան Կոլոմիցեցը և սովետական միսիայի աշխատողները 1919 թվականի հուլիսին դադանարար սպանվեցին անգլիական զազութարարների և Վասուդ էդ-Պուլի ուղղակի մասնակցությամբ: Հետագայում անգլիական իմպերիալիստները փորձում էին ժխտել իրենց մասնակցությունը այդ զազրեւի գործին²:

Ադրբեջանում և Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո Իրանում բուն գրին մուսավաթականները և դաշնակները, որոնք ուսական սպիտակգլարգիականների հետ միասին շարունակեցին իրենց հակասովետական գործունեությունը: Մուսավաթական հակառուլուցիոն սպաները մի շոկատով կենտրոնացել էին Քավրիզում³: Հակասովետական թափթփուկներին բոլոր միջոցներով օգնում էին անգլիացիները: Այդ նրանք կազմակերպեցին (1920 թ. հուլիս-սեպտեմբեր) հակասովետական խմբերի հավաքներ Սեֆիդորում և Արդեբիլում, խնդիր դնելով հարձակումներ գործել Սովետական Ադրբեջանի տերիտորիայի վրա, կողոպտել, ավերել խաղաղ բնակիչներին ու ադրբեջանական գյուղերը⁴: Անգլիացիները հատկապես հենվում էին Ղարադաղի խան Ամիր Արշադի՝ իրենց հավատարիմ գործակալի և մուսավաթական բանգիտ Հուսեյն Ռամազանովի վրա, որի առջև խնդիր էին դրել գրավել Լենքորանը⁵: Քավրիզում հավաքված դաշնակների խորհրդատուն անգլիական հյուպատոս Բրիսթոուն էր, որը Իրանում դաշնակցական կառավարության նախկին ներկայացուցիչ Արդութինսկու հետ կազմակերպում էր «խմբապետների» հակասովետական գործունեու-

¹ «Бакинский рабочий», 15.V (2), 1918, № 83 (203).

² „The Times“, 21.VI.1920.

³ ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 221, л. 91.

⁴ ЦГАКА, ф. 195, оп. 3, д. 1003, л. 30.

⁵ ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, д. 221, л. 217.

թյունը, գործակալներ էր ուղարկում Սովետական Հայաստան և Սովետական Ադրբեյջան¹։

Իրանական իշխանությունները ոչ մի միջոց ձեռք չէին առնում հակասովետական գործողություններին վերջ դնելու ուղղությամբ, նույնիսկ Սովետական Ռուսաստանի, Ադրբեյջանի և Հայաստանի կառավարությունների բողոքներից հետո։ Ադրբեյջանական ՍՍՌ Արտաքին գործերի ժողկոմատն իր բողոքի նոտալում նշում էր Իրանի տերիտորիայում կաղձակեցված բազմաթիվ բանդաների ավազակային հարձակումները երկրի սահմանամերձ շրջանների վրա և պահանջում էր վերջ դնել թշնամական գործողություններին²։ Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմատը բողոքեց իրանական տերիտորիայից Սովետական Հայաստանի դեմ կատարված դաշնակցական զինված խմբերի գործողությունների դեմ և պահանջեց զինաթափել նրանց³։ Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ իրանական ռեակցիոն իշխանություններն իրենց անգլիական հովանավորողների հետ միասին վարում էին հակասովետական քաղաքականություն՝ սկզբում բացահայտ ռազմական ինտերվենցիայի և ապա բանդիտական հարձակումների ձևով։

Իրանական տիրող դասակարգերն ի դեմս անգլիացիների տեսնում էին այն ուժը, որը, նրանց կարծիքով կարող էր «կարգ ու կանոն» պահպանել երկրում և խեղդել աղքատյին-ազատագրական շարժումները։ «Պարսկական հողատերերի և ազնվականության դերակրող մասը կողմ էին համաձայնագրին (խոսքը 1919 թ. համաձայնագրի մասին է—Ջ. Կ.), քանի որ Մեծ Բրիտանիայի օգնությամբ նրանք կարող էին հեռանկար ունենալ... իրենց սեփականության անվտանգության համար...»,—գրում է Իրանական Ադրբեյջանում գյուղացիական ելույթների ճնշման ակտիվ մասնակից, անգլիական սպա Ֆորբս Լեյթը⁴։ Նրանց քաղաքական պարտիան՝ «Թեշքիլի»-ն ամբողջապես նվիրվել էր անգլիական քաղաքականությանը, հանդես գալով Անգլիայի հետ է՛լ ավելի սերտ հարաբերություններ հաստատելու օգտին։ Անգլիացիները ոչ միայն համագործակցում էին «Թեշքիլի» պարտիայի հետ, այլև ստեղծե-

¹ ՉՍՍՌ Պետ արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 26, ք. 47, 48, 49.

² «Бакинский рабочий», 8.X.1921, № 204 (335).

³ Годовой отчет НКВД к IX съезду Советов (1920—21), М., 1921.

⁴ Forbes-Leith F. A. C. Checkmate Fighting Tradition in Central Persia, London, 1917, p. 23.

ցին իրենց ամբողջական նվիրված քաղաքական և կրոնական կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր պրոպագանդել ամեն ինչ, ինչ անզլիական էր, նպատակը Անգլո-պարսական համաձայնագրի իրագործմանը: Դրանցից հիշատակության արժանի են «Բստեքըլ-յալե Իրան» (Իրանի անկախություն) պարտիան, որը անզլիացիների գործակալների ձեռքով կազմակերպվել էր 1919 թ. սկզբին: Այս կազմակերպությունն իր ազիտացիոն գործունեության մեջ առաջնորդվում էր այն դիրքորոշումով, որ Իրանի անկախության պահպանումը Ննարավոր է միայն Անզլիայի հետ «համադործակցելու» միջոցով: «Յերգեհ-Ջաֆարի» կրոնական կազմակերպությունը, որ հիմնադրեց անզլիական գործակալ Սեյիդ Մուսեմը, վարկավորվում էր անզլիացիների կողմից: Նրա պարագլուխը Վասուղ էդ-Դուլեի մերձավորագույն խորհրդատուն էր և հրապարակայնորեն հանդես էր գալիս Անգլո-պարսական համաձայնագրի պաշտպանությամբ¹:

Սրկրում արգելված էր հակաանզլիական թերթերի և այլ հրատարակությունների լույս ընծայումը: Վասուղ էդ-Դուլեի օրոք լույս էի տեսնում միայն «Իրան» և «Ռաադ» թերթերը, որոնցից առաջինը իրանական կառավարության պաշտոնաթերթն էր, իսկ երկրորդը անզլիական քաղաքականության հավատարիմ տրուբադուրը: Նրա կառավարությունը դաժանորեն պատժում էր նահանգների և շրջաօջանների բոլոր այն կառավարիչներին, որոնք ղեկավարվում էին կատարում անզլիացիների կամքը, ձեռքակալում և հետապնդում էր իրանական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներին: Այդ նպատակով ստեղծված էին «Սև ձեռքի կոմիտեն» (Դեստե սիյախ) և «Թահհինաթ» գաղտնի ոստիկանությունը, որոնք տեղերի միջոցով վերացնում էին անզլիական քաղաքականության աչքի ընկնող հակառակորդներին²: Պատահական չէ, որ Վասուղ էդ-Դուլեի կառավարությունը անվանում էին «տեղերի և բնակալության» ուժիմ³, Ռազմական բռնություն, տեղեր, դեմոկրատական տարրերի հետապնդում, անօրինականություններ, կամայականություններ, ժողովրդական զանգվածների ստրկական իրավազրկություն, կառավարության ղեկավարների երեսպաշտություն, կեղծիք ու կաշառա-

¹ Журнал «Мировое хозяйство и мировая политика», № 2, 1926, стр. 70.

² Персия—Обзор вооруженных сил с приложением очерка экономического и политического положения по данным к I.VIII.1923, М., 1923, стр. 131. ՀՄՍԻ Պես. արխիվ, ֆ. 40/113, գ. 79, թ. 74:

³ Ֆաթեհի, Նշվ. աշխ., էջ 75:

կերութիւն՝ ահա թի ինչով էր բնորոշ Իրանը անգլիական խնտեր-վենցիայի շքանում:

Սակայն զուր էին անգլիական իմպերիալիստների ու նրանց իրանական կամակատարների ջանքերը. գաղութարարների բացահայտ զավթողական պլանները դատապարտված էին ձախողման: Արդեն 1920 թվականի հունիսին կոնգոնի «Թայմս»-ը ստիպված էր գրել. «Անգլիան բազմաթիվ սխալներ է արել Պարսկաստանում, բարձրամտորեն վերաբերվելով պարսիկներին և լիովին արհամարհելով նրանց հասարակական կարծիքն ու տրամադրությունները: Դրա փոխարեն Անգլիան սերտ կոնտակտի մեջ մտավ ուսակցիոն տարրերի հետ և, հենվելով միայն նրանց վրա, ընդհանուր անվստահութիւն առաջ բերեց: Պարսիկները տեսնում էին, որ Անգլիան միայն իր շահերի բավարարմանն է ձգտում և բոլորովին չի մտածում Իրանի մասին: Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը ատելի էր բոլորի համար և հենց սկզբից դատապարտված ձախողման: Այժմ, այդ ամենի հետևանքով անգլիացիներն այնտեղ շափաղանց անպոպուլյար են և կորցրել են ամեն մի հեղինակութուն»¹:

Հիրավի, ազգային-ազատագրական շարժման շեշտակի ուժեղացման, սովետական իշխանութիւնի հաղթանակների, Ազրբեյջանում սովետական կարգերի հաստատման հետևանքով անգլիական գաղութարարների վիճակը խիստ վատացավ: Արդեն 1920 թ. մայիսից սկսած հակաանգլիական հրույթները մասսայական դարձան: Հիմնական պահանջն էր իշխանութիւնից հեռացնել Վոսուղ էդ-Դուլեին, շեղյալ հայտարարել Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը: «Թեփոհութունը Պարսկաստանում ինչպես շահի կառավարութիւնից, այնպես և Մեծ Բրիտանիայից վերջին ժամանակներս անընդհատ ուժեղանում է» — գրում էր «Պրավդա»-ն²: Անգլիական իմպերիալիստների առաջին խոշոր պարտութիւնը եղավ իրենց դրածո Վոսուղ էդ-Դուլեի կառավարութիւնի խայտառակ անկումը: Դրանից հետո արդեն անգլիացիների նպատակն էր Իրանում այնպիսի կառավարութիւն ստեղծել, որը շարունակեր նախկին քաղաքականութիւնը, բայց ավելի քողարկված ձևով: Հենց այդ ձգտումն էր արտահայտում «Թայմս»-ը գրելով, թե ժայժմ պետք է ավելի ազգայնական կարիներ, բայց որը ցանկանա պաշտպանել անգլո-պարսկական համաձայնագիրը»³:

¹ „The Times“, 16.VI.1920.

² «Правда», 4.VI.1920, № 119.

³ „The Times“. 28.VI.1920.

Սակայն որքան էլ անզլիական գաղութարարները ցանկանալիս Իրանում ունենալ իրենց լրիվ հլու հնազանդ կառավարություն, դա արդեն անհնարին էր: Երկրում ստեղծված իրադրությունն այնպիսին էր, որ Մուշեր էդ-Պուլի նոր կառավարությունը, հակաանգղիական շարժման ճնշման տակ 1920 թ. հուլիսի 3-ին հայտարարեց, որ դադարեցնում է Անզլո-պարսկական համաձայնագրի հետ կապված գործողությունները, մինչև մեջլիսի գումարումը¹: Նա անզլիական զինվորական միսիայի ղեկավար գեներալ Դիքսոնին առաջարկեց դադարեցնել իր գործունեությունը, մինչև որ մեջլիսը հավանություն չտա Անզլո-պարսկական համաձայնագրին², 1920 թ. հուլիսի 25-ին Մուշեր էդ-Պուլի կառավարությունը հայտարարեց սովետական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար Մոսկվայում իր լիազոր ներկայացուցչի նշանակման մասին:

Անզլիական կառավարության բոլոր շանքերը մեջլիսի միջոցով հաստատելու համաձայնագիրը, խոչընդոտելու սովետա-իրանական զինվածազորական հարաբերությունների հաստատմանը և բարելավմանը, ապարդյուն անցան: Վեյդ շրջանի ամենաանհասկանալին այն համառությունն էր, — գրում է Բալֆուրը, — որ նկատվում էր աստիճիկացիայի հարցում Ֆորեյն Օֆիսի աղմկոտ պահանջների մեջ³: Ենթաձեռնությունն այն ժամանակ արդեն բրիտանական կառավարության ձեռքում չէր, — գրում է Նիքոլսոնը: ...Մեր պրեստիժը նվազում էր: Թուլաստանը կողքին էր, անհաղթահարելի և ապշեցուցիչ բարեկամական: Նա Պարսկաստանին առաջարկեց իր օժանդակությունը, բոլոր կոնցեսիաների դադարեցում և կապիտուլյացիաների վերացում: Այդ առաջարկությունն ավելի հմայիչ էր, քան այն ամենը, ինչ կարող էր առաջադրել Լոնդոնը⁴: Բրիտանական գաղութարարներին պարզ դարձավ, որ Անզլո-պարսկական համաձայնագիրն արդեն ամենած է գործնական նպատակների համար և միայն կասկածանքի և թշնամության հող է ծառայում անզլիացիների դեմ⁵: Դրա համար նրանք որոշեցին հրաժարվել համաձայնագրից, փոխել տակտիկան, այլ միջոցներով պահպանել իրենց դիրքերը Իրանում, խափանել 1921 թ. Սովետա-իրանական պայմանագրի կնքումը: Այդ նպատակով կա-

¹ Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 144:

² „The Times“, 17.VII.1920.

³ Balfour J. Recent Happenings in Persia, London, 1922, p. 132—133.

⁴ Նիքոլսոն, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁵ Բալֆուր, նշվ. աշխ., էջ 233:

տարվեց 1921 թ. փետրվարի 21-ի հեղաշրջումը և իշխանութիւնն դուրս անցած անգլիական թրծված գործակալ Սեիդ Ջիա էդ-Դինն իր դեմագոգիկ ծրագրային դեկլարացիայում հայտարարեց Անգլո-պարսկական համաձայնագրի շեղյալ համարելու մասին: Բայց հակառակ անգլիացիների բոլոր շանքերին, 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում կնքվեց Սովետա-իրանական պայմանագիրը՝ հիմնը ված իրավահավասարութեան լեռնի վրայ սկզբունքների վրա: Դա առաջին պայմանագիրն էր, որ Իրանը կնքում էր մեծ տերութեան հետ, որպէս իրավահավասար երկիր: Չխոսելով Իրանի համար այդ պայմանագրի կնքման հսկայական նշանակութեան մասին, ասենք միայն, որ այն որոշիչ դեր կատարեց Իրանում անգլիական իմպերիալիստների բացահայտ զամբոզական քաղաքականութեան ձախողման գործում:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարող շրջանները ստիպված էին խոստովանել, որ իրենց քաղաքականութեանը խոշոր պարտութիւն է կրել: Խոսելով Իրանում անգլիական երեսնամյա քաղաքականութեան և այդ երկրում իր կատարած անձնական «աշխատանքի» մասին, լորդ Քերզոնը 1921 թ. հուլիսի 20-ին լորդերի պալատում արտասանած ճառում օղբում էր, որ «...այդ աշխատանքը և զոհարելութիւնները նշանակալից չափով իզուր անցան: Ենս կուզեի,— ասաց նա,— ավելի վարդազույն հաշվետվութեան տալ Պարսկաստանի մասին կամ ավելի օպտիմիստական գնահատական՝ իրադրութեանը, քանի ես ի վիճակի եմ տալու Պարսկաստանի մասին իմ բոլոր ճառերից, որոնք ես երբևիցե արտատանել եմ, իսկ դրանց թիւը մեծ է, այս ճառն արտասանում եմ ամենայն տխրութեամբ»¹: «Թայմս»-ը Իրանում անգլիական քաղաքականութեանը նվիրած՝ «Անգլիան Իրանում» խմբագրական հոդվածում լորդ Քերզոնի ճառի իմպոտը գնահատեց որպէս «Իրանում ամբողջ կայսերական քաղաքականութեան պարտութեան ընդունում»²:

Այսպիսով, Իրանի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական հակաիմպերիալիստական պայքարը հանուն ազգային անկախութեան, միջազգային ասպարեզում Սովետական Ռուսաստանի հեղինակութեան և նշանակութեան աճը, սովետական իշխանութեան հաստատումը Անդրկովկասում, ռեյուցիոն շարժումների ուժեղացումը Մերձավոր և Միջին արևելքի մյուս երկրներում (Աֆղանստան, Թուրքիա, Արարական երկրներ, ինչպէս նաև Հնդկաստան)

¹ Ռոսալգէյ, ելզ. աշխ., էջ 233:

² The Times, 27 July, 1921.

և, վերջապես, Սովետա-իրանական պայմանագրի կնքումը պարտության մատնեցին Իրանում բացահայտ գաղութային տիրապետություն հաստատելու բրիտանական իմպերիալիստների պլանները: Անգլիական կառավարությունը ստիպված էր շեղյալ հայտարարել 1919 թ. Անգլո-պարսկական համաձայնագիրը, բրիտանական զորքերը դուրս բերել Իրանից: Հետագայում Անգլիան փոխեց իր իմպերիալիստական քաղաքականության մեթոդները, իրանական սեակցիոն կառավարող շրջանների թուլլավումբյամբ պահպանեց տնտեսական և քաղաքական ուժեղ դիրքեր Իրանում, հսկայական վնաս հասցնելով իրանական ժողովրդի ազգային շահերին, նրա առաջադիմության գործին:

ДЖ. С. КИРАКОСЯН

ИЗ ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОЙ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В ИРАНЕ (1918—1921)

Резюме

Используя в основном источники и исследования на английском языке, автор показывает, что английская интервенция в Иране (1918—1921) явилась грубым нарушением национальной независимости иранского народа и его государственного суверенитета, попыткой превратить Иран в британскую колонию. Социалистическая революция в России и последовавший затем отказ молодой Советской республики от прежней политики царизма, от всякого вмешательства во внутренние дела Ирана и вывод русских войск были восприняты английскими колонизаторами как удобный момент для установления своего полного господства над Ираном. Британский империализм использовал Иран как военно-стратегический плацдарм для организации антисоветской вооруженной интервенции и враждебных действий против советских республик. Военно-полицейский режим, установленный английскими оккупантами и правительством Восуг-Эд-Доуле, был направлен на подавление антианглийского, национально-освободительного движения в стране. Опираясь на свои позиции в Иране и поддержку иранских реакционных кругов, английские

колонизаторы навязали Ирану кабальные условия Англо-персидского соглашения 1919 г. Подписанием этого соглашения Англия намеревалась придать юридическую форму своему бесконтрольному политическому, военному и экономическому господству над Ираном. Только молодое Советское государство протянуло руку дружбы и бескорыстной помощи народам Ирана. Ярким проявлением этой политики явился советско-иранский договор 1921 г., основанный на принципах уважения суверенитета и национальной независимости Ирана.

Национально-освободительная борьба народов Ирана, а также других народов стран Ближнего и Среднего Востока, рост авторитета Советской России, заключение советско-иранского равноправного договора привели к провалу империалистических планов Англии, рассчитанных на закабаление Ирана.

Е. ЛУДШУВЕИТ

КОНФЕРЕНЦИЯ ЛЕВЫХ ТУРЕЦКИХ СОЦИАЛИСТОВ В МОСКВЕ ЛЕТОМ 1918 ГОДА

Накануне Великой Октябрьской социалистической революции в России находилось более 100 тысяч турок—подданных Османской империи. Часть из них, во всяком случае не менее 50—60 тысяч человек, с давних пор проживала в России как домицилированные иностранцы, в большинстве своем по Черноморскому побережью, от устья Дуная до границы с Турцией в Закавказье. Наибольшая часть турок проживала в нынешних Азербайджанской ССР, Аджарской АССР, Абхазской АССР и Крымской области.

Турки, проживавшие на юге России, занимались табаководством, садоводством или огородничеством. Среди них были и держатели кофеен, шашлычных и кустарного типа хлебопекарен, а также мелкие торговцы и небольшое количество представителей турецкой интеллигенции—учителей, писателей и врачей, проживавших главным образом в Казанской, Уфимской и Бакинской губерниях. Это были образованные люди, обычно далеко стоявшие от политики; но среди них были и прогрессивно настроенные лица, подвергавшиеся в свое время в Турции гонениям со стороны властей и эмигрировавшие в связи с этим в Россию, рассчитывая обрести здесь более спокойное существование. После вступления Турции в войну с Россией они были интернированы.

После начала войны с Турцией в конце 1914 г., в России стало появляться большое количество военнопленных турец-

ких солдат и офицеров. По данным русского Генерального штаба, к 1 сентября (ст. ст.) 1917 г. их насчитывалось 63 363 человека¹.

Основную массу военнопленных составляли крестьяне, ремесленники, рабочие, в основном неграмотные, забитые, отсталые люди, нередко зараженные ядом мусульманского религиозного фанатизма и турецкого шовинизма. Большинство военнопленных содержалось в лагерях на Урале и Сибири, вместе с пленными германцами, австрийцами и венграми. Особенно много турецких военнопленных было в лагерях в районе Семипалатинска².

В лагерях пленные турки, составлявшие обычно самую небольшую по численности национальную группу, держались в стороне от других военнопленных. Положение их было особенно тяжелым. Они не получали почти никакой помощи из Турции или от международных организаций Красного Креста. Не имели они также организаций взаимопомощи, какие, например, были среди германских и других военнопленных, и в общем они терпели жестокие лишения.

В несколько лучшем положении находились турецкие военнопленные, занятые либо на сельскохозяйственных работах, либо на заводах, фабриках и железных дорогах, тоже преимущественно в Сибири и на Урале³. Иногда турецкие военнопленные использовались на сравнительно легких работах в городском хозяйстве, в местностях с хорошими климатическими условиями. Так, в 1916 г. около 1 тысячи военноплен-

¹ См. «Россия в мировой войне 1914—1918 гг. в цифрах». М., 1925, стр. 41; по другим данным—50 тыс. солдат и 950 офицеров. (См. Elsa Brandström. Unter Kriegsgefangenen in Rußland und Sibirien 1914—1920. Berlin, 1922, S. 16).

² В Семипалатинске существовала фирма Мусабаева, которая занималась оптовой торговлей с Синьзяном и часто отправляла в Чугучак и Урумчи огромные караваны; с ними, как сообщил мне Э. Н. Наджип, некоторым турецким военнопленным, под видом погонщиков верблюдов, удавалось бежать из плена в Китай.

³ Назначение военнопленных на работу производилось сперва через соответствующий отдел Главного управления Генерального штаба; с октября 1916 г., когда в России стал остро ощущаться недостаток в рабочей силе, при названном управлении была образована междуведомственная комиссия по распределению на работы военнопленных.

ных турок находились в Сухуме, где они использовались для таких легких работ, как очистка улиц и площадей¹.

Бывали случаи, когда турецких военнопленных брали к себе «на работу» из сострадания зажиточные татары, киргизы или казахи, занимавшиеся сельским хозяйством. У таких хозяев, которые проявляли к ним симпатию, как к своего рода сородичам и единоверцам, пленные часто находились на положении гостей, оправляясь от тягот лагерной жизни, но такие случаи были сравнительно редкими.

Постепенно среди турецких пленных, благодаря общению с русскими революционными рабочими и крестьянами, а также татарами, башкирами, казахами, киргизами, узбеками и туркменами, стало усиливаться классовое самосознание. В дальнейшем, под влиянием всей обстановки в России, переживавшей канун революции, среди них пробуждались революционные настроения. Особенно усилились эти настроения после Февральской революции под влиянием большевиков, знакомивших турецких пленных с задачами революционной борьбы. Большевистская литература пользовалась среди них большим спросом². Многие из турецких пленных уже тогда приобщались к революционной борьбе и активно участвовали в ней. «Турецкие рабочие и крестьяне,— говорил Мустафа Субхи (Мевлевизаде) на Объединенном съезде турецких коммунистических организаций в Баку в сентябре 1920 г.,— обреченные играть, начиная с 15 июля, трагическую роль на театре военных действий, извлекают большую пользу из этого общения (имеется в виду общение с русским пролетариатом— Е. Л.) и вступают на путь классовой борьбы вместе с русскими товарищами-рабочими.

Принимая участие в забастовочном движении за повышение заработной платы и сокращение рабочего дня, они завоевывают доверие и симпатии своих товарищей»³.

¹ См. Рукописный отдел Абхазского научно-исследовательского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Грузинской ССР. Материалы по истории Абхазии. 1916 г., ф. 1, д. 57, стр. 30.

² 28—29 Kânunu sani 1921 Karadeniz kıyılarında parçalanan Mustafa Suphi ve yoldaşlarının ikinci yıl dönümleri. Moskova, 1923, s. 53 (на арабском алфавите).

³ Там же. Под революцией 15 июля имелась в виду июльская демонстрация 1917 г.

После Великой Октябрьской социалистической революции, по распоряжению Советского правительства, как известно, была снята стража и открыты ворота лагерей для пленных неприятельских государств, в том числе и турецких. Все пленные, находившиеся в Советской России, были объявлены как бы свободными согражданами; отменены были также ограничения для интернированных.

Революционно настроенные турки из числа пленных и интернированных, став свободными и видя успешное завершение многолетней борьбы трудящихся России против своих эксплуататоров, все больше задумывались над возможностью борьбы с господствующими классами у себя на родине.

Как известно, среди бывших пленных солдат центральных держав, находившихся в Советской России, в то время возникло так называемое движение интернационалистов — сторонников идей Октябрьской революции и Советской власти. Интернационалисты ставили себе задачу оказания помощи РКП(б) и рабоче-крестьянскому правительству России, переживавшей тогда исключительно тяжелое время, в деле советского строительства и борьбы с контрреволюцией. Только после этого, приняв посильное участие в укреплении очага мировой революции, интернационалисты считали возможным вернуться к себе на родину, чтобы и там, по примеру России, осуществить социалистическую революцию. Бесспорно, что огромное большинство интернационалистов составляли искренние и преданные сторонники революции молодой советской республики. Однако были среди них и такие, которые примкнули к движению, как тогда говорили, из «шкурных» соображений. Продовольственное положение в Советской России было исключительно тяжелым, поэтому пленные, как и все население страны, испытывали острую нужду во всем самом необходимом, а принадлежность к интернационалистам давала возможность получать паек и пользоваться некоторыми другими привилегиями.

В январе 1918 г. пленные-интернационалисты созвали в Самаре свой первый съезд¹, на котором было принято решение

¹ См. Elsa Brandström, *Unter Kriegsgefangenen...*, s. 193.

обратиться к правительству РСФСР с просьбой допустить формирование вооруженных отрядов интернационалистов с целью оказания помощи Советской власти.

По сравнению с германцами, австрийцами и венграми, турецкие солдаты в подавляющей своей массе были крайне отсталыми¹. Они труднее понимали смысл событий, происходивших в России. Но постепенно и в их среде стали появляться сторонники интернационалистов, среди которых в это время видную роль стал играть Мустафа Субхи Мевлевизаде². Бывший преподаватель политической экономии Стамбульского университета и редактор журнала «Ифхам» («Разъяснение», «Вразумление»), активный участник одной из оппозиционных группировок³, он, как непримиримый противник партии «Единение и прогресс», в то время господствовавшей в Турции, в 1913 г. в административном порядке был сослан в Синоп, откуда ему в конце мая (ст. ст.) 1914 г. удалось бежать в Россию. После начала войны с Турцией Мустафа Субхи был интернирован и находился сперва в Батуме, затем — в Калуге и Уральске.

В чем конкретно на первых порах заключалась революционная деятельность Мустафы Субхи, выяснить не удалось. Однако надо думать, что уже в ту пору у него складывалось правильное понимание событий, происходивших в России, и пробуждается стремление к революционной классовой борьбе. Постепенно Мустафа Субхи, в прошлом буржуазный демократ, под влиянием русской революции становился подлинным пролетарским борцом.

Будучи человеком энергичным, незаурядным оратором и организатором, Мустафа Субхи, перебравшись в Москву, сплотил вокруг себя небольшую группу турецких интернационалистов. Опираясь на эту группу, он связался с бывшими турецкими пленными и интернированными в Крыму, Поволжье

¹ Около 90% турецких пленных были неграмотными.

² Родился в 1881 г. в Гиресуне (Турция).

³ „Millî mesrutiyetîperver cemiyeti“ („Национальное конституционное общество“). Ряд сведений о Мустафе Субхи Мевлевизаде сообщил мне один из бывших его слушателей в Стамбульском университете — А. Х. Сафрастян, сотрудник Сектора востоковедения АН АрмССР.

и Туркестане, вербуя среди них лиц, стоявших на платформе социалистической революции. Деятельность Мустафы Субхи была успешной—вскоре он стал насчитывать значительное число сторонников, которых постепенно вовлекал в революционное движение¹. Как известно, в составе Советского правительства в то время существовал Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР, при котором наряду с другими национальными комиссариатами в январе 1918 г. был образован Комиссариат по делам мусульман внутренней России², организовавший на местах свои филиалы и издававший ряд газет на татарском языке³. Газеты эти читались бывшими турецкими пленными, что имело немаловажное значение для воспитания их в революционном духе.

С этого времени Мустафа Субхи и его товарищи начали поддерживать тесную связь с Комиссариатом по делам мусульман внутренней России. Здесь он близко сошелся с известными татарскими революционерами Мулла-Нур Вахитовым и Алимджаном Ибрагимовым. Сам Мустафа Субхи в это время называл себя государственным социалистом, сторонником точки зрения Лассалья, заявляя, что Турция требует лишь реформ в рамках буржуазного парламентаризма.

Вскоре при Комиссариате по делам мусульман внутренней России образовалась первая организация турецких революционеров — Турецкий социалистический комитет во главе с Мустафой Субхи. В это время Мустафа Субхи сотрудничал также в татарской газете «Чолпан»⁴.

Ведя революционную пропаганду среди бывших турецких пленных и интернированных, Мустафа Субхи и его сторонники вместе с тем помогали молодой Советской власти разобла-

¹ См. Willy Kord-Ruwisch. Berlin. Die Arbeiterpresse in der Türkei. „Zeitungswissenschaft“. Jg. 1, № 3, Berlin, 1926, s. 54.

² Комиссариат по делам мусульман внутренней России при НКН РСФСР в то время для отличия его от местных органов называли Центральным комиссариатом по делам мусульман внутренней России.

³ См. М. Рамеев, Альбом татарской периодической печати 1905—1925 г. Казань, 1926 (арабским шрифтом на казанско-татарском языке).

⁴ См. М. Рамеев, Альбом татарской периодической печати..., стр. 100; газета «Чолпан», издававшаяся сперва в Петрограде, а затем в Москве, была органом левых татарских и башкирских социалистов.

чать происки татарских и башкирских буржуазных националистов, являвшихся по существу агентурой турецких милитаристов во внутренних областях Советской России.

С апреля 1918 г. Мустафа Субхи и его группа при Комисариате по делам мусульман внутренней России стали издавать на турецком языке газету «Ени дюнья» («Новый мир»)¹. Газета выходила нерегулярно, примерно один раз в месяц. Формат и тираж был небольшой, стоимость отдельного номера составляла, как и всех других газет, 30 копеек.

В вопросе об общем направлении газеты «Ени дюнья» среди турецких революционеров имели место разногласия. Мустафа Субхи считал, что в центре внимания должно стоять разоблачение турецкого правительства, что газета должна иметь больше информационный характер. Остальные же находили, что упор должен быть сделан на пропаганду социалистических идей. Под влиянием последних Мустафа Субхи вынужден был изменить свою позицию².

Первый номер газеты «Ени дюнья» вышел после начала интервенции турецких милитаристов на Кавказе, которая верхушкой партии «Единение и прогресс», господствовавшей в Турции, аргументировалась, как известно, необходимостью «освобождения» мусульманских народов от большевиков.

Разоблачая вымыслы, что турецкая армия, перейдя Кавказские горы и открыв себе путь через Каспийское море к Туркестану, якобы преследует тем самым цель защиты мусульманского мира, «Ени дюнья» доказывала, что авантюры турецких милитаристов на Кавказе несут трудящимся Турции лишь новые лишения и бедствия.

В противовес пантуркистам и панисламистам «Ени дюнья», пропагандируя идею международной солидарности трудящихся безотносительно к их национальной или религиозной принадлежности, заявляла, что не только мусульманские народы, но и «угнетенные рабочие и бедняки — крестьяне всего мира» являются подлинными друзьями турецкого народа.

¹ Подзаголовок газеты гласит: *Moskovada merkez moselman sotsialistler Komitezinin türkçe naşir efkârî.*

² См. З. И. Токарева, «Образование Коммунистической партии Турции и ее роль в борьбе турецкого народа за независимость». Кандидатская диссертация. М., 1955, стр. 117. (Рукопись).

Разоблачение истинных замыслов пантуркистов и панисламистов в связи с турецкой интервенцией на Кавказе являлось и в дальнейшем одной из главных задач, которые ставила себе газета. Как впоследствии указывал на конференции левых турецких социалистов в Москве в июле 1918 г. Мустафа Субхи, «Ени дюнья» не переставала писать, что «захватническая политика, опорой которой является германское оружие, толкает страну и несчастный народ ее к опасной пропасти и что освобождение зависит от вступления европейского пролетариата, подобно пролетариату России, на путь социальной революции»¹. Вместе с тем, газета писала о тяжелом положении турецкого народа, об угнетении его правительством пашей, ведущих страну к гибели. «Совсем издалека, из Москвы, показывая к какой опасности приближается Турция, описывая весь ужас ее положения, ее крайнюю нищету, газета стремилась заставить понять тот факт, что у Турции нет иного средства спасения, кроме присоединения к социалистическому революционному движению»².

Большое место «Ени дюнья» уделяла пропаганде научного социализма, разъяснению значения Великой Октябрьской социалистической революции и разоблачению захватнической политики империалистов в отношении Советской России. Наконец в газете постоянно публиковались отклики на сообщения дня. Правда, этот разговор не отличался богатством содержания из-за недостаточности источников информации, но, тем не менее, он помогал своим читателям разобраться в существовавшей тогда сложной международной обстановке.

Газета «Ени дюнья» распространялась среди бывших турецких пленнх, находившихся в России. Только эпизодически и притом небольшое количество экземпляров могло проникать в Турцию, поскольку с ней в то время постоянной и надежной связи не было. Все же и это имело важное значение. Как указывал Мустафа Субхи, «ясный, громкий, понятный и доступный турецкой молодежи и угнетенным турецким крестьянам и солдатам голос газеты «Ени дюнья» разбудит самые неподвижные темные окраины Малой Азии»³.

¹ 28—29 Kânlunu sani, стр. 54.

² Там же, стр. 41—42.

³ З. И. Токарева, стр. 43.

Распространение газеты «Ени дюнья», ставшей массовым агитатором и пропагандистом особенно среди турок, находившихся на территории Советской России, имело важное значение для подготовки и воспитания турецких интернационалистов — преданных делу революции активистов турецкого рабочего движения. Как указывал в этой связи Мустафа Субхи, «этот период дал нам самых лучших и самых преданных нашей цели товарищей»¹. Тем самым «Ени дюнья» сыграла крупную роль как организационный центр, объединивший на базе научного социализма революционно настроенных турецких трудящихся из числа бывших пленных и интернированных, находившихся в Советской России. Разумеется, Мустафа Субхи и его единомышленники не ограничивались в своей деятельности только изданием газеты «Ени дюнья». Повседневно они вели большую устную пропагандистскую и агитационную работу среди турецких граждан.

Тем временем движение среди интернационалистов — пленных из Германии и Австро-Венгрии — вступило в новый этап развития. В конце марта — начале апреля 1918 г. возникшие у них коммунистические ячейки объединились в иностранные секции при ЦК РКП(б).

Вскоре после этого, с 13 по 20 апреля 1918 г., в Москве состоялся первый съезд революционных организаций военнопленных, проходивший под руководством ЦК РКП(б). Съезд в Москве был многолюдным — на нем присутствовало более 400 делегатов, представлявших более 500 тыс. интернационалистов, в том числе находившихся в Омске, Томске, Иркутске, Красноярске, Хабаровске и других городах Сибири². На съезде выступили представители военнопленных из Германии и Австро-Венгрии, заявившие, что задачей революционно настроенных пленных является либо немедленное возвращение на родину и ведение там революционной работы³, либо активная помощь Советской России в деле обороны ее от посягательств со стороны врагов революции.

¹ Там же, стр. 54.

² Одновременно состоялся аналогичный съезд в Иркутске.

³ К этому времени, 3 (17) марта 1918 г., был подписан мирный договор между РСФСР и державами Четверного союза в Брест-Литовске, а вскоре, по постановлению Совета Народных Комиссаров РСФСР, опубликован-

После съезда, в мае 1918 г., иностранные секции при ЦК РКП(б) объединились в Федерацию иностранных секций при ЦК РКП(б); председателем федерации был (до своего отъезда в Венгрию) Бела Кун; на местах были образованы отделения федерации. Федерация немедленно после своего образования, в связи с белочешским мятежом, приступила к формированию отрядов красноармейцев-интернационалистов¹. Почти одновременно, в конце мая² 1918 г., по приказу Революционного Военного Совета Республики № 276 при Комиссариате по делам мусульман была создана Центральная мусульманская военная коллегия, председателем которой стал Мулла-Нур Вахитов.

Турецкие революционеры не создали в то время своей, турецкой иностранной секции; по-видимому, для этого не было надлежащих условий,—очевидно движение среди турок-интернационалистов было значительно слабее, чем среди интернационалистов из Германии и Австро-Венгрии. Представители турецких пленных не участвовали также, судя по отчетам, опубликованным в свое время в «Известиях» и «Правде», в первом съезде революционных организаций военнопленных в Москве. Наконец, не были созданы отряды турецких красноармейцев-интернационалистов. Тем не менее, факт образования при ЦК РКП(б) иностранных секций, созыв первого съезда революционных военнопленных в Москве, образование Федерации иностранных секций при ЦК РКП(б) и формирование ею, а также Центральной мусульманской военной коллегией отрядов в помощь молодой Красной Армии,—все это имело важное значение для турецких революционеров, которым тем самым показывались пути организации турецких военнопленных и интернированных, воспитания их в духе революционной классовой борьбы и международной солидарности трудящихся.

Когда летом 1918 г. создалось исключительно тяжелое

нуму 14 (27) апреля 1918 г. в «Известиях ВЦИК», № 84, учреждена была Центральная коллегия по делам пленных и беженцев — Центропленбеж. (См. также «Сборник узаконений», № 34, М., 4.V-1918, стр. 451).

¹ См. Г. Рейхберг и Р. Ольша, *Международный пролетариат в борьбе против интервенции в СССР 1918—1922 гг.*, М., 1941, стр. 16—17.

² Или в начале июня.

положение в Поволжье и на Урале, В. И. Ленин 28 июня 1918 г. обратился с воззванием ко всем трудящимся мусульманам, призывая их встать вместе с русскими рабочими и крестьянами на защиту Советской власти. В дальнейшем, 16 июля 1918 г., В. И. Ленин, как председатель Совета Народных Комиссаров, обратился еще с одним воззванием «Ко всем трудящимся мусульманам»¹, в котором призывал их идти в ряды «мусульманской социалистической армии», после чего началось формирование частей из мусульман. Очевидно в это же время началось формирование частей из бывших турецких военнопленных. Во всяком случае, когда Уфе угрожали белогвардейцы, а в самой Уфимской губернии происходили кулацкие восстания, наряду с только что созданными регулярными частями Красной Армии, мусульманскими отрядами и боевыми дружинами рабочих и крестьян, 16 июля 1918 г., из бывших турецких военнопленных и интернированных сформировался специальный «Турецкий отряд» Красной Армии для борьбы с белочешскими мятежниками и другими контрреволюционными бандами.

Начальник этого отряда обратился с воззванием «К военнопленным и вольным туркам», находившимся на территории Уфимской губернии, в котором писал:

«Пора нам проснуться, пора перестать играть роль равнодушного обывателя в то время, когда во всем мире пылает революция, когда на нашей родине происходит переворот, а Константинополю угрожает империализм.

Вы, храбро сражавшиеся за свою родину десять лет подряд, сумеете доказать свою геройскую самоотверженность и сейчас, защищая власть пролетариев...

Мы, турки, всеми своими силами должны поддержать власть Советов в России. Мы должны до последней капли крови биться за торжество пролетариата. Если мы, турки, немедленно не встанем под ружье в защиту мировой социалистической революции, то история и будущее поколение проклянет нас. И золотыми буквами напишутся имена тех народов, которые создадут диктатуру пролетариата.

Товарищи турки! Нас веками угнетали царьки и их прислужники. Теперь настал момент, когда мы должны вырваться

¹ См. ЦГАОР СССР, М., ф. 418, д. 184, л. 1.

из цепких когтей империализма и присоединиться к союзу рабочих всех стран, создавая Третий Интернационал. Вот какими лозунгами и стремлениями руководствуемся мы, формируя в городе Уфе турецкий отряд.

Поэтому именем Великой Октябрьской социалистической революции призываю вас, товарищи турки, волею злой судьбы оторванные от родины, все, как один, встаньте под ружье, все записывайтесь в турецкий отряд Красной Армии¹.

О боевых делах этого отряда данных нет. Все же известно, что какой-то отряд из турецких добровольцев сражался в это время на Восточном фронте против белочехов².

Поскольку в то время еще не было организации, которая объединяла и направляла бы деятельность коммунистических ячеек из турецких пленных и интернированных, большую актуальность приобретал вопрос о создании организации, объединяющей турецкие коммунистические ячейки.

С этой целью находившиеся в Москве турецкие революционеры решили созвать в конце июля 1918 г. конференцию революционно настроенных бывших турецких пленных. В период подготовки к созыву конференции Мустафа Субхи проявил большую активность. Впоследствии его противники среди турецких интернационалистов укоряли его в том, что, когда он в июне 1918 г. был в Казани на съезде мусульманских социалистических комитетов, связался с несколькими бывшими турецкими офицерами, якобы не имевшими понятия о социализме, которых пригласил на предстоящую конференцию, и они явились туда будто бы с незаконно полученными мандатами. В настоящее время не представляется возможным уточнить все это. Во всяком случае речь могла идти лишь о младших офицерах. Весьма вероятно, что они мало разбирались в том, что такое социализм. Впрочем, тогда из всей массы интернационалистов мало кто хорошо ориентировался в социа-

¹ Г. Гужвенко, Башкирия в борьбе за Октябрь. Краткий исторический очерк. Уфа, 1941, стр. 57; но в № 23 газеты «Вперед», по которому автор воспроизводит документ, текста его нет; очевидно, автором допущена неточность. Исправить ее не удалось, так как в Москве имеются только разрозненные номера этой газеты, в которых документ не обнаружен.

² См. ЦПА ИМЛ. М., ф. 17, оп. 2, д. 1, л. 310; цит. по: А. Н. Хейфец. Великий Октябрь и угнетенные народы Востока. М., 1959, стр. 89.

листическом учении, в марксизме, так как большинство втянутых в революционное движение не имело никакой теоретической подготовки и лишь инстинктивно тяготело к революции, чувствуя за ней историческую правоту. Так это могло быть и с теми офицерами, которых привлек Мустафа Субхи. По всей вероятности, это были выходцы из разночинцев, так как в Турции не было сословных преград для получения офицерского чина. Вполне возможно, что, отражая интересы демократических слоев турецкого народа, они, честно и искренне сочувствуя русской революции, могли стать активными участниками турецкого революционного движения. Что касается их мандатов, то вряд ли и остальные делегаты прошли в должном порядке процедуру выдвижения на конференцию. Ведь по условиям, которые тогда существовали, это было если не невозможно, то вряд ли осуществимо.

Конференция открылась в Москве 23 июля 1918 г. в помещении Комиссариата по делам мусульман Внутренней России при НКН РСФСР¹. Присутствовало свыше 20 делегатов² из Центральной России, Поволжья, Урала, Кавказа и Средней Азии, состоявших из крестьян, рабочих и интеллигентов. Кроме делегатов, часть которых имела право совещательного голоса, на конференции присутствовали гости—представители различных революционных организаций народов Востока. Председательствовал на конференции Мустафа Субхи, открывший ее большой вступительной речью. Охарактеризовав положение трудящихся в Турции, Мустафа Субхи подчеркнул, что на конференции присутствуют не только представители интеллигенции, как это имело раньше место в подобных случаях в турецких революционных организациях, но и солдаты, крестьяне, рабочие, представители самых угнетенных классов Турции. Задача турецких революционеров заключается в том, чтобы «разрушить власть капитала и освободить народ»³.

¹ В доме б. Солодовникова, в настоящее время—д. 1/9 по Кремлевской набережной.

² См. А. Ф. Хонелия, Начальный период образования Коммунистической партии Турции (1919—1921). М., 1954, стр. 60. Кандидатская диссертация, рукопись. По другим данным—около 30 делегатов (см. З. И. Токарева. Образование Коммунистической партии Турции..., стр. 120).

³ 28—29 Kânunu sanî 1921..., s. 31.

Отказываясь от своей прежней концепции, Мустафа Субхи заявил, что «надежда победить буржуазию посредством парламентаризма — утопия, уже отвергнутая историей», в силу чего он призвал собравшихся «к революционной борьбе за идеалы социализма»¹.

По вопросу о целях конференции Мустафа Субхи в своем выступлении сказал, что «конференция социалистов-турок, представителей рабочих и солдат турецкой национальности, разбросанных по всем городам Советской республики, должна явиться началом крепкой турецкой левосоциалистической организации в России. Молодая организация, достаточно окрепнув, поведет согласованную работу с Российской Коммунистической партией и немедленно вступит в сношение с пролетариатом Турции, организовав в его среде широкую агитацию, направленную к свержению буржуазии и капитализма, которые более чем где бы то ни было тиранически угнетают народ Турции»². Таким образом, основной задачей турецкой левосоциалистической организации в Советской России должно было стать развертывание широкой агитационной работы в самой Турции, среди ее трудящихся, с целью совершения революции. Бесспорно, что Мустафа Субхи жил духом времени — он думал и говорил так, как думало подавляющее большинство участников социалистической революции в России. В этом сказывалась известная идеологическая незрелость, неизбежная тогда, на заре движения. Теперь это бы называлось левацкими тенденциями и механическим перенесением российского примера и опыта на действительность куда более отсталой Турции, стоявшей перед буржуазно-демократической, но не социалистической революцией.

После речи Мустафы Субхи с приветствиями выступили представители революционных организаций народов Востока, отметившие, что с образованием новой турецкой революционной организации международный пролетариат умножает ряды борцов за социализм. В своем ответе на приветствия Мустафа Субхи подчеркнул, что конференция будет иметь важное международное значение, так как в ней впервые «бедные классы

¹ «Известия», № 156 (420), М., 25.1918.

² «Правда», № 153, М., 24.7 1918.

Турции выразят свои настоящие чувства и свои настоящие требования»¹. Затем конференция перешла к избранию мандатной комиссии и утверждению повестки дня.

На второй день работы конференции, 24 июля, были заслушаны доклады агитаторов об их деятельности среди бывших турецких военнопленных. Докладчики указывали, что «агитация за идеалы революционного социализма встречается везде на местах живой отклик и вызывает энтузиазм»². По этим докладам были намечены меры, «могущие способствовать росту социалистического самосознания мусульманских бедных классов»³.

Далее конференция заслушала доклад Джевдета «О влиянии европейской войны на Турцию». Докладчик указал, что война привела к расстройству хозяйственной жизни Турции, росту продовольственного кризиса и общему ухудшению положения трудящихся классов. Вместе с тем война вызвала огромные страдания бедняков, сотни тысяч которых погибли на полях сражений, от болезней и всяческих лишений⁴.

В докладе о политическом положении Турции, с которым выступил Назми, указывалось на усиление гегемонии Германии на Ближнем Востоке, на то, что последняя играет решающую роль во внутренней и внешней политике турецкого правительства. «Спасение турецкого пролетариата, которому одинаково чужды интересы как германского, так и англо-французского капитала,— заявил докладчик,— лишь в организации своих сил и в восприятии и осуществлении идей Российской социалистической революцией»⁵. Как видим, в этом основном вопросе Назми придерживался той же точки зрения, что и Мустафа Субхи.

В следующем докладе — «Об отношении разных национальностей к Турции», сделанном Хусми⁶, был рассмотрен чрезвычайно важный и актуальный вопрос о политике по отношению к национальным меньшинствам в Турции. Доклад-

¹ «Известия», № 156 (420), М., 25.7.1918.

² Там же.

³ Там же.

⁴ См. там же.

⁵ «Известия», № 156 (420), М., 25.7.1918.

⁶ Очевидно—Хюсю.

чик заявил, что единственно верная позиция по национальному вопросу — платформа, провозглашенная третьим Всероссийским съездом Советов, согласно которой «для всякого народа предоставлено право на полное самоопределение»¹.

Последним из докладов, заслушанных на конференции, был доклад Этхели² «Об отношении турецких социалистов к Всероссийской советской власти». Докладчик, отметив огромное значение Великой Октябрьской социалистической революции и существования Советской страны для роста международного социалистического движения, указал на необходимость оказывать реальную помощь Советской власти в ее борьбе с врагами, после чего было вынесено предложение о формировании революционного отряда «из турецких социалистов в помощь Российской социалистической армии»³.

Заслушав доклады, конференция приняла решение послать приветствие Всероссийскому Центральному Исполнительному Комитету, которое гласило: «Конференция делегатов социалистических организаций военнопленных и рабочих турок, открывшаяся 23 июля в помещении Центрального мусульманского комиссариата⁴, шлет свой восторженный привет неутомимым борцам первого пролетарского парламента и, в глубоком убеждении в конечную победу революции, ставит себе задачей организацию молодых сил мусульманского пролетариата для жестокой и непримиримой классовой борьбы до конца, с оружием в руках, для борьбы с международной буржуазией во имя жизни и торжества социалистического интернационала»⁵. Аналогичные приветствия были посланы Совету Народных Комиссаров РСФСР, Центральному Комитету Российской Коммунистической партии и Всероссийскому Центральному мусульманскому социалистическому комитету.

На заседании, состоявшемся 25 июля, в последний день работы конференции, обсуждался проект программы турецких социалистов.

¹ Там же.

² Очевидно—Этхема (Эдхема).

³ Там же.

⁴ Правильное название—Комиссариат по делам мусульман внутренней России при Народном Комиссариате Национальностей РСФСР.

⁵ Там же.

С докладом по этому вопросу выступил Мустафа Субхи, который, изложив, как он указал, принципы научного социализма, отметил, что «задачей истинных социалистов является борьба не на словах, а на деле с капиталистическими условиями во имя существования в жизни общества более справедливых порядков»¹. В этой связи, как указывал Мустафа Субхи, «все богатства, самые орудия производства, все, что составляет капитал, должны быть изъяты из частных рук и переданы в руки общества»². При этом Мустафа Субхи особенно подчеркнул необходимость решительной борьбы за осуществление этой цели. В этой постановке вопроса, вытекавшей из примера России, опять-таки оказывалось недостаточное понимание Мустафой Субхи различия между российскими и турецкими условиями, где немедленная социализация не могла быть осуществлена. «Социализм для тех,— указывал Мустафа Субхи в заключение,— кто смотрит на него не как на отвлеченную теорию, а как на реальную государственную систему, сможет быть осуществлен только непосредственной борьбой за его принципы»³.

Конференция приняла решение отложить окончательную выработку программы «до следующего съезда», созыв которого намечался через три месяца с более широким представительством, поскольку на съезд предполагалось пригласить также «социалистов из самой Турции, равно как и из стран Европы»⁴.

Для руководства работой турецких социалистов решено было учредить особый орган — «Центральный комитет турецких социалистов-коммунистов»⁵, или «Центральный комитет турецкой коммунистической организации»⁶.

¹ «Известия», № 157 (421), М., 26.7.1918.

² Там же.

³ Там же.

⁴ См. «Известия», № 157 (421), М., 26.7.1918; под социалистами из Европы, по-видимому, имелись в виду прежде всего деятели братских революционных организаций стран Балканского полуострова, с которыми существовали давнишние связи.

⁵ Там же.

⁶ Впоследствии этот орган обычно назывался «Центральное бюро турецких коммунистических организаций», стр. 28—29. Kanunusani... s. 54.

Такое название вполне соответствовало сущности и задачам вновь созданной организации, причем то, что она называлась «коммунистической», имело важное значение, поскольку это явно отличало ее от других турецких политических организаций, злоупотреблявших для приманки масс названием «социалистической» партии, «имея к социализму, по существу, очень отдаленное отношение»¹.

После решения конференции о создании Центрального комитета, как руководящего органа турецкой коммунистической организации, были произведены соответствующие выборы. В состав ЦК вошел ряд делегатов во главе с Мустафой Субхи Мевлевизаде. Одновременно был создан другой орган специально для руководства агитационно-пропагандистской работой — «Комитет агитации и пропаганды».

Конференция имела важное значение для коммунистического движения Турции. Прежде всего она подвела итог деятельности, преимущественно агитационно-пропагандистской², отдельных групп турецких интернационалистов, стоявших на платформе Советской власти и возникших более или менее стихийно после Октябрьской революции на территории России, и объединила их в одну организацию.

Однако вновь созданная организация не была еще окончательно сложившейся, подлинной партией нового типа, обладавшей всеми ее признаками. У нее не было основного условия — органической связи с турецкой действительностью, непосредственно с народными массами Турции, ибо, как известно, «коммунизм не является предметом экспорта или импорта. Это естественный результат внутреннего развития каждой страны»³.

Новая турецкая коммунистическая организация возникла не в Турции, а Советской России, на своеобразной, как бы эмигрантской почве, обстановке, порожденной Великой Октябрьской революцией. Эта организация в сущности являлась такой же иностранной секцией Российской коммунистической

¹ Там же, стр. 139—140.

² Поэтому Мустафа Субхи называл этот период деятельности левых турецких социалистов «агитационным периодом» (см. 28—29, Kapıncısanı 1921..., s. 52—64).

³ См. «Правда», № 11 (14770), М., 11.1.1959.

партии, какими были в то время и остальные иностранные секции, объединенные упоминавшейся выше Федерацией иностранных секций при ЦК РКП(б). При этом она была связана непосредственно не с ЦК РКП(б), а с мусульманскими коммунистическими организациями, как тогда назывались коммунистические организации народов Советского Востока, которыми в то время руководил Народный Комиссариат национальностей РСФСР в лице Комиссариата по делам мусульман внутренней России.

Ставя вопрос таким образом, было бы, однако, неправильно умалять значение возникшей тогда первой турецкой коммунистической организации, сыгравшей определенную роль в развитии революционного движения в Турции. Существенным был также ее вклад в дело образования Коммунистической партии Турции — партии нового типа, возникшей летом 1920 г. в самой Турции.

ԻՐԱՆՈՒՄ ՎԱԿՅԱՅԻՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՑ

Մզկիթապատկան կամ վակֆային հողատիրութիւնը լայն տարածում է ունեցել Իրանում սկսած դեռևս միջին դարերից: Վակֆային հողատիրութիւն ինստիտուտի մեջ մտնում էին մզկիթներին, սրբավայրերին պատկանող և այլ նվիրատվական հողային սեփականութիւնները: Վակֆի ինստիտուտը մուսուլմանական աշխարհում առաջացավ արտաքուստ որպէս բարեգործական նպատակների համար կատարված ամեն տեսակ զոհաբերութիւնների ինստիտուտ, որը համընկնում էր աստվածահաճո հասկացողութիւն հատ: Սակայն մուսուլմանական արևելքի պայմաններում, որտեղ իրավական վերնաշինքում անբաժանելի գերիշխանութիւնը պատկանում էր հոգևոր օրենսդրութիւն՝ շարիաթին, որտեղ նոտարիատի բոլոր ֆունկցիաները կատարում էին հոգևորականները, կրոնական դոնավորում ստացած ամեն տեսակ զոհաբերութիւն կամ նվիրատվութիւն բարեգործական նպատակով, անխուսափելիորեն շէր կարող շանցնել հոգևորականութիւն ձեռքով և շէնտրոնանալ նրանց մոտ: Հենց այդ պատճառով էլ հոգևորականութիւն ձեռքում կենտրոնացել էր հսկայական հարստութիւն, որը դիւստրապիս գոյանում էր մզկիթներին և սրբավայրերին նվիրարեքված հողերի եկամուտներից. մի հանգամանք, որը նրանց դարձնում էր եկամտաբեր այդ հողերի փաստացի տերն ու տնօրէնը, և բավականին լուրջ նյութական հիմք էր հանդիսանում նրանց իշխանութիւն և քաղաքական ազդեցութիւն համար:

Հատկապէս Սաֆավիների դինաստիայի իշխանութիւն տարիներին վակֆային հողերը հսկայական չափերի հասան: Մզկիթներին և սրբավայրերին պատկանող հողերի տարածութիւնը գնալով աճում էր, քանի որ հավատացյալ շիաները հաճախ էին իրենց հո-

դերը նվիրաբերում մզկիթներին: Կարևոր գործոն էր նաև այն, որ հաճախ նվիրատուություններ էին կատարվում այն հաշվով, որպեսզի դրանք ապահով լինեն ուրիշների, ավելի ուժեղ հողատերերի բռնազրավումից:

Շարզանը գրում է, որ երբեմն բռնի կամ ապօրինի եղանակով ձեռք բերված հողերը նույնպես վակֆ էին դարձվում, որպեսզի նրանք ապահով լինեն իսկական տերերի հետապնդումից: Մինչդեռ եկամուտները վայելում էին այդ հողերը բռնազրավողները¹:

Շարիաթի օրենքների համաձայն վակֆային հողերը ազատված էին պետական հարկեր վճարելուց: Այս հանգամանքը նույնպես խոշոր գործոն հանդիսացավ վակֆային հողերի աճի տեսակետից:

Սակայն XVIII դարի սկզբներին, երբ աֆղանները ներխուժեցին Իրան և Սաֆավյան դինաստիան իշխանությունից հեռացվեց, վակֆային մի շարք հողեր բռնազրավվեցին պետության կողմից: Իր թագավորության վերջին տարիներին Նադիր շահը դեկրետ հրատարակեց վակֆային հողերի բռնազրավման մասին: Այդ դեկրետի համաձայն հսկայական տարածություն ունեցող վակֆային հողերը բռնազրավվեցին և մտցվեցին պետական խալիսե հողերի մեջ՝ հողային այն ռեզիստրացիայի ժամանակ, որը հայտնի է որպես «ռազարաթե Նադիրի»: Նադիր շահը մահացավ նախքան այդ պրոցեսի լրիվ ավարտը: Նրան հաջորդած Ալի Ղուլի Ագիլ շահը կասեցրեց դեկրետը և բռնազրավված հողերի որոշ մասը վերադարձրեց վակֆային սեփականության², Բայց ինչպես հաղորդում է 1815 թ. հրատարակված «Ժրանի պատմություն» սովաբաժավալ աշխատության հեղինակ Մալքուլը, այդ հողերը լրիվ չվերադարձվեցին³: Անգլիացի մի ուրիշ հեղինակ՝ Ֆրեյզերը գրում է օրինակ, որ եթե Մաշհադի Իմամ Ռիզայի սրբավայրի եկամուտը Սաֆավիների իշխանության վերջին տարիներին կազմում էր տարեկան 15.000 խորասանի թուման, ապա 1821—1822 թթ. նա իջել էր 2000—2500 թումանի⁴:

¹ Voyage du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, Paris, 1811, vol. V, p. 381.

² A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 132.

³ John Malcolm, The History of Persia, London, 1815, vol. II, p. 313.

⁴ J. B. Fraser, Narrative of a Journey into Khorasan, London, 1825, p. 455.

XIX դարի առաջին կեսին վակֆային հողերը նորից աճեցին գլխավորապես խաների կատարած նվիրատվությունների հաշվին, որոնց հողերը բռնագրավման սպառնալիքի տակ էին: Վակֆային նվիրատվություններ կատարողները հաճախ իրենց և իրենց ժառանգների համար վերապահում էին եկամտի մի մասը ստանալու իրավունքը, որը նշանակում էր աշխարհիկ ֆեոդալների մասնակից դառնալը վակֆային հողերի շահագործմանը: Այսպիսով վակֆային հողատիրությունը կատեգորիա էր առաջանում «վակֆն ամ» (وقف عام) և «վակֆն խաս» (وقف خاص): Առաջինը բարեգործական նպատակների համար նվիրված վակֆերն էին, իսկ երկրորդը, այսպես կոչված, ընտանեկան կամ տոհմային վակֆերը, որոնք արվում էին կրոնական հիմնարկներին, բայց եկամուտը հատկացվում էր տիրոջը:

Բացի հողային նվիրատվություններից կատարվում էին նաև թանկարժեք իրերի և քարեղենի նվիրատվություն: Օրինակ Յաթհ Ալի շահը Ղոմի սրբավայր մղկիթում եղած գմբեթը պատեց ոսկե շապիկով, որը ձուլվել էր 200,000 թուման ոսկե դրամից և սրբավայրին նվիրեց տարեկան 500 թուման կանխիկ դրամ և 500 խարվար հացահատիկ:

Մինչև օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Իրանի տնտեսության մեջ, վակֆային հողատիրությունը գնալով աճում էր: Բայց երբ Իրանը սկսեց վերածվել կապիտալիստական երկրների հումքի աղբյուրի, որի հետևանքով և հողատերերի համար մեծ եկամուտներ ձեռք բերելու հնարավորություններ ստեղծվեցին, ապա հողի նկատմամբ տնտեսական շահագրգռվածության աճի պայմաններում նման նվիրատվությունները մեծ չափով կրճատվեցին և մինչև իսկ սկսվեց նրանց վաճառքը մասնավոր անձանց, որը իր հերթին խոշոր հողատիրության զարգացման աղբյուրներից մեկը հանդիսացավ: Այդպիսի վաճառք տեղի էր ունենում, շնայած շարիաթի դոգմաների համաձայն վակֆային հողերը առուծախի առարկա լինել չէին կարող և պետք է մնային կրոնական հիմնարկների մշտական սեփականության ներքո:

Ինչ վերաբերում է վակֆային հողերից ստացված եկամուտների տնօրինմանը, ապա ինչպես նշեցինք դրանք մեծ մասամբ գնում էին խոշոր հողերականներին: Մալբուլը խոսելով XIX դարի սկզբների մասին գրում է ամուլթեհիդները կամ գլխավոր հոգևորականները սովորաբար ապրում են իրենց միջոցներով և ունեն իրենց հատկացված հողերը: Ըթե աթն նահանգում, որտեղ նրանք

այսրում են կան վակֆեր կամ «նվիրատուական հողեր», այս դրանք ամբողջովին դրվում են նրանց տրամադրության տակ»¹։

Լինում էին դեպքեր, երբ վակֆային հողերը վարձով էին սըր-վում ուրիշ անձանց, սահմանափակ ժամանակով՝ որոշակի գումարի դիմաց։ Դա կատարվում էր պարսկական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր ծայրամասերում։ Օրինակ Քորուզ գյուղը գրտնրվում էր Մաշհադից մոտ տաս կիլոմետր հեռավորության վրա։ Գյուղի բնակչությունը 500 ընտանիք էր։ Մշակվում էր երկու հազար խարվար անըրդի։ Այդ գյուղը Մաշհադի Իմամ Ռիզայի սըրբավարի վակֆերից էր և վարձով էր տրվում երեք հազար խարվար հացահատիկի, երեք հազար խարվար դարմանի և տասներկու հազար թուման կանխիկ դրամի դիմաց²։

Ինչպես նշեցինք վակֆային հողերը շարիաթի օրենքների համաձայն առուծախի առարկա չէին։ Մատենադարանում պահպանված վավերագրերում կան մի շարք փաստաթղթեր, որոնց մեջ հիշեցվում են, որ արդելված է եկեղեցական հողերի վաճառքը։ Օրինակ 1812 թ. մի վավերագրում ասված է, որ եթե Ագուլխի վանքին պատկանող կալվածքները և այգիները որևէ մեկին վաճառված լինեն, այս այդ գործարքները շեղյալ համարել³։

هر گاه كشيث و خليفه ار امه املاك و باغات موقوفه بر كليسيا و وانك اكليس را باحدى فر و خته و يا هبه نموده باشند لغو و باطل و معامله مذ كورر امنط اعتبار شرعى ندارد و مشتريان موقوفات چنين را نميرسد كه در املاك مسطوره دخل و تصرف نمايند

Պահպանվել է նաև մի այլ վավերագիր, որը պարունակում է շարիաթական դատարանի վճիռը այն մասին, որ Ագուլխի վանքի հողերականները իրավունք չունեն նվեր ստացած կալվածքները վաճառել և օտարել⁴։

وقف نمودن اهل ذمه از املاك و اموال خودشان بر كنائس صحيح است بنا عليه هر گاه كشيث و خلفا ار امه املاك و باغات موقوفه بر كليسای وانك اكليس را بكسى بمبايعه لازمه يا اينكه

¹ John Malcolm, The History of Persia, London, 1815, vol. II, p. 472.

² جلد سيم كتاب مطلع الشمس، تاليف جناب صنيع الدوله
معهد حسن خان وزير انطباعات و دار الترجمه خاصه هما يونى ۱۳۰۳
هجري ص ۱۵.

³ ՀՄՄՈՒ Միեխտրների սովետին կից Մատենադարան, Կաթ. Դիվան, պարսկերեն-արաբերեն վավերագրեր, թղթ. 1 ծ. Վ. 628:

⁴ Նույն տեղում, Վ. 629:

بمبايعه مشر و طهقر و خته باشند يا اينكه عبه نموده باشند معاملات مزبوره لغو و باطل و غير مناط شري ميباشند تصرف مشري و متوجب در املاك موقوفه مزبوره غير جايز ميباشد

Կան նակ մի շարք վավերագրեր, որոնք ապացուցում են վակֆային հողերի պետական հարկերից ազատված լինելու փաստը Այսպես, 1810 թ. մի վավերագրում կարդում ենք, որ Հուսեյն խան Սարդարը թագաժառանգ Արքայ Միրզայի հրամանով հայտնում է նվերիմ կաթողիկոսին, որ հրամայված է բոլոր պետական պաշտոնյաներին հարկեր չգանձել էջմիածնի կալվածքներից և մյուս եկամտատներից¹: 1810 թ. Արքայ Միրզան էջմիածնի հոգևորականությանը ուղղված մի հրովարտական հայտնում է, որ հրամայել է բոլոր պետական պաշտոնյաներին էջմիածնի շարժական ու անշարժ գույքերը հարկերից ազատել, ամեն տարի պետական գանձարանից 400 թուման էջմիածնին նվիրել և այլն²:

Ազուլիսի վանքի վերատեսչին ուղղված 1813 թ. շահի հրովարտական ասված է, որ հին օրենքների համաձայն վանական կալվածքները հարկի ենթակա չեն: Ամբողջ եկամուտը մնում է վանքի տնօրինությանը³:

Մի այլ վավերագրում կարդում ենք, որ 1807 թ. Երևանի Քյարիմ խան Բնյաբբեկը հաստատում է իրաֆական շահերի հրովարտականներից հանած էջմիածնի իրավունքներին ու արտոնություններին վերաբերող 13 կետերից բաղկացած հրովարտակը, որի հենց առաջին կետում ասված է, որ նա ազատված է «մալուշահաթ», «վոշուհաթ», «ավարեզաթ» և այլ բռնի պարտավորություններից⁴:

مالوجها ت و وجوها ت و عوارضات تكاليف شاقه

Կամ 1809 թ. № 605 վավերագրով Հուսեյն խան Սարդարը հայտնում է Թարսեղ եպիսկոպոսին, որ Օշականը իրենց կողմից ճանաչված է որպես էջմիածնի լիակատար սեփականություն և կոլիվների ժամանակ այնտեղից դանձված հարկը պետք է համարել պատերազմական դրություն հետևանք և վերջում խոստանում է հետագայում ոչ մի դիմար չգանձել Օշականից և այլն⁵:

Պետական տասնորդից ազատված էին հոգևորականության

¹ ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին կից Մատենադարան, Կաթ. Գիվան, պարսկերեն-արաբերեն վավերագրեր, Բղթ., Վ. 617:

² Նույն տեղում, Վ. 615:

³ Նույն տեղում, Վ. 646:

⁴ Նույն տեղում, Բղթ. 1 Գ, Վ. 568:

⁵ Նույն տեղում, Բղթ. 1 Ե, Վ. 605:

ճերկայացուցիչները, բայց միայն անձամբ մշակած հողերից: Ազատված էին նաև գլխավոր մզկիթների վակֆային հողերը: Հոգևորականները ազատված էին նաև գլխահարկից:

Հետաքրքրական է նշել, որ հարկերից ազատված լինելու հրովարտակը երբեմն քանդակվում էր քարի վրա և դրվում գյուղի ինչ-որ երեկի տեղում: Երբ հարկահանները խախտում էին այդ կարգը, գյուղացիները քարը տանում էին որպես ապացույց՝ հարկերից ազատվելու համար: Օրինակ XIX դարի երկրորդ կեսին Մարզևարի Փիրհալաթի դերեզմանատանը դրված է եղել այդպիսի մի քար, որը նասր էր Գին շահի այդ շրջանում կատարած ճամփորդության ժամանակ Ղուլանի կանգար գյուղի գյուղացիները Մարզևար էին բերել ապացուցելու համար, որ իրենք հարկերից ազատված են եղել¹:

XIX դարում վակֆային հողերում տիրող կամայականությունների մասին հետաքրքիր փաստ է հաղորդում անգլիական դեսպան Հարֆորդ Ջոնս Բրիջջը, Թեհրան-Թավրիզ ճանապարհի վրա գտնվող Բասմիչ գյուղում, գյուղացիները տեղեկանալով, որ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են եկել, գալիս են դանգատ ներկայացնելու վեղիր Միրզա Բոզորգին: Վերջինս ասում է դեսպանին. «Ես շատ ցավում եմ այս միջադեպի համար, ես հույսով էի խուսափել նրանցից: Ես ավելի շատ գլխացավանք ունեմ բասմիչցիներից, քան մնացած ամբողջ Աղրեշյանից: Գյուղի շրջակայքի հողերի մեծ մասը վակֆային է և Թավրիզի փիշնամազը դրանց տնօրենն է: Նա մի իսկական մուլլա է, աշխարհի գործերից անտեղյակ, կասկածամիտ և ագահ: Նա կարծում է, որ երբեք գյուղացիներից չի ստանում այնքան, ինչքան պետք է ստանա, իսկ նրանք փոխադարձաբար մտածում են, որ նա ավելին է ստանում քան իր բաժինն է: Նա ասում է, որ թող սատանան նրանց տանի՝ իրեն խաբելու համար, իսկ նրանք ասում են, որ թող նրան տանի՝ կեղեքման համար²: Այս վկայությունը ցույց է տալիս թե ինչպիսի շարաշահումներ էին կատարվում վակֆային հողերի տնօրինման գործում:

Խոսելով վակֆային հողերի մշակման մասին, պետք է նշել, որ ընդհանրապես հոգևորականությունը ինքը չէր զբաղվում հող-

¹ جلد سیم کتاب مطلع الشمس تالیف جناب صنیع الدوله محمد حسن خان وزیر انطباعات و دار الترجمة خاصه مایونی ۱۳۰۳ هجری ص ۲۱۳

² Harford Jones Brydges, An account of the transactions of His Majesty's mission to the court of Persia in the years 1809—11, vol. I, London, 1834, p. 304.

բի մշակմամբ, այլ դերագասում էր այն վարձով տալ: Վարձով տալու պարագայում պայմանները նյութական տեսակետից անանձնապես չէին տարբերվում կալվածատիրական հողերից: Գյուղացիները հողը վարձակալում էին որոշակի պայմաններով, որը կողմում էր օտարերենս (مزارع): Մտղարեն կամ կիսորարային վարձակալության դեպքում հողը վարձով էր տրվում վարձակալ-մշակողին որոշակի ժամկետով, բերքից որոշ մաս ստանալու պայմանով: Հողի վարձակալման այս եղանակի հիմքում ընկած էր միջնադարյան հնգանդամյա ֆյոֆուական, ըստ որի բերքը բաժանվում էր հինգ մասի, յուրաքանչյուր մասը գյուղատնտեսության բաղկացուցիչ հինգ տարրերից (հողի, ջրի, սերմացուի, բանող տավարի և աշխատուժի) մեկի դիմաց:

Վակֆային հողերից ստացված եկամուտների մասին գաղափար կազմելու համար կարելի է բերել հետևյալ օրինակը: Քերդոնը գրում է, որ 1892 թ. միայն Իմամ Ռիզայի շիրիմի տարեկան եկամուտը կազմում էր 60.000 թուման դրամ և 10.000 խարվար հացահատիկ¹:

Վակֆային հողերից ստացված եկամուտների յուրացման և ընդհանրապես ապօրինի ձևով հողային սեփականություններ ձեռք բերելու և բաղմամբիվ այլ շարաշահումների մասին հետաքրքիր փաստեր է հարորդում Մեհդի Մալեքադեն իր արժեքավոր «Իրանի սահմանադրական ուսուցիչայի պատմությունը» աշխատության մեջ: Նա գրում է, որ բարձրաստիճան հոգևորականները բռնապետության դործակալների օժանդակությամբ հսկայական տարածություն կազմող պետական կալվածքներ զբաղեցին և աննկարագրելի եղանակներով մեծ հարստություններ գիլեցին², Այնուհետև հեղինակը պատմում է մի դեպքի մասին, որը տիպիկական է բարձրաստիճան հոգևորականության վարքագծի տեսակետից: Մուշթեհիդ Աղա Նաշաֆին իր ժամանակի ամենահարուստ մարդկանցից էր: Նա մի քանի տարի շարունակ խուսափում էր պետական հարկեր վճարել: Միլոզ Ասադոլա խանը, որը ֆինանսների պետն էր, մեկ օր Նաշաֆուն իր մոտ է հրավիրում, որպեսզի պարտքերը մարելու մասին բանակցի: Նաշաֆին մի խումբ այլ հոգևորականների հետ գնում է նրա մոտ: Ասադոլա խանը նրան պատվով ընդունում է, ձեռքը համբուրում և հյուրասիրում է թեյով ու քաղցրավենիքով:

¹ G. Curzon, Persia and the Persian Question, London, 1892, p. 489.

² مهدی ملکزاده تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران ۱۳۲۸

Նաշաֆին հրաժարվում է և ամենայն անամոթությամբ ասում, թե ժողովուրդը ինչ-որ բաներ է խոսում Ասադուլա խանի հավատալիքի մասին: Դրանով նա ուզում է ասել, թե քանի որ Ասադուլա խանը մեղադրվում է անհավատության և սնաստվածության մեջ, հետևաբար կրոնական օրենքները ինձ թույլ չեն տալիս ձեր տանը որևէ բան ուտել:

Բարձրաստիճան հոգևորականի այս խոսքը, որը կարող էր վեզիրի կյանքի գնով վերջանալ, կայծակի պես հարվածեց այդ խեղճ մարդու գլխին և նա ստիպված այս սարսափելի վտանգից փրկվելու համար գունատված և դողալով թուլթև և գրիչ պահանջեց և հետևյալ բովանդակությամբ մի քանի տող գրեց և տվեց Աղալին: «Վեհափառ... մինչև այս թվականը իր կալվածքների և ունեցվածքի բոլոր հարկերը վճարել է ինձ և այդ կապակցությամբ այլևս Դիվանն Ալիի հետ ոչ մի հաշիվ չունի»¹:

Հետագրքրական է նաև հետևյալ փաստը:

Մալիքզադեն գրում է, որ երբ որևէ հարուստ մարդ մահանում էր, հաճախ նրա ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր բարձր հոգևորականության կողմից: Օրինակ, երբ մահացավ Հաջի Իսմայիլ Նաշաֆաբադին, որը իր ժամանակի ամենահարուստ մարդկանցից էր, նրա ունեցվածքը Իմամ Զումեի կողմից բռնագրավվեց «Իմամի բաժինը» անվան տակ և բաժանվեց հոգևորականությանը²:

Իրանական ռեպուբլիայի նախօրյակին, Մուզաֆար էդ Դին շահի օրոք պետական հողերի վաճառք տեղի ունեցավ և մի շարք կառավարական պաշտոնյաներ և մեծ թվով հոգևորականներ ընդունեցին գումարներ վճարելով բազմաթիվ գյուղեր և կալվածքներ ձեռք բերեցին: Երբեմն հարյուր ոսկի կաշառք տալով ձեռք էին բերում այնպիսի կալվածքներ, որոնք հարյուր հազար թումանից ավելի արժողություն ունեին³:

Սակայն իրանական ռեպուբլիայի նախօրյակին վակֆային կալվածքները ընդհանուր գծերով մնում էին նույն վիճակում ինչ XIX դարի սկզբին:

1906—1911 թթ. իրանական ռեպուբլիայից հետո վակֆային հողերը մտան լուսավորության մինիստրության վակֆային վարչության հսկողության տակ: Վակֆային վարչությունը տնօրինում էր

1 مهدي مکرزاده تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تهران ۱۳۲۸

2 Նույն տեղում, էջ 99:

3 Նույն տեղում, էջ 147:

այդ կալվածքները և օգտագործելու համար վարձով էր տալիս հենց իրենց՝ հոգևորականներին:

Վահֆային հողերի խնդիրը նորից օրակարգի հարց դարձավ Ռիզա շահի միապետության հաստատումից հետո:

Ռիզա շահի միապետության հաստատումը իրանական հասարակական կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական և տնտեսական այն տեղաշարժերի արդյունք էր, որոնք կյանքի էին կոչվել օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման հետևանքով. դա սերտորեն կապված էր նաև միջազգային բնույթ կրող դեպքերի հետ, այն պայքարի հետ, որ կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի պայմաններում իմպերիալիստական պետությունները մղում էին Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

Ջախջախելով երկրում ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժումը, Իրանի իշխող դասակարգերը և Ռիզա շահի միապետությունը, անդու-ամերիկյան իմպերիալիստների օգնությամբ ձեռնամուխ ևն լինում մի շարք միջոցառումների կիրառմանը, որոնց իրականացումը շնայած մասամբ անհրաժեշտ էին ընդհանուր ազգային-պետական շահերի տեսակետից, բայց պատմական նոր պայմաններում դառնում են իշխանությունը հետազայում էլ նրանց ձևերում պահելու և երկրում իշխող ֆեոդալ-կալվածատիրական կարգերը անխախտ պահելու երաշխիքը: Այդ միջոցառումների իրականացումը համապատասխանում էր թե՛ ֆեոդալ-կալվածատերերի և թե՛ խոշոր առևտրական բուրժուազիայի շահերին:

Բավարարելով խոշոր կալվածատերերի պահանջները՝ օրինականացնելու նրանց իրավունքները հողի նկատմամբ, ամրացնելու նրանց գերիշխանությունը գյուղացիության վրա, իրանական կառավարությունը և մեղլիսը հրապարակեցին մի շարք ազրարային օրենքներ:

Սկսած 1925 թվականից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Իրանում ազրարային հարցի վերաբերյալ հրատարակվեցին ավելի քան 60 օրենսդրական ակտեր:

Ի՞նչ գործոններ էին վճռական դեր խաղում Իրանի ազրարային օրենսդրության զարգացման գործում:

Նախ՝ օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը երկրի ներքին շուկան Իրանը վերածել էր իմպերիալիստական պետությունների վաճառահանման շուկայի: Դրանից ելնելով՝ պահանջվում էր շուկայի հետ կապված հողատիրության իրավունքի ամրացում, այն է՝ բնագրաված հողերի յուրացման օրինականացում, կալվածատիրական հողատիրության ընդարձակում ի հաշիվ պետա-

կան հողերի, կալվածատիրական հողերից գանձվող հարկերի կանոնավորում և այլն:

Արդարադ՝ կենտրոնացված պետություն ստեղծելն ու տեղական ֆեոդալներին վարչական և դատական իշխանությունից զրկելը պահանջում էր կալվածատերերի և գյուղացիության և այդ դասակարգերի ու պետության փոխհարաբերությունների օրենսդրական ձևակերպում, կալվածատերերի շահերն ապահովելու հիմունքով:

Ազրարային հարցի վերաբերյալ Ռիզա շահի անցկացրած օրենսդրության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ նրա կառավարության միջոցառումների ամբողջ գումարը, թե՛ իր անմիջական նպատակների, և թե՛ օբյեկտիվ հետևանքների տեսակետից, ծառայում էր կալվածատիրական հողատիրությունն ամրացնելու և հավերժացնելու, առկա արտադրանքանակի կոնսերվացիայի և գյուղացիության շահագործումը օրինականացնելու գործին:

Պետական իշխանության կենտրոնացման, գանձարանի կարգավորման, իրավունքի չեփոխականացման և վերջապես հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքի հաստատման պրոցեսում Ռիզա շահի միապետությունը չէր կարող չդիպչել նաև վակֆի ինստիտուտին: Ռիզա շահի օրենսդրության մեջ առաջին անգամ վակֆի մասին նշվում է հողային սեփականությունները ռեգիստրացիայի ենթարկելու կապակցությամբ: Այսպես՝ 1928 թվականի փետրվարի 11-ի հողային սեփականությունների ընդհանուր ռեգիստրացիայի և վաղեմիության օրենքի մեջ մասնավորապես ասվում էր այն մասին, որ տվակֆային գույքի ռեգիստրացիայի համար հողատարությունը մտնում է խնամատարների (մոթավալի متولى) պարտականությունների մեջ¹:

Այս առաջին վերահսկողությունն էր, որ Ռիզա շահի միապետությունը սահմանում էր սրբավայրերին և մզկիթներին պատկանող հողերի նկատմամբ:

Օտարված պետական կալվածքների հարկերի մասին 1928 թվականի մարտի 11-ի օրենքում խոսվում է այն մասին, որ հարկեր պիտի գանձվեն նաև այն օտարված պետական կալվածքներից, որոնց փաստացի տերերը այդ կալվածքները որպես վակֆ չենվերել և մզկիթներին, սրբավայրերին և այլն:

Աշխարհիկ օրենսդրություն անցկացնելու պրոցեսում, հատկապես նոտարիատի ինստիտուտի հաստատումով, վակֆ հասկացողությունը ակամա սկսում է կորցնել իր կրոնական գունավորու-

¹ مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینیه

قانون ثبت عمومی املاک و مرور زمان مصوب ۲۱ بهمن ۱۳۰۶ شمسی ص ۳۹

ժը: Այսպես օրինակ, եթե առաջ վակֆային նվիրատվությունը որևէ դպրոցի օգտին անխուսափելիորեն ընկնում էր հոգևորականութիան ձեռքը, ապա աշխարհիկ օրենսդրություն անցկացնելուց հետո, աշխարհիկ դպրոցներ հիմնվելուց հետո, այդ կարգի նվիրատվությունները արդեն չէին կարող ընկնել հոգևորականության ձեռքը: Ռիզա շահի միապետությունը սկզբում տարերայնորեն ընթացող այդ սրտցեսը խորացրեց նաև նրանով, որ օրենսդրական կարգով վակֆին տվեց աշխարհիկ բնույթ և այն վերածեց քաղաքացիական ինստիտուտի: Հոգևոր վակֆը արդեն կարող էր հանդես գալ, որպես վակֆի մասնավոր գնացր վակֆի ինստիտուտի նման աշխարհականացումը իր արտահայտությունը դառավ 1929 թվականին հրատարակված Փաղաքացիական օրենսդրքում:

Փաղաքացիական օրենսդրքի՝ վակֆային գույքին վերաբերող հատուկ բաժնում գոյություն ունեցող տասնյակ հոգվածներից միակ հոգվածը, որը հիշում է կրոնի կամ հոգևորականության մասին, և որի հիման վրա կարելի է դատել թե՛ վակֆային գույքը կարող է որևէ ձևով վերաբերել կրոնական հաստատություն, հանդիսանում է 66-րդ հոգվածը, որտեղ ասվում է. «Այն նվիրատվությունը, որի նպատակը հակառակ է շարիաթին, վավերական չէ: Մնացած բոլոր հոգվածները վակֆը մեկնաբանում են որպես զուտ աշխարհիկ ինստիտուտ՝ անկախ կրոնից: Այսպես օրինակ՝ Փաղաքացիական օրենսդրքի 55-րդ հոգվածը ասում է. «Վակֆային իրավունքը կայանում է նրանում, որ գույքը հանձնվում և նրա եկամուտը հատկացվում է որոշակի նպատակի: Ճանաչվում է երկու ձևի վակֆ: Առաջինը, այն հողերը, որոնք նվիրաբերվում են ընդհանուր բարեգործական նպատակներով և կոչվում են բարեգործական վակֆ (وقف عيني), և երկրորդ՝ այն հողերը, որոնք նվիրաբերվում են որոշակի նպատակների համար և կոչվում են հատուկ վակֆ (وقف خاص):» 62-րդ հոգվածում ասված է, որ եթե նվիրատվությունը կատարելիս որոշակի սահմանվի, թե ում է հասցեագրված այդ նվիրատվությունը, ապա գույքը դառնում է նրա սեփականությունը, իսկ եթե որոշակի չի սահմանված, թե նվիրատվությունը ում է վերաբերում, կամ ընդհանուր բարեգործության համար է թե ոչ, ապա գույքը դառնում է խնամակալի սեփականությունը, իսկ այդպիսին չլինելու դեպքում դրվում է դատավորի տրամադրության տակ:

Մենք արդեն նշեցինք, որ անցյալում որոշ կալվածատերեր պետության սահմանում կային և ծանր հարկերից ազատվելու համար իրենց հողային սեփականությունը վակֆ էին դարձնում: Այժմ

այդ երևույթը վերացնելու համար 72-րդ հոդվածում ասվում էր, որ ոչ ոք իրավունք չունի հողը ամբողջովին կամ մասամբ իր օգտին վակֆ դարձնել: Բայց մյուս կողմից էլ 73-րդ հոդվածում ասվում էր, որ վակֆային նվիրատվությունները զավակներին, ազգականներին, ծառաներին և այլն, օրինական է: 75-րդ հոդվածում նշվում էր, որ նվիրատվությունը ստացող անձը կարող է որևէ մեկին նշանակել որպես մութավալի՝ խնամատար, որն իր հերթին կնշանակի մի տեղակալ: Մութավալիի գործերը հսկելու համար կարելի է նշանակել նաև մի նազիր՝ հսկիչ (հոդված 72): Եւրիաթի օրենքների համաձայն վակֆի կառավարիչը ստանում է եկամտի 10% -ը: Քաղաքացիական օրենսգիրքը սրողակիորեն շի նշում կառավարիչին հասանելիք բաժինը, միայն 84-րդ հոդվածում ասվում է, որ եթե եկամտից որևէ բաժին նշանակված չլինի կառավարիչին, ապա նա իրավունք ունի իր աշխատանքի հատուցման համար որևէ բաժին վերցնել:

88—90-րդ հոդվածներում նշված է, որ վակֆի վաճառքը թույլատրվում է եթե հողի օգտագործումը անկարելի է դառնում, կամ անօգտագործելի դառնալու վրա է, իսկ 349-րդ հոդվածով վակֆային գույքի վաճառքը անօրինական է հայտարարված, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նվիրատվություն ստացած կողմերի միջև տեղի ունենա այնպիսի տարաձայնություններ, որոնց հետևանքով կարող է արյունահեղություն կամ նվիրված գույքի ավերման վտանգ ծագել: Վաճառքը թույլատրվում է նաև օրենսգրքի վակֆային նվիրատվությունների բաժնում սահմանված դեպքերի պարագայում: Օրենքով թույլատրվում է նաև վակֆի վարձով տալը:

Քաղաքացիական օրենսգրքի նշված հոդվածների սլառամեասիրումը ցույց է տալիս, որ Ռիզա շահը վերացրեց վակֆի ինստիտուտի կրոնական գոնավորումը և սկսեց այն դիտել որպես կամ հասարակական, կամ անձնական նշանակություն ունեցող, ամեն տեսակ բարեգործական նպատակ հետապնդող, տարբեր ձևի գույքերի, եկամուտների նվիրատվության, ինքնատիպ, քաղաքացիական ինստիտուտ: Իսկ նվիրատվությունը մզկիթների օգտին՝ միայն որպես մասնակի դեպք այդ ինստիտուտի գործունեության պրակտիկայում:

Հատկապես վակֆին նվիրված առաջին օրենքը հրատարակվեց 1934 թվականի դեկտեմբերի 23-ին²: Այդ օրենքով կարգավոր-

¹ Բոլոր հոդվածները տե՛ս «Քաղաքացիական օրենսգրք», էջ 11—21:

11—21 قانون مدنی صفحه

² محمود قوانین موضوعه ومسائل مصوبه دورنهم تقنینه

վում էր վակֆային կալվածքների կառավարումը: Օրենքի կարևորագույն կետերը ամփոփված էին առաջին և երկրորդ հոդվածներում: Առաջին հոդվածի համաձայն նշանակված խնամակալ ըունեցող կամ անհայտ խնամակալ ունեցող վակֆերի կառավարումը դրվում էր լուսավորության և վակֆերի (وزارت معارف و اوقاف) միևնույնության վրա: Իսկ երկրորդ հոդվածում ասվում էր, որ լուսավորության և վակֆերի միևնույնությունը խիստ հսկողություն է հաստատում հասարակական նշանակում և հատուկ խնամակալ ունեցող վակֆերի նկատմամբ: Այս երկու հոդվածների հրատարակումը հիմնականում օժեղացրին պետության դերը վակֆերի կառավարման և հսկողության գործում: Պետությունը խիստ հսկողություն էր հաստատում բոլոր վակֆերի նկատմամբ, բացի այն դեպքերից, երբ խնամատարությունն ընկնում էր պետության զբաղմանը, այսինքն շահի վրա (հավելված № 2, հոդված 3-րդ): Օրենքի 7-րդ հոդվածում շեշտված էր, որ մասնավոր կամ անձնական վակֆերի գործերին միևնույնությունը չպիտի միջամտի, բացի վաճառքի դեպքից, երբ պահանջվում էր կառավարության սանկցիան: 9-րդ հոդվածում ասվում էր, որ լուսավորության և վակֆերի միևնույնությունը որպես կալվածքները կառավարելու փոխհատուցում կստանա ամբողջ եկամտի 10%, իսկ եթե միայն հսկողություն հաստատի, կստանա 5%-ը: Եթե վակֆը տրվի հօգուտ հիմնադրանքների և դպրոցների, այդ դեպքում միևնույնությունը կառավարելու համար կստանա 3%, իսկ հսկողության համար՝ 2%:

Այսպիսով, ընայած վերահիշյալ միջոցառումներին, այդուհանդերձ ընդհուպ մինչև 1934 թվականը Ռիզա շահի միապետությունը բարձր հոգևորականության նյութական բաղաչի խախտման ուղղությամբ որևէ լուրջ քայլի չդիմեց: Մասնավորապես մզկիթների հողերի որևէ սեկուլարիզացիայի մասին խոսք անգամ չկար: Նա սահմանափակվեց հոգևորականության և մզկիթներին պատկանող հողերի նկատմամբ միայն հսկողության հաստատումով և այդ հոգերից ստացվող եկամուտների մի մասի յուրացումով:

1934 թվականից հետո, մինչև Ռիզա շահի դիկտատուրայի տապալումը, վակֆերի մասին հաստատված միակ հատուկ օրենքը 1941 թվականի մայիսի 4-ի օրենքն էր, որի համաձայն թուլյատըրվում էր վակֆային հողերի և կանաթների վաճառքը¹:

¹ مجموعه قوانین موضوعه (ایران) «Իրան», 5 մայիսի, 1941 թ.: ومسائل مصوبه دوره یازدهم تقنینه صفحه ۲۲۵

Այդ օրհնքի առաջին հոգվածի համաձայն ֆինանսների մի-
նիստրութեանը թույլատրվում էր աճուրդով վաճառել հասարակա-
կան նշանակում ունեցող վակֆային հողերը, իրենց շրով և կանաթ-
ներով: Վաճառքի պայմանները նույնն էին, ինչ Թեհրանի շրջա-
կայքի սեփական կալվածքներինը: Բայց խոշորագույն մզկիթների
վակֆերը բացառվում էին այս օրհնքի ազդեցությունից:

Երկրորդ հոգվածում ասվում էր, որ «...առաջին հոգվածը չի
տարածվում այն կալվածքների վրա, որոնց խնամատարութունը
պատկանում է թագավորող ներկա շահին, ինչպես և այն կալվածք-
ների, որոնք նվիրել են որպես վակֆ Իմամ Ռիզայի, Գոհար Շահ,
Ղամի, Հազրաթե-Արդոլ Ազիմ, Շահշերադ, Նեյմաթուլա վալի
մզկիթներին կամ հիվանդանոցներին»:

Վակֆային հողերի վաճառքի օրհնքը խոշորագույն վակֆեր
ունեցող մզկիթների վրա շտարածելը և այդ կալվածքները հողեկո-
րականութեան ձեռքում թողնելը ապացուցում է, որ Ռիզա շահի
միապետութունը չէր շահագրգռված հողեկորականութեան տնտեսա-
կան բազան խորտակելով, ճանաչում էր նրանց որպես կարևոր սո-
ցիալական ուժ և ցանկանում էր նրանց համակրանքը շահել:

Եստ հետաքրքրական մոմենտ է նաև օրհնքի այն մասը, որի
համաձայն այն բոլոր կալվածքները, որոնց եկամուտները նվիր-
ված էին որպես վակֆ մասնավոր անձանց, տրվում էին նրանց
մասնավոր սեփականության իրավունքով: Միաժամանակ իրավունք
էր վերապահվում այդ կալվածքները վերածել գնման և վաճառքի
օրյեկաթի: 7-րդ հոգվածում ասված էր. «մասնավոր վակֆերը հա-
մարվում են անձնական կալվածքներ, և այն անձինք, որոնք հա-
մաձայն վակֆային կտակի օգտագործման իրավունք ունեն, ազատ
են իրենց իրավունքը օտարելու (դարձնելու այն գնման և վաճառքի
օրյեկաթ)»:

Այսպիսով օրենքը մասնավոր վակֆերը նվիրում էր կալվածա-
տերերի դասակարգին, անձեռնմխելի էր քողնում խոշորագույն և
ամենապարզիտային վակֆերը՝ բարձր հոգևորականների և շահի
վակֆերը, և բույլատրում էր վակֆային հողերի վաճառքը:

Հետաքրքիր է նշել նաև հետևյալ փաստը, որ բարեգործական
այն վակֆերը, որոնք նվիրված էին եղել հատուկ նպատակների
համար, ինչպես օրինակ՝ «Տուգե Խավանիս» (روزه خوانیسی) տոնին
(կրոնական ծոմապահության տոն), Ռիզա շահի օրհնքներով դար-
ձան «Տուգե Խավանիս» (تذکره المصروف) անօգտագործելի,
այսինքն նրանց եկամուտները այլևս չէր թույլատրվում հատկաց-
նել այն նպատակներին, որոնք նախատեսվել էին նվիրատվության

ժամանակ, քանի որ «Ռուզե խավանիսը» արդեն վեց Ռիզա շահի օրոք, Որոշ դեպքերում այդ հողերը անցան լուսավորության և վակֆերի մինիստրության, իսկ որոշ տեղերում էլ՝ մասնավոր սեփականատերերին:

Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ որոշ վակֆային հողեր յուրացվում էին առանձին մարդկանց կողմից այն պատրվակով, որ եթև կառավարության կողմից հսկողության ենթարկվի, ապա եկամուտը նպատակին չի հասնի: Այդպիսի դեպքեր են եղել Ադրբեջանում և Իսֆահանում: Իսֆահանի Չահարբադ Մեդրեսեի որոշ վակֆերը յուրացվեցին առանձին մարդկանց կողմից:

Հետպատերազմյան շրջանում վակֆային հողերի ընդհանուր քանակի մեջ զգալի փոփոխություն առաջացավ՝ շահին պատկանող հողերի կապակցությամբ:

Հայտնի է, որ երբ Ռիզա շահը դահ բարձրացավ հողային ոչ մի սեփականություն չունեի, բայց երբ 1941 թ. դահից հեռացվեց. համարվում էր Իրանի ամենախոշոր կալվածատերը: Իր թագավորության տարիներին Ռիզա շահը բռնազրավեց և յուրացրեց հսկայական տարածություն, հողեր Մադանդարանում, Խորասանում, Կենտրոնական Իրանում և այլուր: Նշենք թեկուզ, որ միայն Խորասանում շահի օւնեցած կալվածքները գնահատվում էին մոտ 250 միլիոն սիալ: Նա տիրում էր մոտ մեկ միլիոն հեկտար անտառի և որպես անտառի սեփականատեր «հավանաբար խոշորագույնն էր աշխարհում»¹: Պաշտոնական տվյալների համաձայն Ռիզա շահի գահնկեցության ժամանակ նրան էին պատկանում 8025 կալվածքներ²:

Ռիզա շահի բռնազրաված հողերը նրա գահնկեցությունից հետո՝ 1941 թվականին անցան նրա որդուն՝ Մուհամեդ Ռիզային, որ այդ հողերը պահպանելու համար 1941 թ. սեպտեմբերի 21-ի հրամանով զրանք փոխանցեց պետությանը:

1949 թ. երկրում տիրող ռեակցիայի պայմաններում շահն իրեն ամուր զգալով մեղլիսով մի օրենք անցկացրեց (1949 թ. հուլիսի 11), որի համաձայն կալվածքները վերադարձվում էին շահին, որ-

¹ „Middle East Journal“, 1952, № 3, p. 229.

² (اطلاعات) «Եթթեյաթ», 23 հունիսի, 1946 թ.: Մոսադդիկը 1953 թ. նոյեմբերին իր գաղտնավարության ժամանակ ասաց, որ այդ կալվածքները 5600 են եղել: Հավանաբար ես նկատի է ունեցել միայն գյուղերը և հաշվի չի առել անտառներն ու արոտավայրերը և այլն: (اطلاعات) «Եթթեյաթ», 10 նոյեմբերի, 1953 թ.:

պես Փահլավի ընտանիքի վակֆ: Այդ հողերը պետք է կառավարվեին այսպես կոչված «էդարեյե Ամլաքե Մոկուֆեյե Փահլավի» (اداراملاك موقوفه بهلوی) այսինքն Փահլավի վակֆային կալվածքների կառավարչության կողմից, իսկ եկամուտները պետք է հատկացվեին «քարեդործական» նպատակների: Համաձայն այդ որոշման շահին վերագրավող կալվածքների տարածությունը կազմում էր մոտ 2 միլիոն շարիր (շարիրը հավասար է 1400 քմ), որի վրա աշխատում էին մոտ 250 հազար գյուղացիներ¹: Այդ կալվածքները, ըստ որոշ աղբյուրների տվյալների 12 միլիոն ստերլինգ արժողությոն ունեին²: Իսկ կալվածքներից ստացված եկամուտների մասին ստույգ տեղեկություններ չկան, քանի որ շահի պալատը ամեն կերպ թաքցնում էր այդ: Թեհրանում ամերիկյան դեսպանության կցորդ Գեդեոն Հադարիի տվյալների համաձայն 1949—50 թվականներին այդ հողերից ստացված ընդհանուր եկամուտը եղել է 737 միլիոն ռիալ, որից գյուղացիների բաժինը կազմել է ընդամենը 157 միլիոն ռիալ: Բացի այդ, անտառներից և թփուտներից ստացված եկամուտը կազմում էր մոտ 40 միլիոն ռիալ, որը հավասար բաժանվում էր կալվածքների կառավարչության և գյուղատնտեսական միևնառույթյան անտառային վարչության միջև³:

Վակֆային քողի տակ պահպանված կալվածքներից շահի ստացած եկամուտների մասին որոշ տվյալներ էին հաղորդում նաև իրանական թերթերը: Իրանական բուրժուական «Բախթար» թերթը իր 1953 թ. մայիսի 12-ի համարում հաղորդում էր, որ Փահլավի կալվածքները վակֆային դարձնելուց հետո, շորս տարվա ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր տարի տաս միլիոն թուման եկամուտ է ստացվել, որի դիմաց վեց միլիոն ծախս է ցույց տրված⁴: Իսկ իրանական պրոգրեսիվ «Բանգե Մարգում» թերթը գրում էր, որ այդ կալվածքները տարեկան 12 միլիոն թուման եկամուտ էին տալիս, չհաշված հափշտակումները: Պալատականներին և նրանց մանկավարժներին վճարվող տարբեր ծախսերը դուրս գալուց հետո մնացած վեց միլիոնը շահի գրպանն էր հոսում⁵:

1961 թ. աշնանը երկրում տիրող քաղաքական և տնտեսական խոր ճգնաժամի պայմաններում շահը մի հրաման ստորագրեց,

¹ (اطلاعات) «էՔՔեյաթ», 18 դեկտեմբերի, 1954 թ.:

² „Industry and Labour“, 1951 Aug. vol. VI, № 3, p. 138.

³ „Middle East Journal“, 1951, № 2, p. 186.

⁴ (باختار) «Բախթար», 12 մայիսի, 1953 թ.:

⁵ (بانگ مردم) «Բանգե Մարգում», 13 մայիսի, 1953 թ.:

որով նրա ունեցվածքի մի մասը վակֆ էր դարձվում և տրվում էր «Փահլավի» բարեգործական հիմնարկի տրամադրության տակ: Այդ հրամանին կից հրատարակվեց նաև շահի ամբողջ ունեցվածքի այն մասի ցուցակը, որոնք պետք է կրեն Փահլավի ընտանիքի վակֆերը» անունը: Այդ ցուցակի մեջ մտնում էին ոչ միայն առանձին կալվածքներ, այլև նավթատար նավեր, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, բազմաթիվ շենքեր և դաճազան հիմնարկներ:

Անդրադառնալով շահի այս վերջին ակտին, Իրանի «Թուղես» պարտիայի օրգան «Մարդոմ» թերթը 1961 թ. դեկտեմբերի 1-ին գրում էր, որ սա առաջին անգամը չէ, ինչ շահը իր գահը փրկելու և ժողովրդի խղճմտանքը սիրաշահելու համար դիմում է նման դեմագոգիայի: Վակֆ դարձված շարժական և անշարժ գույքերի ցուցակը կազմում է շահի ամբողջ ունեցվածքի միայն մի մասը և դա ինքնին ուսանելի է: Այս փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ շահը ոչ միայն Իրանի խոշորագույն կալվածատերն է, այլև բազմաթիվ ֆինանսական, արդյունաբերական, ծովային տրանսպորտի և այլ հիմնարկների բաժնեկտեր: Վակֆ դարձված գույքի արժեքը գնահատվում է 10 միլիարդ դոլար: Վակֆի փաստաթուղթը այնպես է ձևակերպված, որ այդ ունեցվածքի լիակատար տնօրինումը նորից մնում է շահի ձեռքում: «Իրավական տեսակետից,— գրում է թերթը,— շահը իրեն սեփականագրելով է, բայց իրականում մշտական խնամատարի անվան տակ, նրանից բխող բոլոր իրավունքներով այդ ունեցվածքը իր տրամադրության տակ է պահում: Հենց այդ պատճառով է, որ փաստաթղթի երկրորդ հոդվածում ասված է, որ վակֆի հանձնումը և խնամատարի ստանձնումը ձևակերպվեց և հանձնվեց, այսինքն այն ինչ մի ձեռքից տվեց, մյուս ձեռքով հետ վերցրեց. որպես վակֆի խնամատար»²: Սա է այդ վակֆի իսկական իմաստը:

Ներկայումս վակֆային հողերը, եթե շահվենք շահի «վակֆ» դարձրած կալվածքները, Իրանի ամբողջ մշակելի հողերի փոքր տոկոսն են կազմում: Որոշ ոչ ստույգ տվյալների համաձայն վակֆային հողերը կազմում են մշակելի հողերի ընդամենը 5%-ը: Բայց, ինչպես նշեցինք, այդ հողերը դրված են երկրի տարբեր մասերում, ուստի տարբեր նահանգների հողային սեփականությունների մեջ նրանց տոկոսային հարաբերությունը տարբերվում է: Օրի-

¹ (تهران مصور) «Փահլանե Մուսավար», 1961, № 145.

² (مردم) «Մարդոմ», 1 դեկտեմբերի, 1961 թ.:

նակ Գիլանի նահանգում վակֆային հողերը կազմում են ընդամենը 5%, մինչդեռ Մազանդարանում՝ 15%:

Վերջին տարիներին Իրանում անցկացվեց համընդհանուր մարդահամար: Վիճակագրական մարմինները արդեն հրատարակել են մարդահամարի արդյունքները մի շարք նահանգների վերաբերյալ: Պատկերը ավելի պարզ լինելու համար բերենք երկրի երեք կարևոր կենտրոնների՝ Քեհրանի, Քավրիզի և Իսֆահանի շրջանների տվյալները: Այսպես, Քեհրանի շրջանում եղած 660 գյուղերից 150-ը կամ ամբողջ գյուղերի 22.7%-ը վակֆային են¹: Քավրիզի շրջանի 408 գյուղերից 51-ը՝ այսինքն ամբողջ գյուղերի 12.5%-ը վակֆային են², Իսֆահանի շրջանի 800 գյուղերից 112-ն են վակֆային, կամ ամբողջ գյուղերի 14.5%-ը³:

Միավորված ազգերի կազմակերպության տվյալների համաձայն Իրանի բոլոր մշակելի հողերի մոտ մեկ քառորդը վակֆային կալվածքներ են⁴, Այս թիվը, հավանաբար, իր մեջ պարունակում է նաև առանձին կալվածատերերի այն հողերը, որոնք դրվել են վակֆային սեփականության տակ, բայց փաստորեն տնօրինվում են իրենց տերերի կողմից: Այդ հողերը փոքր ծավալ չեն կազմում և պատահական չէ, որ իրանական քաղաքական գործիչ Ալի Ասղար Հեքմատը 1956 թ. հրատարակած իր մի հոդվածում նշում է, որ 17 միլիոն հեկտար մշակելի հողերից մոտ 85%-ը պատկանում է կալվածատերերին ուղղակիորեն կամ վակֆի ձևով⁵:

Հուանյն Քեհրանին 1955 թ. հրատարակած իր աշխատության մեջ նշում է, որ վակֆային հողերը կազմում էին 57.890 միավոր: Նա ավելացնում է, որ դա կազմում էր Իրանում եղած ամբողջ վակֆային հողերի համարյա մեկ քառորդ մասը, քանի որ հողային ու-

وزارت کشور آمار عمومی گزارش مشروح حوزه سرشماری¹
تهران - نهران
ների մարդահամարային տեղամասի ընդարձակ զեկուցում: Քեհրան, 1958:

وزارت کشور آمار عمومی گزارش مشروح حوزه سرشماری تبریز²
ների գործերի միևնույնություն, ընդհանուր վիճակագրություն, Քավրիզի մարդահամարային տեղամասի ընդարձակ զեկուցում: Քեհրան, 1959:

وزارت کشور آمار عمومی گزارش مشروح حوزه سرشماری اصفهان³
ների գործերի միևնույնություն, ընդհանուր վիճակագրություն, Իսֆահանի մարդահամարային տեղամասի ընդարձակ զեկուցում: Քեհրան, 1958:

* Economic Developments in the Middle East 1951 to 1954, New York, 1945, p. 63.

² „Islamic Culture“, July 1956, № 3, p. 370.

գիստորացիայի օրենքի իրականացման ժամանակ մեծ թվով վակֆային հողեր յուրացվեցին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹։

Ներկայումս վակֆային հողերից, իրենց տարածություն և եկամտի մեծությամբ տեսակետից, առաջին տեղն են բռնում Մաշհադում Իմամ Ռիզայի սրբավայրին պատկանող հողերը։ Այդ սրբավայրին են պատկանում 142 գյուղ՝ մոտ 25 հազար հեկտար վարելահողերով, որտեղ աշխատում են մոտ 30 հազար գյուղացիական տնտեսություններ։ Այդ հողերի խնամատարությունը դրված է շահի վրա։ Նրա խնամատարության տակ է նաև Քեհհանի Սեփահասալար և Շահչիրազ մզկիթների վակֆերը։ Այս կալվածքների եկամտի 10% -ը վերցնում է մոթավալին, որը նշանակվում է շահի կողմից։ Այդ վակֆային կալվածքները ազատված են հարկերից այն պատճառարանությամբ, որ արքունի եկամուտները ենթակա չեն հարկման, իսկ մյուս վակֆերը հարկեր են վճարում այնպես, ինչպես կալվածատիրական հողերը։

Մաշհադի Իմամ Ռիզայի սրբավայրի հողերը ցրված են երկրի տարրեր մասերում, բայց հիմնական մասը խորասանի Շահանդում է գտնվում։ Այս սրբավայրը խորասանի խոշորագույն հողատերն է։ Խորասանում կան նաև ուրիշ վակֆեր։ Օրինակ Քաշմարում է գտնվում Իմամ Ռիզայի եղբոր ղերեղմանը, որը կոչվում է Բաղն նեզար։ Այդ շիրիմը նույնպես բաժնետեր է այն կանաթին, որի շուրջ հոսում է նրա տերիտորիայով։ Այդ կանաթը բաժանվում է տասներկու մասերի, որոնցից շորսը վակֆային են։ Յուրաքանչյուր մասի սկսած 1949 թ. կազմում էր տարեկան 200.000 դիար²։

Քուրդիստանում նշանակալի վակֆային հողեր կան, բայց ի տարրերություն խորասանի վակֆային հողերից, այստեղ վակֆը բաղկացած է համեմատաբար փոքր միավորներից։ Արագում մեծ քանակությամբ հողեր կան, որոնք պատկանում են տարրեր սրբավայրերի։ 1944 թվականին այդ վակֆերի ամբողջ արժեքը գնահատվում էր 30—50 միլիոն դիար³։

Այնուհետև կարևոր են Քեհհանից հարավ գտնվող Շահ Աբդու Ադիմ մզկիթի հողային վակֆերը, Իսֆահանի մզկիթների, Արդաբիլի շահ Սեֆիի վակֆերը և բազմաթիվ ուրիշ վակֆեր երկրի բոլոր ծայրամասերում։ Քերմանում կան վակֆային գյուղեր, կանաթներ

¹ مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه و قوانین مالی ایران
تهران ۱۹۵۵ ص ۲۲۴

² A. K. S. Lambton, Landlord, and Peasant in Persia, London, 1953, p. 235.

³ նույն տեղում։

կամ նրանց առանձին մասերը: Մեծ տարածություն են կազմում նաև հուլյաստանի վակֆերը: Օրինակ եալեֆաբադի շրջանի կեսից ավելին վակֆային է:

Ինչ վերաբերում է վակֆային հողերի մշակմանը, ապա պետք է նշել, որ ընդհանրապես հոգևորականությունը գերադասում է հողը վարձով տալ որոշ գումարի դիմաց: Բայց երբեմն պատահում են նաև դեպքեր, երբ հողերի մշակումը ուղղակիորեն ղեկավարում են հոգևորականները:

Վակֆային հողերը վարձով տալու պարագայում, ինչպես արդեն նշել ենք, պայմանները նյութական տեսակետից առանձնապես շեն տարբերվում կալվածատիրական հողերից: Ինչպես կալվածատիրական հողերում, այստեղ էլ հաճախ հանդես է գալիս երրորդ կողմ: Վակֆային կալվածքները որևէ երրորդ անձնավորության վարձով տալու ընդհանուր տենդենցը այն է, որ այն լինի վարձակալի օգտին, որովհետև հաճախ վարձակալը ինքը մուֆավալին է: Կարելի է հանդիպել այնպիսի վարձակալների, որոնք հսկայական հարստություն են դիզել վակֆային հողերի եկամուտներից: Եթե պատահում է, որ ինքը մուֆավալին է կալվածքը վարձակալում, այսինքն, երբ նա մի որոշակի գումար տալով յուրացնում է եկամտի մնացած մասը, ապա նա միաժամանակ կատարում է թե՛ կառավարիչի և թե՛ վարձակալի ֆունկցիաները: Այսպես է, Արաքի վակֆային հողերում: Նման պրակտիկա կիրառվում է նաև Ֆարսում, որտեղ մեծ թվով վակֆային կալվածքներ կան: Շատ հաճախ վարձակալը հարևան որևէ կալվածատերին է լինում: Գոյություն ունի նաև այսպիսի սովորություն. եթե մինչև վարձակալության ժամկետի լրանալը գտնվեն մարդիկ, որոնք ավելի բարձր ռենտա վճարեն, ապա առկա վարձակալությունը կարելի է բեկանել և կալվածքը հանձնել նոր վարձակալներին:

Ինչպես արդեն ասվեց, խոշոր վակֆային կալվածքների ունի Մաշհադի Խամ Ռիզայի սրբավայրը: Սրբավայրի ընդարձակ կալվածքները Դարիգազում և Սարախսում ուղղակիորեն ղեկավարվում են շիրիմի հոգևորականների կողմից: Իսկ Թուրքաթե Հեյդարիեում, Քաշմարում, Ղուչանում, Նեյշաբուրում, Սարգևարում, Գունաբազում և այլ տեղերում հողերը վարձով են տրվում: Վարձակալության բանակցությունները սովորաբար վարում է Նաիր-օլ Թուլիյեն՝ այսինքն մոթավալիի տեղակալը¹:

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953, p. 235.

Ռիզա շահի թագավորության տարիներին և նրանից հետո որոշ ժամանակ ևս, Խորասանում սրբավայրի կալվածքները վարձով էին տրվում «Շիրքաթի ֆելահաթի» կողմող մի ընկերությանը: Այդ ընկերության մեջ ղեկավար դեր էր խաղում Խորասանի խոշոր կալվածատերերից Կաֆային, որի ևղբայրը հանդիսանում էր Մաշհադի հոգեվորականության պետը: Ռենտան քիչ լինելու և լրիվ չվճարելու հետևանքով 1948 թ. ընկերությունը լուծվեց և տարբեր կալվածքները վարձով տրվեցին առանձին մարդկանց: Որոշ տեղերում, մասնավորապես Փաշմարում և Թուրքաթի Հեյդարիեում կալվածքները վարձով տրվեցին տեղական կալվածատերերին: Բայց շուտով նախկին ընկերության մասցուկներից հիմնվեց մի նոր ընկերություն՝ «Շիրքաթի Քեշավարդիե Ռիզա» անունով, որը վարձեց մոտ քսան կալվածք՝ Մաշհադի շրջակայքում, այն է Թորուղում, Շադբանում, Միհրանխանում և Խիաբանում: 1949 թ. Թորուղի հողերի դիմաց ընկերությունը տարեկան վճարում էր մեկ միլիոն 200 հազար ռիալ և 100 խարվար հացահատիկ, որի 2/3-ը ցորեն էր և 1/3-ը գարի: Վարձակալությունը տրվել էր հինգ տարով: Խիաբանում բացի ամեն մի չուֆթի դիմաց վճարվող 20 հազար ռիալ կանխիկ դրամից, տրվում էր նաև 11 խարվար հացահատիկ, որի 2/3-ը ցորեն և 1/3-ը գարի էր¹: Հայտնի է նաև «Խորասան» անունը կրող ընկերությունը:

Պատահում են նաև դեպքեր, երբ վակֆային հողերը վարձակալում են առանձին կալվածատերերի կողմից: Այսպես օրինակ. «Գյուղացիներին օգնող միություն» առաջին կոնֆերանսի զեկուցադրում ասված է, որ Քերմանի խոշորագույն վակֆերից՝ Մահալը վարձակալված է մասնավոր կալվածատերի կողմից: Այդ վակֆում բնակվում են ավելի քան ութ հազար գյուղացի²:

Առանձին կալվածատերերի կողմից վարձակալվելու դեպքում, վարձավճարը լինում է բավական ցածր: Այսպես օրինակ. դեռևս Մոշեր էր Դուլիի նվիրաբերած վակֆային հողերը 1948 թ. վարձակալվել էր Շիրքադիի կողմից համարյա տասը անգամ ավելի ցածր վարձավճարով՝ տարեկան 350.000 ռիալով³:

¹ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1949, p. 235.

² گزارش مختصر اولین مجمع عمومی جمعیت کمک به دهقانان
ایران تهران ۱۹۵۱ ص ۴۵

³ (کبهان) «Քեյհան», 29 ապրիլի, 1956 թ.:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք վակֆային հողատիրությունը
իրանում դեռևս փոքր տեղ չի գրավում: Այն շարունակում է բար-
ձրրատիրճան հողատիրականության իշխանության, նրա տնտեսական
անկախության և քաղաքական ազդեցության հիմք հանդիսանալ:

Վակֆային հողատիրության պատմության ռատմնասիրումը
ցույց է տալիս, որ այն աստիճանաբար դարձել է գյուղացիության
շահագործման քողարկված մի ձև: Հատկապես որոշ տարածում էր
գտել կալվածատիրական հողերի վակֆ դարձնելու պրակտիկան,
որն այդ հողերը հետագայում էլ նրանց ձեռքում պահելու միջոց է:
Դրա լավագույն օրինակը Շահի կալվածքների վակֆ դարձնելու
փաստն է:

Վակֆային հողերում աշխատող գյուղացիները ենթարկվում են
նույնպիսի դաժան շահագործման և զրկանքների, ինչպես կալվածա-
տիրական հողերում:

Г. М. ЕГАНЯН

ИЗ ИСТОРИИ ВАКУФНОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ИРАНЕ

Резюме

На основе данных иранских и иностранных источников в статье рассматривается история вакуфного землевладения в Иране, начиная с тенденций развития института вакуфа в Иране сефевидского периода и кончая формами вакуфного землевладения в наши дни. В статье дается описание того, как широко разросся фонд вакуфных земель в сефевидский период; как развивалась вакуфная система при Надир-шахе; дальнейший рост вакуфного землевладения в начале XIX в.; как вследствие проникновения иностранного капитала фонд вакуфных земель стал превращаться в один из важнейших источников развития крупного частного землевладения и как мероприятия Реза-шаха содействовали развитию этого процесса. В статье подробно рассматриваются вопросы современного положения вакуфного землевладения в Иране, формы землепользования и т. д.

Изучение истории вакуфного землевладения показывает, что институт этот постепенно утратил свое первоначальное содержание и превратился в одну из форм замаскированной эксплуатации крестьян. Получила, в частности, распространение практика превращения (в целях дальнейшего удержания земель в своих руках) поместного владения в вакуф. Типичным примером этого служит превращение шахских земель в вакуфное владение. Работающие на этих землях крестьяне подвергаются такой же эксплуатации и гнету, как и работающие на помещичьих землях.

О. Г. ИНДЖИКЯН

К ОЦЕНКЕ МЛАДОТУРЕЦКОГО ДВИЖЕНИЯ

(Б. Кнунянц о младотурецкой революции)

Пробуждение Азии, начавшееся под влиянием первой русской революции, усилило внимание большевиков к проблемам национально-освободительного движения народов Востока.

Особый интерес к подъему революционного движения в сопредельных странах проявляли закавказские партийные организации, которые были связаны с деятелями персидской революции 1905—1911 гг., оказывали им посильную помощь и живо следили за событиями младотурецкой революции.

Подобное отношение проявлял, в числе ряда руководящих партийных деятелей Закавказья, Богдан Минаевич Кнунянц¹.

Б. М. Кнунянц, один из сподвижников В. И. Ленина, выступал по вопросам тактики и стратегии большевиков, в частности по национальному вопросу, еще на Втором съезде РСДРП. В своих речах на съезде, в докладе о деятельности Бакинского комитета РСДРП, а также в статьях, помещаемых в ленинской «Искре», он резко осуждал национализм, как орудие в руках господствующих классов против угнетенных народов. Б. Кнунянц разоблачал колониальную политику империалистических держав, которая всегда была чревата воен-

¹ Б. М. Кнунянц (1878—1911)—РУСОВ (по протоколам II съезда РСДРП), РУБЕН, РАДИН—член Бакинского и Кавказского союзного комитетов РСДРП, позже также был членом Московского и Петербургского Комитетов партии. В Исполкоме Петербургского Совета рабочих депутатов в 1905 г. представлял большевиков столицы. Как публицист-журналист выступал на страницах ленинской «Искры», большевистской «Новой жизни» и других печатных органов партии. Подвергался неоднократным репрессиям. Умер в Баяловской тюрьме в Баку.

ной опасностью и нередко приводила к разорительным войнам.

Подводя итоги работ Штутгартского конгресса II Интернационала (1907), на котором участвовали большевики (в том числе и Б. Кнунианц) во главе с В. И. Лениным, в статье «VII конгресс нового интернационала» Кнунианц писал: «Колониальная политика европейских капиталистических стран все более и более стала угрожать миру. Колониальные войны за последнее время почти не прекращаются»¹. Ради интересов народов, ради интересов рабочего класса он призывает активнее выступать против «авантюр буржуазной внешней политики».

Во многих своих выступлениях и статьях Б. Кнунианц осуждает захватнические стремления русского царизма по отношению к соседним странам, а также политику великодержавного шовинизма, отрицательно сказавшуюся на экономическом, политическом и культурном развитии народов, населявших Российскую империю.

Будучи одним из видных организаторов революционного движения народных масс против царизма, Б. Кнунианц следил также за борьбой с деспотическим режимом Османской империи.

В статье «К событиям в Турции»² он анализирует ход младотурецкой революции, высказывает ряд интересных и актуальных положений с точки зрения ее оценки и трезвого анализа некоторых событий и явлений, связанных с революцией.

Как известно, в 1909 г. младотурецкая революция продолжала еще развиваться. На этом фоне Б. Кнунианц в плане полемики с противниками русской революции в статье приводит некоторые сравнения между двумя революциями. Прежде всего автор статьи указывает, что настоящие сторонники революции «искренне восхищаются младотурками», свергшими Абдул-Гамида и взявшими власть в свои руки. Уничтожение кровавого режима, «Зулюма», невозможно было не привет-

¹ Б. М. Кнунианц, Избранные произведения, Ереван, Айпетрат, 1958, стр. 399.

² Газ. «Бакинские вести», № 1, 4.V.1909 г. Газета либерального направления. В годы реакции ее часто использовали большевики. На ее страницах выступали А. Л. Джапаридзе, А. М. Стопани и другие.

ствовать. Революционерам и друзьям угнетенных турецким деспотизмом народов, находящимся за пределами Турции, оно казалось еще более значительным явлением, чем было на самом деле.

В числе многих других Б. Кнунянц надеялся видеть дальнейшее, более мощное развитие событий при участии народных масс, и с этой надеждой он писал:

«В стране могильной тишины, над которой возвышался столько веков султанский кол с головами несогласно мыслящих, теперь ежедневно происходят факты, которые выведут народные массы из равнодушия и апатии»¹.

Вместе с тем, отмечая нерешительность и половинчатость турецкой революции, автор статьи показывает неправомерность похвал, расточаемых либералами в адрес младотурок:

«Турки молодцы! Младотурки — вот это настоящая революционная партия. Как они ловко все устроили! Разыграли как на шахматной доске. И все это в Турции — в стране азиатов и варваров».

Цель таких восторженных отзывов либералов — на примере турецких революционеров «учить» наших, отечественных.

«Кто только не восторгается младотурками? — отмечает далее Кнунянц. — Кто только не выставляет их в посрамление отечественным революционерам, которые де ничего не добились, а довели Россию до карательных отрядов и военно-полевых судов».

Оставляя в стороне оценку причин такого отношения, которое понятно и объяснимо, если иметь в виду буржуазию и ее прессу, Кнунянц выступает против проведения исторических параллелей между двумя революциями, так как они происходили в неодинаковых условиях экономического и политического развития и перед ними стояли разные исторические задачи.

Те гигантские социальные задачи, которые стояли перед русской революцией, не могли стоять перед турецкой, поскольку последняя «протекала при более простой социальной обстановке. Задачи ее были уже, потому что узка и несложна жизнь, ее выдвинувшая».

¹ «Бакинские вести», № 1.

В России капитализм развивался сравнительно быстрыми темпами, налицо было классовое расслоение, в революции выступали буржуа и пролетарии, помещики и крестьяне, и каждый из этих классов боролся за свои интересы.

«Столкновение интересов этих классов питало революцию...

Совсем иную картину представляет современная Турция. В ней капитализм только еще прокладывает свои первые тропинки. Огромное большинство населения живет в условиях натурального хозяйства»¹. Имеющиеся в стране малочисленные капиталистические предприятия принадлежали в основном иностранцам или представителям нетурецких национальностей—грекам, армянам, евреям. Только 15% капитала принадлежало туркам.

«Формирование основных классов капиталистического общества,— отмечает А. Ф. Миллер,— буржуазии и пролетариата — в недрах османского феодализма происходило без активного участия турок»². Это было вполне закономерным явлением для многонациональной Османской империи, где сами турки, составлявшие всего треть населения, находились на более низком уровне социально-экономического развития. Зарождавшийся в тот период турецкий пролетариат насчитывал в своих рядах всего 40—50 тыс. человек. Другими словами, основные классы капиталистического общества тогда находились еще в стадии формирования.

Однако революционная ситуация в стране назревала. Беспредельный гнет и произвол, отсутствие каких-либо законов, кроме воли султана, полная деморализация властей вследствие коррупции, системы шпионажа и разгула реакции были помехой развитию страны. Недовольство охватило не только широкие слои крестьян и мелкой буржуазии, но и малочисленную национальную буржуазию, часть либеральных помещиков и чиновников, особенно студенчество и офицерский состав армии. Нарастало также недовольство угнетенных народов империи.

¹ «Бакинские вести», № 1.

² А. Ф. Миллер, 50-летие младотурецкой революции, изд. «Знание», 1959, стр. 20.

В этих условиях русская революция 1905—1907 гг. дала решающий толчок событиям в Турции. Все прогрессивные элементы турецкого общества приветствовали русскую революцию. Султан и его сановники предпринимали чрезвычайные меры, чтобы русская пресса не проникала в Турцию. Были приняты меры предосторожности против возможного захода броненосца «Потемкин» в турецкие порты. Реакция всерьез была обеспокоена. Умеренные деятели младотурецкого движения также с опаской отнеслись к событиям в России. Один из младотурецких лидеров, Ахмед Риза-бей, в издаваемой им газете «Мешверет» писал: «Европейская цивилизация, дошедшая в настоящее время в России до предельной жестокости, не может нас привлекать»¹.

Тем не менее события в Турции назревали с исключительной быстротой и, как отмечает А. А. Алимов, накануне революции 1905 г. в России здесь произошел поворот двух потоков крестьянского движения — армянского и македонского — в сторону общетурецкого движения. Значение этого факта, наряду с влиянием русской революции, было огромно, ибо «крестьянские освободительные движения способствовали вызреванию революционной ситуации в империи Абдул-Гамида в общеперском масштабе, а раскаты революционной волны, идущей из России, подмывали устои абдулгамидовского режима»².

Отразить влияние развернувшихся событий на Турцию было невозможно, особенно в тот период, когда турецкая империя стояла перед развалом, чему активно содействовали империалистические державы.

В данных обстоятельствах, пишет Кнунианц, «наиболее культурная часть турецкой нации, составляющая высшее чиновничество и офицерство, стоящая во главе единственной организованной силы нации — войска, не могла равнодушно выносить разложение империи. Она стала активной силой пере-

¹ Х. М. Цовикян, Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции. «Советское востоковедение», т. III, 1945, стр. 25.

² А. А. Алимов, Революция 1908 г. в Турции, сб.: «Пробуждение Азии, 1905 год и революции на Востоке». М., 1935, стр. 29.

воротата...»¹. Армия действительно сыграла в Турции (за последнее время и в других странах Востока) роль важного политического фактора.

Но нам здесь хочется особо остановиться на одной из решающих сил, приведших к перевороту в Турции, так как, на наш взгляд, совсем незаслуженно этот фактор до сих пор некоторыми историками отводится на второй план. Это — национальные, точнее, национально-освободительные движения угнетенных народов, которые направлены были против невыносимого турецкого ига.

В книге «История международного рабочего и национально-освободительного движения» справедливо указывается: «Османская Турция была тюрьмой народов, которые, несмотря на террор и репрессии властей, не прекращали борьбу за свое освобождение»².

Однако одного лишь признания наличия национальных движений недостаточно для показа их роли и места в освободительном движении самого турецкого народа. Б. Кнунянц, например, придает им первостепенное значение. «Самые серьезные противоречия в общественной жизни Турции, — пишет он, — вызывались до сих пор национальными трениями. Старый режим, разжигая ненависть поработенных наций, ослаблял государство, в сохранении которого были особенно заинтересованы турки»³. Ему отлично был известен характер этих трений, бесчеловечные формы угнетения и абсолютное бесправие трудящихся

В докладе Бакинского комитета II съезду РСДРП Б. Кнунянц, в частности, отмечает: «Тяжелые политические условия, в которых живет три миллиона армян в Турции, варварские (преследования), массовые избиения и резня, учиненная несколько раз в Малой Азии, не могли не обратить внимания русско-поданных армян, особенно радикальной части интеллигенции»⁴.

¹ «Бакинские вести», № 1.

² История международного рабочего и национально-освободительного движения, ч. I, изд. ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959, стр. 414.

³ «Бакинские вести», № 1.

⁴ Второй съезд РСДРП, Протоколы, М., Госполитиздат, 1959, стр. 530.

Положение угнетенных турецким режимом народов вызывало возмущение, гнев и протесты лучших представителей всех народов мира. Не останавливаясь подробно на данном вопросе, укажем лишь, что специалисты, занимавшиеся Турцией, описывая положение национальных меньшинств, называли его «сплошным адом» (И. И. Голобородко), а национальную политику «жестокой» и «гибельной» для самой Турции, как многонационального государства (В. А. Гурко-Кряжин).

Указывая на исключительную сложность национальной проблемы для Османской империи, Гурко-Кряжин писал: «Наиболее характерной чертой национальных взаимоотношений в Турции явилось то, что за исключением Анатолии, господствующая национальность, т. е. турки-османы, нигде не являлись преобладающими элементами населения. И в Аравии, и в Месопотамии, и в Курдистане, и в Армении турки были представлены лишь группой чиновников и солдат, совершенно чуждых коренному населению этих стран. Мало того, будучи численно в меньшинстве, османы в культурном отношении значительно уступали и арабам и армянам»¹.

В многонациональной Турции возникшие события не могли не затронуть интересы всех народов. Этим именно нужно объяснить, что здесь накануне революции из всех политических партий, организаций и деятелей разных народов образовался единый фронт борьбы против режима Абдул-Гамида.

Ясно, что отбрасывать подобный серьезный фактор движения неверно и ненаучно. Из множества известных документов и произведений, показывающих реальность межнационального фронта, искренность и единство его участников (пока младотурки боролись за освобождение страны от деспотического режима), укажем на два исторических романа Ерванда Отяна: «Абдул-Гамид и Шерлок Холмс» и «Салиха Ханым или армия против насильника». Е. Отян — известный армянский писатель, родился и вырос в Стамбуле, хорошо знал Турцию и ее деятелей, в том числе младотурок, с некоторыми из них был лично знаком. Поэтому указанные и другие его произведения, посвященные положению в Турции, имеют зна-

¹ В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, изд. «Мир», М., 1923, стр. 46.

чение первоисточников. В этих произведениях, вышедших в свет в Турции в 1911—1912 гг. и затем переведенных на многие языки, Е. Отян показал дружбу народов в образах революционных деятелей—турок, арабов, албанцев, армян, греков, евреев и т. д. Истинные революционеры на эту дружбу смотрели как на серьезное, нужное для достижения цели средство.

Но вероломная политика младотурок в отношении нетурецких народов империи, своей борьбой способствовавших успеху переворота, их махровый национализм и шовинизм привели к тяжелым последствиям. Очевидно, что в этом виновны не угнетенные народы, а сами младотурки.

Вспомним из множества событий и фактов одно — тайное заседание руководства партии «Иттихад ве теракки», состоявшееся в марте 1915 г. под председательством Талаата. Здесь обсуждался вопрос о методах «коренного решения армянского вопроса». И как указывает в своей книге «Темные складки османской революции» один из руководителей этой партии Мевлан Заде Рифат, подвергалась резкой критике непоследовательность Абдул-Гамида при решении обсуждаемого вопроса.

В этой обстановке доктор Назим-бей в своей речи отметил: «Зачем мы свершили эту революцию? какова была наша цель? Я думаю, не для того, чтобы убрать людей Абдул-Гамида с занимаемых ими стульев и садиться на их место. Я стал вашим товарищем и братом, чтобы оживить туречество, я желаю, чтобы на этой земле жил турок и только турок и был бы он независимым и господствующим. Нетурецкие элементы должны быть стерты, к какой бы нации и религии они ни принадлежали. Эту страну надо очистить от нетурецких элементов. Для меня религия не имеет никакого значения. Моя религия — туран»¹.

Казалось бы полезность и необходимость критики национальной политики младотурок, их шовинизма и расизма вытекает из духа национально-освободительной борьбы, из интересов интернационального воспитания народов, из интересов науки. Но каждый раз, мягко выражаясь, с удивлением читаешь работы иных авторов, которые с чувством сожаления

¹ Մեզի և Ձեր Ռիֆատ, Օսմանյան Հեղափոխության մասին գիրքը, հրատ. «Կալֆ», Բեյրութ, 1938, էջ 161:

отмечают факт расчленения и краха Османской империи. Справедливо объясняя ускорение этого исторически неизбежного процесса политикой империалистических держав и борьбой нетурецких народов, эти авторы столь же несправедливо ставят на одну доску оба эти разнохарактерные явления.

В качестве примера укажем на работу известного востоковеда М. П. Павловича «Революционная Турция». Правильно отмечая, что угроза извне ускорила младотурецкую революцию, автор вместе с тем считает освободительные движения народов Македонии, арабских стран и Албании результатом «интриг» империалистических держав, что сплотило «сознательные элементы всей нации перед неизбежным развалом Османской империи».

Известно, что вмешательство империалистических хищников при решении албанского, македонского, армянского, арабского и других вопросов происходило вовсе не по вине угнетенных народов. Между тем вопросы, связанные с решением судеб этих народов, М. Павлович называет почему-то «проклятыми вопросами». Все изложенное он обобщает следующими словами:

«Младотурецкая революция оказалась неспособной разрешить эти проклятые вопросы (подчеркнуто нами.—О. И.) и поэтому она и не смогла предотвратить распад Османской империи, а, наоборот, лишь ускорила процесс расчленения когда-то могущественной в мире империи, господствовавшей когда-то не только на всем Балканском полуострове, но далеко за пределами последнего»¹.

Выходит, что автор сочувствует борьбе «сознательных элементов» за сохранение загнившей Османской империи.

С точки зрения объективно-исторических итогов, ее распад следует рассматривать как избавление от невыносимого турецкого ига, надолго задержавшего экономическое и культурное развитие угнетенных народов, т. е. большинства населения обширного, многонационального государства. Нельзя не согласиться с выводом академика Ивана Снегарова, указавшего, что для подвластных народов турецкое владычество было

¹ М. П. Павлович, Революционная Турция, сб.: «Турция в борьбе за независимость». М., 1925, стр. 20—21. См. также сб.: «Революционный Восток», ч. I, М., ГИЗ, 1927, стр. 196.

«с самого своего начала до конца страшным экономическим, политическим и духовным гнетом турецких султанов и их слуг — феодалов, настоящим «черным рабством», оставившим культурное развитие болгар, сербов, греков и албанцев»¹. Несомненно, что сказанное относится и к другим угнетенным турками народам.

Что же касается участия национальных меньшинств в борьбе против абдулгамидовского режима, то это было только на пользу младотурецкому движению и в интересах самого турецкого народа, который также страдал от деспотического политического строя. Это понимали лучшие представители турецкого народа. После победы революции проявление дружеских чувств между турецким, армянским, славянскими и другими народами приняли формы совместных митингов, демонстраций, похорон и других выступлений, происходивших в различных частях страны.

Один из видных политических деятелей Турции, профессор юридического факультета Стамбульского университета и депутат парламента, известный армянский писатель Григор Зограб в своей речи, произнесенной 1 августа 1908 года в память павших за дело революции борцов-мусульман, с гордостью заявил, что победа одержана благодаря единству всех народов Оттоманской империи. Выступлению нетурецких народов, отметил он, правительство пыталось придать другое значение, «но ни один человеколюбивый османец (osmanlı) не поверил этому. Последовательно бросились в огонь братья: турки, болгары и греки. Мы (т. е. руководители движения. — О. И.) еще не успели обнять друг друга, а турки и армяне уже обнимались в тюрьмах и могилах».

Надеясь на лучшее решение основных вопросов революции, в частности национального вопроса, Г. Зограб говорил: «На нашем политическом горизонте заметны еще некоторые тучи, но я уверен, что они рассеются, не устояв перед веянием гуманизма»².

¹ Акад. И. Снегаров, Турецкое владычество — помеха культурному развитию болгарского народа и других балканских народов, изд. Болгарской АН, София, 1958, стр. 195.

² «Մարշալական օրհներթ, 2 օգոստոսի, 1908 թ., նախըր տե՛ս «Երշահերկ Տարեգրք», 1962, Իսթանբուլ, էջ 75:

Единство цели и тяжелые условия борьбы объединили передовые силы всех народов империи против ненавистного ига Абдул-Гамида.

Указывая на это обстоятельство, А. Ф. Миллер, однако, как отрицательный момент отмечает, что некоторые руководящие младотурецкие деятели по национальности «являлись не турками, а курдами, албанцами, черкесами». При обобщении же он стремится всячески подчеркнуть чисто национальный характер движения и утверждает, что, в отличие от выступлений нетурецких народов, «в 1908 г. впервые поднялся на борьбу против султанского самодержавия турецкий народ. Таким образом, младотурецкая революция была первой турецкой буржуазной революцией, первым проявлением политического пробуждения турецкого народа»¹.

В целом, конечно, такой вывод не подлежит сомнению. Но нельзя игнорировать роль и место национальных движений в пробуждении турецкого народа. Показать это необходимо тем более, что, как известно, многие турецкие историки, стоящие на позициях национализма, игнорируют положительную роль других народов во всей истории Турции, в экономическом и культурном развитии турецкого народа. Мы далеки от того, чтобы преувеличить значение национального вопроса в младотурецкой революции, или же не видеть, как этот вопрос использовали в своих империалистических целях Россия и европейские державы. Это, безусловно, имело место. Борьба нетурецких народов ослабляла империю оттоманов. «Ослабление государства,—отмечает Кнунянц,—вызвало вмешательство держав во внутренние дела империи». Все это верно. Верно и то, что такое вмешательство в итоге ничего хорошего не принесло всем народам, населявшим Турцию. Это, однако, не дает никому права одинаково оценивать козни империалистических государств и борьбу тех народов, которые на Балканах и в Малой Азии прилагали героические усилия, чтобы освободиться и обеспечить свое независимое существование,—называя первых крупными грабителями, а вторых «малыми разбойниками» (М. Павлович).

¹ А. Ф. Миллер, указ. произв., стр. 46.

Можно было предать забвению подобную однобокую, ошибочную трактовку этой важной проблемы, если бы она не нашла место в произведениях ряда авторов более позднего времени.

Оживление движения национальных меньшинств является результатом тех же причин, которые породили революционную ситуацию в Турции и питали младотурецкое движение. В обострении же национального вопроса в стране виновны не только и не столько великие державы, сколько сам политический режим в Турции как при Абдул-Гамиде, так и при младотурках. Здесь важно подчеркнуть, что цели младотурецкого движения на первом его этапе вполне импонировали интересам и чаяниям национальных меньшинств. В цитируемой статье Кнунянц указывает, что главной целью младотурецкого переворота было «превращение Турции из азиатской деспотии в страну с европейским политическим режимом, в страну конституционную». К этому ведь стремились все народы, населявшие Турцию. Однако те, кто знал порядки страны и деятелей движения, особых надежд не питали. Во всяком случае они не ожидали глубоких социально-экономических изменений. Б. Кнунянц уже тогда писал, что реформы чисто политического характера были главной задачей переворота. Интересы народных низов не принимались в расчет и поэтому «никакие «притязания» широких народных масс не мешали осуществлению этих политических реформ... В этом отсутствии социальных противоречий, благодаря недифференцированности общественной жизни (Кнунянц имеет в виду отсутствие более или менее развитых капиталистических отношений в стране в целом.—О. И.), и кроется загадка успеха политических требований младотурецкого комитета, опирающегося на армию»¹.

Этим ведь и объясняется верхушечный характер революции. Относительно армии и ее позиции при решении задач движения мы можем иметь ясное представление из следующих слов Е. Отыяна: «За несколько месяцев революционное движение действительно распространилось среди офицеров; однако простой солдат пока еще оставался безучастным к

¹ «Баквинские вести», № 1.

нему, так же как и младшие офицеры, то есть десятские и сержанты (çavuş) не высказывали своего мнения — может быть, в решающий момент встали бы под революционное знамя, а может повернули бы против него...»¹.

Очевидно, что в этом именно выражалось отношение крестьян и мелкобуржуазных слоев города к младотурецкому движению.

В этих условиях более развитые в социально-экономическом, культурном и политическом отношении нетурецкие народы должны были добиваться осуществления своих целей, как бы это неприятно и нежелательно ни было для младотурок, которые к тому же в свое время дали им определенные обещания на этот счет.

Имея в виду сложившуюся политическую обстановку в Турции после победы революции, Б. Кюнянц писал, что горизонт «затуманивают» слишком большие, политические притязания отдельных национальностей».

С приходом к власти комитет «Единение и прогресс» всей своей политикой и практическими делами убедительно показал, что он не собирается осуществлять каких-либо коренных изменений в стране.

«Да будет всем известно, — сказано в одном из изданий комитета, — что мы и при конституционном режиме не можем представить себе наш трон без ныне царствующей династии»². Ясное и красноречивое заявление относительно целей младотурок! Им нужно было заменить султана Гамида другим, более покладистым и послушным ставленником.

Установив свою диктатуру, младотурки продолжали линию Абдул-Гамида II по всем основным вопросам своей политики, а кое в чем даже превзошли зловещего тирана, воспользовавшись его методами, его людьми и старым чиновничьим аппаратом.

В. В. Воровский удивительно верно передает суть происходивших в Турции изменений. В фельетоне, написанном в

¹ Е. Отян, Избранное, т. III, на арм. языке, Ереван, Айпетрат, 1961, стр. 144.

² И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, изд. II, М., 1914, стр. 212.

августе 1908 г., он излагает свой разговор со знакомым младотурком, названным им симптоматично «Крокодилиусом». Последний сожалеет, что в новой Турции больше нельзя будет видеть вздернутых на кол людей с особыми очертаниями их тела и игры мышц, что «распустят гаремы, исчезнут евнухи, вырубят сады, разрушат виллы и на их месте построят отели для американцев». Диалог кончается следующими словами младотурка: «Нет, нет! Пусть лучше все будет по-старому, лишь бы жила удивительная красота старой Турции»¹.

Младотурки боялись ввести элементарные права, предоставленные народу ими же восстановленной конституцией 1876 г. Они приложили определенные усилия, чтобы сохранить феодальные отношения в стране.

Высмеивая русских либеральных буржуа, которые были весьма довольны таким ходом младотурецкой революции, Б. Кнуниязи еще на заре этой революции выражал возмущение действиями младотурок, которые повели дело без всякой «классовой борьбы и пролетарских требований», трусливо отступая перед настоящим народным движением. И поэтому, если русская революция потерпела поражение, она все же дала гигантский толчок продвижению России по пути европеизации ее политических и социальных отношений. Турецкая же революция этого не сделала. «Она привела страну к верховенству войска, к политическому строю, при котором солдат командует нацией. Широкие слои населения, крестьяне и мелкий городской ремесленник, пока стоят совершенно в стороне от переворота и не выступают со своими требованиями»².

Младотурки, наряду с уже испытанным шпионско-чиновничьим аппаратом старой Турции, использовали и военщину, чтобы не дать развернуться и углубиться революционному движению в стране.

Самым жестоким образом они подавляли выступления крестьян в Анатолии, рабочих в Стамбуле, Измире и других центрах турецкой промышленности. Стачки были запрещены законом.

¹ В. В. Воровский, Соч., т. II, М., Соцгиз, 1931, стр. 475.

² «Бакинские вести», № 1.

Вместо решения национального вопроса младотурки выдвинули доктрину османизма (оттоманизма), согласно которой все народы, населявшие империю, должны были называться османами. Всякое проявление национальной самостоятельности пресекалось в корне.

«Оттоманизм в национальном вопросе, глубочайшая реакционность в сфере социальных отношений и, наконец, махровый милитаризм в области внешней политики—такова была политическая формула младотурецкого режима»¹.

Все это оказалось на руку империалистам, которые больше всего боялись установления демократических порядков в Турции и, как известно из широко использованного в литературе письма тогдашнего министра иностранных дел Англии Э. Грея, страшно опасались, что конституционная Турция может послужить примером для других колониальных и зависимых народов Востока.

Империалисты приложили определенные усилия, чтобы не расширилась и не углубилась турецкая революция, чтобы в Турции сохранился статус-кво. Поэтому они сразу же стали поддерживать младотурок в финансовом и материальном отношении, поддерживать их реакционную внутреннюю и внешнюю политику. Они, как отмечал В. И. Ленин в конце октября 1908 г., вскоре после «победы» стали хвалить младотурок за умеренность и сдержанность, т. е. за то, что революция слаба и не поднимает народных низов на самостоятельную борьбу. Вследствие такой политики младотурок Турция продолжала находиться в зависимости от империалистов, оставаться их полуколонией.

Надежды на настоящее пробуждение страны к новой жизни не оправдались. А они были! «Победа младотурок,— писал Кнунянц с оптимизмом,— будет иметь для турок то же значение, как и наша эпоха великих реформ. Она даст возможность развитию буржуазных отношений в стране, она поможет усложнению жизни, и тогда в Турции мы будем свидетелями той же дифференциации, как и у нас. «Единство» нации заменится классовой борьбой, повторится хорошо знакомая Европе и нам, россиянам, картина».

¹ В. А. Гурко-Кряжик, указ. произв., стр. 46.

Помимо воли младотурок, все же в недрах господствующего феодально-помещичьего строя революция несколько ускорила развитие капиталистических отношений. Это было велением времени. Однако наличие феодального способа производства и засилье иностранного капитала всячески мешали утверждению ростков новых, буржуазных отношений. С другой стороны, «младотурки были неспособны возглавить турецкое национальное движение. Подменив идею турецкого национального единства реакционной расистской доктриной пантюркизма, они стали доказывать необходимость «объединения» (т. е. подчинения турецкому султану) всех «тюрков» — от Босфора до Алтая. Наряду с пантюркизмом культивировался и панисламизм в его наиболее реакционном, абдulgамидовском понимании»¹.

Несмотря на все это, младотурецкая революция получила моральную поддержку прогрессивных людей мира, партий рабочего класса и в первую очередь большевиков. Деятели рабочего класса надеялись, что революция приведет к краху одной из наиболее кровавых восточных деспотий и уничтожит Османскую империю как тюрьму народов. Так думал и Б. М. Книунянц, о чем свидетельствует цитируемая нами статья, написанная им в мае 1909 г.

Но надежды были обмануты, младотурецкая революция сохранила существующий порядок вещей, она создала военную диктатуру, которая в период своего кратковременного господства оставила несмываемые кровавые следы как на теле самого турецкого народа, так и других народов, находившихся под турецким игом.

Точно и метко оценила «Правда» младотурецкий режим еще в 1912 г., до совершения младотурками новых кровавых злодеяний:

«Младотурки слишком скомпрометировали себя в глазах населения империи. Их власть покоилась исключительно на грубой физической силе. Беднота турецкая и подчиненные Турции народы угнетались и уничтожались по-прежнему, несмотря на существование «парламента». Зверства, подкуп,

¹ Всемирная история, т. VII, 1950, стр. 360.

взяточничество нового режима почти ничем не отличались от таковых во времена «красного султана»¹.

* * *

Является ли подобный ход и исход младотурецкой революции неожиданным? И достаточно ли всесторонне и удовлетворительно освещено и оценено младотурецкое движение в нашей исторической литературе? Эти вопросы невольно возникают после внимательного изучения статьи Б. М. Киунянца и ее сравнения с более поздней оценкой младотурецкой революции. Они возникают также в связи с переживаемым нами периодом краха колониальной системы империализма в условиях мощной освободительной борьбы всех угнетенных — малых и больших — народов, стремящихся к своей полной и окончательной свободе и независимости. Новая программа КПСС ставит задачу: «обеспечивать фактическое равенство всех наций, народностей, с полным учетом их интересов»².

Таким образом, речь идет о пересмотре некоторых определений и оценок революционных событий в Турции, которые, на наш взгляд, неполны, потому неточны, а кое в чем и ошибочны.

В советской востоковедческой литературе господствовала тенденция, которая рассматривала главную линию освободительных движений и войн в аспекте борьбы между колониальными и зависимыми странами, с одной стороны, и империалистическими державами — с другой. В целом эта, безусловно правильная, тенденция не учитывала, можно сказать даже игнорировала, побочные, глубинные процессы, остающиеся в стороне от главной линии.

В частности, это касается Османской империи. Совершенно верно критикуя империалистическую политику европейских держав и России, часть историков проходила мимо полновесной научной характеристики самой сути этой империи, ее политического режима, ее исторически тормозящей роли в развитии народов Восточной Европы и Передней Азии, ее невыносимой национальной политики, которая превратила

¹ «Правда», № 93, 17.VIII.1912.

² XXII съезд КПСС, Стенографический отчет, т. III, Госполитиздат, 1962, стр. 314.

Турцию в настоящую тюрьму народов. Забывались ленинские выражения о «гниусном режиме», о «деспотической Турции». Ведь известно, что В. И. Ленин указывал на наличие в Восточной Европе (Австрия, Балканы, Россия) могучих остатков средневековья. «Эти остатки,— абсолютизм (неограниченная самодержавная власть), феодализм (землевладение и привилегии феодалов-помещиков) и подавление национальностей»¹. Султанская Турция была именно олицетворением этого средневековья. Даже и сейчас, когда абсолютизм заменен режимом полицейского государства (по оценке самой турецкой прессы), другие признаки средневековья еще сохранились в полной мере. В силу указанных обстоятельств «деспотическая Турция» задерживала развитие не только турецкого, но и других народов. Как известно, В. И. Ленин, имея в виду это обстоятельство, в частности, указывал на Балканы.

Поэтому при оценке младотурецкой революции, направленной против режима Абдул-Гамида, надо считать исторически прогрессивными и те национальные движения, которые иные авторы оскорбительно для этих народов считают «проклятыми». Нам кажется, что вообще сепаратистские движения в султанской Турции в конечном итоге имели объективно-прогрессивное значение, поскольку подрывали основы загнившей империи османов и поскольку назревал ее развал, как исторически неизбежное и положительное явление и для турецкого, и для угнетенных народов. Младотурецкая революция по воле партии «Единение и прогресс», по воле господствующих классов Турции сохранила и империю, и существующие порядки в стране.

Но вот, спустя много лет после того как зловещий режим младотурок стал достоянием истории и была возможность более трезво оценить события прошлого, появляется книга, где пишется о «доверии» всего мусульманского мира «к новой Турции, как к новой силе, как к центру притяжения, вокруг которого могут объединиться все угнетенные европейским капитализмом мусульманские нации Азии, Африки и Европы (Балканы, Кавказ, Европейская Россия)»².

¹ В. И. Ленин, Соч., изд. IV, т. 18, стр. 340.

² М. П. Павлович, Революционная Турция, сб.: «Турция в борьбе за независимость», стр. 23.

Писать так, не жалея похвал и эпитетов, о младотурках или о том же режиме Османской империи (ибо он фактически сохранился после верхушечной революции) — значит игнорировать исторические факты, забывать, что те же мусульманские нации Азии, Африки и части Европы долгие годы боролись против турецкого ига за свое освобождение. Иначе и не могло быть, ибо «турецкое феодальное государство было самым большим препятствием на пути экономического и культурного развития покоренных народов. Именно по этой причине они никогда не примирялись с турецким владычеством, непрерывно боролись с оружием в руках за свое освобождение»¹.

При младотурках национальный вопрос еще более обострился, в силу чего не могло быть тяготения к «новой» Турции ни у арабов, ни у албанцев, ни у других народов, любые выступления которых младотурки душили всеми возможными средствами.

В. И. Ленин учил, что «помещичий» и буржуазный национализм стремится травлей «инородцев» разделить и развратить рабочий класс, чтобы легче было усыпить его»².

В другом месте Ленин критикует Розу Люксембург за то, что она, борясь с национализмом в Польше, забыла о национализме великороссов, «хотя именно этот национализм и страшнее всего сейчас, именно он менее буржуазен, но более феодален, именно он главный тормоз демократии и пролетарской борьбы»³.

Турецкий национализм после прихода младотурок к власти оказался еще более страшным, ибо он более нетерпимо относился к другим народам и был, конечно, более феодален, чем русский. Это совершенно очевидно, и отсюда ясно, что Турция не могла быть и не стала центром притяжения в мусульманском мире.

В оценке роли Турции в освободительном движении народов Востока подобные надежды не оправдались дважды.

И современная Турция не стала центром прогрессивных и революционных сил Востока, напротив, она уже много лет

¹ Акад. И. Снегаров, указ. соч., стр. 201.

² В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 92.

³ Там же, стр. 383—384.

является центром реакции, опорой империализма на Ближнем и Среднем Востоке. Турецкая буржуазия, в силу особых исторических условий ее развития, не способна быть во главе прогрессивных, передовых сил. На наш взгляд, это объясняется, по крайней мере, следующими двумя обстоятельствами:

Во-первых, турецкая буржуазия тесными узами связана с феодалами-землевладельцами, более «феодална», чем обычно, выступает за сохранение феодальных и даже дофеодальных отношений в стране. В политике это выражается в реакционном курсе полицейского государства.

Во-вторых, многовековое господство на обширных территориях и над многими народами привело к тому, что в верхних слоях турецкого общества сложилось мнение об особых правах турок, якобы призванных верховодить другими народами.

Турецкая буржуазия, как буржуазия господствующей нации, до поры до времени пыталась сохранить империю и при ее помощи добиться господствующего положения в стране, обеспечить себе привилегии в обширном турецком государстве. Поэтому в основе национальной политики господствующих классов лежали претензии «избранной расы», выражавшиеся в махровом национализме, шовинизме и расизме фашистского толка. Все это и проявлялось в идеологии этих классов, на разных этапах исторического развития проповедующих то панисламизм, паносманизм и пантюркизм, то туранизм и тюркизм. Широко известно, что вся историческая литература Турции и поныне пронизана едким национализмом и чрезмерным восхвалением турецкого элемента, якобы играющего в истории человечества «решающую» роль¹.

Все изложенное не дает нам основания полагать, что революционные события в Турции, когда их носителями и руководителями выступают буржуазные партии и деятели типа

¹ См. Tarth, cilt 1—4 İstanbul, 1932—1934; Birinci Türk Tarth Kongresi, Konferanslar müzakere zabıtları, Ankara, 1934; İkinci Türk Tarth Kongresi, İstanbul, 1943; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950; Prof. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı tarihi, cilt 1—II, İstanbul, 1951—1955; Engin Arın, Atatürkcülük ve Moskofluk—Türklük savası, İstanbul, 1953; Prof. Enver Ziya Karal, Yeni ve yakın çağlar tarihi, İstanbul, 1957; Prof. Köprülü Mehmetzade, Osmanlı İmparatorlugunun kuruluşu, İstanbul, 1959 и т. д.

младотурецких, могли вызывать, так сказать, «цепную реакцию» в национально-освободительном движении народов Востока. Без борьбы за подлинную свободу, без создания истинно демократических порядков в стране турецкий народ не сможет стать примером освободительной борьбы для других народов. В данном случае уместно вспомнить знаменитое марксистское положение о том, что не может быть свободен народ, угнетающий другие народы.

Историческую оценку деятельности младотурок и их обещаниям дал Б. Кнунианц в ответ на чрезмерные восхваления их действий, причем он выразил свои сомнения на этот счет в тот момент, когда младотурки не успели еще проявить себя в полной мере.

Младотурки, писал Кнунианц, «многое обещают, что им удастся, не знаем. Опираются они на ненадежную силу, на войско, которое может завтра же от карточного здания их парламента ничего не оставить. Пока народные массы индифферентны, пока нет глубоких социальных потребностей, толкающих эти массы на путь активной поддержки парламента, пока массы эти не привыкли к самостоятельности — победа идеи народовластия на шатком фундаменте. Революция младотурок даст толчок к пробуждению оттоманской нации — в этом ее огромное историческое значение, но сама по себе она далеко еще не означает перехода от восточной деспотии к европейскому парламентаризму»¹ (подчеркнуто нами.—О. И.). Сказано предельно ясно. Позднее некоторые авторы, кажется, не проявили желания понять это обстоятельство, если они ожидали, что Турция станет «центром притяжения» на Востоке!

Остановимся еще на одном вопросе.

Первая волна национально-освободительного движения, поднявшаяся под влиянием русской революции 1905 г., в целом рассматривается как движение больших народов: китайского, иранского, турецкого и т. д. Параллельные же выступления малых народов до сих пор оставлены без должного внимания или в лучшем случае рассматриваются как результат подрывной деятельности империалистических держав или их агентов. Такое безоговорочное утверждение не только не

¹ «Бакинские вести», № 1.

соответствует исторической действительности, но может быть воспринято как оскорбление по адресу народов, приложивших большие усилия и проливших немало крови ради своего освобождения от ненавистного турецкого владычества.

В период пребывания советской партийно-правительственной делегации в Болгарии (в мае 1962 г.) Н. С. Хрущев в своих выступлениях неоднократно отмечал справедливый характер героической борьбы болгарского народа против турецких поработителей и симпатию русского народа к этой борьбе.

В выступлениях по радио и телевидению по поводу этой поездки Н. С. Хрущев еще раз подчеркнул: «Нерушимая дружба между народами Советского Союза и болгарским народом имеет глубокие корни, которые уходят в далекое прошлое. Она скреплена совместис пролитой кровью в борьбе против общих врагов. Во время пребывания в Болгарии мы посетили Плевен и другие места героических битв, где каждая пядь земли дышит славой сынов наших народов, борющихся против оттоманской Турции.

Нам было приятно видеть, как заботливо, с большой любовью относятся трудящиеся к памятникам, которые имеются во многих уголках Болгарии в честь русских воинов, погибших в совместной борьбе против турецких угнетателей...»¹. Но известно, что подобную же самоотверженную борьбу вели и другие поработенные народы против многовекового турецкого ига.

Авторы, придерживающиеся указанной выше точки зрения, не пытаются хоть в какой-то мере анализировать события, добиться выяснения, в какой мере тенденции освободительной борьбы отдельных народов использовали империалистические государства. Тем самым не делается попытка выяснить запутанные проблемы истории народов Востока, не оказывается им помощь в разработке собственной истории. К этому уже приступили сами арабы, курды, албанцы и другие народы.

Несмотря на указанное обстоятельство, младотурецкое движение до сих пор рассматривается как «чисто национальное», не признается факт широкого участия в нем ряда других народов. Анализируя движение в Восточной Европе и Азии,

¹ «Правда», 26.V.1962, № 146.

В. И. Ленин в статье «О праве наций на самоопределение» писал: «И в этой цепи событий только слепой может не видеть пробуждения целого ряда буржуазно-демократических национальных движений, стремлений к созданию национально-независимых и национально-единых государств»¹. И если этого не хотели или не могли заметить авторы, выступавшие в 20-х годах в журналах «Революционный Восток», «Новый Восток», «Жизнь национальностей», «Историк-марксист» и в других сборниках и изданиях, то совсем непозволительно повторять те же ошибки в новых изданиях, особенно в таком солидном издании, как «Всемирная история».

После XX и XXII съездов КПСС и принятия новой Программы партии назрела необходимость пересмотреть отдельные устаревшие положения и выводы относительно революционных событий и деятелей стран Востока, в том числе и Турции. В докладе о Программе КПСС на XXII съезде партии Н. С. Хрущев сказал: «Наша партия считает своим интернациональным долгом помогать народам, идущим по пути завоевания и укрепления национальной независимости, всем народам, борющимся за полное уничтожение колониальной системы»².

Очевидно, что народам надо оказывать помощь также в культурном и научном отношениях, помочь им в марксистской разработке истории и в оценке их исторического прошлого, бороться против его идеализации и лакировки, показать истинное значение каждого деятеля партии и события в общей борьбе за завоевание свободы, независимости и демократии каждым народом.

Հ. Գ. Ի ԵՃ Ի ԿՅ Ա Ն

ՅՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ԽՈՐԿԵՐԻ ԵԱՐԺՄԱՆ ԿՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻ ԵՈՒՐՋԸ
(Բ. Կնունյանցը երիտասարդ թուրքերի հեղափոխության մասին)

Ա մ ֆ ո ֆ ու մ

Հողվածում ցույց է տրված, որ Բոզդան Կնունյանցը զբաղվել է ազգային գաղութային քաղաքականության հարցերով: Բացի մի

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 20, стр. 378.

² XXII съезд КПСС, Стенографический отчет, т. I, стр. 232.

շարք ընդհանուր հոգվածներից և ելույթներից նա 1909 թ. հանդես է եկել «Թուրքիայում տեղի ունեցող դեպքերի շուրջը» հոդվածով, որտեղ գրված էր, որ երիտթուրքերի հեղափոխությունը, խիստ քննադատության է ենթարկում նրանց անհետևողականությունը մի շարք հիմնական հարցերում: Թ. Կնունյանցի կարծիքով ազգային-ազատագրական շարժումներն արդուհամիդյան ռեժիմի դեմ հեղափոխության հիմնական ուժերից մեկն էր, իսկ ազգային հարցը, որը երիտասարդ թուրքերը ուղծեցին՝ յուրովի, հանդիսանում էր հիմնական հարցերից մեկը:

Թ. Կնունյանցի տեսակետների կապակցությամբ հոդվածում քննադատվում է արևելագիտական գրականության մեջ այն ոչ ճիշտ ուղղությունը, որը թերահավատել է թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների դեքը երկրի տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական կյանքում, ինչպես նաև նրանց մասնակցությունը հիշյալ հեղափոխությանը: Դեռ մինչև հիմա էլ այդ ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրումը և մշակումը անտեսվում է կամ նրանց պայքարը դիտվում է իմպերիալիստական տերությունների՝ Թուրքիայում տարվող քաղաքականության տեսանկյունից: Հոդվածում փորձ է արվում ցույց տալ, այդ մտածեցման սխալ և ոչ դիտական լինելը, մասնավորապես ՄԱԿԳ XX և XXII համագումարներից և պարտիայի նոր Մրազրի ընդունվելուց հետո, երբ պահանջվում է հաշվի առնել բոլոր փոքր և մեծ ժողովուրդների շահերը և ամեն ձեռով օգնել նրանց անկախության և հետագա զարգացման համար մղած պայքարում: Այնուհետև հոդվածում շոշափվում է այն հարցը, որ արևելագիտության մեջ գոյություն տնի հակում գերազանհատել երիտթուրքերի և ավելի ուշ ժամանակի շարժումները Թուրքիայում, կարծելով, որ վերջինս օրինակ կդառնա Արևելքի մյուս երկրների համար և ազատագրական շարժումների առաջատար ուժը կլինի մահմեդական երկրներում: Ըստ հոդվածի հեղինակի, նման գերազանհատականը հետևանք է ընդհանրապես թուրքական բուրժուազիայի ոչ ճիշտ գնահատականի: Հայտնի է, որ նա երկրում պահպանեց ֆեոդալական և հույնիսկ նախաֆեոդալական հարաբերությունները, պետության ղեկը իր ձեռքը վերցնելուց հետո տարավ նաև տանում է ռասայական մոլի շովինիստական քաղաքականություն, որը մինչև այսօր էլ արտահայտվում է պատմական գրականության մեջ:

Б. П. БАЛАЯН

К МЕЖДУНАРОДНЫМ ОТНОШЕНИЯМ НА ВОСТОКЕ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ РУССКО-ИРАНСКОЙ ВОЙНЫ

После ликвидации наполеоновской угрозы, подавления революций в Европе в 1820—1823 гг. и Эрзерумского договора 1823 г., включившего турок в антирусскую коалицию, британская дипломатия пыталась отвлечь Россию от балканских и ближневосточных проблем.

Когда в конце 1825 г. Европа находилась в состоянии напряженного ожидания русско-турецкой войны, Англия предоставила Ирану военную и финансовую помощь и провоцировала шаха на реваншистскую войну против России, чтобы испугать царя перспективой войны на два фронта и предоставить султану время для реорганизации турецких вооруженных сил. Кроме того, лондонский двор стремился обеспечить наступление английской торговли «на внутреннюю Азию одновременно с двух сторон: с Инда и с Черного моря»¹.

Царская Россия тоже добивалась своего преобладания на Востоке. Наступая на Турцию, царизм стремился овладеть черноморско-каспийским бассейном, выгодными экономическими и стратегическими позициями и противодействовать встречной английской экспансии. В этой связи в статье показано стремление царской России с помощью миссии Меншикова сохранить мир с Ираном накануне русско-турецкой войны; анализируется деятельность иранской и английской дипломатии, направленная на срыв этой миссии; устанавливается связь между русско-турецкими переговорами в Аккермане

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2, т. 9, стр. 13.

и подстрекательской деятельностью Англии и Турции накануне иранского вторжения в Закавказье, а также разоблачается фальсификация истории этих вопросов в современной иранской буржуазной историографии.

* * *

Секретной инструкцией от 8 января 1826 г. Николай предписал князю А. С. Меншикову отправиться на переговоры в Иран.

Только в середине марта Меншиков приехал к Ермолову в станицу Червленную и, пока находился на Кавказе, наследный принц Аббас мирза собрал войска на границе с Талышем, а ереванский сардар Хусейн-хан подтягивал войска к разрушенному селению Мирак, в районе Абарана. 24 апреля, за неделю до того как Меншиков переправился через Аракс, новый английский посол Макдональд высадился в Бушире, чтобы ликвидировать мирную инициативу России и спровоцировать шаха на войну. Обстановка в Индии благоприятствовала миссии Макдональда, так как после закончившейся в феврале 1826 г. англо-бирманской войны Ост-Индская компания получила дополнительные возможности для вооружения и финансирования иранской армии. Ганджинский хан Угурлу, взятый русскими в плен 15 сентября 1826 г., на допросе показал, что Макдональд предоставил Ирану субсидию русско-иранской войны английская Ост-Индская компания требовала в нынешнем году войну с Россией, в противном случае отказывалась продолжать плату и просила возврата уплаченной суммы². Таким образом, за полгода до начала второй русско-иранской войны английская Ост-Индская компания дважды предоставила Ирану субсидию на общую сумму в 1 528 000 рублей, а в августе 1825 г. доставила в Исфаган 200 вьюков английского оружия.

Когда Меншиков приехал в Тавриз, за ним была установлена слежка, связь с Россией была прервана, письма русских

¹ По курсу 1826 г. один иранский туман был равен четырем рублям серебром.

² Центральный Государственный исторический архив в Ленинграде (ЦГИАЛ), ф. 1018, оп. 2, д. 109, л. 1, 2.

перехватывались. В пересылаемых через агентов донесениях Меншикова указывалось, что Аббас-мирза за 5 тысяч туманов нанял террориста, который согласился убить Ермолова и с этой целью уже отправился в Дагестан; отмечалось также, что в Иране повсюду собираются войска, а изгнанные из России ханы назначаются предводителями отрядов и неведомо откуда в Тавриз доставляются сотни женских покрывал, символизовавших упрек в женоподобии их правителей¹. В Азербайджане и других провинциях значительно активизировалась деятельность реакционного мусульманского духовенства. «Все богословы Ирана,— говорилось в обращении шаха к тавризскому муджтехиду Мирза-Ахмеду,— объединенными силами прилагают свои старания, а победоносные войска шаха, находящиеся сейчас в походе, в скором времени будут украшать собой страны Российские»².

Как и следовало ожидать, Аббас-мирза обращался с Меншиковым подчеркнуто холодно: не хотел вести переговоров о границах, говорил, что от него ничего не зависит, что он всего лишь исполнитель воли шаха, а сам в это время рассылал войскам секретный фирман быть готовыми к походу³ и собирал подписи мулл под обращением, призывающим шаха начать против России «священную» войну⁴.

Убедившись в бесполезности пребывания в Тавризе, Меншиков отправился к шаху. Аббас-мирза неожиданно обогнал посла в дороге. Отправленный по его следам переводчик Шамир установил, что наследный принц был срочно вызван в Султанье, на созываемое шахом секретное совещание⁵. Впоследствии выяснилось, что на это совещание был приглашен и британский поверенный в делах Генри Виллок, который заблаговременно отправился в Тегеран и сопровождал шаха в его поездке в Султанье. Чтобы склонить Каджаров к войне, Ост-Индская компания не ограничилась угрозой прекратить

¹ Акты Кавказской Археологической комиссии (АКАК), т. VII, № 632, стр. 348.

² АКАК, т. VII, № 631, стр. 348.

³ Центральный государственный архив военно-морского флота в Ленинграде (ЦГАВМФ), ф. 19, оп. 4, д. 465, л. 2 об.

⁴ АКАК, т. VII, № 637, стр. 350.

⁵ ЦГАВМФ, ф. 19, оп. 4, д. 465, л. 2 об.

выдачу новых и потребовать возврата уплаченных субсидий. «В июне 1826 г., — сообщает английский историк Александер, — зависимый от Англии флот имама Маската угрожал в Персидском заливе порту Буширу»¹. Эти морские маневры не случайно проходили накануне совещания в Султанье. Англия неоднократно прибегала к подобным угрозам в Персидском заливе, когда хотела оказать давление на правительство шаха. Кроме того, английские дипломаты внушали Каджарам, будто «миссия Меншикова доказывает слабость России и недоверие Николая к Ермолову»², а Г. Виллок и английский офицер Шил говорили шаху, что восстание декабристов «сильно потрясло могущество России»³, и умалчивали при этом, что ослабление военного потенциала России не имело существенного значения для соотношения русских и иранских вооруженных сил.

За два дня до первой аудиенции Меншиков вел переговоры с иранскими министрами о церемониале предстоящего приема. Сопровождавший посла полковник Ф. Бартоломей свидетельствует, что накануне войны шах не хотел принять русскую миссию с почестями, хотя и собирался соблюсти нормы дипломатического этикета, чтобы не открыть русским своих планов и не лишиться хрустальной кровати и других подарков, посланных ему Николаем⁴. Меншиков все же договорился, чтобы на аудиенции шах собственноручно принял грамоту царя. Однако на приеме 22 июня, когда Меншиков хотел передать эту грамоту шаху, последний сидел сложа руки и грамоту не брал. Бартоломей рассказывает, что «князь, видя это, протянул руку с письмом и, коснувшись почти шахской бороды, собирался положить на его колени, как один из министров подошел и подхватил грамоту почти с шахского брюха»⁵.

¹ I. E. Alexander, *Travels from India to England comprehending a visit to the Birma Empire and a Journov through Persia, Asia Minor, European Turkey in the years 1825—1826*. L. 1827, p. 93—94.

² «Русский архив», 1889, кн. 4, стр. 583 (Записки Муравьева).

³ ЦГИАЛ, ф. 1018, оп. 2, д. 90, л. 16.

⁴ Ф. Ф. Бартоломей, *Посольство князя Меншикова в Персию в 1826 г.*, «Русская старина», май 1904, стр. 301.

⁵ Там же, стр. 301, 303.

На первой аудиенции территориальные претензии Ирана не обсуждались и, как видно, неслучайно, так как в тот же день шах созвал совещание, принявшее окончательное решение о войне»¹. Кабальная зависимость Ирана от британской внешней политики, установленная еще в 1814 г. англо-иранским договором, убедительно подтвердилась и на этот раз. Во всяком случае, иначе трудно объяснить присутствие английского дипломата Г. Виллока на сугубо секретном, иранском совещании. Парадоксальным было и выступление Виллока на этом совещании. Когда выяснилось, что охваченное угаром реваншизма большинство настаивает на войне и никто не может не допустить такого решения и переубедить Аббас-мирзу и первого министра Аллахяр-хана, Виллок вырядился в тогу миротворца и выступил против мнения большинства. Эта, на первый взгляд, странная метаморфоза в позиции британского поверенного в делах была мишенью резких нападок иранских историков. «Политика Виллока,— замечает проф. М. Махмуд,— только и заключалась в создании разногласий и конфликтов с правителями Ирана»². Нетрудно заметить, что в данном случае разногласия были только условными, так как британская дипломатия, с одной стороны, провоцировала Иран на войну против России, а с другой — создавала впечатление прочности англо-русского союза. Именно поэтому Виллок, как дипломат, не мог открыто присоединиться к требованию о войне, хотя и подготовил это решение. «В одной политике Виллок играл две роли,— метко заметил проф. Бина,— в Султанье предлагал шаху сохранить с Россией мир, в то время как в Тавризе его представители Кормик, Макниль и Гарт толкали Аббас-мирзу на войну против России»³. С этим трезвым заявлением буржуазного историка нельзя не согласиться. Кстати, дипломат Виллок достаточно скомпрометировал себя еще в январе 1826 г., когда вместе со своим братом

¹ Центральный государственный военно-исторический архив в Москве (ЦГВИА), ф. 446, д. 3, л. 16; ф. 11, л. 21—23 и ф. ВУА, д. 4329, л. 97.

² محمود محمود 'تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی'، جلد اول، چاپ دوم، سال ۱۳۳۶، ص ۱۹۰
³ علی اکبر بینا، استاد تاریخ ایران دانشکده ادبیات تهران، 'تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران'، جلد اول، (چاپ اول) ۱۳۳۳، تهران، ص ۱۹۳

Эдуардом Виллоком доставил шаху из Калькутты 728 тысяч рублей¹.

Для выяснения позиции Г. Виллока на совещании в Султане не менее важное значение имеют его донесения британскому министру иностранных дел Джорджу Каннингу и вице-королю Индии лорду Амхерсту, которому накануне войны были переданы относящиеся к Ирану дела. В этих донесениях говорится о русской угрозе Индии в связи с продвижением России в Средней Азии, что, по мнению иранских историков, было открытым призывом к принуждению Ирана к войне против России, чтобы таким путем отвлечь русские войска от Индии² и ослабить Иран³. В другом секретном донесении на имя Каннинга Г. Виллок хвастался, что «в результате его деятельности, после прибытия Меншикова в Тавриз один иранский чиновник, наделенный полномочиями Аббас-мирзы, был отправлен в Тегеран, чтобы уговорить шаха объявить России войну»⁴. Это важное, во многих отношениях, донесение Виллока разоблачает не только агрессивные планы Аббас-мирзы, но и двуличную политику Англии, которая выставляла себя поборницей мира, а в действительности толкала Каджаров на войну. «Две роли Виллока в одной политике», которые осуждал проф. Бина, наглядно выявились в июле того же года, после совещания у шаха. Разыгрывая неприглядную роль двуликого Януса, Г. Виллок специально искал встречи с Меншиковым, чтобы сообщить ему о своей позиции на секретном совещании. Заключительный акт этой бутафорной комедии был разыгран Каннингом. В письме из Парижа от 13 октября 1826 г. руководитель британской внешней политики уверял русского посла в Лондоне Х. А. Ливена, что «Персия начала военные действия, невзирая на величайшие усилия английского поверенного в делах, употребленные им для избежания решения, столь же безрассудного, сколь и неприятного...»⁵.

¹ АКАК, т. VI, ч. 2, № 617.

² علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران...، ص ۱۹۶
محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس...، ص ۲۳۴

³ علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران...، ص ۱۹۲

⁵ Архив внешней политики России (АВПР), ф. МИД, Канцелярия, д. 6958, л. 28, об. 29.

После того как на совещании у шаха было принято решение о войне, данная Меншикову вторая аудиенция была обращена в постыдный фарс. Выступивший вначале Меншиков напомнил, что по его инициативе русские подразделения ушли из урочища Мирак и этим предупредили столкновение с отрядом эриванского сардара, который, несмотря на фирман Аббас-мирзы, не отвел своих войск от озера¹. Далее посол указал на целесообразность обмена русской части области Мегри на занятую русскими прибрежную полосу Севана, а также объявил об уступке Ирану небольшой территории в Талыше, южнее реки Бусей. Шах ответил послу, что эти вопросы неоднократно обсуждались и остались нерешенными потому, что подчинены главному вопросу — уступке Ирану всего Талыша. Имеете ли вы, господин Меншиков, полномочия сделать эту уступку?² Было очевидно, что в компромиссных предложениях Меншикова шах усматривал слабость России и ее неспособность отстоять свои владения в Закавказье³. Меншиков ответил, что не имеет на это полномочий. Тогда послу показали письмо графа Нессельроде, адресованное иранскому министру иностранных дел, где в частности указывалось, что Меншиков наделен широкими полномочиями⁴. Это письмо поставило посла в затруднительное положение, несмотря на то, что в принципе уже было поздно и невозможно достигнуть соглашения. Талыш теперь интересовал Каджаров неизмеримо меньше, чем перспектива завоевания всего Закавказья; перспектива, в которую они продолжали верить, несмотря на всю ее абсурдность, и в связи с этим изо всех сил раздували военную истерию. Иранский военный историк Голам Хусейн Моктадер отмечает, что в то время, когда Меншиков находился в Султанье, «Иран был охвачен паническим ожиданием войны»⁵, а

¹ Подробные данные о переговорах Меншикова в Иране см. ЦГАВМФ, ф. 19, оп. 4, д. 455 («Переписка Меншикова с шахом, наследником и высшими чиновниками»), а также ЦГАВМФ, ф. 19, оп. 4, д. 453 («О пограничном споре между Россией и Персией в посольстве Меншикова»).

² علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران...، ص ۱۹۰

³ А. В. Фадеев, Россия и Кавказ первой трети XIX в., М., 1960, стр. 204.

⁴ АКАК, т. VII, № 637, стр. 350.

⁵ غلام حسین مقتدر، تاریخ نظامی ایران، تهران، ۱۳۱۷، ص ۲۹۰

проф. Бина объясняет причины этого напряжения тем, что в то время «...восторжествовала политика Аббас-мирзы, находившегося под влиянием англичан Кормика и Гарта»¹.

После второй аудиенции шах отказался продолжать переговоры с Меншиковым. Дальнейшие связи с послом должен был осуществлять Аллахяр-хан, который начал с того, что приставил к Меншикову под видом охраны, а в действительности для надзора, одного из секретарей наследного принца Мирза-Исмаила, затем оцепил посольский лагерь караулом, после чего никто не мог выйти из лагеря без сопровождения вооруженных сербазов². В этих условиях Меншиков рассчитывал оттянуть переговоры до зимы, чтобы выиграть время для усиления русского корпуса³, однако он вскоре убедился, что из посла постепенно превращается в пленного; что Каджары лишили его связи с Петербургом для того, чтобы, прикрываясь переговорами, скрытно сосредоточить войска на границе для внезапного нападения. 5 июля Меншиков уже настаивал, чтобы его вернули в Россию. Ответ Аллахяр-хана был составлен в духе ультиматума: «Мы ожидали, — говорилось в его памятной записке, — что со вступлением на престол нового императора споры прекратятся наилучшим образом. Однако этого не случилось. Вопреки письму Нессельроде, в котором отмечалось, что Вы наделены всеми полномочиями, на второй аудиенции выяснилось, что Вы полномочий не имеете. При этом упоминание о содержании письма Нессельроде Вас крайне удивило. Просим явиться на конференцию для рассмотрения претензий пограничных начальников и решить все вопросы»⁴.

Предложение о созыве конференции было сделано для удержания Меншикова в Султанье. Кстати, об этой конференции стало известно только к исходу 7 июля, после того как Аббас-мирза возвратился в Тавриз и за день до отъезда шаха в Ардебиль. С той же целью — удержания Меншикова шах

¹ علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران... ص ۱۹۰

² В. Потто, Кавказская война, т. III, СПб, 1886, стр. 26.

³ АКАК, т. VII, № 630, стр. 348 и № 633, стр. 350.

⁴ Там же, № 637, стр. 350 (Аллахяр-хан—Меншикову от 7 июля 1826 г.).

перед отъездом уполномочил Г. Виллока вести переговоры с русским послом. Об этом беспрецедентном в дипломатической практике случае Г. Виллок информировал лондонский двор¹, затем заявил Меншикову, будто ему удалось уговорить шаха отказаться от похода и возобновить переговоры². Эта ложь раскрылась довольно быстро, так как через неделю иранские войска напали на Россию. Отметим еще, что, встретившись с Меншиковым, Виллок не сказал ему о поручении шаха, которого он собирался заменить на переговорах и который в тот же день 9 июля выехал в Ардебиль, а Меншиков, в свою очередь, разрушил эти планы Виллока тем, что спешно выехал на родину. После этого британскому поверенному в делах ничего не оставалось, как уехать по следам Фатх-Али-шаха. Обоих дипломатов война застала на дороге. В Эриване сардар Хусейн-хан любезно пригласил Меншикова и его свиту в свою живописную загородную дачу на берегу Занги и оттуда, под разными предложениями, не отпускал больше месяца. Меншиков жаловался на притеснения своих тюремщиков и когда был отпущен, сардар сделал все, чтобы посольство перебили по дороге³. К счастью, Меншикову удалось узнать о происках Хусейн-хана и об этом сообщить Ермолову через полковника Бартоломея, который тайно от персов отправился на поиски своих войск и обнаружил их у Гергер⁴. Не подавая виду, что знает о намерении сардара, Меншиков вышел на Эчмиадзинскую дорогу. Отсюда он резко изменил направление и ближайшей дорогой, через Талыш и Амамлы, устремился к Большому Караклису. В пути «Меншиков и его свита наблюдали тлеющие руины сожженных армянских селений и встречали угоняемых в рабство пленных»⁵.

Кавалеристы эриванского сардара, сторожившие посла в Дилижанском ущелье, опомнились поздно. Все же они понес-

¹ علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران... ص ۱۹۷

² П. Зубов, Персидская война в царствования Николая I, СПб, 1837, стр. 18.

³ Отдел рукописей Всесоюзной государственной библиотеки им. В. И. Ленина (ОРБЛ), ф. Киселева, IV, п. 29, № 1, л. 100.

⁴ Ф. Ф. Бартоломей, Посольство князя Меншикова в Персию в 1826 г., «Русская старина», май 1904, стр. 316.

⁵ ОРБЛ, ф. Киселева, IV, п. 20, № 1, л. 100.

лись в погоню и настигли посольство в Джалал-оглы; где были отброшены русским отрядом.

Чудом спасшегося Меншикова Николай наградил «Алмазными знаками ордена святой Анны первой степени»¹.

* * *

Едва вступив на престол, Николай I объявил, что в восточном вопросе будет продолжать, «но не повторять с самого начала» политику своего предшественника². Подобно Александру I, он заявил также, что, не спрашивая Европу, начнет войну против султана и покончит с Османской империей, если Порта не уступит его требованиям³.

Расправа над декабристами закрепила за Николаем репутацию «железного царя», поэтому, опасаясь быстрых и решительных действий петербургского двора, Каннинг спешил опередить Николая и не допустить его выступления на Балканах и в Западной Армении и в связи с этим в феврале 1826 г. отправил в Петербург герцога Веллингтона⁴.

17 марта 1826 г., когда англо-русские переговоры в Петербурге были в разгаре, Николай I тайно от Веллингтона отправил султану ультиматум, в котором потребовал реставрации автономных учреждений в дунайских княжествах и возвращения Сербии привилегий, предусмотренных Бухарестским договором. Царь еще потребовал, чтобы Турция отправила на русскую границу своих представителей для переговоров.

4 апреля 1826 г. в «величайшей тайне», которая продержалась не больше нескольких месяцев, был подписан так называемый Петербургский протокол по греческому вопросу.

В современной буржуазной иранской историографии этот Петербургский протокол считают главной причиной второй

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, коллекция 642, л. 4.

² История XIX в. под ред. профессоров Лависса и Рамбо. М., 1938, стр. 193—194.

³ А. Дебидур, Дипломатическая история Европы, т. 1, перевод с французского, М., 1947, стр. 254.

⁴ В прошлом Веллингтон был губернатором индийского княжества Майсор, государственным секретарем по делам Ирландии, британским послом в Париже и главнокомандующим союзными войсками против Наполеона. В 1828 г. Веллингтон — премьер-министр Англии.

русско-иранской войны и поражения Ирана. «Внешне,— утверждает М. Махмуд,— последняя русско-иранская война произошла из-за пограничных споров. Однако имеется связь между секретно подготовленными планами раздела Османской империи и Ирана, осуществленных почти в одно и то же время, для одной и той же цели. Именно для решения этих вопросов лорд Веллингтон был отправлен в Петербург»¹. Далее М. Махмуд утверждает, что «спору на русско-иранской границе были таким же поводом к войне, каким был греческий вопрос для войны против Оттоманской империи»², и приходит к выводу, что «Англия и Россия договорились о том, что если русские отодвинут свои границы до Аракса, то в этом вопросе они не встретят возражений Лондона, так как английское правительство тоже наметило территории, которые захватило впоследствии»³.

Между тем в Петербургском протоколе от 4 апреля 1826 г., равно как и в Лондонской конвенции 1827 г., заменившей и расширившей этот протокол, Иран ни разу не упоминался. Незадолго до нападения Ирана на Россию султан принял основные пункты царского ультиматума по балканскому вопросу и отправил в Аккерман двух уполномоченных, чтобы выработать с представителями царя окончательный договор. Этим султан рассчитывал получить возможность беспрепятственно расправиться с греческим восстанием и завершить начатые им внутренние преобразования. Уже 28 мая он издает декрет о реорганизации по европейскому образцу корпуса янычар. В то же время султан не мог не учитывать те выгоды, которые могла доставить Турции надвигавшаяся русско-иранская война. Именно поэтому он давал советы тегеранскому двору и, несомненно, делал все, чтобы сделать войну неизбежной⁴.

В планах Махмуда II новая война Ирана против России должна была отвлечь русские войска от Балкан и Западной Армении. Впрочем, этим планам не суждено было сбыться, так как недовольные султаном янычары подняли восстание.

¹ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس...، ص ۱۹۲

² Там же, стр. 195.

³ Там же, стр. 195.

⁴ А. Дебидур, Дипломатическая история Европы..., стр. 259.

15 июня 1826 г. в Константинополе восставших расстреливали картечью. В 24 часа была уничтожена эта бесславная армия недисциплинированных солдат. В итоге за одни сутки султан оказался в положении полководца без армии. Несмотря на это, перед открытием конференции в Аккермане турецкие агенты в Иране и Закавказье распространяли ложные слухи, будто на русской границе сосредоточен 10-тысячный турецкий корпус, готовый начать против России войну. Каджары поверили в эту дезинформацию Порты, и можно не сомневаться, что принятое Ираном решение о войне в определенной мере было основано на этом обмане турецкого султана. Таким образом, в середине июля 1826 г., или через месяц после разгрома янычар, Махмуд II сумел убедить Фатх-Али-шаха в том, что собирается воевать против России. Между тем даже в октябре новая, но еще слабая армия султана не позволила ему отказаться от заключения Аккерманской конвенции. Заметим еще, что о переговорах в Аккермане Каджары узнали после того как сами начали войну. Произошло это отчасти от того, что в этом были крайне заинтересованы турецкие и английские дипломаты, разжигавшие русско-иранскую войну.

Британское правительство добивалось, чтобы Иран начал войну против России накануне или одновременно с открытием Аккерманской конференции, чтобы Каджары не передумали и начали войну уверенными в том, что турки будут их союзниками. Именно поэтому английские дипломаты всячески скрывали от шаха все, что касалось разгрома янычар, русского ультиматума от 17 марта, Петербургского протокола от 4 апреля и переговоров в Аккермане. С помощью войны в Закавказье Каннинг стремился ослабить требования России на переговорах. Находившийся в сентябре 1826 г. в Петербурге А. Веллингтон откровенно писал бывшему английскому послу в Иране Макдональду; что «нападение персов по-видимому сделает Россию более умеренной в Аккермане»¹. Кроме того, используя временные успехи иранской армии в начале войны, Англия ориентировала турецких дипломатов на саботаж русско-турецких переговоров для того, чтобы предоставить султану время для создания новой армии, подготовки к войне

¹ W. Monteiith, Kars and Erzeroum, London, 1856, p. 132.

против России, а также для решения португальской проблемы. Все это проливает свет на цели и формы координации британской внешней политики на Востоке.

Таким образом, существовала связь между нападением Ирана на Россию и переговорами в Аккермане. В свое время на это указывал и Носков, сопровождавший Меншикова в его поездке к шаху. По его мнению, Иран рассчитывал на срыв переговоров в Аккермане и выступление Турции, а Англия — на продолжение переговоров и выступление Ирана¹.

* * *

В последние годы иранские исследователи все чаще обращаются к истории второй русско-иранской войны, завершившей присоединение Закавказья к России, и все более решительно пересматривают прежние концепции иранской историографии. Основные направления этого нового курса, разработанные в тегеранском и тавризском университетах, почти не изучены.

Автор «Дипломатической и политической истории Ирана» профессор Бина отмечает, что «англичане, для того чтобы разжечь эту войну и привязать русские армии к северо-западным границам Ирана, оказывали на Каджаров сильнейшее давление. Таким путем Англия стремилась отвлечь внимание царского правительства от Индии и восточных границ Ирана. Эти взгляды, — отмечает Бина, — были высказаны Джоном Малькольмом в его секретных мемуарах»². Аналогичные высказывания встречаются и в многотомном исследовании «Англо-иранских политических отношений в XIX в.» проф. М. Махмуда. Ссылаясь на книгу Ричарда Лоджа «Новая история Европы», М. Махмуд считает, что «после того, как могущественная Россия распространила в Азии колоссальное влияние, Англия уничтожила в Европе «Священный союз» с тем, чтобы использовать русские армии для ослабления Ирана

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, Коллекция 444, л. 3, л. 4 об.

² علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران... ص ۱۹۶

и Турции»¹. «Английские источники, — поясняет далее автор, — доказывают, что Англия не хотела допустить, чтобы с Индией граничило сильное, влиятельное государство. Именно поэтому для ослабления Ирана Англия использовала Россию, как орудие своей политики, и спровоцировала вторую русско-иранскую войну, которая благодаря безнадежной слабости иранской Армии закончилась победой России»². В этой связи М. Махмуд указывает на главные, по его мнению, итоги англо-русской политики на Востоке: «Чтобы отвлечь Россию и Иран от Индии и с этой же целью ослабить Иран, а Турцию ослабить для того, чтобы она не уничтожила Грецию, Англия и Россия привлекли на свою сторону Францию и разбили турецко-египетский флот в Наваринском сражении. Затем Англия санкционирует продвижение русских армий до Аракса в войне с Ираном и до Карса в войне с Турцией. Впоследствии, когда дальнейшее продвижение русских в Турции угрожало разгромом Османской империи, а продвижение русских от Тавриза к Тегерану и в Средней Азии угрожало безопасности Индии, Англия вместе с другими государствами приостанавливает дальнейший натиск России заключением Туркманчайского и Адрианопольского договоров»³. Главными организаторами этой политики М. Махмуд считает Каннинга, а также Веллингтона, который «в 1826 г. подписал в Петербурге соглашение с царем, а через два года стал премьер-министром Англии и не препятствовал намерениям России»⁴. В другом месте М. Махмуд утверждает, что «Англия развязала руки России для ослабления Ирана и Турции, однако об этом она ничего не сообщила России. И пока в Петербурге разобрались в английской политике, русские войска продвинулись в глубь Азии, что создавало новую угрозу безопасности Индии со стороны России»⁵. «С тех пор, — отмечает далее М. Махмуд, — англо-русские противоречия усиливались, каждая из них проводила свою политику в Азии, а все последующие несчастья

¹ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس...، ص ۲۳۴

² Там же, стр. 233—234.

³ Там же, стр. 197, 234.

⁴ Там же, стр. 197.

⁵ Там же, стр. 233—234.

Ирана и Турции были вызваны англо-русской борьбой на Востоке. Борьба эта,— заключает М. Махмуд,— продолжалась до тех пор, пока Николай I понял, что вражда России с Ираном заканчивается к выгоде Англии. Поэтому Россия улучшила свои отношения с Ираном, в чем можно было убедиться после убийства А. С. Грибоедова¹.

Политику английского правительства, «направленную на ослабление Ирана и Турции», М. Махмуд называет «политикой мирового господства, благодаря которой могущественные державы стремились удержать в своих руках слабые государства»². В этой связи М. Махмуд цитирует высказывания английских историков, в основном бывших английских дипломатов в Иране — Джонса и Малькольма, которые осуждали британское министерство иностранных дел за то, что «Англия,— по их словам,— связала Иран по рукам и ногам и несмотря на Англо-иранский договор 1814 г., принесла Иран в жертву Санкт-Петербургскому двору»³.

М. Махмуд горько сожалеет, что Каннинг не прислушался к этим, по его мнению, трезвым голосам и, повторяя версию британского дипломата и историка Гренвилля, приходит к выводу, что «Каннинг был тайно связан с русскими»⁴, что «в душе британского министра сидело огромное несчастье в образе чарующей, дьявольски соблазнительной жены российского посла Дарьи Христофоровны Ливен»⁵.

Ссылаясь на книгу английского историка Джона Вильямки «Войны Афганистана», М. Махмуд указывает, что «для всех политических партий Англии было ясно, что Каннинг, находясь под сильнейшим влиянием этого пленительного ди-

¹ Там же, стр. 235.

² محمود محمود، تاريخ روابط سياسي ايران و انگليس...، ص ۱۹۹

³ Там же.

⁴ Там же, стр. 197.

⁵ Там же, стр. 199. Репутация Дарьи Христофоровны Ливен (1785—1857) установилась после Ахенского конгресса 1818 г., когда началось ее сближение с Меттернихом. Будучи хозяйкой политического салона в Лондоне, она установила тесные связи с английским королем Георгом IV, Кестльри, Каннингом и Греем. Это позволило русскому правительству пользоваться ее услугами для получения нужной информации и организации различных интриг в политических кругах Англии.

пломата, сознательно прибегал к различным уловкам, чтобы уйти от договорных обязательств Англии по отношению к Ирану»¹ и что «благодаря Дарье Ливен, этой умнейшей, по его словам, женщине в Лондоне и первоклассной разведчице российских императоров, Каннинг отправил в Петербург Веллингтона и подписал с царем секретный протокол, по которому Россия получила возможность предпринимать на Востоке любые шаги»².

В отличие от М. Махмуда, исследователь «Русско-иранских отношений в первой половине XIX в.» проф. Тавризского университета Ахмед Таджбахш упрекает Каджаров за то, что они «болезненно реагировали на продвижение русских в районе озера Севан и, начав войну, лишили себя огромной территории в Закавказье»³. Он осуждает и шаха за то, что «тот не мог понять, что Иран намного слабее России, которая разбила наполеоновскую Францию, и в надежде на английскую помощь начала против русских войну»⁴, а также за то, что «после убийства А. С. Грибоедова в политике царя шах неведомо откуда усмотрел слабость России и даже собирался начать против нее третью войну», которая, по мнению Таджбахша, «хорошо, что не началась, так как закончилась бы потерей всего Азербайджана»⁵. Это, однако, не помешало тавризскому профессору восхищаться «патриотизмом» Каджаров, которые, по его словам, «быстро и решительно отвечали на любые выпады русских», и сожалеть, что эта «борьба неравных сил неминуемо должна была привести к поражению слабого, надеющегося на чужую помощь Ирана»⁶. «Каджаров нельзя осуждать!» — восклицает доктор Таджбахш и далее сожалеет, о том, что «в Иране тогда не было радио, а связь была настолько ничтожной, что даже о Тильзитском договоре в Тегеране узнали через несколько месяцев»⁷.

¹ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس... ص ۱۹۹

² Там же, стр. 197.

³ احمد تاج بخش، روابط ایران و روسیه در نیمه اول قرن نوزدهم، تبریز، ۱۳۲۷ ص ۱۷۴

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стр. 176.

Венцом аналитического творчества Таджбахша является его заявление о том, что в 20-х годах XIX в. не было Организации Объединенных Наций, которая могла бы защитить права и независимость малых народов. Далее автор отмечает, что «Англию никогда не интересовали проблемы иранской безопасности, и если какое-нибудь государство хотело Ирану помочь, то делало это только для того, чтобы соблюсти свои собственные выгоды, которые совпадали с интересами Ирана»¹.

Анализируя преобладающие в иранской историографии мнения историков, проф. Али Акбар Бина приходит к выводу, что «Иран был жертвой европейской политики»², и замечает в связи с этим, что сперва Наполеон превратил Иран в раба своей политики в Тильзите³, а потом Англия принесла Иран в жертву для «обеспечения безопасности Индии: прикрываясь ложной дружбой, толкнула Иран на съедение России, а потом на войну с Афганистаном»⁴.

¹ احمد تاج بخش، روابط ايران و روسيه... ص ۱۷۵—۱۷۶

² علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران... ص ۱۷۴

³ Тильзитский договор был нарушением подписанного в Финкенштейне франко-иранского соглашения. Поэтому французская дипломатия пыталась убедить Каджаров, что союз с Россией вызван временными дипломатическими соображениями, и что Франция вернет Ирану Грузию. Наполеон написал еще шаху, что Иран не упоминается в Тильзитском договоре потому, что посол шаха при подписании этого договора не присутствовал. Эту версию Наполеона повторяют иранские историки проф. Аббас Эгбал (عباس اقبال، تاریخ مفصل ایران از استیلای مغول تا انقراض قاجاریه تهران، ۱۳۲۰، ص ۳۶۵)

«⁴ محمود محمود، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس، ص ۷۵

Между тем в фонде Воронцовых Архива ЛОИИ АН СССР (переплет 291, л. 141—141 об) хранится рукопись П. Дивова, руководившего с 1805 до 1820 гг. секретным отделом МИД России. В этой рукописи приведены три совсекретные статьи Тильзитского договора. Во второй из них указывается: «Франция отказывается от своего посредничества как по отношению к Турции, так и по отношению к Персии, предоставляя воюющим странам устранивать свои дела самим». Таким образом, Тильзитский договор гарантировал невмешательство Франции в русско-иранские отношения (Б. Б.).

⁴ علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران... ص ۲۴۷

Нетрудно заметить, что общее, доминирующее направление концепций иранских ученых связано с разоблачением экспансионистской политики Англии на Востоке. Этот новый курс иранской историографии тесно связан с ростом антиколониального и национально-освободительного движения на Востоке. Не отрицая трезвого подхода иранских историков при освещении ряда рассмотренных вопросов, отметим, что новый курс иранской историографии не избавлен и от ошибочных тенденций. Нельзя, например, согласиться с иранскими историками, которые пытаются объяснить и оправдать агрессию Ирана только английским вмешательством и подстрекательством, а также версией о несамостоятельности восточной политики царской России, которая, в иранской интерпретации, слепо выполняла волю британского правительства в отношениях с Ираном и Турцией.

Несостоятельность этой тенденции, отторгающей Каджаров от всякой ответственности за начатую ими войну против России, вполне очевидна.

Неверным является и утверждение иранских ученых о том, что Англия с помощью русских армий будто стремилась ослабить Иран для того, чтобы обеспечить безопасность Индии от иранской угрозы. Навряд ли Ост-Индская компания опасалась нападения иранской армии, которую сама вооружила и финансировала.

Столь же тенденциозными являются заявления иранских историков о том, что Англия спровоцировала Иран на войну для того, чтобы привязать русские армии к Закавказью и таким путем отвлечь их от Индии. Усилиями советских и индийских историков доказано, что никакой реальной угрозы Индии со стороны России не существовало, а шумихой о «русской угрозе» Англия стремилась отвлечь внимание мировой общественности от агрессивных акций английских колонизаторов в Азии.

Известно, что иранский вопрос рассматривался британскими дипломатами как подсобный по отношению к греческой и турецкой проблемам. Это обстоятельство не нашло сколько-нибудь объективного отражения в иранской историографии. Вследствие этого подстрекательская деятельность султанской Турции, добивавшейся русско-иранской войны для того, чтобы

ответи от себя угрозы России, осталась невыясненной или, скорее всего, сознательно умалчивается иранскими исследователями. Важность этой проблемы нельзя недооценить.

С другой стороны, произвольное толкование Петербургского протокола от 4 апреля 1826 г., целиком посвященного греческой проблеме, привело иранских историков к субъективной оценке британской внешней политики при Каннинге и Веллингтоне, гиперболизации влияния графини Ливен на эту политику, а также к ложной версии о существовании англо-русского плана раздела Ирана и Турции.

Анализ персоязычных источников и материалов Архива внешней политики России показал, что на деле существовал тайный сговор иранских реваншистов с их британскими покровителями в вопросе координации дипломатической деятельности в годы второй русско-иранской войны. Когда в первые месяцы этой войны реорганизованная английскими офицерами иранская армия оккупировала северный Азербайджан, официальный Лондон и Ост-Индская компания, обычно реагиовавшие на любое, сколько-нибудь заметное политическое событие на Востоке, на этот раз хранили молчание. Для этого было немало причин, так как в период временных успехов иранской армии дипломатическое наступление России против Порты было приостановлено, турецкая делегация саботировала переговоры в Аккермане, царизм затормозил свою активность на Балканах, в Средней Азии и, избегая второго фронта, отложил войну против Турции. С помощью Ирана Англия стремилась выиграть время, необходимое султану Махмуду II для реорганизации турецкой армии. Поэтому, соблюдая видимость невмешательства в русско-иранскую войну, Англия поощряла иранских реваншистов.

Так продолжалось до первых чисел сентября 1826 г., когда блестящая шамхорская победа войск генерала Мадатова, положившая начало контрнаступлению русского корпуса, ликвидировала заговор молчания, организованный Каннингом на время иранского наступления. После этой битвы английское правительство все более настойчиво стремилось навязать России свое посредничество с целью недопустить продвижения русских войск в глубь Ирана и восстановить границы Гюлистанского договора. Нельзя не обратить внимание и на оши-

бочность оценки русско-иранских и англо-русских отношений в 1829 г. После убийства А. С. Грибоедова Россия улучшила свои отношения с Ираном вовсе не потому, что, как утверждает проф. М. Махмуд, «Николай I понял, что англо-русская борьба на Востоке обычно заканчивалась к выгоде Англии», а потому, что Россия в то время воевала с Турцией и нуждалась в нейтралитете Ирана, чтобы избежать второго фронта на Среднем Востоке. Кроме того, Туркманчайский договор 1828 г. удовлетворил претензии царской России, обеспечил ее экономическое и политическое преобладание в Иране и значительно подорвал влияние Англии.

Нельзя согласиться и с иранской оценкой причин, приведших к развалу «Священного союза», который, по мнению иранских историков, был разрушен Англией для того, чтобы предоставить России возможность ослабить Иран путем продвижения русских армий до Аракса. Контрреволюционный «Священный союз» был взорван революционным движением в европейских странах, на Балканах, а также восстанием декабристов. Что же касается крутого поворота политики Каннинга, признавшего эти революции, то это было вынужденным признанием крушения международной контрреволюционной организации, каким был «Священный союз», и провалом собственных архиреакционных концепций британского министра иностранных дел.

Также тенденциозно освещаются в иранской историографии повод и причины, приведшие ко второй русско-иранской войне. Споры на границах действительно были поводом к этой войне. Однако они послужили поводом не для России, которая, по иранской версии, будто получила у Англии санкцию и отодвинула свои границы до Аракса. Эти пограничные споры были инспирированы Ираном для нападения на Россию. Еще в январе 1827 г. русский посол в Лондоне Х. А. Ливен в беседе с Д. Каннингом обвинил Англию в подстрекательстве Ирана к войне. «Если верить Персии, — указывал русский посол, — что Россия только и хотела посредством провокаций, которые ей приписывают, вызвать войну, которую она могла бы использовать в своих интересах, то при этом предположении русское правительство было бы в состоянии, по крайней мере, отразить первую атаку, тогда как, напротив, общеизвестно,

что оно не ожидало никакого внезапного нападения»¹. Ливен заметил еще Каннингу, что Англо-иранский договор 1814 г. послужил причиной войны, ибо он «поощрял тегеранский двор вступить в войну, из которой надеялся выйти без всякого ущерба»². «Персия воспользуется любым удобным случаем, — заявил посол, — чтобы напасть на Россию, ибо она уверена, что английские субсидии не замедлят попасть в персидскую казну и что в случае неминуемой опасности она может спрятаться за спиной Англии»³.

Ложная версия о том, что Россия спровоцировала Иран на эту войну, имела широкое хождение в Германии и других европейских странах. В этой связи большой интерес представляют замечания В. И. Ленина в «Тетрадах материалов о Персии» о второй русско-иранской войне, сделанные на книгу гамбургского проф. Т. Егера «Персия и персидский вопрос».

Лаконичная запись В. И. Ленина: «Война Персии с Россией (которая так же де втянула Персию в войну, как Англия буров в 1899 г.)»⁴, высмеивает проф. Егера за то, что тот пытался доказать, будто Россия втянула Иран в войну против России, т. е. против самой себя. Это критическое замечание В. И. Ленина, отвергающее антинаучные концепции гамбургского проф. Егера, является критерием для правильной оценки политики царизма и международной обстановки на Востоке в 1826 г. В то время Россия действительно готовилась к войне против Турции, однако при этом решительно избегала второго фронта на Востоке и потому крайне нуждалась в нейтралитете Ирана. Только для сохранения мира с Ираном в 1826 г. к шаху была направлена миссия Меншикова, которая была вероломно провалена происками английской и турецкой дипломатий, использовавших реваншистские тенденции каджарской клики, а также вторжением иранских войск в Закавказье.

Поддержанные Англией завоевательные планы шахского Ирана и султанской Турции в отношении Закавказья, на которое они никогда не имели прав и которое лишь временно было захвачено иранскими и турецкими войсками во время их

¹ АВПР, ф. МИД, Канц., д. 6964, л. 144.

² АВПР, ф. МИД, Канц., д. 6963, л. 7.

³ АВПР, ф. МИД, Канц. д. 6963, л. 7 об.

⁴ Ленинский сборник, т. XXIX, Партиздат ЦК ВКП(б), 1936, стр. 351.

завоевательных походов, создавали для народов Закавказья опасность ассимиляции, порабощения, консервации отсталых форм общественной жизни, хозяйственного упадка и потери культурной самобытности. В этой связи советские историки рассматривают две стороны процесса присоединения народов Закавказья к России: содержание этого исторического процесса в условиях первой трети XIX в. и объективно-исторические последствия присоединения Закавказья к России.

Эксплуататорская сущность общественного строя тогдашней России и завоевательная политика царизма на Кавказе не должны мешать правильному пониманию значения экономического, политического и культурного сближения народов в рамках единого централизованного Российского государства и объективно-прогрессивных последствий присоединения Закавказья к России.

Բ. Պ. Բ Ա Ղ Ա Յ Ա Ն

ՄԻՋԱՉԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ
ՌՈՒՍ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԿ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Ա մ փ ո փ ո մ

Հողվածում վերլուծվում է նախապատերազմյան լարված վիճակը Իրանում և իշխան Ա. Ս. Մեհշիկովի միտալի միջոցով Իրանի հետ խաղաղություն պահպանելու Ռուսաստանի անհաշող փորձը:

Հողվածում ցույց է տրվում նաև անգլիական դիվանագիտության և Իրանում իշխող զաշարական արքունիքի ցուցադրական գործունեությունը, որն ուղղված էր ցարական դեսպանի գործունեությունը ձախողելու և Ռուսաստանի դեմ բևանշիստական պատերազմ հրահրելու նպատակին:

Բաղկաններում և Մերձավոր արևելքում միջազգային բարդ հարաբերությունները ներկայացնելուց հետո, հեղինակը մանրամասն խոսում է Արևելքի երկրներում անգլիական դիվանագիտության կոորդինացման ու ներխուժման ձևերի մասին, ցույց է տալիս Ակկերմանում ռուս-թուրքական բանակցությունների և Անգլիայի ու Թուրքիայի սուլթանի՝ Իրանի շահի նկատմամբ դրդողական գործունեության ներքին կապը: (Իրանի՝ Անգրկովկաս ներխուժելու վերաբերյալ):

Հողվածում ցույց են տրվում նաև անգլո-ռուսական հակասությունները Մերձավոր և Միջին արևելքում ու նրանց կեղծումը ժամանակակից իրանական բուրժուական պատմագրության կողմից:

ՈՒՇ-ՅԵՈՒԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ (XVII—XVIII ԴԴ.)
ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արևելքում երկրագործության մեջ վերարտադրության հիմնական պայմանը արհեստական ուղղումն է, ուստի և անհրաժեշտություն է դառնում պետության սիստեմատիկ միջամտությունն այդ գործին: Եկլիմայական պայմանները և հողի յուրահատկությունը, առանձնապես այն անապատի հսկայական տարածություններում, որը ձգվում է Սահարայից, Արաբիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Թաթարիայի վրայով, ընդհուպ մինչև Ասիական սարահարթի ամենաբարձր մարդերը, արևելյան հողագործության հիմքը դարձրին արհեստական ուղղումների սիստեմը՝ շրանցքների և շրային կառուցումների միջոցով: Ինչպես Եգիպտոսում և Հնդկաստանում, այնպես էլ Միջագետքում, Պարսկաստանում և այլ երկրներում հեղեղներն օգտագործվում են դաշտերը պարարտացնելու համար. ջրի բարձր մակարդակից օգտվում են ուղղվող շրանցքները ջրով լցնելու համար: Ջրի խնայողական և համատեղ օգտագործման տարրական անհրաժեշտությունը, որն Արևմուտքում հարկադրեց մասնավոր ձեռնարկողներին կամավոր ասոցիացիաներ կազմել, ինչպես Ֆլանդրիայում և Իտալիայում, Արևելքում, որտեղ քաղաքակրթությունը խիստ ցածր մակարդակի վրա էր և որտեղ տերիտորիայի շահերը շատ ընդարձակ են կամավոր ասոցիացիաներ կյանքի կոչելու համար, այս տարրական անհրաժեշտությունը հրամայողաբար պահանջում էր իշխանությունը կենտրոնացնող կառավարության միջամտությունը¹:

¹ Կ. Մարքս, Յ. էնգելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 405—406:

Իրենց մի շարք նամակներում, Հնդկաստանին վերաբերող հոդվածներում, «կապիտալում» և այլուր¹, Մարքսն ու էնգելսը մասնանշում են, որ Արևելքում երկրագործական կուլտուրայի հիմքը արհեստական ոռոգումն է, և դրանից էլ բխում են արևելյան հասարակություններին և պետություններին բնորոշ մի շարք գծեր:

Պետք է ասել, որ այս հարցը բավականաչափ լուսաբանված է Արևելքի երկրներին վերաբերող հին և նոր գրականության մեջ, դրան անդրադարձել են նաև եվրոպական ճանապարհորդները (Շարդեն, Դյուման, Բևոնիս և այլք):

Սակայն ուշադրության արժանի է Մարքսի մի այլ կարևոր դիտողությունը, որը, մեր կարծիքով, հարկ եղած լուսաբանման և արժեքավորման շի ենթարկվել (ընայած վերջին ժամանակներս սովետական պատմագրությունը սկսել է ուշադրություն նվիրել այդ խնդրին): Դա ուշ միջնադարում քոլովորային ցեղերի դերի և նստակյաց բնակչության հետ նրանց փոխհարաբերության հարցն է:

Մարքսը գրում է. «Արևելյան բոլոր ժողովուրդների մոտ այն ժամանակից, երբ այդ պրոցեսը տեղի է ունենում, կարելի է ընդհանուր փոխհարաբերություն նշել այդ ցեղերի մի մասի նստակայության և մյուս մասի շարունակվող քոլովորության միջև»:

Արևելքի մի շարք երկրներում (Իրան, Աֆղանստան, Հնդկաստան, Արաբական երկրներ), ուր XVII—XVIII դդ. հիմնականում տիրապետող էին ֆեոդալական կարգերը, երկար ժամանակ պահպանվում էին տոհմա-ցեղային նահապետական հարաբերությունները՝ կապված այդ երկրներում ապրող բազմաթիվ քոլովոր ցեղերի անասնապահական տնտեսության հետ: Ասիայում քոլովորային տափաստանի և երկրագործական օաղիսի կողք-կողքի գոյությունը, ընդարձակ տափաստանների և ալպյան արոտավայրերի առկայությունը ֆեոդալական դարաշրջանում խոշոր դեր է խաղացել երկրագործների և անասնապահների միջև աշխատանքի հասարակական բաժանման գործում: Նստակյաց և քոլովոր ժողովուրդների միջև խաղաղ ճանապարհով կատարվող փոխանակությունը, նպաստավոր պայմանների առկայության դեպքում, զարկ էր տալիս առևտրա-դրամական հարաբերությունների, հետևաբար և կապիտալիզմի տարրերի, զարգացմանը: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց միջև փոխանակությունը կատարվում էր ոչ միայն խաղաղ ճանապարհով (առևտրի միջոցով), այլև շատ հաճախ,

¹ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, 17, 21.

² Նույն տեղում, հատ. 21, էջ 488:

բռնի քուլոր ցեղերի արշավանքների կողոպտիչ հարձակումների միջոցով: Սրա հետևանքով հաճախ ավերվում էր արհեստական ոռոգման ցանցը, երկար ժամանակով ամայանում և անկման էին հասնում ողջ երկրներ: Այդ մասին մատնանշվում է Մարքսի և էնգելսի աշխատություններում: «Սրանով (արհեստական ոռոգման նշանակությամբ—Տ. Հ.) է բացատրվում նաև այն փաստը, որ մի ավերիչ պատերազմ ընդունակ է եղել ամբողջ դարեր անմարդաբնակ դարձնել երկիրը և զրկել նրան իր ողջ քաղաքակրթությունից»¹:

Կիսաֆեոդալական-կիսանահապետական հարաբերությունները բնորոշ էին ոչ միայն քուլորներին, այլև նրանց հարևան երկրագործ, նստակյաց հասարակություններին, քանի որ վերջիններս շարունակ ենթարկվում էին իրենց հարևանների ներգործությանը: Վերջինս արտահայտվում էր ոչ միայն քուլորների կողմից ամբողջ մարզերի և երկրների զբաղումով, և, դրանով իսկ, նստակյաց բնակչությանը ցեղային բեկերի, սուլթանների, խաների և էմիրների իշխանությամբ ենթարկելով, այլև՝ ֆեոդալական հարաբերությունների նորմալ զարգացման կասեցումով: Միայն նստակեցության և երկրագործական աշխատանքի անցնելուց հետո է, որ քուլորները ենթարկվում են ֆեոդալական հասարակության տնտեսական օրենքների ազդեցությանը (ֆեոդալիզմի ժամանակ) և ներգրավվում կապիտալիզմի տնտեսական օրենքների ներգործության ոլորտը (կապիտալիզմի օրոք):

Ֆեոդալական իրավակարգում քուլորության մեջ ևս հանդես է գալիս վերնախառն (որպես շահագործող դասակարգ): Կապված լինելով տնտեսության ավելի հետամնաց ձևերի հետ, ցեղային ազնվականությունը շահագրգռված էր նահապետական հարաբերությունների պահպանման մեջ, քանի որ վերջինս դյուրացնում էր ցեղակիցների շահագործումը և նրանց ռազմական ուժի օգտագործումը կողոպտիչ հարձակումների և նվաճումների համար (ցեղային աշխարհազորի ձևով): Հաճախ, ցեղային վերնախառն համար կողոպտուղ շատ ավելի մեծ նշանակություն ուներ, քան ցեղակիցների շահագործումը:

Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե ցեղի ներսում դասակարգային պայքար չկար շահագործվող մասսայի և վերնախառն միջև:

¹ Գ. Մարքս և Ֆ. էնգելս, Ընտր երկեր, հատ. 1, էջ 406:

Բանն այն է, որ նահապետական-տոհմային հարաբերությունները հաճախ սրողում էին այդ:

Մյուս կողմից պետք է նշել, որ մի շարք հանգամանքներ, հատկապես արհեստական ուղղման հետ կապված դժվարությունները և մշակելի հողերի արդեն ղրաղված լիճիլը, արգելակում էին քոչվորային ցեղերի նստակենցության անցնելը: Դրան խանգարում էր նաև ցեղի շարքային անդամների աղքատությունը, անհրաժեշտ գործիքներ և անասուն շունենալը: Կարևոր մոմենտ էր նաև Ֆեոդալական շահագործման հնթարկվող նստակյաց գյուղացու ավելի ծանր վիճակը քոչվորային կյանքի համեմատությամբ, որն իր հերթին, արգելակում էր քոչվորների նստակենցության անցնելը: Վերոհիշյալ հանգամանքները դժվարացնելով այդ պրոցեսը, ցեղի հիմնական մասին նորից թողնում էին շահագործող վերնախավի տիրապետության տակ, որի հետևանքով էլ երկար ժամանակով պահպանվում էին տնտեսության հետամնաց ձևերը:

Հայտնի է, թե հետագա զարգացման տեսակետից ինչպիսի հետևանքներ ունեցան քոչվոր մոնղոլների արշավանքներն Արևելքի մի շարք երկրների վրա (Իրան, Անդրկովկաս, Միջին Ասիա, Չինաստան և այլն):

«Հայաստանի համար առանձնապես կործանիչ էր սահմանակից երկրներում հաստատված քոչվոր ցեղերի հարևանությունը: Արոտավայրերի առատությունը դեպի իրեն էր գրավում քոչվոր նվաճողներին: Սկսած XIII դարից այդ երևույթը դարձավ մշտական և կործանման հասցրեց հայկական հասունացած ֆեոդալական հասարակության և պետականության ողջ սխտեմը, տեղի տալով ավելի պարզունակ կիսանահապետական-կիսաֆեոդալական հարաբերությունների հաստատման»¹:

Այդ մասին իր վերջին աշխատության մեջ նշում է նաև տիարեմիկոս Հ. Մանանդյանը. «Հայաստանի և Անդրկովկասի տնտեսական անկմանն ու ամայացմանը մեծ շահով նպաստեց XIII—XIV դարերում նաև թափառակյաց քոչվորների նոր դաղթը Միջին Ասիայից: Այս քոչվորները, որոնք գլխավորապես թուրքեր էին և հիմնական մասն էին կազմում մոնղոլական զորքի, մեծ հարված տվին տեղական բնակչության հողագործական բարձր և ինտենսիվ

¹ С. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, «Вопросы истории», № 7, 1951.

մշակույթին, զոհաբերելով այն իրենց արոտային տնտեսության պահանջներին»¹:

Նման ավերիչ արշավանքներ շարունակվում էին նաև ուշ ժամանակներում: XVIII դարի սկզբներին Իրանում աֆղանական կարճատև տիրապետությունը մեծ շահով վնասեց ոռոգման սխտեմը (հատկապես Սպահանի շրջանում) և զգալիորեն կասեցրեց արտադրողական ուժերի զարգացումը: Դրան հաջորդեց Նադիր-շահի տիրապետությունը: Նա նստակյաց երկրագործության շահերը հաճախ զոհաբերում էր իր հենարանը հանդիսացող քուլտրական ցեղերի շահերին: 1738 թ. Նադիր-շահի ավերիչ արշավանքները (գլխավորապես Խորասանի, Ադրբեջանի և Աֆղանստանի քուլտր ցեղերից բաղկացած զորքով), ապա և աֆղանական ցեղերի քաղաքային ներխուժումները Ճնդկաստան նույնպիսի հետևանքներ ունեցան:

Տնտեսական ավերածությունից և անկումից բացի, այդ արշավանքներն ժմենում էին նաև քաղաքական բացասական հետևումներ: Այսպես, օրինակ. Հյուսիսային Հնդկաստան ներխուժած աֆղանական ցեղերը և նրանց առաջնորդ Ահմեդ-շահ Դյուրրանին աջակցում էին տեղական թուլացած ֆեոդալական իշխանություններին՝ ընդդեմ սիկհերի հզոր գյուղացիական ապստամբության, որն ախ ժամանակ բռնել էր Փենջաբը: Ահմեդ Դյուրրանին, դաշնակցելով Հնդկաստանի հետամնաց մահմեդական ֆեոդալների հետ, 1761 թ. Պանիպատի կռվում ջախջախեց այն ժամանակվա Հնդկաստանի կինսոնակ Մարհատների պետությունը: Մարհատների ջախջախումը զգալիորեն դյուրացրեց անգլիական գաղութարարների կողմից Հնդկաստանի նվաճման գործը²:

Ի վերջո պետք է հաշվի առնել նաև մի այլ հանգամանք: Քուլտրային վերնախավը, նրա ազնվականությունը միշտ էլ հանդես է եկել որպես ֆեոդալական-սեպարատիստական տենդենցների կրող: Այդ տեսակետից ընտրոշ է Իրանի օրինակը: Երբ քուլտր ազնվականությունը գրավում էր իշխանությունը և այն ծառայեցնում իր շահերին, նա այդ երկրի ավելի զարգացած ֆեոդալական կյանքում մտցնում էր հետամնաց, նահապետական հարաբերություններ: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ ազնվականությունը դահի

¹ Հ. Մանանդյան, Քենական տնտեսուն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ., էջ 289:

² И. М. Рейснер, К вопросу об отставании стран зарубежного Востока к началу нового времени, «Вопросы истории», № 6, 1951.

վրա էր նստեցնում իր ցեղի շահերին (օրինակ, աֆշարների դաշարների օրոք), ամենայն նախանձախնդրութեամբ դիմադրում էր ցեղերի ներքին կյանքին կենտրոնական իշխանութեան միջամտութեանը, որոնք փաստորեն պահպանում էին իրենց անկախությունը, առաջիկա պես մնալով որպես քոչվոր ազնվականութեան ռազմական ուժի և քաղաքական հղորդութեան աղբյուր: Իրանում քոչվորային ազնվականությունը երկար ժամանակ պահպանեց իր տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը և մնաց որպես ռեակցիոն ուժ (հետագայում իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին գործիք) և երկրի հետամնացությունը խորացնող բացասական գործոն:

Արևելքի երկրների զարգացումը կասեցնող հիմնական գործոններից մեկն էլ համայնքն էր, նրա երկարատև գոյությունը ընդհուպ մինչև XIX դարը: Համայնքի ծավալումն և խոր բնութագրերը Մարքսը և էնգելսը ամփոփեցին Հնդկաստանի օրինակով¹: Ըստ Մարքսի և էնգելսի, իր տնտեսական և քաղաքական սահմանափակ, լճացած կյանքով համայնքը ասիական բռնապետությունների հենարանն է եղել: Որպես տնտեսական օրգանիզմ, նա իր մեջ միավորել է պարզունակ երկրագործությունն ու տնային արհեստը՝ իր հետամնաց տեխնիկայով և համոզութեամբ: Նա ռենտա-հարկը դանձելու համար հարկային միավոր, իսկ առուների ու ջրանքների փորձան համար անհրաժեշտ կոլեկտիվ ուժ է հանդիսացել: Անշուշտ, այս դիտողությունները շին վերաբերում նախադարյան կոմունիստական համայնքին, ամյալ դեպքում խոսքը ֆեոդալական կարգերում տակավին իր գոյությունը պահպանած համայնքին է վերաբերում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ համայնքն այլևս հողի կոլեկտիվ սեփականատերը չէր, ինչպես նախկինում, համայնքի օգտագործման տակ գտնվող հողը այժմ կազմում էր առանձին ֆեոդալի կամ ֆեոդալական պետության սեփականությունը: Մարքսը նշում է երեք առանձնահատուկ դժբեր, որոնք այդ տիպի համայնքներին առանձին կայունություն էին հաղորդում: Նա գրում է. «Ամենից ավելի համառ կերպով և երկարատև իր գոյությունը պահպանում է ասիական ձևը: Դա թաքնված է նրա նախադրյալի մեջ, նրանում, որ առանձին անհատն ինքնուրույն չէ համայնքի նկատմամբ, որ արտադրության ծավալը հաշվի է առնված միայն սեփական գո-

¹ Կ. Մարքս, Ց. էնգելս, Ընտիր երկեր, հատ. 1, էջ 403—417, Կապիտալ, հատ. 1, 3:

յությունը պահպանելու համար, որ երկրագործությունը և արհեստըն իրար հետ միացած են...»¹

Չպետք է մոռանալ նաև այն, ինչպես նշում է Մարքսը, որ համայնքը վարակված էր ստրկության մնացորդներով և կաստայական խտրականությունը, հաճախ հանդիսանալով կիսաստրուկ-կիսաճորտ գյուղացիության, այն խավերի կուլեկտիվ շահագործողը, որոնք կոչվում էին «անմերձենալիներ» (неприкасаемые): Համայնքն այն պահպանողական և ինքնամփոփ օրգանիզմն էր, որին քիչ էր հետաքրքրում երկրի քաղաքական անց ու դարձը, ամբողջ կայսրությունների կործանումը, մինչև որ վերջին նվաճողը նրան արժանացնում էր իր ուշադրությանը²:

Վերջին շրջանում, այսինքն ուշ-ֆեոդալական կարգերում, համայնքում արդեն առանձնացել էր վերնախավ, որը կատարելով դատական և սատրիկանական ֆունկցիաներ, իր հերթին, ֆեոդալական կոլոտայտիչ սպարատի ստորին օղակն էր դարձել:

Վերահիշյալ գծերը գերազանցապես վերաբերում են հնդկական համայնքին: Իրանում և Թուրքիայում համայնքը (շամաթ) վաղուց արդեն ընդունել էր ֆեոդալական իրավահարգին հատուկ գծեր, մնալով որպես «նեսա-հարկի դանձման հարմարագույն ձևը (համապարտ երաշխիքի հիման վրա): Ինչ վերաբերում է Չինաստանին, ապա այստեղ համայնքն ընդհանրապես, որպես այդպիսին, գոյություն չի ունեցել:

Արևելքի երկրների տնտեսական զարգացումը կասեցնող գործոններից մեկն էլ գյուղատնտեսության և արհեստների բնագավառում տեխնիկայի հետամնացությունն էր: Ինչպես XVII—XVIII դարերում, այնպես էլ հետագայում, դեռևս երկար ժամանակ, Միջին Ասիայում, Աֆղանստանում և Իրանում գյուղատնտեսական աշխատանքներում տիրապետողը բրիչն ու ֆեթմենն էին, Հնդկաստանում՝ փայտե արորը, որոնք ավելի շուտ շանկրտում էին հողը, քան փխրեցնում: Տափան (տակը քարեր շարած ծանր տախտակ), բրիչ, զանազան մեծության հասարակ բահեր, ահա այն ամենը, ինչ հարյուրամյակներ շարունակ կազմում էր գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկան: Նույնը կարելի է ասել արհեստավորական ամենահասարակ գործիքների և դազգահների մասին: Վերջիններիս նկարագրությունը տրված է Կ. Մարքսի «Կապիտալում»

¹ К. Маркс, Формы, предшествующие капит. производству, 1940, стр. 18.

² Կ. Մարքս, Ֆ. էնգելս, Հնարք երկեր, հատ. 1, էջ 410—411:

և այլ աշխատություններում: Մինչ Արևելքում տակավին պահպանվում էին այս պարզունակ գործիքները, եվրոպական երկրներում արդեն տիրապետում էր մանուֆակտուրան, և պայմաններ էին ստեղծվել մեքենայական արտադրության անցնելու համար: Անշուշտ, ինչպես կխոսվի ստորև, Արևելքի առանձին երկրներում ևս (Չինաստան, Հնդկաստան, Եմպոնիա) նկատելի էր տեխնիկայի որս զարգացում. առանձին արտադրությունների գծով մանուֆակտուրաների առկայությունը, սակայն, մի շարք պատճառներով դրանք հետագա զարգացում չստացան:

Նոր դարի շեմքին Արևելքի երկրների հետամնացությունը զորանորմեց նաև քաղաքների թույլ զարգացման մեջ, որը կապված է արևելյան քաղաքների բնույթի հետ: Երկար ժամանակ քաղաքը լոկ վարչական կենտրոն էր ֆեոդալների համար: Այստեղ ևս, ինչպես գլուխում անգամ ուշ միջնադարում տիրապետող էին ֆեոդալները, մի հանգամանք, որը նրանց տալիս էր քաղաքային բնակչության, հատկապես առևտրականների ունեցվածքի նկատմամբ կամայական վարվեցողություն հնարավորություն: Սա Արևելքի քաղաքների մեծ մասում ընդհանուր երևույթ էր, որն արդեն լակում էր կապիտալիզմի և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը: Այդ նկատի ունենալով է, որ էնգելսը գրել է. «Թուրքական, ինչպես և ամեն մի արևելյան տիրապետություն, անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգի հետ, ձեռք բերված հավելյալ արժեքը ոչնչով չի ապահովված սատրապների և փաշաների գիշատիչ ձեռքերից. բացակայում է բուրժուական կուտակման առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության ապահովությունը»¹: Արևելքի քաղաքներում ֆեոդալների տիրապետությունը նաև այլ հետևանքներ ունեցր: Այդպիսի քաղաքը, ուր ամգամ ուշ միջնադարում աննկատելի է բուրժուական դասակարգի տնտեսական և քաղաքական ամրապնդումը, չէր կարող կենտրոնական իշխանության՝ ֆեոդալական մասնատվածություն ղեկավարի հենարան դառնալ: Այստեղ հանդես չեկան և չէին էլ կարող հանդես գալ բացարձակ միապետություններ, որոնց ժամանակ ազնվական կալվածատերերի շահերը զուգակցվում են նոր սաղմնավորվող քաղաքային բուրժուազիայի շահերին, որի շնորհիվ կապիտալիստական արտադրության որոշ նախադրյալներ են ստեղծվում: Մաֆավիների պետությունը Իրանում, Մեծ Մողոլի կայսրությունը Հնդկաստանում, օսմանյան տիրապետությունը Թուրքիայում և

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, стр. 22.

Մանչուրական կայսրությունը Չինաստանում մեծամասնությամբ էին որպես ֆեոդալական բռնապետություններ:

Նոր դարի նախօրյակին Արևելքում շատեղծվեցին նաև կենտրոնացած բազմազգ ֆեոդալա-արսուլուտիստական պետություններ, որոնք այն ժամանակ գոյություն ունեին Եվրոպայում: Այդ ժամանակ Օսմանյան բազմազգ կայսրությունը, ինչպես և սաֆավիդների և Մեծ Մողոլի կայսրությունները իսկական իմաստով կենտրոնացած պետություններ չէին, այլ՝ «ժողովուրդների և ցեղերի կոնգլոմերատ», այնտեղ առաջատար ժողովուրդը դեռևս չէր դատվել (ինչպես ռուս ժողովուրդը՝ բազմազգ ռուսական պետության մեջ):

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը կասեցնող մի շարք հանգամանքներ, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1. Նահապետական-ֆեոդալական հարաբերությունների անկայություն, քոչվոր ցեղերի մեջ համայնքի երկարատև գոյություն (ուր երկրագործությունը և արհեստը դեռևս անշատված չեն իրարից), Արևելքում քաղաքի գերազանցապես ֆեոդալական բնույթը (ուր բուրժուական տարրերը վճռական դեր չեն խաղում տնտեսական և, առավելապես, քաղաքական կյանքում): Քաղաքական կյանքում Արևելքի հետամնացությունն արտահայտվում էր ֆեոդալական բռնապետության անկայությամբ և, ի վերջո, այն հանգամանքով, որ Ասիայի ժողովուրդներից և ոչ մեկը նոր դարի շեմին դեռևս չէր ձևավորվել որպես ազգ (այն դեպքում, երբ Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայում արդեն առկա էին ձևավորված ազգեր):

* * *

Նոր դարի շեմին Արևելքի երկրների զգալի հետամնացությունը, առաջին հերթին, հետևանք էր կայունորեն պահպանվող ֆեոդալական կարգերի, որտեղ գոյություն ունեւ խիստ շահագործում: Ելնելով դրանից, անհրաժեշտ է ուշադրության առնել նաև մի շարք յուրահատուկ հանգամանքներ:

Ինչպես նշվեց, Արևելքում երկրագործությունը հիմնված է արհեստական ոռոգման վրա: Կլիմայական բարենպաստ պայմանների շնորհիվ որոշ վայրերում, օրինակ, Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, Չինաստանի որոշ մասերում, երկրագործությունից տարեկան ստացվում է երկու, առաձեռն տեղերում, անգամ, երեք բերք: Սակայն այդ բարձր բերքի մեծագույն մասը անցնում էր

Ֆետդալների ձեռքը, և անմիջական արտադրողին շնչին բաժին էր մնում: Ֆետդալական շահագործումն այստեղ անհամեմատ բարձր շահիերի էր հասնում, որը ոչ միայն ուժեղացնում էր այդ դասակարգի հզորությունը, այլև լրջորեն խոչընդոտում էր գյուղում ապրանքային տնտեսության զարգացմանը և գյուղի ու քաղաքի միջև աշխատանքի հասարակական բաժանմանը:

Սաֆավիների օրոք, գյուղացիության շահագործման ամենատարածված ձևը բնավարձակալությունը կամ կիսրարությունն էր, ըստ որի բերքը գյուղացու և հողատիրոջ միջև բաժանվում էր ըստ հինգ գործոնների՝ հողի, ջրի, սերմացուի, բանող անասունի և աշխատանքի: Քանի որ կիսրար գյուղացին օգտվում էր կալվածատիրոջ հողից և ջրից, իսկ որոշ դեպքերում՝ նաև սերմացուից, ապա նրա բաժինը կաղմում էր բերքի $\frac{2}{5}$ մասը, իսկ եթե փոխ էր վերցվում նաև բանող անասունը, ապա հաճախ նրան մնում էր բերքի միայն $\frac{1}{5}$ -ը: Վիճակը նույնն էր նաև Հնդկաստանում ու Չինաստանում, ուր գյուղացու բաժինը 20—30% -ից չէր անցնում:

Արևելքում շահագործման տիրապետող ձևը մթերային ռենտան էր, իսկ կուռը երկրորդական տեղ էր գրավում, որովհետև Ֆետդալները սովորաբար սեփական տնտեսություն չէին վարում: Այս հանգամանքը չէր կարող նշանակություն շունենալ Ֆետդալի իրավական ուժի, այսպես կոչված, արտատնտեսական հարկադրանքի ուժեղացման և գյուղացուն փաստորեն հողին մորացնելու տեսակետից, շնայած, ինչպես վերը նշվեց, հիմնական գործոնը դարձյալ մնում էր հողի նկատմամբ Ֆետդալի մասնավոր սեփականությունը: Չնայած Արևելքում ճորտատիրական իրավունքը տիրապետող չգարձավ, սակայն գյուղացու դրությունն ամենևին էլ թեթև չէր: Նա ըստ էության ճորտացված էր և կապված իր հարկային օրյեկտին:

Խոսելով Ֆետդալական հարաբերությունների մասին, անհրաժեշտ է հիշատակել նաև այն ինստիտուտները, որոնք շարունակում էին իրենց գոյությունը ուշ միջնադարում ևս; XVII, XVIII և անգամ, XIX դարերում: Դրանք իրար հաջորդող «սոյուրդալը», «թիուլն» ու «մուլքն» էին Իրանում, «չազիրը»՝ Հնդկաստանում; «թիմարը»՝ Թուրքիայում և այլն: Վերոհիշյալ ինստիտուտները լինելով Ֆետդալական կարգերի ծնունդ, արտադրության ավելի ցածր եղանակի վրա էին հիմնված, քան կապիտալիստականը, և երկար ժամանակ խաճերի և Ֆետդալների տնտեսական բազան էին, հավելյալ արդյունք քամելու աղբյուր: Դրանք միաժամանակ կեն-

արունխաւյս ուժերի հենարան էին և Արևելքի երկրների զարգացումը կասեցնող գործոն:

Վերոհիշյալ ինստիտուտներից բացի, հիշատակութեան արժանի է նաև հողատիրութեան մի այլ ձև. դրանք այն հողերն էին, (սյուրդո կամ քոչախլըզ), որոնք կենտրոնական կառավարութեան կողմից, մշտական օգտագործման համար տրված էին քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերին և փաստորեն գտնվում էին ցեղապետների ժառանգական տնօրինութեան ներքո: Այդպիսի հողերը կազմում էին ամբողջ մարզեր, որոնց մեջ մտնում էին ինչպես քոչվորային արտառայրեր, այնպես էլ վարելահողեր՝ նստակյաց գյուղացիութեամբ (սրանց ֆեոդալական շահագործողը ցեղի վեհախաւին էր):

Ամբողջ ցեղին հատկացված այս հողերից պետք է տարբերել շահի կողմից անձամբ ցեղապետներին, սրպես «թիուլ», «սոյուրդալ» կամ «մուլք» տրված հողերը:

Արևելքի երկրների հետամնացութեան արտահայտութիւններին էր նաև հարկային սիստեմը, հարկերի բազմազանութիւնն ու ծանրութիւնն ընդհանրապես և դրանց գանձման վայրագ ձևերը՝ մասնավորապես, որոնք պակաս դեր լիսազացին արտադրութեան հին ձևերի և տեխնիկայի հետամնացութեան պահպանման տեսակետից:

Անհրաժեշտ է առանձնապես ընդգծել հարկային սիստեմի այն կործանիչ ձևը (հարկերի գանձման կապալային սիստեմը), որը դուռ էր բացում մեծ ու փոքր պաշտոնյաների, կապալառուների ու վաշխառուների ապօրինութիւնների և անսահման կամայականութիւնների առաջ և արտադրութիւնը հասցնում կործանման եզրին: Այս սիստեմը գոյութիւն է ունեցել Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում, այդ թվում և Հնդկաստանում՝ Մեծ Մոզոլի կայսրութեան մեջ: Յր. Բեռնիեն իր նշանավոր աշխատութեան մեջ խոսում է գյուղացիութեան համար կատարյալ շարիք դարձած այդ սիստեմի մասին: Մեկը մյուսին արագորեն հաջորդող կապալառուները շատ անգամ դեռևս իրենց հարկային օբյեկտի վայրը չհասած հետ էին կանչվում, որպեսզի իրենց տեղը զիջեին ավելի բարձր գին վճարող կապալառուին, առևտրականին կամ վաշխառուին, որի միակ նպատակն էր կարճ ժամկետում գյուղացիութեանից որքան կարելի է շատ բան կորզել և հեռանալ:

¹ Բեռնիեն հիշատակում է մինչև իսկ անեկզոտիկ, սակայն իրական մի դեպք, որին ակնհասեա է եզել: Գեպի իր հարկային օբյեկտը մեկնող կապա-

ի վերջո, երկու խոսք կրոնի գերի մասին: Ֆեոդալական տիրապետության հզոր գործոններից մեկն էլ կրոնն էր, որն իր հեղինակությունը և ուժով հավերժացնում էր գոյություն ունեցող կարգերի անխախտությունը, իշխող դասակարգերի արտոնություններն ու աշխատավոր մասսաների ստորացված վիճակը: Այդ նպատակին հավասարաչափ ծառայում էին իսլամը՝ Մերձավոր և Միջին արևելքում, ինդուիզմը՝ Հնդկաստանում, կոնֆուցիականությունը, բուդդայականությունն ու լամայիզմը՝ Հեռավոր արևելքի երկրներում:

Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում կաթոլիկական կրոնը և պապականությունն արդեն լուրջ հարվածներ էին ստացել, և բարձրացող բուրժուազիան՝ հանձինս լուսեռականության, կալվինիզմի և պուրիտանիզմի, ստեղծել էր իր կրոնն ու գաղափարախոսությունը, երբ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում գիտության և աշխարհիկ գրականության զարգացման համար, Արևելքի երկրներում անխախտ պահպանվել էին ֆեոդալական կրոնները և հոգևոր դասի տնտեսական և քաղաքական հզորությունը:

* * *

Ինչպես տեսանք, ֆեոդալական կարգերի վերահիշյալ առանձնահատկությունները լրջորեն արգելակում էին Արևելքի երկրների տնտեսական ու սոցիալական առաջընթացը, սակայն, հասկանալի է, որ դրանք չէին կարող միանգամայն կասեցնել այն:

Մի շարք երկրներում, հատկապես Չինաստանում, Ճապոնիայում, Հնդկաստանում և, մասամբ, Օսմանյան կայսրության մեջ, ուշ միջնադարում և նոր դարի շեմին կատարվում էին տնտեսական զգալի տեղաշարժեր: Այդ երկրներում սկսել էին զարգանալ պարզ ապրանքային տնտեսությունն ու առևտուրը (այդ թվում և գյուղատնտեսական մթերքների), առանձնացել էին ամբողջ շրջաններ, որոնք մշակում էին հատուկ կուլտուրաներ, ինչպիսիք են՝ ծխախոտը, բամբակը, ինդիգոն, շաքարեղեգը, թեյը և հացահատիկը: Միաժամանակ աճում էր և աշխատանքի բաժանումը գյուղի և քաղաքի միջև, խախտվում էր համայնքի տնտեսական լճացումը: Հատկապես Չինաստանում և Ճապոնիայում դնալով ավելի էր մե-

լառուին տեսնում են փղի վրա՝ երեսն արած գեպի պուր: Ներկաների զարմացական հարցին նա պատասխանում է. «Մինույն է, վաղ թե ուշ այս եռույն ճանապարհով պիտի վերադառնամ»: Փ. Бернье, История последних политических переворотов в государстве Великого Моголя, Москва, 1936.

ծանուս մի շարք քաղաքների նշանակութունը որպես առևտրական և արհեստավորական կենտրոնների, բավական լայն տարածում գտավ շուկայի համար արդյունաբերող տնայնագործութունը, զգալիորեն աճեց մասնավոր մանուֆակտուրաների թիվը: Վերոհիշյալ պրոցեսներն առավել կամ նվազ չափով ընդգրկել էին Արևելքի գրեթե բոլոր երկրները: Դրանք այդ երկրներում ներքին շուկայի զարգացման, բուրժուական հարաբերությունների ստեղծման սկիզբն էին:

Այսպիսով, Արևելքի մի շարք երկրներում արդեն նկատելի էին տեղաշարժեր, որոնք իրենց հետագա զարգացումով պետք է հանգեին տիրապետող ֆեոդալական հասարակարգում կապիտալիստական կացութաձևի կազմավորմանը: Զարգացման այդ տենդենցն ակնհայտորեն դրսևորվեց ժամանակի դասակարգային պայքարում գյուղացիական շարժումների, քաղաքներում ծագող ապրստամբությունների, գյուղացիների և արհեստավորների հակաֆեոդալական դեմոկրատական իղձերն արտահայտող բազմաթիվ կրոնական-աղանդավորական շարժումների մեջ, ի վերջո, այդ երկրներում առաջավոր, սակայն ճնշված ժողովուրդների (հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների) ազգային-ազատագրական շարժումների մեջ:

Այդ շարժումները կարմիր թելով անցնում են Արևելքի երկրների մեծ մասի XVII—XVIII դարերի պատմության միջով:

Սակայն Արևելքի երկրների տնտեսական և քաղաքական այդ զարգացումն ուներ երկու տենդենց, որոնց վրա պետք է կանգ առնել:

Զպետք է մոռանալ, որ այսրանքային և դրամական հարաբերությունների այդ զարգացումն ուներ նաև մի այլ կողմ, որն արգելակում էր անցումը արտագործյան ավելի բարձր եղանակի:

Դեռևս նախորդ բնույթը պահպանած ֆեոդալական տնտեսության մեջ առևտրա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը կապված էր վաշխառության աճի հետ: Առևտրականն ու վաշխառուն իրենց էին ենթարկում անմիջական արտագործյան գյուղացուն և արհեստավորին, օգտագործելով շահագործման ֆեոդալական մեթոդները, է՛լ ավելի ինտենսիվ դարձնելով այդ շահագործումը: Առևտրի ու փոխանակության զարգացման, փողի դերի և, հատկապես, ազնվական-ֆեոդալների մոտ դրամի կարիքի աճին զուգընթաց (ազնվական-ֆեոդալներ, որոնք ներմուծվող պերճանքի առարկաների գլխավոր սպառողներն էին), սաստկանում էր ֆեոդալական շահագործումը, անմիջական արտագործն ավելի էր

ստրկանում առևտրա-վաշխատական կապիտալի ճանկերում: Մրա հետևանքով արագ աղքատանում էին գյուղացիությունն ու արհեստավորները, արտադրությունն անկում էր ապրում: Դա ավելի էր խորացնում հակասությունները իշխող ֆեոդալական դասակարգի առանձին խմբերի միջև, առաջ բերում նրանց մի մասի քայքայում, և ընդհանուր առմամբ, սրում էր ֆեոդալական սիստեմի ճգնաժամը: Մարքան ու էնգելսն առանձին ուշադրություն են նվիրել Արևելքում վաշխատության հարցին:

«Արտադրության ասիական ձևերի պայմաններում,—գրում է Մարքսը,—վաշխատությունը կարող է գոյություն ունենալ շատ երկար, այլ բան շտապացնելով, բայց կնի տնտեսական անկում և քաղաքական կորուսչի»¹: «Նա պահպանողական է, և գոյություն ունեցող արտադրանիցանակը միայն հասցնում է ավելի խղճուկ վիճակի»²:

Առևտրա-վաշխատական կապիտալը միայն որոշ նպաստավոր պայմաններում է, որ խթանում և արագացնում է կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ու նոր արտադրանիցանակի ծնունդը: Իսկ Արևելքի երկրներում, ինչպես տեսանք, այդ նպաստավոր պայմանները շատ ավելի քիչ էին, քան Արևմտյան Եվրոպայում:

Արևելքի երկրների հետամնացությունը, ի վերջո, դրսևորվեց նաև ուշ միջնադարում և նոր դարի շեմին փոփոխվող առևտրական ճանապարհների և դրանց ունեցած նշանակության հարցում: Աշխարհագրական մեծ հայտնագործություններից սկսած առաջնակարգ նշանակություն ստացան Ժովային ճանապարհները, որոնք սկսեցին վճռական դեր խաղալ միջազգային առևտրի մեջ: Ցամաքային ճանապարհները, Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող վաղեմի խճուղիներն ու տարանցիկ ճանապարհները, որոնց տիրելու համար շարունակ պայքար է զնացել արևելյան պետությունների միջև, արդեն կորցնում էին իրենց վաղեմի նշանակությունը: Այդ ճանապարհները և դրանց վրայով կատարվող առևտուրը իշխող դասակարգերի համար մեծ եկամուտներ էին ապահովում, ամբապընդում էին նրանց տնտեսական և քաղաքական հզորությունը: Այդ եկամուտների նվազումը շեր կարող շանդրադառնալ Արևելքի երկրների տնտեսական դրության վրա: Իրենց ռմեսաները հատուցելու համար շահագործող դասակարգերը է՛լ ավելի մեծացրին

1 Գ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 3, էջ 611:

2 Նույն տեղում, էջ 623:

մասաների վրա բարդվող հարկային բեռը Առևտրական ճանապարհների փոփոխության հետևանքով հաճախակի դարձան իշխանների և ֆեոդալների ներքին կռիվները կողոպուտի համար, որը մասամբ փոխարինում էր առևտրից ստացվող եկամուտին: Այս հանգամանքն ավելի էր սաստկացնում ֆեոդալական կամայականությունն ու ճգնաժամը:

Արևելքի որոշ պետություններ (Սաֆավիները՝ Իրանում, Մեծ Մողոլը՝ Հնդկաստանում) փորձեցին ծովային ճանապարհներն օգտագործել իրենց կարիքների համար, սակայն չկարողացան մրցել եվրոպական ուժեղացող կապիտալի և նավագնացության բարձր տեխնիկայի հետ:

Հայտնի են փաստեր, որ Հնդկաստանում Մեծ Մողոլի կայսրությունը պայքար էր մղում օտարերկրյա առևտրական ընկերությունների (պորտուգալական, հոլանդական) հետ կապված ծովափնյա իշխանությունների դեմ, որոնց ձեռքում էր գտնվում այդ ժամանակ առևտուրը: Նույնպիսի անհաջողություն կրեց նաև Շահ Աբբասը, փորձելով նավատորմ ստեղծել և անգլիացիներին ու հոլանդացիներին դուրս մղել Պարսից ծոցից:

Այս բոլորից հետո անժխտելի է այն իրողությունը, որ նոր դարի շեմին Արևելքի երկրների զարգացմանը մեծագույն հարված հասցրին գաղութացումն ու գաղութային քաղաքականությունը:

Ինուս աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների ժամանակներից սկսած, Արևելքի երկրների զգալի մասը դարձավ եվրոպական զավթիչների գաղութային քաղաքականության և կողոպուտի զլխավոր առարկան: Արևելքի երկրների ինքնուրույն զարգացման ընթացքը բռնի կերպով և երկար ժամանակով ընդհատվեց:

Անգլիական (1640) և ֆրանսիական (1789) բուրժուական ռևոլյուցիաների միջև ընկած 150 տարվա ժամանակամիջոցը եվրոպական ազգերի վերջնական ձևավորման շրջանն էր, երբ բարձրացող բուրժուազիան դուրս էր գալիս գաղութային նվաճումների և կողոպուտների լայն ասպարեզ, մի ժամանակաշրջան, երբ գաղութային էքսպանսիայի հետևանքով Արևելքի երկրների զարգացումը երկար ժամանակով կասեցվեց: Արևմուտքի կապիտալիստական երկրները (Հոլանդիա, Անգլիա, Ֆրանսիա) ստրկական կախման մեջ դրին Արևելքի երկրները, որոնք այժմ նրանց համար վերածվելու էին հումքի բազայի և ապրանքների վաճառահանման շուկայի: Մարքսը և էնգելսը այդ մասին գրում են. «Այնպես, ինչպես որ նա (բուրժուազիան—Տ. Ն.) գյուղը կախման մեջ դրեց

քաղաքից, այնպես էլ բարբարոս և կիսաբարբարոս երկրները կախման մեջ դրեց քաղաքակիրթ երկրներից, գյուղացիական ժողովուրդները՝ բուրժուական ժողովուրդներից, Արևելքն՝ Արևմուտքից¹։

Պատմականորեն ստեղծված հետամնացության հետևանքով Արևելքի երկրները դարձան վերոհիշյալ պրոցեսի օբյեկտը։ Արևելքի երկրների նոր պատմության սկիզբը նշանավորվեց այն բանով, որ նրանք դարձան զաղութային նվաճումների զոհը և բուրժուական ազգերի նախասկզբնական կուտակման աղբյուր։

Մևսկու և արժաթի հանքերի հայտնագործումը, տեղաբնիկներին արժատախիլ անելը, ստրկացումն ու կենդանի թաղումը հանքահորերում, Արևելյան Հնդկաստանի նվաճման և կողոպուտի առաջին փուլերը, Աֆրիկայի՝ սևամորթների շրջափակված որսադաշտի վերածվելը— այդպիսին էր արտադրության կապիտալիստական եղանակի արշալույսը։ Այս հովվերգական պրոցեսները կազմում են նախասկզբնական կուտակման գլխավոր մոմենտները։ Դրան հետևում էր եվրոպական ազգերի առևտրական պատերազմը, որին ասպարեզ է ծառայում երկրագունդը²։

Արևելքի ժողովուրդների հաշվին եվրոպական բուրժուազիայի մոտ կատարված նախասկզբնական կուտակման պրոցեսը միանգամայն տարբերվում էր Արևմուտքում կատարված պրոցեսից։

Այստեղ, Արևելքում այդ կուտակման մեթոդները հետևյալն էին.

1) Բացահայտ կողոպուտ, եղած հարստությունների թալան և փոխադրում դեպի մայր երկիր։ Ամենանվազ հաշվումներով անգլիացիներն իրենց տիրապետության առաջին հարյուրամյակում Հնդկաստանից դուրս բերին 12 միլիարդ ոսկի ոտբլու հարստություն։ 2) անհամարժեք (տշ էքսպլոյալենտ) առևտուր, որն ըստ էության չէր տարբերվում կողոպուտից։ 3) Հարկային կողոպուտ, որը հաճախ բռնությանը կատարվելով քայքայման ու ամայացման էր հասցնում ամբողջ երկրներ։ 4) Համայնական և այլ հողերի բռնագրավում և գյուղացիության ունեզրկում, որը, սակայն, արդյունաբերության քաղաքացիական պատճառով քաղաքներում աշխատանք գտնել չէր կարող. օրինակ, Ճնդկաստանում անգլիա-

1 Կ. Մարքս և Ֆ. էնգելս, Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը

2 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 1, էջ 722—723։

ցինների անցկացրած ազրարային ռեֆորմը, կրելով կիսաբուր-
ժուական բնույթ, հիմնականում պահպանում էր ֆեոդալական
կարգը և դանդաղեցնում այդ երկրի կապիտալիստական զարգա-
ցումը: 5) Տեղական արհեստների քայքայում և արհեստավորների
ոչնչացում՝ դեպի այդ երկրները նվրոպական գործարանային ապ-
րանքների հոսքի հետևանքով: Եվրոպական գաղութարարները շատ
գեպեքերում կատարելության էին հասցնում Արևելքի ժողովուրդնե-
րի շահագործման և ունեզրկման մեթոդները:

Նախասկզբնական կուտակման պրոցեսն Արևելքում չվերաց-
րեց ստրկության և ճորտության մնացորդները, այլ, ընդհակա-
ռակը, նպաստեց ստրկական աշխատանքի լայն կիրառմանը
(հատկապես պլանտացիաներում):

Նախասկզբնական կուտակման շրջանի ամենախայտառակ
երևույթներից մեկը քաղաքակիրթ պետությունների կողմից հո-
վանավորվող ստրկավաճառությունն էր, մի գրադուսք, որն ինչ-
պես Մարքսն է ասում, առանց մի կոպեկ ծախսելու հնարավորու-
թյուն էր տալիս հավելյալ կապիտալ կուտակել:

«Չկա ավելի բնորոշ հանգամանք,— գրում է Մարքսը,— քան
Հոլանդացիների կողմից կիրառվող մարդագողության սիստեմը
Ցեյլեբեսում, համալրելու համար ստրուկների կադրերը ծավա-
կողու վրա... Գողացված երիտասարդությունը պահվում էր Ցեյլե-
բեսի գաղտնի բանտերում, մինչև որ հասներ այնպիսի հասունու-
թյան, որ հնարավոր լիներ ստրուկներով բարձած նավերը ճանա-
պարհ դնելու Մի պաշտոնական հաշվետվության մեջ ասված է.
«օրինակ, միայն Մակասար քաղաքը լիքն է գաղտնի բանտերով,
մեկը մյուսից սարսափելի, որոնք լեփ-լեցուն են ազահության և
բռնության դժբախտ զոհերով, բոլորն էլ շղթայակապ և բռնի կեր-
պով դուրս կորզված իրենց ընտանիքներից»¹:

Ստրկավաճառության մեջ Հոլանդիայի արժանավոր հաջորդը
Անգլիան էր, որը նույնիսկ XVIII դարում (համաձայն Ուտրեխտի
պայմանագրի) կիրառում էր ասիենտոյի իր շիրավունքը և կա-
պիտալ կուտակում Արևելքի երկրներից: Նրանցից հետ չէին մնում
իրենց եղբայրակից ԱՄՆ-ի պլանտատորները, որոնք այդ նույն
ժամանակները կիրառում էին ընդհուպ մինչև XIX դարի երկրորդ
կեսը, մինչև քաղաքացիական կռիվը:

Արտադրողական ուժերի անկման և հետադիմության ցայտուն
օրինակ է Ինդոնեզիայում Հոլանդիայի վարած քաղաքակառու-

¹ Գ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 1, էջ 723—724:

թյունը: Հուանդացիների հնարած, այսպես կոչված, «կուտուրաների սիստեմը» հիշեցնում էր միջնադարի ֆեոդալական կախման մուսլ ռեժիմը: Ըստ այդ «սիստեմի»՝ գյուղացին պարտավոր էր տարվա օրերի որոշ մասը հատկացնել հուանդական գաղութարարներին առասպելական շահույթ բերող կուտուրաների (թեյ, կակաո, կոֆե, շաքարեղեգ և այլն) մշակությանը, որի համար հողերի մեծ մասը պետք է հատկացվեին այդ նպատակին: Կառավարութունը յուրացնում էր ստացված բերքը, ոչինչ չվճարելով ո՛չ հողի և ո՛չ էլ գյուղացու աշխատանքի համար: Այս բարբարոսական սիստեմը շարունակվում էր կիրառվել անգամ XIX դարում: Այդ բանն առաջ բերեց առաջավոր մարդկության խոր զայրույթը: Հուանդացի էդ. Գեկկերը՝ Մուստատուլի անվան տակ դրեց «Մաքս Հավելար» վեպը, որտեղ մերկացվում էին «կուտուրաների սիստեմի» էությունը և գաղութային ռեժիմի ողջ սարսափները: Այս գիրքը նույնպիսի դեր խաղաց, ինչ Բիչեր Սթոուի՝ ամերիկյան ստրկատերերի դեմ ուղղված «Քեռի Քոմասի տնակը»: Այդ նույն ժամանակ հնդիկ դրամատուրգ Դինաբանդու Միտրան իր «Նիլ դարպան» պիեսում նկարագրեց հնդիկ բանվորների սոսկալի վիճակը ինդիգոյի պլանտացիաներում: Սակայն, Միտրայի պիեսը բրիտանական կառավարության կողմից արգելվեց և դրա անգլիացի թարգմանիչը Կալկաթայի Գերագույն դատարանի վճռով տուգանքի և բանտարկության ենթարկվեց¹:

Հիշատակության արժանի է նաև անգլիացիների վարած քաղաքականութունը հնդկական արհեստի և հնդիկ արհեստավորների նկատմամբ: Երբ Արևելա-հնդկական ընկերությունն իր առևտուրն սկսեց Հնդկաստանում, Անգլիան հնդիկների հետ փոխանակելու համար հարմար ապրանքներ չուներ: Նա ստիպված էր ոսկի և արծաթ ծախսել, որը նրան ձեռնտու չէր: Մինչդեռ Հնդկաստանն արտադրում էր հրաշալի գործվածքներ, որոնք հայտնի էին ամբողջ աշխարհին: Մեզնից դեռևս 3000 տարի առաջ եգիպտացիներն իրենց մումիաները փաթաթում էին հնդկական նուրբ կերպասների մեջ: XVIII դարում Հնդկաստանում հաստատելով իր տերիտորիալ տիրապետությունը և օգտագործելով իր իշխանությունը, Արևելա-հնդկական ընկերությունն սկսեց հնդիկ ջուհակներին և մանածագործներին թելադրել նրանց ապրանքների գները: Նա վարագ հաշվեհարդար էր տեսնում այն հնդիկ արհեստավորների հետ, որոնք հրաժարվում էին իրենց ապրանքը վաճառել ան-

¹ 36* Кумар Гошал, Народы в колониях, էջ 142—152.

գլխացիների թելադրած գներով: Ավելին, հենվելով իր ռազմական ուժի վրա, ընկերությունն առանց որևէ հատուցման հաճախ բռնագրավում էր նրանց արտադրանքը: Հետագայում, հաստատելով իր մոնոպոլիան և ողողելով Հնդկաստանը կանկաշիբի և Մանչեստրի գործվածքներով, Անգլիան լիակատար անկման հասցրեց Տնդկական արհեստը: «Հնդկաստանի դաշտերը սպիտակին են տալիս հնդկի ջուհակների ոսկորներից», — ասվում էր մի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Գոշալը, թե եորքա՞ն էլ այդ պարագոքսալ թվա, աշխարհիս ամենաարդյունաբերական երկրի հետ կապը ետ շարտեց Տնդկական էկոնոմիկան, փոխանակ նպաստելու նրա զարգացմանը»¹:

Այսպիսով, Արևելքի երկրների հաշվին արևմտաեվրոպական և ամերիկյան գաղութարարների նախասկզբնական կուտակման պրոցեսը ոչ միայն ընկաստեց այդ երկրներում ավելի բարձր արտադրական — հարաբերությունների զարգացմանը, այլ, ընդհակառակը, երկար ժամանակ հետ պահեց նրանց, դրանով իսկ ուժեղացնելով տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հետադիմությունը:

Այն ժամանակ, երբ Եվրոպայում և Ամերիկայում հաղթանակում էր կապիտալիզմը և ուժեղ թափով առաջ էին գնում դադութացումն ու գաղութային քաղաքականությունը, Արևելքի երկրներն զգացին իրենց հետամնացությունն ու թուլությունը: Այդ հետամնացության և թուլության պատճառները, ինչպես տեսանք, թաքնված էին նրանց պատմական անցյալի մեջ, հատկապես ուշ միջնադարում այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում դրսևորվող մի շարք հանգամանքներում, որոնք կասեցրին անցյալում հարուստ կուլտուրա ունեցող այդ երկրների զարգացումը, դրանով իսկ դյուրացնելով եվրոպական և ամերիկյան գաղութարարների գործը:

Սակայն, հենց այդ ժամանակից սկսած, Արևելքի երկրներին հետ մնալու գլխավոր պատճառը դարձավ ոչ այնքան այդ երկրների անցյալից ժառանգած հետամնացությունը, որքան կապիտալիստական պետությունների վարած գաղութային քաղաքականությունը, որը կասեցրեց և խեղաթյուրեց այդ ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական զարգացումը:

Ելնելով վերոհիշյալից, անհրաժեշտ է կտրականապես մերժել բուրժուական կեղծ գիտության ռասայական այն «տեսությունը»:

¹ Кумар Гошал, Народы в колониях, стр. 171—172.

որը նոր դարի շեմին Արևելքի երկրների հետամնացութեան պատճառները փորձում է բացատրել այդ երկրների աշխարհագրական, էթնիկական և ռասայական հատկանիշներով, ըստ որի Արևելքի ժողովուրդները ի բնի հետամնաց են, պասսիվ, առաջընթացի անընդունակ և կարոտ են Արևմուտքի միջամտութեանը, նրա խնամակալութեանը: Այդ տեսութունը, այդպիսով նպատակ ունի հավերժացնել Արևելքի հետամնացութեան ու իմպերիալիստական տիրապետութեանը:

Սոցիալիզմի կառուցման ասպարեզում Սովետական Արևելքի փայլուն հաջողութունները, մի շարք երկրներում ժողովրդական դեմոկրատիայի հաղթանակը, դադուիստիկ սիստեմի փլուզումը, դադուիստիկ ժողովուրդների ձեռք բերած հաջողութուններն իմպերիալիզմի դեմ մղած պայքարում և սոցիալ-տնտեսական այն խոր վերափոխումները, որոնք տեղի են ունենում Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներում, հիմնովին շախախտում են Արևելքի ժողովուրդների ի բնի հետամնացութեան, նրանց առաջընթացի անընդունակութեան մասին բուրժուական «տեսութունները»:

Г. А. АКОПЯН

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ РАЗВИТИЯ СТРАН ВОСТОКА В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО ФЕОДАЛИЗМА (XVII—XVIII вв.)

Резюме

Основываясь на учении Маркса и Энгельса об общественно-экономических формациях и их высказываниях по истории стран Востока, автор останавливается на некоторых особенностях развития этих стран в эпоху позднего феодализма (сравнительно долгое существование общины, патриархально-родовые отношения среди кочевых племен, взаимоотношения с оседлым населением и отрицательная роль их верхушки в экономической и политической жизни страны, наличие отсталых форм землевладения, землепользования и эксплуатация крестьян, слабое развитие буржуазных отношений в городе, отсутствие централизованного национального государства и пр.).

Вместе с тем автор утверждает, что решающим фактором, тормозящим развитие стран Востока на рубеже нового времени, явилась колониальная политика и колониальное закабаление этих стран империалистическими государствами. Это свое положение автор иллюстрирует на примере Индии, Ирана, Афганистана и др.

XVII ԴԱՐԻ ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՅՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ
ՔՅԱԹԻՐ ՉԵԼԵՐԻՆ ԵՎ ԷՎԻՅԱ ՉԵԼԵՐԻՆ

XVII դարի թուրքական պատմագրության և աշխարհագրության ականավոր ներկայացուցիչներ Փյաթիր Չելեբին և էվլիյա Չելեբին իրենց երկերում շափազանց հարուստ նյութ են տալիս Մերձավոր արևելքի (Փոքր Ասիա, Միջագետք, Սիրիա, Պաղեստին, Արաբիա, Եգիպտոս), Հարավային, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի բազմաթիվ երկրների վերաբերյալ:

Այս հոդվածում փորձ է արվում որոշ տեղեկություններ հաղորդել այդ պատմագիրների կյանքի և գործունեության վերաբերյալ և տալ նրանց թողած ժառանգության համառոտ բնութագիրը:

Փյաթիր Չելեբին¹ ծնվել է Ստամբուլում 1017 թ. (1609) զինվորականի ընտանիքում: Նրա իսկական անունը էլհաջ Մուստաֆա իբն-Աբդուլլահ է, սակայն թուրքական գրականության մեջ նա հայտնի է Փյաթիր Չելեբի, իսկ եվրոպական գրականության մեջ՝ Հաջի Խալիֆա (կամ Կալիֆա) անուններով: Փյաթիր Չելեբին երկար ժամանակ զբաղեցրել է զինվորական և գրասենյակային տշ բարձր պաշտոններ, որի համար էլ ստացել է Հաջի Խալիֆա կամ Կալիֆա մականունը²:

¹ Հայ պատմագրության մեջ միայն Լեոն է, որ հիշատակում է Փյաթիր Չելեբիի մասին. նա իր «Հայոց պատմության» մեջ գրում է. «Հուլյակված թուրք հեղինակներից կհիշատակենք այստեղ մեկին, որ շատ բնիմաստը գրիչ է ունեցել, դա Մուստաֆա իբն-Աբդուլլահն է, ավելի հայտնի Հաջի Կուլի կամ Փյաթիր Չելեբի կեղծանուններով. նրա բազմաթիվ աշխատությունների մեջ զնահատելի է «Ջիհան Նյումա» (Աշխարհի հայելի) անունով ընդարձակ աշխատությունը (Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1946, էջ 101):

² Խալիֆա կամ Կալիֆա էին կոչվում պետական գրասենյակներում քարտուզարի պաշտոն վարողները:

Չինվորական պաշտոնի բերումով Քյաթիր Չելերին մասնակցել է Բաղդադի 1035 թվականի (1626) արշավանքին, իսկ 1036 թ. Աբազա վաշայի ապստամբության ժամանակ՝ էրզրումի պաշարմանը։ Թուրք-իրանական պատերազմի տարիներին (1043—1045, 1633—1635) նա Սուլթան Մուրադ 4-րդի գլխավորած զորքի հետ լինում է Համադանում ու Բաղդադում, իսկ 1044 թ. (1635) մասնակցում Երևանի բերդի պաշարմանը։ Սիրիայում եղած ժամանակ նա ուխտի է գնում Մեքքա (Հաջը) և ստանում Հաջի տիտղոսը։ Չնայած պաշտոնական ծառայություններով զբաղված լինելուն, Քյաթիր Չելերին միշտ ձգտել է սովորել և հարստացնել իր գիտելիքները։ Արաբական կուլտուրայի կարևոր կենտրոններից մեկում, Հալեպում եղած ժամանակ, նա մոտիկից ծանոթացել է ժամանակի գիտնականների հետ, ուսումնասիրել գիտական բազմաթիվ աղբյուրներ։

Որոշ ժամանակ անց, Քյաթիր Չելերին թողել է իր զինվորական ծառայությունը և ամբողջովին նվիրվել գիտական աշխատանքի։ Տասնյակ տարիներ շարունակ նա մեծ շննասիրությամբ ուսումնասիրել է զանազան գիտություններ, իսլամական շարիաթի տևումները, տրամաբանություն, քերականություն, մաթեմատիկա, աստղագիտություն, աշխարհագրություն, բժշկական գիտություններ և այլն։ Կարճ ժամանակում Քյաթիր Չելերին հմտանում է նաև ֆինանսական հարցերում և 1063 թվականին (1652) Թուրքիայի կառավարությանն է ներկայացնում պետական բյուջեի բարելավման վերաբերյալ հանգամանալից մի ղեկուցում։ Վերջինս, հետագայում Թարգմանվեց գերմաներեն։ 1863 թվականին թուրք գրող Ահմեդ Վեֆիքը այն տպագրեց նաև թուրքերեն լեզվով։

Քյաթիր Չելերին մինչև կյանքի վերջը իր բոլոր ուժերն ու գիտելիքները նվիրաբերեց հայրենի երկրի և ժողովրդի կուլտուրայի հարստացման գործին։ Նա մահացել է անժամանակ, իր գիտական աշխատությունները չավարտած, հավանաբար 1067 կամ 1068 թվականին (1657—1658), մոտ 50 տարեկան հասակում։ Ընթացողում է, որ նա զոհ է գնացել դժբախտ պատահարի կամ հանկարծամահ է եղել։

Քյաթիր Չելերիի բազմաթիվ գիտական աշխատություններից առավել կարևորը հետևյալներն են.

Պատմագրական աշխատություններ — «Քակվիմ-ուր-Քևարիյա»¹, ինքնատիպ և արժեքավոր ուսումնասիրություն է։ «Օսման-

¹ تقويم التواريخ «Պատմությունների տարեցույց»։

յան կայսրության պատմությունն քաղմահատոր աշխատության հեղինակը՝ Համմերն այս երկի մասին ասել է. «Եթե օսմանյան պատմության մասին Քյաթիր Չելերիի աշխատությունը չլիներ, այս պատմությունը շատ դեպքերում խավարի մեջ պիտի մնար»¹:

«Յեզլեհե»-ն² օսմանյան պետության երկհատոր պատմությունն է, որն ընդգրկում է XVI դարի վերջից XVII դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակաշրջանը: Հեղինակն ականատես է եղել երկրորդ հատորում նկարագրված դեպքերին: «Յեզլեհե» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է Թուրքիան ուսումնասիրողների համար, քանի որ հեղինակը դեպքերը շարադրում է ճշգրիտ ու հանգամանորեն:

«Քյաթիր Չելերին, պատմագիր Սելանիկիից հետո, ամենից ավելի ամբողջական և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ ժամանակաշրջանի մասին: Քյաթիր Չելերիի հեղինակությունն անվիճելի է Թուրքիայի բոլոր պատմագիրների համար և նրա—այս աշխատությունը Թուրքիայի XVI դարի վերջի և XVII դարի առաջին կեսի պատմագրության ամենահարուստ աղբյուրներից մեկն է»³:

«Փեշֆ-ուզ-Ղյունուն»⁴ կլրոպական գրականության մեջ զնահատվում է իրրև ընդարձակ, արժեքավոր մատենագիտական երկասիրություն, որտեղ ամփոփ տեղեկություններ են տրված գիտության մոտ 300 ճյուղերի մասին: Քյաթիր Չելերիի այս աշխատությունը հատկապես նշանակալից է Արևելքով և արևելագիտությանը դրադվողների համար:

«Միզան-ուլ-հակկ» և «Դյուսբուր-ուլ-ամել»⁵ աշխատություններում Չելերին անդրադարձել է իր ժամանակի հասարակական երևույթներին ու դեպքերին, պայքարել կրոնական մոլեռանդության դեմ:

Աշխարհագրական աշխատություններ. «Թունֆար-ալ-ֆիսար ֆի էսֆար-ուլ-րիհար»⁶:

¹ Hammer J.. Histoire de l'Empire Ottoman, I—XVIII, Paris, 1835—1843 (Ֆրանսերեն Քարգմանություն):

² فذ لكه «Համառոտ պատմություն»:

³ А. Тверитинова, Восстания Кара Языджи, Дели Хасана в Турции, М., 1946, стр. 17—18.

⁴ «Կարծիքների հայտ-الفنون و الكتب و اسامي الظنومه عهد اسامي كشف الظنومه عهد اسامي الكتب و الفنون» հոսթիքի և գիտությունների անունների մասին»:

⁵ ميزان الحق، دستورالعمل «Իրավունքի չափը», «Գործի ուղեցույցը»:

⁶ سفار البحار «Նվեր ծովային արշավանքների մեծավարներին»:

Այս ուսումնասիրութեան մեջ Քյաթիր Չելեբին խոսում է օսմանյան թուրքերի ծովային նավատորմի, դրա արշավների և հաղթանակների, Թուրքիայի փոքրը ողողող ծովերում կատարված դեպքերի, ծովային մարտերի հայտնի հերոսներ հայրեղդին Բարբարոսի, Փիրի Ռեիսի և այլոց մասին: Երկն ունի պատմական բնույթ, աշխարհագրական գունավորումով: Հետաքրքրական, կենդանի բովանդակության և հայրենասիրական բնույթի շնորհիվ այն արագ ժողովրդականություն շահեց թե՛ Ստամբուլում և թե՛ Եվրոպայում: 1141 թվականին (1729) դիրքը տպագրվեց Իբրահիմ Մյուսնեֆերիկայի տպարանում¹, հիանալի տեխնիկայով, քարտեզներով և նկարներով: Այն թարգմանվել է նաև անգլերեն:

«Ջիհան նյումա»², Քյաթիր Չելեբի: այս արժեքավոր աշխատությունը XVII դարում թուրքերեն գրված առաջին աշխարհագրությունն է: Գիրքը բաղկացած է 700 մեծադիր էջից, որից 150-ը հատկացված է աշխարհագրական ընդհանուր հարցերի լուսաբանմանը: Հեղինակը նշում է, որ իբրև աղբյուր նկատի է ունեցել իսլամական աշխարհագրության բազմաթիվ գրքեր և լատիներեն ու եվրոպական լեզուներով մի քանի աշխատություններ, աշխարհագրական ատլասներ (օր. Atlas Minoe): «Ջիհան նյումա»-ում հեղինակը խոսում է աշխարհագրության բովանդակության և կարևորության, երկրի գնդաձևության մասին, շեշտելով, որ շեշտելի գնդաձևությունը չի հակասում իսլամական Շարիաթին: Գրքում լայն տեղեկություններ են տրված նաև մասնատիպական աշխարհագրության, երկրի շարժումների, աստիճանացանցի, բնվեռների, մասշտաբի, ծովի ու ցամաքի բաժանման և այլնի մասին: Քյաթիր Չելեբին նշում է, որ մինչև XVII դարը, աշխարհագրությունների և ատլասների հեղինակները, որոնք բացառապես եվրոպացիներ են եղել, իրենց ուսումնասիրություններում հիմնական ուշադրությունը դարձրել են Եվրոպայի աշխարհագրության վրա, իսկ Ասիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի մասին խոսել են խիստ համառոտակի: «Այս գրքում («Ջիհան նյումա»-ում—Ա. Ս.): մենք այլ ուղղության հետևեցինք, նախապես սկսելով Ասիայի

¹ Թուրքիայում առաջին թուրքական տպարանը հիմնել է ազգությամբ հունգար Իբրահիմ Մյուսնեֆերիկան, 1140 թվականին (1727), այսինքն տպագրության գլուխից մտա երեք գար հետո:

² جهان نما «Աշխարհի հայելին», աշխարհագրություն:

³ Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան նյումա»-ն հայերեն է թարգմանել Երեմիա Չելեբի Քևոմյուրջյանը, որը, սակայն, ցավոք սրտի, մինչև օրս չի տպագրվել:

արևելքից, հետո անցանք Աֆրիկային, Եվրոպային և Ամերիկային»¹։

«Ջիհան Նյումայի» երկրորդ խմբագրության գործում Քյաթիր Չելեբիին օգնել է նախկինում Ֆրանսիացի վարդապետ, հետագայում իսլամություն ընդունած Շեյխ Մեհմեդ Իսլասին։

«Ջիհան Նյուման» տպագրվել է 1145 (1732) թվականին Իրահիմ Մյուսնֆերիկայի տպարանում։

Սովետական և եվրոպական արևելագետները և թուրքաբանները, բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելով Չելեբիի աշխատությունները, մասնավորապես, նրա «Ջիհան Նյուման», իրենց կարծիքն են արտահայտել դրանց վերաբերյալ։

Հիշենք դրանցից մի քանիսը։

Քյաթիր Չելեբիի և էվլիյա Չելեբիի մասին սովետական ակադեմիայի արևելագետ-ակադեմիկոս Ի. Կրաչկովսկու արժեքավոր ուսումնասիրությունները և հայտնի արևելագետների ու թուրքագետների եզրակացություններն ամփոփված են նրա ընտիր երկերի 4-րդ հատորի «XV—XIX դարերի թուրքական աշխարհագրական գրականությունը» վերնագրով գլխում²։ Ի. Կրաչկովսկին Քյաթիր Չելեբիի աշխատություններին տալիս է հետևյալ գնահատականը. «Եվրոպական գրականության մեջ դրանք (Ք. Չելեբիի երկերը—Ա. Ս.) գնահատված են արժանի շափով և մենք համարձակորեն կարող ենք ասել, որ շաշի-տալիֆան [Քյաթիր Չելեբիին] իր արժանիքներով հայտնի է իբրև Մերձավոր արևելքի XVII դարի ամենամեծ աշխարհագրագետ»³։

Ակադեմիկոս Վ. Բարթոլդն իր «Մուսուլմանության կուլտուրան» հայտնի աշխատության մեջ Քյաթիր Չելեբիի աշխատությունները գնահատում է այն տեսակետից, որ նա առաջինն է փորձել եվրոպական գիտությունների տվյալները համեմատել իսլամական գիտության տվյալների հետ (մինչև Քյաթիր Չելեբին եվրոպական գրականության մեջ այդպիսի փորձ չէր եղել)⁴։

Քյաթիր Չելեբիի և էվլիյա Չելեբիի աշխատությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև եվրոպացի արևելագետներ Մորդիմանը, Բարինդերը, Քեշենբերը, Հարթմանը, Համմերը և որիշները։

¹ كاتب چلبی، جهان نما، ص ۱۲۲

² Академик И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, Турецкая географическая литература XV—XIX вв.

³ Крачковский, стр. 624.

⁴ В. В. Бартольд, Культура мусульманства, 1918, стр. 104.

Քյաթիր Չելեբիին և նրա աշխատություններին անդրադարձել են նաև ժամանակակից թուրք պատմաբանները: Պատմաբան Ի. Դանիշմենդը Քյաթիր Չելեբիին բնորոշում է որպես թուրքական գրականության առաջ արևմտյան կուլտուրայի դուռը բացողի:

«Թարիհ»-ը Քյաթիր Չելեբիին համարում է իր ժամանակի բոլոր գիտություններին ծանոթ անձնավորություն: «Այդ դարաշրջանում Արևելքի համար Արևմուտքի գրականությունից օգտվելու անհրաժեշտություն էր առաջացել»¹:

Ժամանակակից հայտնի թուրք պատմաբան Ի. Ուզունչարչլին իր «Օսմանլի Թարիհ»-ում քաղական ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս Քյաթիր Չելեբիի կենսագրության և գիտական գործունեության մասին, միաժամանակ նշելով, որ նա ունեցել է շպահապանոված աշխատություններ. («Ստամբուլի պատմությունը», «Թարիհի ֆրենզի» անունով պատմությունը և այլն)²:

Քյաթիր Չելեբիի գիտական աշխատությունների մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կան Բուրսալի Քահիր Բեյի «Օսմանցի հեղինակները» (Osmanlı Müellifleri) աշխատության մեջ:

Մի քանի թուրք պատմագիրներ նշում են, որ Քյաթիր Չելեբին, շնայած թուրքական կուլտուրայի զարգացման ուղղությամբ կատարած խիստ բեղմնավոր աշխատանքին, իր «հասարակ ծագման» պատճառով «բարձր աստիճանի» չի արժանացել: Տարակույս չկա, որ Քյաթիր Չելեբիի հասարակ ծագումը և բարձր աստիճանների չհասնելը երբեք էլ արգելք չեն եղել, որ նա իր ամբողջ ժամանակը և ուժերը նվիրի գիտական աշխատանքին:

1957 թվականին, Քյաթիր Չելեբիի մահվան 300 ամյակի կապակցությամբ «Թուրքական պատմության Ընկերության» (Türk Tarih Kurumu) և պետական համալսարանի նախաձեռնությամբ, նրա հիշատակին հոբելյանական հանդես կազմակերպվեց: Քյաթիր Չելեբիի մասին մամուլում լույս տեսան հոդվածներ, կարդացվեցին գիտական զեկուցումներ: «Չումհուրիյեթ» թերթի 1957 թ. հուլիսի 25-ի համարում Մ. Քայիր Գյոկբիրլզինը առաջարկեց պատրաստել և հրատարակել Քյաթիր Չելեբիի Երկերի լիակատար ժողովածուն («Kâtib Çelebi külliyyatı»)³:

¹ Tarih, c. III, Yeni ve yakın zamanlar, s. 120.

² J. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. III, bölüm II, Ankara, 1954, s. 539.

³ „Cümhuriyet“, 26 Temmuz, 1957.

XVII դարի թուրք ճանապարհորդ էվլիյա Չելեբիին հաճախ անվանում են նաև թուրքական Իրն-Բաթուլթա, կամ «Աշխարհաշրջիկ»¹։

Էվլիյա Չելեբիի կենսագրության մասին պահպանվել են շատ սահմանափակ տեղեկություններ։ Նա իր «Ուղեգրության» մեջ տալիս է որոշ կենսագրական տեղեկություններ։ Մեզնի է 1020 թվականին (1611) Կոստանդնուպոլսում, նրա անունը էվլիյա էր, հետագայում դուրանը անգիր անելու (Հաֆրզ) և իր պապերի սուլթանական արքունիքի հետ ունեցած կապի պատճառով ստացավ Չելեբի պատվավոր անունը, կոչվելով Հաֆրզ էվլիյա Չելեբի։ Նրա հայրը՝ Դերվիշ Մեհմեդ Չելլիև, Կանունի սուլթան Սուլեյմանի մոտ ծառայում էր իրրև նեդիմ (զրուցակից) և ոսկերչագետ (կույումչի բաշը)։ Էվլիյայի նախահայրերը եկել են Միջին Ասիայից և ապրել Քիոթահիայում ու Բաղդադում և միայն Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո փոխադրվել այդտեղ²։ Մայրը ծագումով Կովկասյան արազա³ ցեղից էր և աղզակցական կապ ունեւր այդ ժամանակի մեծ վեզիր և պետական գործիչ Մելիք Ահմեդ փաշայի հետ։

Էվլիյա Չելեբին նախնական կրթությունը ստացել է իր ապրած քաղաքում, հետո շարունակել է սովորել Շեյխ-ու-Իսլամ Համիդ էֆենդիի մեդրեսեում։ 1045 թվականին (1636) Այա-Սոֆիայում կատարել է հաֆրզի պաշտոն և սուլթան Մուրադ 4-րդը այդ կապակցությամբ նրան իրրև մյուհասիր (զրուցակից) է վերցրել իր արքունիքը։ Էվ. Չելեբին մեծ հակում և ընդունակություն է ունեցել ղեպի երգն ու երաժշտությունը, որին շատ է նպաստել նրա գեղեցիկ և հրապուրիչ ձայնը։ Թե արքունիքում և թե դրսում նա սերտ կապ է պահպանել ժամանակի հայտնի երաժիշտների հետ, զարգացրել իր երաժշտական ձիրքը։ Նա զբաղվել է նաև գեղագրությամբ ու նկարչությամբ։ Նա առանձնապես սիրել է նաև ճարտարապետությունն ու երկրաչափությունը, որն ակնհայտորեն երևում

¹ سیاح عالم

² Cafer Erkilic, Evliya Çelebi, hayatı, san'âtı, eserleri. Türk klasikleri, № 34, Ankara, 1954.

³ Այս մասին անհրաժեշտ է մի ուղղում մտցնել։ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրության» առաջին հրատարակիչը, թուրք գրականագետ և պատմագիր Նեչիբ Ասըմը Էվլիյա Չելեբիին ծագումով արազա է համարում։ Ուսումնասիրությունները չեն հաստատում այդ քանի որ Էվլիյան միայն մոր կողմից կապ ունի արազա ցեղի հետ։ Տես Զահեդ էրկըլեչի Եզված աշխատության 6-րդ էջը։

է նրա «Ուղեգրութիւն»-ից: Այստեղ նա առանձին ուշադրութիւն է դարձրել և կենդանի գույներով նկարագրել է ճարտարապետական տարրեր կառուցներն ու պատմական հուշարձանները: Էջ. Չելսբրին անտարբեր չի մնացել նաև արվեստի և զրականութիւնի նկատմամբ. նա ծանոթ է եղել թուրք և պարսիկ բանաստեղծների երկերին (Տուզուլի, Բաքի Ռուսի, Նեշաթի և այլն):

Սակայն, այս ամենի հետ մեկտեղ, էվլիյա Չելսբրին առանձնապես մեծ սեր և հակում է դրսևորել դեպի աշխարհագրութիւնն ու երկրագիտութիւնը: Դեռևս վաղ հասակից ձգտել է ճանապարհորդել, ծանոթանալ տարբեր երկրների ժողովուրդների լեզվին, կուլտուրային, կենցաղին ու սովորութիւններին:

Դեռևս 1041 թվականին (1631), 21 տարեկան հասակում, Չելսբրին սկսում է շրջագայել Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Մոտ ինը տարի տևող այդ շրջագայութիւնների և ուսումնասիրութիւնների արդյունքը եղավ նրա «Ուղեգրութիւն» առաջին հատորը, որը խիստ արժեքավոր նյութեր ու փաստեր է բովանդակում Կոստանդնուպոլսի մասին: Էվլիյա Չելսբրին հետագայում, փոքր ընդմիջումներով, շուրջ 41 տարի շարունակում է իր ուղևորութիւնները: Էվլիյա Չելսբրին 16 երթուղիներով իր ուղևորութիւնները կատարել է մերթ իբրև հոգևորական՝ իմամ կամ մյուսզզին, մերթ իբրև բարձրաստիճան անձանց ուղեկցող զրուցակից, անձնական քարտուղար, իսկ երբեմն էլ իբրև տուրքեր հավաքողի քարտուղար, խորհրդական, բանակի իմամ կամ մյուսզզին, հիվանդապահ, սուրհանդակ, ռազմիկ և այլն:

Նա եղել է Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Քուրդիստանում, Կովկասում, Սիրիայում, Պաղեստինում, Միջագետքում, Արաբիայում, Եգիպտոսում, Հարեշտանում, Բալկանյան երկրներում, Հարավային Ռուսաստանում, Ղրիմում, Կփլաքի դաշտում, Գերմանիայում, Դանիայում, Հոլանդիայում և Վեհաստանում:

Էջ. Չելսբրին մի քանի անգամ ճանապարհորդել է Անատոլիա և Հայաստան, անցնելով դրանց բոլոր կարևոր քաղաքներից ու գյուղերից: Վերջին ուղևորութիւնը նա կատարել է 1089 թվականին (1678): Ընթացքով է, որ նա մեռել է այդ ուղևորութիւնից հետո, 1090 թվականին (1679), մոտ 70 տարեկան հասակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ էվլիյա Չելսբրին իր ստացած կրթութիւնի, շրջապատի պայմանների բերումով եղել է շերմ հավատացյալ մուսուլման և կրօնական ավանդութիւնների և առասպելների խիստ սիրահար: Նրա բոլոր հատորներում հիշատակված են բազմաթիվ սուրբեր, սրբավայրեր, նրանց հրաշագործութիւնների վե-

բարերյալ երբեմն անհեթեթության համեող սնտիապաշտական նկարագրութիւններ:

Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրութեան» առաջին հրատարակիչ Նեշիր Ասըմը գրքի առաջաբանում նշում է. «Մերտակարգ առասպելներին և ավանդութիւններին հավատացող, նախնիներից մնացած առասպելներ և պատմվածքներ պատմելու սիրահար էվլիյա Չելեբին, շնայած իր երկասիրութիւններում չափազանցութիւններ է արել, սակայն մոտիկից շփվելով իր ճանապարհորդած երկրների ժողովուրդների հետ, ռաւամնասիրել է նրանց բարոյագիտութիւնն ու սովորութիւնները և այդ բոլորն արտահայտել իր երկերում: Առավելապես կարևոր են Ստամբուլի մասին նրա տված տեղեկութիւնները¹: Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրութեան» մեջ կարևոր տեղ են բռնում նաև պատմական դեպքերը, որոնց մեծ մասին ինքը ժամանակակից է: Նա ակննատես և նույնիսկ մասնակից է եղել այդ դեպքերից շատերին. օրինակ, Չելալիների հարձակումները մինչև Միլյուդար (Ստամբուլ), Բիթլիսի հայտնի քուրդ Արդալ խանի ապստամբական շարժումները և այլն, որոնք նկարագրված են կենդանի գույներով և մանրամասնութեամբ: Էվլիյա Չելեբիի առաջին հատորում առանձնապես կարևոր են՝ 1) Կոստանդնուպոլսի բազմաթիվ շինութիւնների, հուշարձանների նկարագրութիւնը, 2) Սուլթան Սուլեյման Կանունիի վարչական, զինվորական օրենսգրութիւնները և միջոցառումները՝ անհրաժեշտ թվական տվյալներով, 3) սուլթան Մուրադ 4-րդի ֆերմանով կատարված աշխարհահամարը և Ստամբուլում կազմակերպված հսկա և հետաքրքիր շքերթը (ալայ), որին մասնակցել են քաղաքի զինվորական, վարչական, հոգևորական, առևտրական, արհեստավորական և բոլոր այլ էթնաֆները, սկսած պետութեան բարձր դասերից վերջացրած ժողովրդական հասարակ խավերով: «Ուղեգրութեան» առաջին հատորում այդ մեծ շքերթի նկարագրութիւնը բռնում է 150 էջ (արաբական տառերով)²:

Սովետական արևելագետներից էվլիյա Չելեբիի ուսումնասիրութեամբ զբաղվել են գլխավորապես Ի. Կրաչկովսկին և Վ. Բար-

¹ اوليا چلبى سياحتناماسى، مقدمه وادد

² Կոստանդնուպոլսի XVII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրութեան համար այդ շքերթի նկարագրութիւնը խիստ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է: Նկատի պետք է ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքում կարևոր թիվ էին կազմում հայ արհեստավորները, առևտրականները և այլ աշխատանքներով զբաղվողները:

թուղը: Ի. Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում նրան. «Էվլիյա Չելեբիի տասը հաստորով աշխատությունը հուշերի բնույթով իր դարաշրջանին հատուկ կարևոր փաստաթղթերից է, առաջնակարգ աղբյուր այդ ժամանակի պատմության համար, միաժամանակ միևնույն աստիճանի կարևոր նկարագրություն, որը միակն է Արևմտյան գրականության մեջ, ամեն տեսակի կուլտուր-պատմական ուսումնասիրությունների անսպառ աղբյուր»¹: Իսկ կեղծմիկոս Վ. Բարթուղը նրա մասին հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով ինքնատիպ աշխարհագրական աշխատություն է, որը հարուստ է բազմաթիվ նյութերով (աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվագիտական) և իրենից շատ ետ է թողնում արաբական դասական աշխարհագրագետների աշխատությունները, թեև մյուս կողմից, պարզ ասած, բովանդակում է բազմաթիվ մտացածին տարրեր»²:

Էվլիյա Չելեբիի աշխատությունները հանգամանորեն ուսումնասիրել են նաև եվրոպացի մի շարք թուրքաբան-արևելագետներ (Մորգիմանը, Քեշները, Հարթմանը և ուրիշներ):

Ի. Կրաչկովսկին նշում է Հարթմանի կողմից շեշտված մի կարևոր պատմա-հնագիտական փաստ: Էվլիյա Չելեբիի XVII դարում հատուկ ուշադրություն է դարձրել Վերին Միջագետքի և Փոքր Ասիայի խաղանկան ճեղքային վրա, մի հարց, որն սկսեց մեծ դեր խաղալ XX դարի եվրոպական գիտության մեջ և մասնավորապես մեր երկրում: Նրան ոչ պակաս զարմացրել են ժայռային ճարտարապետության այն հուշարձանները, որոնք նոր ժամանակների ուղեվորների համար անլուծելի հանելուկներ են թվացել: Նրա ուշադրությունը գրավել են նաև յուրահատուկ ծագում ունեցող թունելները, կամուրջները և կամարները, որոնք հազվագրուտ շեն այս երկրներում:

Իրրև օրինակ կարող ենք հիշատակել Վանի ժայռի (բերդի) և Բիթլիսից մինչև Վանի լիճը հասնող քարաշեն կամարների³ նկարագրությունը:

¹ Крачковский, стр. 607.

² В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. СПб, 1911, Л., 1925.

³ Էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրություն» մեջ (հատ. 4, էջ 161—188) Վանի բերդի նկարագրությունը բռնում է 27 էջ. այդ բերդը և նրա քարածայրի բնական և արհեստական քարայրները, բերդի պատմական և ռազմական նշանակությունը մեծապես հետաքրքրել են նրան: Նա շրջագայել, մեծ հետաքրքրությամբ դիտել և նկարագրել է բերդի բոլոր մասերը: «Վանի ժայռի զովքը» վերնագրով հատվածում

Ի. Կրաչկովսկին նշելով նրա կրոնասիրական հակումները, ասում է. «Եր միշխվայրի և դարաշրջանի համար միանգամայն բնական է, որ էվլիյա Չելեբին հատուկ ուշադրությամբ կանգ է առել իր այցելած երկրների կրոնների, պաշտամունքների և սովորությունների վրա: Գյուղերը նկարագրելիս նա միշտ նշումներ է արել թե նրանց բնակիչները արդյոք մուսուլմաններ են, քրիստոնյաներ թե՛ հայեր: Քաղաքները նկարագրելիս նա հանդամանորեն կանգ է առնում ուխտատեղիների վրա, այդ առթիվ պատմում սրբերի հրաշքների և սրբավայրերի ուժի մասին... երբեմն ոչ պակաս ուշադրություն դարձնելով նաև քրիստոնեական կրոնական սովորություններին: Չելեբիի արժանիքը պետք է համարել այն փաստը, որ նրան հետաքրքրում են մեծ մասամբ ոչ բն վերին դասերի պաշտոնական կրոնը, որին նա շատ լավ ծանոթ է, այլ ժողովրդական լայն մասսաների կրոնական տեսակետացումները»¹:

Իբրև օրինակ հիշենք էշմիածնի (Ուլ-Քելիսե) կրոնական արարողությունները, մասնավորապես մեռնողների և մեռնողների ժողովրդական լայն մասսաների մասնակցությունը Մշո սուրբ Կարապետի վանքի ուխտագնացությանը, զոհաբերությունները, աղոթքները և բժշկությունները, Վանի Վարագա վանքի և Աղթամարի նկարագրությունները և այլն, և այլն:

Հեղինակը բերող նմանեցնում է քրեական և ժողովրդական, որի դեպի արևելք երկարած զուգը թեղանոթի ազդեցությունից ազատ ժայռեր են... Բերդի ժայռերը ասորեր կողմերից շատ ասորերիանկ են երևում, շատ տեղերում դրանք աժգահայի են նման: Ուղեգրի ասում է, որ ժայռի քարայրներում կան բազմաթիվ արհեստանոցներ, քարայրներից շատերը լի են ամեն տեսակի ռազմամթերքներով և սննդամթերքներով... Քարայրներից մեկում, Աստուհ հրամանով նավթի յուղ կա, որը ժայռից հոսում է մեծ ավազանի մեջ: Երբ ավազանը լցվում է նավթով Վանի գեֆթերդարի միջոցով կառավարությունը ծախում է վաճառականներին: Ներքին բերդի մասին խոսելիս, էվ. Չելեբին ասում է. «Ներքին բերդի գեպի թաղաք նախող հարավ-արևելյան մասում, Եֆեսիք-Քոփա կոչված քարայրի վրա, քարեր մի ժայռի կրճերին, ժայռը քառակույնի ձևով հղկել-փայլեցրել և այդ քարի վրա մի քանի տող կարեւոր գրքեր են գրել, որոնք ասորեր նշաններից և պատկերներից կազմված լինելու պատճառով նվազապես չկարողացավ կարդալ: Բիթլիսից Վան ուղևորվելիս էվ. Չելեբին հիշում է Խմարե փաշա խանից մինչև Վանի լիճը և Խանից մինչև Բիթլիս, երեք ժամվա ճանապարհի վրա կառուցված կամարները երկուսուկուսի ձևով տեղադրված, որպեսզի ձմանը նրանց համար տաք լինի, իսկ ամառը՝ զով... Ամրոցը ծամվա ընթացքում այս դաշտը ծածկված է լինում մինարի քարերով: Բայն Բյուրեղ... էվ. Չելեբի ասում է, որ Ենրկայումս այդ կամարի շատ մասերը քանդված են, սակայն այդ կառուցումի հետքերն ու որոշ մասերը պահպանվել են»:

¹ Крачковский, стр. 630—631 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Մի շարք հեղինակներ էվլիյա Չելերիի և հայտնի ճանապարհորդ Իրն-Բաթուֆայի միջև գաղափարների և տեսակետների որոշ մերձավորություն են գտնում: Այդ ամենից ավելի արտահայտվում է այն բանով, որ ընրա շահագրգռության կենտրոնում գտնվում է մարդը¹:

Այժմ մի քանի խոսք էվլիյա Չելերիի «Ուղեգրության» տպագրության և թարգմանության մասին:

Եթե Քյաթիր Չելերիի երկերը նրա մահվանից հետո շուտով տպագրվեցին և ճանաչվեցին եվրոպական և արևելյան գիտական շրջաններում, ապա էվլիյա Չելերիի «Ուղեգրությունը» իր հայրենիքում 200 տարի շարունակ անուշադրության մատնվեց և մինչև XIX դարի վերջը պահվեց ձեռագիր վիճակում: Սակայն թուրքերից առաջ եվրոպացի արևելագետները էվ. Չելերիի աշխատության ձեռագիր հատորները թարգմանեցին և տպագրեցին: Այսպես, ավստրիացի արևելագետ Համմերը, 1834—1850 թվականներին Ասիական Արքունական ընկերության ձեռագրի հիման վրա անգլերեն թարգմանեց և հրատարակեց էվ. Չելերիի «Ուղեգրության» I և II հատորները: Դրանից մոտ մեկ դար հետո, հունգարերեն լեզվով թարգմանվեց VI հատորը, որը մեծ մասամբ վերաբերում էր Հունգարիային: Մյուս հատորներից եվրոպական լեզուներով թարգմանվեցին միայն որոշ հատվածներ: Մինչև անցյալ դարի վերջը Ստամբուլում և Եգիպտոսում, «Ուղեգրության» 10 հատորներից թուրքերեն միայն առանձին հատվածներ են հրատարակվել:

Միայն 1896—1900 թվականներին թուրք պատմագիր-գրականագետ Նեչիբ Ասրմի և Ահմեդ Ջևդեթի նախաձեռնությամբ, Ստամբուլում պահված ձեռագրի հիման վրա տպագրվեցին էվ. Չելերիի «Ուղեգրության» I—VI հատորները: Դրանից մոտ 30 տարի անց, 1929 թվականին «Օսմանյան պատմության էնչյումենի» նախաձեռնությամբ VII և VIII հատորները, իսկ 1938 թվականին՝ IX և X հատորները՝ նոր թուրքական տառերով:

Այս լրացատարդետա հրատարակություններն տևեն մեծ թերություններ: I—VI հատորների հրատարակիչները միջոցներ և հնարավորություններ չեն ունեցել ձեռք բերել և օգտվել էվլիյա Չելերիի աշխատության տարբեր վայրերում պահված ձեռագիր օրինակներից, իսկ համիդյան ռեժիմի գրաթնությունը խիստ աղճատել է «Ուղեգրության» առաջին վեց հատորները:

¹ Крачковский, стр. 630—631.

Վերջերս Ռեշադ էքրեմ Կոշուն կրճատված ձևով հրատարակեց էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը»:

Անբավարար միճակում են նաև Չելեբիի մասին թուրքերեն լեզվով եղած ուսումնասիրությունները, ինչպես իրավամբ նշում են Ա. Տվերխաինովան և Ա. Դ. Ժելտյակովը, «էվլիյա Չելեբիի կարևոր աշխատությունը դեռևս լրիվ և բազմակողմանիորեն չի ուսումնասիրված, քանի որ չկա «Ուղեգրության» գիտական և լրիվ հրատարակված տեքստը, գիտա-հետազոտական մեծագրություններ, որոնք ընդգրկեին աշխատության մեջ արժարժված բազմաթիվ հարցերը, չկան լրիվ հրատարակություններ եվրոպական լեզուներով»¹:

Թուրքիայում վատ է կազմակերպված էվլիյա Չելեբիի ուսումնասիրության ու ժողովրդականացման գործը:

Նկատի ունենալով, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» հատորներում շատ հարուստ տեղեկություններ և նյութեր կան նաև ՍՍՌՄ տարբեր երկրամասերի և ժողովուրդների մասին, ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը (նախկին արևելագիտության ինստիտուտ) սկսել է էվլիյա Չելեբիից թարգմանել և հրատարակել Սովետական Միության ժողովուրդներին վերաբերող նյութերը: Վերջերս, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջարանով և հավելվածով հրատարակվեցին Մուղավիային և Ուկրաինային վերաբերող նյութերը:

Թարգմանության խմբագիրները նշում են այս կարևոր նախաձեռնության մասին. «էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը», որն ընդգրկում է պատմության և ազգագրության վերաբերյալ բովանդակալից հարցեր, կարելի է համարել ամենից ավելի արժեքավոր օտար աղբյուրը ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու համար. էվլիյա Չելեբիի հաղորդած անթիվ և բազմազան փաստական նյութերը այդ աշխատությունը («Ուղեգրությունը»—Ա. Ս.) դարձնում են կարևոր աղբյուր, նրա տեսած և նկարագրած երկրների ուսումնասիրության համար»²:

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև մի քանի խոսք ասել է. Չելեբիի դասակարգային պատկանելիության, գաղափարախոսության հայացքների և հասարակական որոշ երևույթների հանդեպ նրա վերաբերմունքի մասին:

¹ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Выпуск I. Москва, 1961, Предисловия—А. С. Тверитнинова и А. А. Жельтяков, стр. 6.

² Эвлия Челеби, 2-я. 226, էջ 9, 11.

Էվլիյա Չելեբիին, ինչպես նշեցինք նրա կենսագրության մեջ պալտկանելով Քուրքիայի ռազմա-Ֆետդալական վերնախավին, ապրել և գործել է այդ միջավայրում: Նա հավատացյալ է և մոլե-
ռանդ մուսուլման, «նվիրական իսլամի» նկատմամբ, «անհավատ-
ներին» (քլաֆիրներին) թշնամի: Օսմանյան ռազմա-Ֆետդալական
կարգերը, օսմանյան բանակի դեպի Արևելք և Արևմուտք կատարած
արշավանքները, հրով ու սրով, արյունով և կոտորածներով նվա-
ճումները, Ֆետդալական վերնախավի և բանակի հարստության
գլխավոր աղբյուրը հանդիսացող ավարառությունները նա համա-
րում է «օրինակաճա... ինչպես պարզվում է իր իսկ գրի առած և
հաղորդած նյութերից, նա հաճախ մասնակցել է օսմանյան բա-
նակի «հաղթական» արշավանքներին, կողոպուտներին և թալան-
ներին, որոնց մասին խոսում է շատ պատկերավոր և բանկեղծու-
թյամբ:

Այդպիսին է եղել մեծ ճանապարհորդի հասարակական և քա-
րոյական դեմքը:

* * *

Հողվածի սկզբում մենք նշեցինք, որ միջնադարի երկու թուրք
հեղինակներ Քլաթիր Չելեբիի և Էվլիյա Չելեբիի երկասիրություն-
ները կարևոր աղբյուրներ են նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկով-
կասյան մյուս ժողովուրդների միջնադարյան պատմությունը ու-
սումնասիրելու համար, քանի որ դրանք շատ հարուստ և արժեքա-
վոր տեղեկություններ են տալիս այդ ժողովուրդների սոցիալ-տն-
տեսական կյանքի, պատմության, աշխարհագրության, ազգագրու-
թյան, կուլտուր-կենցաղային պայմանների վերաբերյալ:

Նկատի առնելով հողվածի սահմանափակ ծավալը, մենք կրա-
վականանք այդ մասին ամփոփ տեղեկություններ հաղորդելով:

Երկու թուրք հեղինակների երկերի մասին տված անհրաժեշտ
բացատրությունները և զնահատականը հավասարապես վերաբե-
րում են նաև Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին:

Քլաթիր Չելեբիին իր հայտնի «Ջիհան նյումա»-ում, ի թիվս այլ
երկրների, տալիս է նաև Հայաստանի, նրա խոսքերով ասած Մեծ

1 Երկու թուրք հեղինակների մասին մեր ուսումնասիրությունները ամփոփել
ենք առանձին աշխատություններում՝ Քլաթիր Չելեբիի Հայաստանի և Անդրկով-
կասի միջնադարի աշխարհագրությանը վերաբերող նյութերը «Քուրքական աղբյուր-
ները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» մեր աշ-
խատության 2-րդ հատորում. Էվլիյա Չելեբիի I—V հատորներից մենք քաղել ու
թարգմանել ենք Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին եղած բոլոր նյութերը, կազ-
մելով առանձին գիրք, որը պատրաստ է տպագրության:

Շրջակայքում շատ են այգիներն ու պարտեզները, հացահատիկի և պտուղների վայր է. (քաղաքում) կա մի մզկիթ և գետահայաց մի պալատ....

Համառոտակի հիշելով թուրքերի և պարսիկների միջև Սրևանի համար մղված պայքարը, հեղինակը շարունակում է. «Ներկայումս [Սրևանը] կողբաշենների ձեռքում բերքառատ մի վիլայիթ է: Աղբը լեռը (Արարատ) Սրևանի հարավ-արևմուտքում մեկ օրագնաց (մերհեյն) հեռավորության վրա հսկա մի լեռ է, որը տեսանելի է մի քանի օրագնաց հեռվից: [Լեռը] կեսից դեպի վեր ծածկված է մշտական ձյունով. այդ կլորածև լեռն ունի մի քանի մենզիլ շրջապատ: Նրանից դեպի արևելք և հյուսիս Արաքս գետը հոսում է դեպի արևելք և հյուսիս: Ալաշկերտի դաշտն ընկած է գետի և լեռան միջև: Մեկ կողմումն էլ Չալդրանի դաշտն է, այդ պատճառով էլ (լեռան) հյուսիսային կողմը կոչվում է Չըլդրի էլայեթը...»¹:

Մտաւորապես այս բովանդակութայամբ և պատմական կարևոր գեպքերի հիշատակումով է տրված Հայաստանի և Անդրկովկասի տարբեր մասերի աշխարհագրությունը: Քյաթիր Չելեբին «Աշխարհի հայելի» նյութերը քաղել է մինչև XVII դարը գոյություն ունեցող արարական, պարսկական, թուրքական, որոշ շափով նաև արևմտյան աղբյուրներից: Մեր կարծիքով, Քյաթիր Չելեբիի աշխատությունը հատկապես գնահատելի է այն տեսակետից, որ դրանում ի մի են բերված բազմաթիվ աղբյուրներում ցրված տեղեկությունները:

Քյաթիր Չելեբին և էվլիյա Չելեբին իրենց աշխատությունների համապատասխան հատվածներում առանձին ուշադրություն են դարձրել նաև իրենց նկարագրած քաղաքների և երկրամասերի հաղորդակցության ճանապարհների, դրանց ուղղությունների, հեռավորության նշանակության հարցերին: Այդ քարավանային ճանապարհները, որոնցից մի քանիսն ունեցել են տարանցիկ-առևտրական, հաճախ նաև ռազմական մեծ նշանակություն, Մերձավոր արևելքի երկրների միջև առևտրական և այլ հարաբերությունների տեսակետից մինչև օրս էլ պահպանում են իրենց կարևորությունը:

Այդպիսին են եղել Սև ծովի եզերքից (Տրապիզոն նավահանգիստ) էրզրում ու մինչև Քավրիզ ձգվող մեծ ճանապարհը, Կենտրոնական Անատոլիայից Սիրիա-Միջագետք, Սվազից Մալաթիա, Կիլիկիայից դեպի Միջերկրական ծով տանող ճանապարհները և այլն:

¹ Կاتب چلبى، جهان نما، فصل ۲۹

Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մեր ուսումնասիրած երկու թուրք հեղինակները, հասկապես Հայաստանին և Անդրկովկասին վերաբերող շատ հարցերում, լրացնում են միմյանց: Քյաթիր Չելեբին բազմաթիվ աղբյուրներից (զխա-վորապես իսլամական) հավաքած և որոշ պլանով դասավորված պատմա-աշխարհագրական նյութերով և տեղեկութուններով, էվ-լիյա Չելեբին՝ իր ուղևորութունների ընթացքում և մեծ մասամբ իր անձնական դիտումների և ուսումնասիրութունների շնորհիվ հա-վաքած բազմազան նյութերով, նկարագրութուններով և փաստե-րով, հարուստ և հետաքրքիր այնպիսի աշխատութուններ են թո-ղել, որոնք ինչպես նշում են սովետական և եվրոպացի արևելա-դետ-թուրքագրաները, անսպառ աղբյուր են Մերձավոր արևելքի, գուցե ավելի մեծ չափով, Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ Կովկասի ժողովուրդների կյանքի բազմակողմանի ուսում-նասիրության համար: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ մեծ ճանապարհորդ էվլիյա Չելեբին Հայաստանի, Անդրկովկասի տերիտորիանե-րում ճանապարհորդելիս իր տեսածները և ուսումնասիրութուննե-րը նոթագրել է ուղևորութեան ձևով: Հիշենք նրա Հայաստանում կատարած ուղևորութունների կարևոր երթուղիները: 1050 թ. (1640) նա Անատոլիայով ուղևորվում է էրզրում, այնտեղից անց-նում Քավրիզ, հետո Երևան, Բաքու, Շամախի, որտեղից երկրորդ անգամ դեպի Վրաստան: Այստեղից նա Ախալցխիսեով նորից գնում է էրզրում և վերադառնում Ստամբուլ (2-րդ հատոր):

1058 թ. (1648) էվ. Չելեբին արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայի վրայով գնում է Պաղեստին (Սուրբ երկիր), հետո Դա-մասկոսից ուղևորվում է Սվազ, Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ, Կեսա-րիա (3-րդ հատոր):

1065 թ. (1654) նա Սկյուտարից ուղղութուն է վերցնում դե-պի Վան, այսինքն կտրում անցնում բովանդակ Անատոլիան, հատ-կապես կանգ առնելով Վան քաղաքի, նրա բերդի, Վանի լճի շրջա-կայքում, ապա Վանից մեկնում է Պարսկաստան:

1066 թ. (1655) էվ. Չելեբին ճամփորդում է Քուրդիստանում, որտեղից նորից անցնում է Վան, այստեղից Բիթլիս և Արճէշի ու Ադիլչևազի (Արձկե) ուղղութեամբ՝ էրզրում:

Այսպիսով, էվ. Չելեբին 16 տարվա ընթացքում տարբեր եր-թուղիներով ճանապարհորդում է Հայաստանում, Անդրկովկասում, Իրանական Ադրբեյջանում և Կիլիկիայում: Այդ հսկայական տա-րածութեան վրա նա կանգ է առնում բոլոր կարևոր քաղաքներում— Երևան, Քիֆլիս, Գյանչա, Բաքու, Քավրիզ, էրզրում, Երզնկա,

Սվազ, Կեսարիա, Ամասիա, Թոկատ, Մարաշ, Ադանա և այլն: Նա չի բավականանում միայն մեծ քաղաքներով, այլ կանգ է առնում նաև իր երթուղու բազմաթիվ փոքր քաղաքներում, գավառական կենտրոններում, հաճախ գյուղերում:

Հայ և հարևան ժողովուրդների միջնադարի պատմական-աշխարհագրական, ազգագրական, լեզվագիտական, կուլտուր-կենցաղային և սոցիալ-տնտեսական ուսումնասիրության համար էվլիյա Չելեբիի տված բազմազան և արժեքավոր նյութեր դեռևս անհրաժեշտ շահով ուսումնասիրված չեն:

А. Х. САФРАСТЯН

ПРЕДСТАВИТЕЛИ ТУРЕЦКОЙ МЫСЛИ XVII ВЕКА КЯТИБ ЧЕЛЕБИ И ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

Резюме

В статье излагается жизнь и научно-литературная деятельность двух представителей турецкой мысли XVII в.—Кятиб Челеби и Эвлия Челеби.

Кятиб Челеби (Гаджи-Халиф)—турецкий историограф и географ, который в своих многочисленных трудах осветил важные события истории Османской империи XVI—XVII вв.

Эвлия Челеби — турецкий путешественник, историограф и географ, известен как «путешественник мира». В течение четырех десятилетий он путешествовал по многим странам мира, побывал в Малой Азии, на Кавказе, в Армении, Месопотамии, Сирии, Палестине, Египте, на Балканах, в Восточной и Южной Европе. В своем десятитомном труде Эвлия Челеби приводит много интересных и ценных сведений о социально-экономической, культурно-бытовой, лингвистической, археологической жизни народов этих стран.

В трудах Кятиб Челеби и Эвлия Челеби содержится также богатый материал и много сведений, касающихся географии Армении XVII в. и истории армянского народа.

XI ԵՎ XII ԴԱՐՆԻ ԵԳԻՊՏԱԼԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Հայերի ծանոթութիւնը Եգիպտոսի հետ շատ հին պատմութիւն ունի: Անգամ ուրարտական շրջանի պատմական վայրերի պեղումները կապի առկայութիւն են ցույց տվել այդ երկրների միջև: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ ինքն այլ աշակերտների հետ իր ուսումն առել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացոյցի» վարիանտներից մեկում հիշատակութիւն կա Կամսարականների նախարարական տան Աֆրիկա անցնելու և այնտեղ երեք քաղաք գնելու մասին:

Եգիպտոսի պատմութիւն մեշ արձանագրված է հայ-եգիպտական հարաբերութիւնների շատ ավելի բեղմնավոր մի շրջան, երբ Յաթիմյան խալիֆները երկրում կարգ հաստատելու և նորմալ կյանք ապահովելու համար օգտագործել են հայկական զորք և պետական պաշտոններում նշանակել են հայերի:

Օմարը, արաբական արշավանքների հայտնի կազմակերպիչը, աշխարհակալական նվաճումների ձեռնամուխ լինելու շրջանում մուսուլմաններին խստիվ պատվիրել էր անշարժ գույքի տեր շրառնալ նորանվաճ հողերում: Նա վախենում էր, որ պարզ կյանքի սովոր բեղուինը ձիւց և ուղտից ցած իջնելով ու նստակյաց դառնալով հարուստ երկրներում, կկորցնէր իր մարտունակութիւնը: Իրականում այդպես էլ եղավ: Հարուստ Սիրիան, Միջագետքը, Եգիպտոսը և այլ երկրներ նվաճելուց հետո արաբները ձիւց և ուղտից շուտ ցած իջան և նստակյաց դառնալով կորցրին իրենց մարտունակութիւնը: Դառնալով հարուստ Միջագետքի, Սիրիայի և Եգիպտոսի քաղաքական տերերը, արաբները շատ շուտով հարկ զգացին դիմելու վարձկան զորքի օգնութիւնը: Տարբեր ցեղերից ու ժողո-

վուրդներից հավաքագրված այդ զորքերը և նրանց էմիրները հաճախ խժոժություններ էին գործում հենց երկրի կենտրոնում և իրենց անհնազանդությունը խանգարում ու խախտում էին երկրի տնտեսական-քաղաքական կյանքը:

Այդպիսի վիճակ էր ստեղծվել Յաթիմյան էլ Մուսթանսիր խալիֆի (1036—1094) գահակալության տարիներին: Թուրքերից, նուրիացիներից և նեգրերից հավաքագրված վարձկան զորքերի էմիրները իրենց հակապետական գործողություններով խանգարելով երկրի նորմալ կյանքը, սով և ավերածություն էին առաջ բերել Եգիպտոսում:

Իսլամի հմուտ պատմաբան Ավդուտ Մյուլլերը իր «Իսլամի պատմություն» քառահատոր գրքում այդ ժամանակաշրջանի մասին գրում է.

«Խալիֆի գլխում խելացի միտք ծագեց, և նա 466 (1073—4) թվականին Աքքայից օգնության կանչեց հայ Բադր էլ Ջամալին՝ Թուրքերի և նեգրերի դեմ: Բադրը՝ այդ բերդը Յաթիմյանների համար պահպանում էր մի քանի գնդով, որոնք կազմված էին բացառապես նրա հայրենակից հայերից: Թեև Բադրն արդեն 60 տարեկան էր, բայց այդ եռամսհուն մարդն ամենևին չհրապուրվեց որևէ դատարկ բանով: Այդ նույն թվականին նա իրեն ենթակա սպաներին հանձնարարեց մեկ-մեկ մտերմանալ կահիրեի ամենաանհնազանդ էմիրների հետ և աշխատել մեկ անգամից կոտորել այդ բոլոր խռովարարներին: Վերջ տալով նրանց, Բադր էլ Ջամալին ընդունեց Միրզուլի (ավելի ճիշտ՝ էլ Ջուլյուլի), այսինքն՝ սպարապետի տիտղոսը և սկսեց երկիրը կառավարել համարյա ինքնուրույն կերպով... Նրան հաջողվեց, վախճանվելով Մուսթանսիրից (487—1094) շատ առաջ¹, խաղաղեցված և նորից ծաղկել սկսող Եգիպտոսը հանձնել իր որդուն՝ Շահնշահին, որի իշխանությունը երկրի վրա դարձավ է՛լ ավելի ամսահամանափակ, քան իր հանգուցյալ հոր իշխանությունը: Եվ զուր չէր, որ Շահնշահը Մուսթանսիրի միանգամայն աննշան որդու՝ Մուսթալիի օրոք՝ 487—495 (1094—1101) ընդունեց էլ-Մելիք էլ Աֆդալ՝ «Ամենակատարյալ թագավոր» տիտղոսը: Նա հենց այդպիսին էլ էր երկիրը կառավարելիս»²:

Նույն այդ Բադր էլ Ջամալի մասին պատմաբան Ֆիլիպ Հիթթին, իր «History of the Arabs» աշխատության մեջ գրում է.

¹ Այժմ պարզված է, որ Բադրը և էլ-Մուսթանսիրը վախճանվել են միևնույն թվականին (1094 թ.):

² Ա. Մյուլլեր, Իսլամի պատմություն, հատ. 3, էջ 345:

«1073 թվականին տատանվող խալիֆը (խոսքը վերաբերում է խալիֆաթի զորքի ձեռքին շատ նեղություններ քաշող էլ-Մուսթանսիրին—Ն. Ք.), հետ կանչեց հայ Բաղր էլ Ջամալին... որը Աքքայի զինվորական նահանգապետն էր, և նշանակեց որպես վեզիր և գլխավոր հրամանատար։ Նոր էմիր էլ-Ջուլուշը (այսինքն գլխավոր հրամանատարը—Ն. Ք.) սկսեց կառավարել այնպիսի եռանդով, որ քառսից դուրս բերեց ու կարգավորեց ապարատը և կյանքի նոր շունչ տվեց Ֆաթիմյան ռեժիմին։ Բայց վերածնունդը կարճատև էր»¹։

Եգիպտոսի հայ վեզիրների և մասնավորապես Բաղր էլ-Ջամալի գործունեության մասին ոտա նշանավոր եգիպտագետ ակադեմիկոս Բ. Ա. Տուրանը գրում է. «...սակաթ Եգիպտոսն էլ էր գրավում հայերին, որոնք, ինչպես հայտնի է, XI դարի վերջերին այդտեղ հայկական հայտնի գաղութ էին կազմել, վայելելով էլ-Մուսթանսիր խալիֆի հայազգի վեզիր Բաղր ալ-Ջամալիի հովանավորությունը։ Ալ Ջաֆը Աբու Մամուն Արդ-Ալ Մաշիդի ժամանակ նրանք ունեին նույնիսկ իրենց պատրիարքը, որն ազդեցություն ուներ արքունիքում։ Այդ գաղութը խիստ տուժեց քրդական արշավանքների ժամանակ և այդ գաղութի կրած աղետներին ակադեմիկոսն է եղել հայտնի հայ Աբու Սալիհը, որը մեզ արաբերեն լեզվով թողել է XII դարի վերջի Եգիպտոսի ինչպես ղպտիական, այնպես էլ հայկական և ուղղափառ եկեղեցիների ու վանքերի արժեքավոր նկարագրությունը»²։

Ո՞վ էր այդ Բաղրը և ինչպե՞ս էր նա ծառայության մտել Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների մոտ։

Հայ ժողովուրդն իր բնօրրանում շատ օտար նվաճողներ է տեսել իր բազմադարյան գոյության ընթացքում, բայց նրանցից և ոչ մեկի տիրապետությունն այնպես կործանարար չի եղել նրա համար, ինչպես սելջուկյան թուրքերինը, որոնք հայ բնօրրանում իսպառ վերացրին հայկական հին նախարարությունը։ Սելջուկների արշավանքների ժամանակ սկսվեց հայ ժողովրդի առաջին մեծ արտագաղթը դեպի մոտիկ ու հեռավոր երկրներ։ XI դարի երկրորդ կեսում Հյուսիսային Հայաստանի հայությունը գնաց Վրաստան, ապա Սև ծովի ափերով անցավ Ղրիմ, Բեսարաբիա, Տրանսիլվանիա և Լեհաստան, որի դուրս Թեոդորը 1061 թվականին հրավեր և ապաստանի խոստում էր ուղարկել հայությունը։ Հարավային Հա-

¹ P. Hitti, History of the Arabs, London, 1951, p. 622.

² «Հայ-հարեշահան առևտրություններ», էջ 4։

յաստանի հայութիւնն անցավ Սիրիա, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Եգիպտոս: Ընդհանուր տարագրութեան այդ ժամանակաշրջանում տնից-տնեղից հեռացած, նստակյաց կյանքից կտրված հայ զանգվածները կամա-ակամա բոլորում էին նույնպէս տարագիր հայ զորակազմների շուրջը՝ շոշափնիլի զինվորական ուժ ստեղծելով նրանց ձեռքի տակ: Սրանով միայն պետք է բացատրել այն, առաջին հայացքից դարմանակի երևույթը, երբ բուն հայրենիքում չկարողանալով զգալի դիմադրութիւն ցույց տալ սելջուկներին, հայ նախարարները կարողանում են տարագրութեան դառն օրերին այնքան սուվար զորախմբերի տեր դառնալ, որ իրենց հայկական փոքրիկ իշխանութիւններն են հաստատում Սիրիայի ու Արևմտյան Միջագետքի առանձին քաղաքներում (Եդեսիա, Անտիոք), անգամ կազմակերպում՝ Կապադովկիայից մինչև Սասուն տարածվող թեև կարճատև (1071—1090), բայց ընդարձակ թագավորութիւն՝ Մարաշ մայրաքաղաքով:

Հայաստանից դուրս քաղաքների ու երկրամասերի տեր դարձած հայ զորակազմները, հաճախ ելնելով ընդհանուր իրադրութեան պահանջից, մահմեդականութիւն էին ընդունում: Այդպէս վարվեց, օրինակ, Փիլաոտոսը, որն այդ նպատակով գնաց Բաղդադ, ապա՝ Խորասան: Սակայն կրոնափոխութիւնը չօգնեց նրան: Կենտրոնական իշխանութեան շնորհիվ թուրքական առանձին ցեղեր ու ցեղախմբեր ոտնատակ տվին նրա երկիրը և խորտակեցին նրա ստեղծած թագավորութիւնը: Սակայն Փիլաոտոսի նման չվարվեց մի ուրիշ կրոնափոխ հայ զորավար՝ Բազըր, որի շուրջը հավաքված էր կրոնափոխ շեղած շուրջ յոթ հազար հայ զորք: Բազըր բարձր է համարում ծառայութեան մտնել Եգիպտոսի հարուստ Յաթիմյան ների մոտ: 1064 թ. նա նշանակվում է Դամասկոսի կայազորի պետ: Այնուհետև Բազըրին մենք տեսնում ենք Աքքայի ծովաբերդի և եգիպտական ծովակալութեան պետի պաշտոնում, որտեղից նա 1073 թվականին արշավեց կամ հրավիրվեց Կահիրե:

Արար հին պատմագիրները «հրավերի», «օգնութեան կանչելու» բնույթ տալով հանդերձ Բազրի արշավանքին, միաժամանակ հաղորդում են, որ օրինակաւ խալիֆը Բազրին կանչեց այն ժամանակ, երբ սաստիկ սղութեան և յաճախադէպ խռովութիւններու հետեանքով սով պատահեցավ Եգիպտոսի մեջ, երբոր կացութիւնը խառնադրուեցաւ քաղաքներու մեջ, գործերը փոփոխութեան ենթարկուեցան, զօրագունգոր խռովութիւն հանեցին, վեզիրները, որոնց հրամանն ու արգելումը չէին գործադրուիր, պաշտոնի անունով միայն կը դռնանային, երբ բարորութիւնն անյուսալի դարձաւ

և առաքինութիւնը անբաղձալի եզաւ, երբոր, կանձ, լավաթիւներ (ափրիկեցի ցեղ մը) տիրացան բարեբեր զիւղերուն և սեւամորթներու ձեռքն անցավ Վերին Եգիպտոսը, երբոր վերջապես ցամաքային ու ծովային ճամփաները ծանր պահպանութիւններով միայն անցանի զարձան... այն ատեն Մուսթանսիր խալիֆը նամակով կանչեց զայն (Բազր էլ Ջամալին) որպէսզի իր պետութիւնը կարգի դնելու պաշտօնը ստանձնէ: Այս վերջինը (Բազրը) պայման դրաւ, որ իր ընտրած գլխուորները հետը բերէ և Եգիպտոսի զօրքերէն մեկը շօղէ: Մուսթանսիր ընդունեց այս պայմանը¹:

Մարրիդիի այս խիստ ուշագրավ հաղորդումը կրկնում է Նաւթին Խալիֆանը, արարական աշխարհի Պլուտարքոսը: Նրա «Վեֆայաթ Աահան» («Անհետացած երեւոյթներ») նշանավոր գրքում նույնպէս կարդում ենք:

«Երբոր Մուսթանսիրի իշխանութիւնը տկարացավ և իր տէրութիւնը անկարգութեան մատնուեցաւ... լսեց յիշեալ Բազր էլ Ջամալիի մասին և զայն կանչել տուաւ²:

Սակայն այս նույն Բին Խալիֆանը Հաֆիզ խալիֆի կենսագրութեան մեջ հայանելով, որ Հաֆիզ Խալիֆը, էլ Մուսթանսիրի թոռը, ծնվել է Ասկալոնի մեջ 1074 թվականին, անմիջապէս ավելացնում է. «Ասկալոնի մեջ ծնած ըլլալուն պատճառը այն է, որ երբ իր Պապուն՝ Մուսթանսիրի օրով նեղութիւն և արտակարգ սղութիւն պատահեցավ Եգիպտոսի մեջ, հայրը Ասկալոն դացած էր³: Եթէ ասեմք, որ Ասկալոնը գտնվում էր Միջերկրականի արեւլյան ափին, Բազրի հայկական զորքի պատմութեան շրջանում, ապա պարզ կդառնա, որ վարձկան զորքերի անկարգութիւնների և աֆրիկյան առանձին ցեղերի պատամբութիւնների այդ շրջանում (1072—1074) խալիֆը բարվոք էր համարել իր մեծ ընտանիքով ապավինելու Բազրի հայկական զորքի պաշտպանութիւնը վայելող հանդիստ Ասկալոն:

Նման դրութեան պայմաններում, երբ երկրի մայրաքաղաքը գտնվում էր մարդասպան Բալդարուշի ձեռքը և խալիֆն աստանդական կյանք էր վարում, իսկ բովանդակ Իգիպտոսը, հարուստ ու հացառատ Եգիպտոսը սովի էր մատնվել, Բազրը ժամանակը պատահէ է համարում իր հայկական զորքով կահիրեի վրա արշավելու

¹ Մարրիդի, Գ. Մարլլանի «Ականատր հայեր Եգիպտոսին մեջ» ժողգրքայ թարգմանութիւնից, էջ 23—24, Գահիրէ, 1947:

² Բին Խալիֆան «Վեֆայաթ Աահան», Գահիրե, 1935, էջ 118:

³ Նույն տեղում, էջ 165:

համար: Նա անմիջապես, հակառակ բոլոր նախազգուշացումներին, թե եղանակը ձմեռային է ու վատ, նաև է նստում և քառասուն օր հաջող նավարկելուց հետո իր հարյուր առաջաստանավերով 1074 թվականին հասնում է Կահիրե: Իր հավատարիմ սպաների միջոցով նա մեկ օրվա ընթացքում սպանում է վարձկան խայտաբղետ զորքերի բոլոր էմիրներին և ապա անխնա ոչնչացնում է նրանց զորքը: Մայրաքաղաքը, որն արդեն մինչ այդ ավերակ էր դարձել, խաղաղեցնելուց հետո նա անցնում է գավառները, որտեղ դաժան միջոցներով, մասսայական սպանություններով բնաշինչ է անում բոլոր կենտրոնախույս տարրերին: Կահիրե վերադարձած խալիֆը իր զորավարի վճռական գործողություններից գոհ, ամբողջ իշխանությունը հանձնում է Բադրին, նրան կարգելով վեզիր, գերագույն հրամանատար և գերագույն դատավոր:

Կոտորելով անհնազանդներին և բռնագրավելով նրանց ունեցվածքը, Բադրը այդ նույն ժամանակ ամբողջ գյուղացիությունը երեք տարով ազատում է ամեն տեսակի հարկերից և մեծ օգնություն ցույց տալիս երկիրը, մանավանդ ավերված Կահիրեն, վերաշինողներին: Կահիրեի վերաշինման գործում նա մեծ եռանդ է ցուցաբերում՝ Եգիպտոսից բերել տալով հայ վարպետներ և պարիսպների ամբողջ շինարարությունը հանձնելով հայ ճարտարապետ Հովհան Կրոնավորին: Երկրի շինարարական աշխատանքում Բադրը մեծ առանձնաշնորհումներ է տալիս հայերին, որոնք հայություն ընդհանուր արտագաղթի այդ շրջանում, Բադրից դեռ առաջ հասել էին նաև Եգիպտոս: Նրա վեզիրության օրոք ևս շարունակվում է առանձին հայ ընտանիքների գաղթը դեպի Եգիպտոս: Սակայն Բադրը ցանկանում էր կազմակերպված բնույթ տալ այդ երևույթին: Նա ուզում էր, որ Արարատյան դաշտից արդեն Տավրոսյան լեռները տեղափոխված հայոց կաթողիկոսությունը հաստատվեր Եգիպտոսում, որպեսզի հայությունը Եգիպտոսի դռները լայնորեն բացված տեսներ իր առաջ: Այդ ժամանակ Կապադովկիա սպաստանած Բազրատունիները և Արծրունիները, փոխադարձ համաձայնությամբ, հարմար էին գտել կաթողիկոսությունը հանձնելու երրորդ մեծ նախարարական տանը՝ Պահլավունիներին: 1069 թվականին Գրիգոր (Վահրամ) Պահլավունիին, որ հայոց պատմության մեջ մտել է Վկայասեր անունով, զրավում է կաթողիկոսական աթոռը, որը դեռ հաստատուն նստավայր չունեի: Գրիգոր Վկայասերը, աշխարհիկ ու քաղաքագետ մարդ էր և իր հոր Գրիգոր Մագիստրոսի օգնականն էր եղել ռազմական ու քաղաքական

գործերում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս դառնալով նա սկսում է մտածել տեղահան արված ժողովրդի մասին: Գեորգ Լոռեցուն որպես կաթողիկոս իրեն տեղապահ նշանակելով, նա զննում է նոր գաղթավայրերում՝ այցելելու իր հոտին: Կաթողիկոսը Տավրոսյան լեռներից անցնում է Անի, Պետրոս եպիսկոպոսին (Իսլանդացի) ուղարկում է Ղրիմ, Լեհաստան, Տրանսիլվանիա, իսկ ինքն անցնում է Պոլիս, Հոռոմ և ապա Եգիպտոս, որտեղ արդեն 30 հազար հայություն կար: Կահիրեում Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսն արժանանում է փառահեղ ընդունելության: Էլ Մուսթանսիր խալիֆը անձամբ զննում է նավամատույց և շերմ ընդունելություն կազմակերպում ի պատիվ Գրիգոր Վկայասերի: Խալիֆը մի քանի տարի իր մոտ հյուր է պահում կաթողիկոսին և այդանակի խոսակցությանմբ աշխատում է համոզել, որ նա առհասարակ մնա Կահիրե, իր աթոռը փոխադրի ու հաստատի իր երկրում: Գրիգոր Վկայասերը մերժում է խալիֆի խնդրքը՝ պատճառաբանելով, որ չի կարող իր հոտն անտեր թողնել և մնալ հեռավոր Կահիրեում, որտեղ ինքը հոտ չունի: Եղևէր և այլ պատճառս բանի յաղադս ոչ լինելոյ անդ յազգէն Հայոց՝ ունայն զհովուսն իւրա՝: Խալիֆը հար և նման լեհական Թեոդոր դքսին, խոստանում է իր երկրի գոնեքը լայնորև բաց անել հայության առաջ և երկիրը լցնել հայերով, միայն թե ամենայն հայոց կաթողիկոսը մնար իր երկրում (սիսկ նա բառնայր զպատճառանս և երգամբ հաստատեր ընու զաշխարհն Հայաստանեայց ազգոք, զոր և արար իսկ, և բազմացոյց անդ բազմութիւն յոյժա՞):

Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, հայության համար այդ դառն օրերին, երբ հայ ժողովրդի սովար զանգամներ բնօրրանից տեղահան նոր հայրենիք էին որոնում, նպատակահարմար չի գտնում բոլորովին մերժել ֆաթիմյան խալիֆին, և իր քրոջ որդուն, որ շրջագայում էր կաթողիկոսի հետ, եպիսկոպոս է ձեռնադրում ու եգիպտահայության կաթողիկոս կարգում 1084 թվականին: Գրիգոր Վկայասերի հիմնած եգիպտահայության կաթողիկոսությունը, հետագայում պատրիարքություն անունով գոյություն ունեցավ 88 տարի:

Ժամանակակից հայ պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին հարորդում է, որ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը մի առ ժամանակ իր հայրապետության աթոռը հաստատել է Կահիրեում և սկանդ-

1 Ա ի շ ա ն, Հայպատում, էջ 353:

2 Նույն տեղում:

նեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ: Բայց ավելի լավ է բերենք ամբողջ հատվածը.

«Սւ էր թուականութեան Հայոց ՇԻԳ (1074), և ապա զկնի ախորիկ գնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպոլիս և անդուտ ի Հոռոմ, և եկեալ յԵգիպտոս՝ շրջեցաւ ընդ անապատսն ամենայն առաջին սրբոց հարցն և կատարեաց զամենայն փափագումն սրբաբն իւրոյ. և հաստատեաց անդէն իւր զաթոռ հայրապետութեան, և կանգնեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ. և բազում փառք և մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորիս ի թագաւորէն Եգիպտոսի առավել քան ի թագաւորէն Հոռոմոց: Սւ բազում զօրք ժողովեցան յԵգիպտոս իրրև երեսուն հազար և Տէր Գրիգորիս զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր՝ զքուրորդին իւր՝ և ինքն ելեալ գայր յաշխարհն Հայոց, վասնզի գեոճս կենդանի էր կայր մայրն նորա:» (Ժամանակագրութիւն, էջ 211):

Եգիպտոսից Կիլիկիայի սահմանամերձ Տավրոսյան լեռները վերադառնալով Գրիգոր Վկայասերը զնում է Հոռոմկա ամրոցը և ախտեղ հաստատում իր կաթողիկոսարանը, ապա հավաքում է իր սոհմի աշխարհիկ անդամներին, — որոնք Անտիոքում պարտութիւն կրելուց հետո նորից քաշվել ու կենտրոնացել էին Սասունում, իր քրոջ մյուս որդուն, որի աշխարհիկ առունը մեզ անհայտ է մնացել, «վերաձայնում է» Վահրամ և շուրջ քսան հազար զորքով ու հետևորդներով ուղարկում է Եգիպտոս: Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոս է հասել, հավանաբար, 1090-ական թվականներին և անմիջապես կարգվել է Գուսի նահանգապետ Հարավային Եգիպտոսում:

1094 թվականին Բաղրին վեզիրի պոստում հաջորդում է նրա որդին՝ Շահնշահը, որն է՛լ ավելի միահեծան է դարձնում իր տիրապետութիւնը: Շուտով նա խալիֆայական դահ է բարձրացնում հնգամյա թագաժառանգին և երկրի ամբողջ իշխանութիւնը վերցնում է իր ձեռքը:

Ահա թե հոր և որդու մասին ինչ է գրում արաբ պատմագիր Մաքրիզին:

«Բաղր էլ Զամալին մեռաւ հիճ. 487 (1094) թվականին... Թագաւորներու իշխանութիւնը ունեցաւ ան Եգիպտոսի մեջ, այնպէս, որ անոր առջև Մուսթանսիր (խալիֆան) հեղինակութիւն չունեի: Ան ինքնիշխան վարեց գործերը և ամենալավ կերպով կանոնաւորեց: Խիստ պատկառազու, մեծապես յարգուած և ահարկու՝ ան Եգիպտոսէն այնքան մարդ սպաննեց, որոնց համբանքը Արարիչը միայն կըրնայ կատարի... Այսուհանդերձ, շէնցուց և բարեկար-

դից երկիրը, որ արուած և քանդուած էր տեղացի շարագործնե-
րուն աւերումին հրեսէն: Մեռած օրը մոտաւորապէս 80 տարե-
կան էր:

Ունեցած է երախտիքներ: Այսպէս, երեք տարի հողը շնորհ
ըրաւ երկրագործներուն, որով հողագործները վիճակի բարւոյնում
ունեցան անոր օրով և հարստացան: Նոյնպէս իր մեծ արգարասի-
րութեան հեռանկարով Մար վերագարծան վաճառականներ, որոնք
հեռացած էին սովի օրերուն: Մեծապես առատաձեռն էր: Ան Եգիպ-
տոս մնաց 21 տարի: Սուրի վեղիքներէն ինք առաջինն է, որ ար-
գելի տակ առաւ խալիֆաները Եգիպտոսի մեջ: Գահիրեի մեջ ցարդ
մնացած իր յիշատակարաններուն մաս կը կազմեն Բար Զավիլա,
Բար էլ Ֆիթուհ և Բար էն Նասր դուռները:

Իշխանութեան վրա իրեն յաջորդեց իր որդին Շահնշահ, որ էլ
Աֆղալ էմիր էլ Զիւլուշ կը մականուանուի: Բազր էլ Զամալիի և
իր դուակին՝ Աֆղալի շնորհիւ վերարծարծուեցաւ: Յաթիմի խալի-
ֆաներուն մարած փայլը և եգիպտական երկիրը՝ քանդումէն և
ժողովրդային վիճակի քայքայումէն ետք վերաշինուեցաւ:

Բազրի (1074—1094) և Շահնշահի (1094—1121) շուրջ հիս-
նամյա կառավարման շրջանում Նեղոսի ափերին բարենպաստ
իրադրութիւն է ստեղծվում հայութեան համար: Հայ գաղթական-
ները շարունակարար գնում են Եգիպտոս և արագորեն լծվում եր-
կրի տնտեսական կյանքի բարձրացման գործին: Մեծ քաղաքներում
կազմակերպվում են հայկական թաղամասեր, հայերը հաստատ-
վում են նաև դավառական քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ
պարտապում են այգեգործութեամբ, արհեստներով և առևտրով: Եր-
կրի արտաքին առևտրի մեջ վճռական է դառնում հայերի մասնակ-
ցութիւնը: Եգիպտոս են հասնում նաև հայ վաճառականները, որոնք
մեծ ու հարուստ վանքեր են կառուցում զանազան ճգնաժամային
Մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում կառուցվում են հայկական
եկեղեցիներ:

Արաբերեն գրող հայ պատմագիր Ալու Սալիհը Բազրի մասին,
գրում է.

«Աւարտեց գնորդութիւն (ուրիշ մօտիկ) եկեղեցւոյ մի, բայց
օծել շտուաւ, և ոչ պաշտօն կատարել հօն: Երբ վախճանեցաւ ինքն՝
թաղուեցաւ այս եկեղեցւոյ մեջ: Հիմայ այս վանացս շորս կողմն

Ն Ը, Բ, էջ 211—213. քաղվածքը բերված է Գ. Մարլանի ժողկաթող թարգ-
մանութիւնից, էջ 24—26, փոփոխված է միայն անունների արևմտահայ տառա-
դարձութիւնը:

են պարտէզք, բանջարանոցք և արտորայք ցորենոյ. դրօսանքի տեղեաց ամենէն նշանաւորներէն մէկն է: — Երբոր Ղուզք (ցեղակիցք թուրքաց) և քուրդք տիրեցին Եգիպտոսի երկրին հիւճը. 564 (1168—1169), ամենուն ծանօթ տագնապք եկան այն ատեն յԵգիպտոս բնակող Հայոց վրայ. իրենց պատրիարքն և կրօնաւորք՝ մեր յիշեալ վանքեն վեճտուեցան, դռներն պատեցան գոցուեցան, և ոչ ոք համարձակէր մօտենալու ամայիացեալ եկեղեցիներուն¹:

Յիլիպ Հիթթին, Եգիպտոսի երկու հայ վեզիրների գործունեությանը տալիս է այսպիսի բարձր գնահատական.

«Չնայած գիտության և զբաղանության զարգացման համար եղած անբարենպաստ իրադրությանը, Տաթիսյանների դարաշրջանը բնորոշվում է արվեստի և ճարտարապետության առաջնակարգ նշանակություն ունեցող գործերով: Այն բարգաւաճումը, որ երկիրը վայելում էր Կահիրեի առաջին երկու խալիֆների և հետագայում երկու հայ վեզիրների օրով, փարավոնների կամ Ալեքսանդրյան դարաշրջանին վայել մի բարգաւաճում է, որ արտացոլվեց արվեստի բնագավառում»²:

Շահնշահի մահից 15 տարի հետո, 1135 թվականին, երբ ավելացել էր եգիպտահայ գաղութի արագ հարստացմանը խեթ աչքով նայողների թիվը, Վահրամ Պահլավունին, որ քրիստոնեական նուբիային (ներկայիս Սուդանին) սահմանակից Գուտի նահանգապետն էր և տասնամյակների ընթացքում կարողացել էր սասունցիներից կազմված հայկական կուռ քանակ ստեղծել իր ձեռքի տակ, շնայած իր ծեր հասակին (եթե նա որպես Պահլավունիների նահապետ Եգիպտոս անցնելու տարին, 1090-ական թվականներին, անգամ քսանհինգամյա երիտասարդ լիներ, ապա 1135 թվականին կլիներ ավելի քան 70 տարեկան), իր հայկական զորքով արշավում է Կահիրեի վրա և զբաղում քաղաքը: Հաֆիզ խալիֆը, հակառակ բոլոր նախազգուշացումներին, որ Վահրամ Պահլավունին քրիստոնյա է և մզկիթ մտնելու իրավունք չունի, վեզիրության շքազգեստը (խիլան) հազցնում է նրան: Երկրի հրամանատարական բարձրունքում գտնվելով, Պահլավունին պաշտոններից հեռացնում է բոլոր անցանկալի անձանց և շուրջ 2 հազար հայերի կարգում է բոլոր կարևոր սրտտերում: Այս գրությունը դուր չի գալիս մոլեկանդ մահմեդականներին, որոնցից Ռյուզվան Վալախշուն հաջողվում է մեծ բանակ կազմել դժգոհ տարրերից և 1137 թ.

¹ ՎԱՊՈՒԱՏՆԻ-ՀԱՅԵ, Վենետիկ, 1895, էջ 18:

² Ph. Hitti, History of the Arabs, p. 630.

փախուստի մատենի Պահլավունուն: Վահրամը վերադառնում է Գուաի նահանգը, պատժում իր եղբորը՝ Վասակին սպանողներին և այլևի հարավ անցնելով, ամրանում է հայկական Շերմակ վանքերում, որոնք գտնվում էին Նուբիայի սահմանագլխին: Այստեղ նա նոր հայ զորք է հավաքում իր շուրջը և 1140 թվականին նորից արշավում է Կահիրեի վրա, զրավում մայրաքաղաքը, անխնա պատժում իր հակառակորդներին և վերականգնում եգիպտահայության բոլոր իրավունքները, որոնք խլվել էին Վալախիի եռամյա տիրապետության շրջանում: Սակայն ծերունի Պահլավունին այս ամբողջ բարվոք է համարում վեղիբույսյան շրաղգեստը շահանել և բավարարվել խալիֆ Հաֆիզին առընթեր գլխավոր խորհրդականի պոստով: Բայց նա երկար չի մնում այդ պոստում, որովհետև նույն տարին մահանում է արժանանալով փառավոր թաղման: Ժամանակակից արար պատմարան դոկտ. Հասան Իրն Հասանը Ֆաթիմյանների պատմությանը նվիրված իր գրքում Պահլավունու մահվան և թաղման մասին, իր ժամանակի պատմագիր Իբն Մյունսերից քաղելով, գրում է.

«Այս առթիվ սաստիկ ցավ զգալով՝ խալիֆան հրամայեց, որ պաշտօնատունները դոցուին երեք օր: Ապա կանչել տուա Հայոց պատրիարքը և յուզարկաւորութեան պատրաստութիւններ տեսաւ: Կես օրուան աղօթածամբ հասած էր, երբ պալատէն դուրս հանուեցաւ նկարագել մետաքսով զարդարուն դագաղը, որ շրջապատուած էր բուրվառակիր քրիստոնեաներով: Յուզարկաւոր եղան շէրիֆներ (մարդարէէն սիրած ազնուականներ) և այլ բարձրաստիճան անձնավորութիւններ հետիտտն: Զորի հեծած՝ մեռելական թափորին հետեեցաւ նաև Հաֆիզ խալիֆան, որ կը կրէր կանաչ փաթթոց և կանաչ զոհատ: Բազմութիւնը շարունակեց իր գնացքը և քահանաներ աւետարանական երգեր երգեցին, մինչև որ հասան Դեյր էլ Քանդաք (Նորմատի վանք), ուր վար եկաւ խալիֆան, նստաւ գերեզմանին եզերքին և սաստիկ լացաւ:»

Վահրամ Պահլավունու կատարած մեծ գործի և երկրի տնտեսական կյանքում հայկական դադութի խաղացած զգալի դերի ավելի արժեքավոր վկայութիւն են հանդիսանում արար հին պատմագիր Գալզաշանտի բերած տեղեկութիւնները:

Այն երեք և կես տարվա ընթացքում, երբ Պահլավունու քաշվելուց հետո երկրի տեր էին դարձել Վալախու անկանոն զորքերը

և հայերը հեռացվել էին կարևոր պոստերից, երկրի տնտեսական կյանքը խախտվում է, նորից ճանապարհները դառնում են վտանգավոր, վաճառականները հեռանում են երկրից, ընդհանուր անապահովության պատճառով երկիրն աղքատանում է ու նորից սովի մատնվում: Հարավային Իտալիայի քաղաքները, որոնք առևտրական սերտ շփման մեջ էին գտնվում Եգիպտոսի հետ ավելի քան մի հազարամյակ, բողոքում են խալիֆին և պահանջում իշխանության գլուխ վերադարձնել Վահրամ Պահլավունուն: Հաֆիզ խալիֆը, որ Ֆաթիմյան դինաստիայի նշանավոր խալիֆներից մեկն էր, շատ լավ հասկանում էր եգիպտահայերին կատարյալ աղատություն և ապահովություն շնորհելու պարագայի անհրաժեշտությունը երկրի տնտեսական կյանքը բարձրացնելու համար: Նա էլ գոհ չէր, որ Վահրամը պարտություն էր մատնված: Այս մասին պատասխան գրելով Հարավային Իտալիայի թագավորին, նա մի ուրիշ նամակով դիմում է Պահլավունիներին, որոնց խոստանում է ամեն տեսակ ապահովություն, ամեն տեսակ առավելություններ և խորհուրդ է տալիս ետ կանգնել հայրենիք վերադառնալու իրենց մտքից:

Ահա այդ նամակը.

«Առ Վասիլ (Բասիլ) ու Ծահան (Զարդա) և անոնց քեռորդի Բէհրամ (Վեզիրի եղբոր թոռը), առ անոնց զարմերն ու ազգականները, անոնց հոգածութեան ենթակա ստորադաս անձերն ու հետեւորդները:

Դուք մեր երկրում հարստացաք, դուք կատարյալ յարգանքով և մասնահատուկ այլ ոչ սովորական հոգածությամբ պարուրուեցաք և առատ բաժին ունեցաք ձեզի ի նպաստ կապուած թոշակներեն և յատկացուած ավատներէն: Այսուհանդերձ փափաք կը յայտնեիք ձեր երկիրը ետ երթալու... Կարող եք դնալ, ասում է խալիֆը, այդ ձեր գործն է, բայց լավ կանեք, որ չգնաք, որովհետև «հարըստահարության երկիրը պիտի շունենաք, շարակամութիւն պիտի չգործուի ձեզի դէմ, ոչ ալ ձեր կանոններէն մէկը պիտի այլափոխվի կամ սովորություններեն մեկը պիտի շնջուի: Դուք պիտի շարունակեք ըստ սովորութեան պահել ձեր թոշակներն ու ավատները, որոնց վերաբերմամբ զեղջ և զրկանք պիտի չըլլա ձեզի: Այսպէ՛ս պիտի ըլլա, եթե փափաքիք բնակիլ պետության հովանիին տակ, իսկ եթէ գերընտիր համարէք ծովի քացման պահուն ձեր երկիրը վերադառնալ, ինչպես որ փափաք կը յայտնէք, այդ պարագային

ներկա ասպահովութիւնը ի դօրու պիտի ըլլա ձեզի, մինչև որ երթագ
յարդանքով պարփակուած և հոգածութեամբ ուշադրուածա՛ւ:

Գրիգոր Վկայասէնր Պահլավունի կաթողիկոսի Եզիպտոս գը-
նալը, այնտեղ նրա դատած փառավոր ընդունելութեանը, այնուհետև
իր կրտսեր եղբայրներին զբոքով ու մարդկանցով հանդերձ Եզիպ-
տոս ուղարկելը, Վահրամ Պահլավունու հաղթական պատերազմը
Եզիպտոսում, երբ նա պարտութեան մատնեց տեղի ազնվականնե-
րին և նվաճեց վեղիրութեան բարձր պաշտոնը և միահեծան կառա-
վարեց երկիրը, հռչակապ բանաստեղծութեան նյութ են տվել իր
ժամանակի հայ մեծատաղանդ բանաստեղծին՝ Ներսես Ենորհա-
լուն, որը նույնպես Պահլավունիների տոհմից էր: Ահա համապա-
տասխան հատվածը նրա 19-րդ «Յիշատակարանից»:

«Անդուստ ընդ ծովըն մեծ անցեալ
Եզիպտականսն փոփոխեալ-
Յալլասեռիցըն մեծարեալ,
Եւ յարքայէ նոցունց պատուեալ,

Որ Յովսէփայ մեծին նմանեալ-
Զհամազդիս զկնի ձրգեալ
Զարի եղբարս իւր քաշացեալ
Ըստ Յեսովայ դօրապետեալ,
Որոյ Վահրամ վերաձայնեալ
Միւսոյն Վասակ անուանադրեալ-
Որք վեհադոյն փառս ընկալեալ,
Եւ մեծարդի պատուոյ հասեալ,
Ըզպատերազմ աղանց վանեալ,
Հակառակաց յաղթող գրտեալ
Վասն այսորիկ շքեղացեալ
Եւ աշխարհին նոցունց տիրեալ»:

Վահրամ Պահլավունու վերջին ամենակարևոր գործը միայն
կենտրոնական իշխանութեանը ենթարկվող հայկական զորքի կազ-
մակերպումը եղավ, որը զանձարանից ուժիկ էր ստանում և կեն-
տրոնական կառավարութեան համար կարևոր հենակետ էր երկրում
կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարելու և կարգը պահպանելու
գործում: Այդ զորքը, որ հավաքագրվում էր սասունցի-խուփեցի-

1 Ե ի հ ա ր ե դ դ ի ն Գ ա լ գ ա շ ա ն տ ի, Սօրհ էլ Աաշայ, հատ. ԺԳ, էջ 326,
քաղվածքը բերված է Գ. Մարլլանի ժողկաքաղ թարգմանութեանից, էջ 79—80:

ներից, Եգիպտոսում իր գոյութիւնը պահպանեց երեսուն երկու տարի (1140—1172): Այդ զորքը վերացավ միայն այն ժամանակ, երբ Սալահեդդինը պետական հեղաշրջում կատարեց Եգիպտոսում և վերջ դրեց Տաթիմյան դինաստիային:

Սալահեդդինը առաջին անգամ Եգիպտոս զնաց 1164 և երկրորդ անգամ՝ 1168 թվականին իր հորեղբոր՝ Եիրքունհի հետ, որին Միրիայի տեւր ջուրդ Նուրեդդինը քրդական և ղուզի թուրքական զորքով ուղարկել էր միջամտելու Եգիպտոսի ներքին գործերին: Եիրքունհը 1168 թվականին բռնի ուժով դառնում է վերջին Տաթիմյանի՝ Ադիդի վեզիրը, բայց մի տարի հետո մահանում է: Նրա տեղը բռնում է երիտասարդ Յուսուֆը, որը դվինցի քուրդ էր: 1169 թվականին մեծ վեզիր դառնալով Յուսուֆը իր հորեղբոր թալանած ամբողջ հարստութիւնը բաժանեց իր զորքին: Երբ 1172 թվականին մեռավ վերիջն Տաթիմյան խալիֆը՝ Ադիդը, վեզիր Յուսուֆը թույլ չտվեց, որ Տոր խալիֆը դրավի նախորդի դաճը: Արաբական, նուբիական և հայկական զորքերը հանդես եկան ի պաշտպանութիւն օրինական դինաստիայի, Յուսուֆը նրանց դեմ դուրս բերեց իր ղուզի թուրքերին և քրդերին, որոնք պարտութիւն մատնեցին արաբ-նուբիական-հայկական միացյալ զորքը և սկսեցին կողոպտել մայրաքաղաքի բնակչութիւնը, ավերել քրիստոնյաների եկեղեցիներն ու վանքերը, թալանել նրանց հարստութիւնները: Տեւորի ու թալանի պայմաններում Յուսուֆ վեզիրը իրեն հայտարարեց Եգիպտոսի թագաւոր՝ «Մորա էլ մելիք»: Նա միաժամանակ խաշակիրների դեմ պայքարի այդ դարաշրջանում տարածված ձևով իրեն տվեց նաև կրօնական անուն՝ «Սալահ-էդ-դին»: «Յառաջ Ծուսուֆ էր անուն նորա,—ասում է Վարդան պատմագիրը (XIII դ.),—որդի էյուրին—առնոյ տառապելոյ Դւնացւոյ, որ և ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին»:

Եգիպտոսի արաբական տիրապետութիւնը, այսպիսով, լքնուական հարվածը հասցրին Սալահեդդինի քրդերն ու ղուզի թուրքերը 1172 թվականին: Եվ Եգիպտոսի համար այդ օրհասական պահին Վահրամ Պահլավունու հիմնած հայկական զորքը հանդես եկավ ի պաշտպանութիւն արաբ ժողովրդի շահերի: Արաբ պատմագիրներն արձանագրել են, որ Սալահեդդինի զորքերը, բնականաբար, առաջին հարվածը հասցրին արաբ զորքերին, որոնք սեամոթթ զորքի հետ միասին հարկադրված եղան նահանջել զԵգի Բեյն էլ Գասրեյնի «Շայկական տունը»՝ հայկական զորքի պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Սակայն քրդերին և ղուզի թուրքերին հաջողվեց նաև գրավել «Շայկական տունը» և կոտորել ու

ցրել նրա պաշտպաններին, Սալահդդինի զորքերը հիմնավորապես ավերելով Եգիպտոսը վերջ տվեցին նաև եգիպտահայ բարգավաճ գաղութին:

Անդրադառնալով Եգիպտոսի պատմության մեջ, Յաթիմյանների օրոք, XI և XII դդ. այնքան կարևոր դեր խաղացած հայկական գաղութին, այսօր մենք կարող ենք որոշել նրա մոտավոր թիվը: 1034 թվականին, Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի այցելության ժամանակ, երբ նա եգիպտահայության առանձին կաթողիկոսություն հիմնեց Կահիրեում, եգիպտահայ գաղութի թիվը կազմում էր, ըստ արար պատմագիրների վկայության, 30 հազար: Մատթևոս Ուսուցիցին, հաստատելով 30 հազար թիվը՝ նրանց համարում է «քոզմ զօրք ժողովեցան յԵգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց»: Արձանագրված է, որ Պահլավունիներն իրենց հետ տարան քսան հազար հայություն: Բաղրի և Շահնշահի հովանավորական քաղաքականության 48 տարիների ընթացքում չէր կարող չշարունակվել անկաղմակերպ ներգաղթը, երբ հայությունը հարկադրված էր հեռանալ իր բնօրրանից: 1140 թվականին Պահլավունիների հիմնած նոր հայկական զօրքի թիվը մատնացույց է արված 7 հազար: 98 տարիների (1074—1172) բնական աճի հետ միասին եգիպտահայ գաղութի թիվը, այսպիսով, կազմում է մոտավորապես հարյուր հազար:

Եգիպտահայ գաղութը տվել է նաև կուլտուրայի բնագավառի գործիչներ, ճարտարապետներ, լավ այգեգործներ: Հիմնված հայկական վանքերն էլ տնտեսական գործունեությունն են ծավալել. այդ են վկայում նրանց անունները: (Բրուտի վանք, ձիթհանք բանեցնող վանք և այլն): Դժբախտաբար պատմությունը պահպանել է միայն անուններ (ճարտարապետ Հովհան Կրօնավոր) և հիշատակումներ (Բար էլ էրմենի—Հայոց դուռ, և այլն): Երջանիկ բացառություն է կազմում միայն արարերն զրոջ նշանավոր մատնագիր Աբու Սալիս էլ էրմենին (XII դարի երկրորդ կեսը և XIII դարի սկիզբը), որի «Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից Եգիպտոսի» աշխատության մեծ մասը գտնվեց անցյալ դարի վերջերին, թեև այդ աշխատությունը, ինչպես հենց վերնագիրն է ասում, վերարբերում է վանքերին և եկեղեցիներին, սակայն դրանց առատությունն ու հարստությունը վկայում է եգիպտահայ գաղութի հզորությունը XI և XII դարերում:

Քուրա թաղամասի վանքը, որը հայտնի էր Բրուտի վանք անունով, ըստ Աբու Սալիսի վկայության սփռք էր, քանի որ Յակորիկ ղփտեաց ձեռքն էր, բայց երբ Գրիգոր Պատրիարքն (կաթո-

դիկասն) Հայոց եկաւ յԾգիպտոս, և Հայք (իրենց ազգակից վեզիր) Ամիր ալ-Ջիւլիւղ Բազրի շորս կողմ ժողովեցան... Քուրայի վիճակը տրուեցաւ Հայոց, ասոնք առին զՆկեղեցին և փլուցին, և անոր տեղ մեծ ընդարձակ եկեղեցի մի շինեցին՝ շատ գմբէթներով և կոշեցին յանուն Ս. Գէորգայ. վրան ալ աշտարակ մի կանգնեցրին (իրք գանգակատուն), որոյ դուռն եկեղեցւոյ մէջէն էր. եկեղեցւոյ շորս դին ալ պատ քաշեցին, այն շրջապատին մէջ կար աղբիւր մի և շրաղացք մի ևս: Եկեղեցւոյն շորս կողմն այլ կար տեղ նարնջէնի ծառոց և երկու դուլարէ, որ են պտղատու արմաւենիք և ուրիշ ծառեր: Երբոր Հայոց վրայ փորձանքներ եկան, եկեղեցին նորէն դարձաւ Յակոբկաց (Ապուսահլ-հայ, Ալիշանի ծաղկաքաղ թարգմանութուն, էջ 36):

Յինարա վիճակին մեջ,—շարժակում է Արու Սալիհը,— Հայոց քրիստոնէից գաղթական մի հաստատուած էր, որք հօթն եկեղեցի ունեին, շատ բարեկարգ, քահանաներով և միաբաններով (նույն տեղում, էջ 55):

Ե՛րբ և տլ մէկ գլխաւոր հայու մի թողուցին մնալ յԾգիպտոս (խոսքը վերաբերում է Վահրամ Պահլավունի վեզիրի առաջին անկմանը, 1137 թվականին Ն. Ք.), զպտինները տիրեցին Այդեստանի և Ջուրհայի հայկական մեծ և հին եկեղեցիներուն, բայց հետո Հայոց պաշտպան Վահրամ Սայիդ էլ Դուլան վերականգնեց հայերի իրավունքները (նույն տեղում, էջ 29—30):

Հայերն ապրում էին ոչ միայն մեծ քաղաքներում՝ Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, այլև գյուղաքաղաքներում: Մի փոքրիկ քաղաքում, որը կոչվում էր Թուսուա, զպտիններն ունեին մեկ եկեղեցի, իսկ հայերն ունեին մեկ վանք և երկու եկեղեցի և երկու եկեղեցի էլ գյուղաքաղաքից դուրս (էջ 54):

Հաբեշ հին մատենագրութեան մի պահպանված աղոտ տեղեկութունների համաձայն եգիպտահայ գաղութի ջախջախման այդ ժամանակաշրջանում Ծգիպտոսի հարավում Գուա նահանգում գտնվող հայութեան որոշ մասն անասելի դժվարութուններով և աննկարագրելի ճանապարհներով անցել է Հաբեշտան, իսկ Կահիրեի և հյուսիսային Ծգիպտոսի հայութիւնը և հայ զորքի ազատված մնացորդները ողիսական սխրագործութիւններով անցել են Սասուն:

Հայ ժողովրդի ազգային մեծ էպոսի «Սասունցի Դավթի» առանձին պատումների մեջ պահպանվել են այդ էպոսը XI և XII դարերի եգիպտահայ մեծ գաղութի հետ առնչող ուշագրավ ակնարկութիւններ: Օրինակ. բոլոր պատումների մեջ Մարա Մելիքի գրեթե

միշտ անփոփոխ բնութագիրը տառ առ տառ համընկնում է եգիպտահայ գաղութը կործանող Սալահեդդինի կենսագրությանը, բնավորությանը և գործունեությանը: Այս ամենը վկայում է ինչպես բնօրրանի հայության սերտ կապը եգիպտահայ գաղութի հետ XI և XII դարերում, այնպես էլ այն վեռական ու խոշոր դերը, որ այդ գաղութը ժամանակին խաղացել է ինչպես հայ, այնպես էլ եգիպտական կյանքում:

А. ТУРШЯН

ИЗ ИСТОРИИ ЕГИПЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ X—XI ВЕКОВ

Резюме

В XI в., в период нашествия сельджуков, на Ближнем Востоке сталкиваются оседлые народы с номадами. После решительного поражения Византии под стенами Мелазкерта (Маназкерта) в 1070 г. в роли защитницы оседлых народов здесь выступает Фатимидский халифат Египта. В этой новой исторической обстановке впервые складывается армяно-арабская дружба. Фатимидский халиф Эль-Мустанысыр привлек на египетскую службу армянские воинские соединения, вынужденные под натиском сельджуков оставить родную землю. В 1073—1074 гг. во время бунта наемных войск в Каире, командиру армянских войск армянину Бадр эль-Джамали удалось восстановить порядок в Египте и свергнутого Эль-Мустанасыра на своем престоле, а самому стать великим везиром и главнокомандующим войск халифа. Вслед за этим быстро расширяется и развивается армянская колония в Египте. Армянская визирская династия продолжалась с перерывами почти целое столетие, вплоть до нашествия курдов и огузов Ширкуха и его племянника Салахеддина.

Г. В. АҚОПОВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ КУРДОВ В СВЕТЕ ДАННЫХ ДРЕВНЕИРАНСКОЙ МИФОЛОГИИ

Изучение мифологических версий происхождения того или иного народа имеет важное значение в разрешении вопроса его этногенеза. Курды в этом отношении не составляют исключения, тем более, что если взять историографию относимых к курдам сасанидов¹, то, как заметил В. В. Бертольд, вместо официальной истории они довольствовались официальным эпосом². Поэтому неудивительны поиски средневековой арабской, иранской и армянской науки ответа на вопрос о происхождении курдов в сасанидском и вообще древнеиранском эпосе и мифологии. Тенденция эта имеет место и в современной науке, особенно паниранистского направления, пытающейся по ее данным доказать иранское происхождение курдов³.

¹ О курдском происхождении сасанидов см. دکتر محمد مکرری

ریشه شناسی و آژمه های کردی «ماه» شماره ۱۳۲۲۲ ص ۱-۲

² В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 27.

³ Взгляды об иранском происхождении курдов наиболее полно изложены в работе П. Лерха «Исследования об иранских курдах и их предках, северных халдеях», СПб, 1856, и Р. Ясеми رشید یاسمی، کردو پیوستگی (в дальнейшем: «Курды и их تهران «جاویدان» этническая и историческая принадлежность»). Заметим, кстати, что в реферате кандидатской диссертации И. О. Фаризова «Место курдского национально-освободительного движения в борьбе народов Ближнего и Среднего Востока против империализма» МИВ, 1953), название этой книги дано неправильно. Впрочем, и ее автор, Рашид Ясеми назван Командом

Изучение мифологического материала важно, таким образом, с точки зрения выяснения аргументации некоторых версий происхождения курдов. Но не менее важно и то, что, несмотря на ее историческую недостоверность, мифология содержит достаточное количество этнографического материала, который нельзя игнорировать при изучении этнической истории курдского народа. Цель настоящей статьи в том и состоит, чтобы проанализировать одну из легенд авестийского цикла в плане выяснения некоторых аспектов проблемы этногенеза курдского народа.

Речь идет об известной легенде о царе Зохаке, которая в изложении такого прекрасного знатока древней мифологии, как Фердоуси, стала одной из популярнейших версий происхождения курдов:

...Долгие столетия властвовал царь Зохак. Ему под видом слуги прислуживал черт Иблис. В благодарность за верную службу Зохак обещал исполнить любое его желание. Черт попросил разрешения поцеловать его в плечи. От этого поцелуя на плечах Зохака выросли две змеи и стали причинять ему страшные боли. Представ в другой раз перед Зохаком в образе лекаря, черт посоветовал ему кормить этих змей мозгами двух юношей. С тех пор повелось убивать каждый день двух юношей и кормить их мозгами змей. Так продолжалось до тех пор, пока ведавший этим человек не нашел тот выход, что вместо двух юношей убивал только одного и, смешав его мозги с мозгами барана, подносил их змеям. Легенда в «Шах-наме» заканчивается словами:

Когда ж до двухсот набралось в тайниках,—
Их ночью — чтоб в тайну никто не проник —
Наружу вели через спрятанный ход.
От них-то затем племя курдов пошло...¹

Ясеми. Отметить это нужно не только потому, что И. О. Фаризов «использовал» в своей диссертации книгу, которую... не видел, но и потому, что характеризуемый им «курдским историком» Р. Ясеми на самом деле идеолог паниранизма в курдском вопросе (об этом см. рецензию К. К. Курдоева на эту книгу).

¹ «Шах-наме», изд. АН СССР, т. I, 1957, стр. 51.

Намечая далее коснуться точности перевода этого места «Шах-наме», отметим, что в чистом, авестийском виде легенды о Зохаке нет упоминаний о курдах, — видимо, в эпоху, когда создавалась Авеста, курды не сформировались еще как самостоятельная народность. Но подобно тому, как многие другие мифы и легенды были использованы средневековой схоластической наукой в решении тех или иных вопросов, так и Фердоуси, задавшись целью выяснить, в результате чего «произошли» курды, обратился к этой древней легенде. Но это не значит, что своими связями с легендой о Зохаке вопрос происхождения курдов обязан Фердоуси. Еще Иби-Кутейба, за полтора столетия до Фердоуси, приводил эту легенду в качестве одной из вероятных версий происхождения курдов¹. Небезынтересна в этом плане и та ее популярность, в силу которой, излагая рассматриваемую версию, В. Никитин дает ее под заголовком «Мнения курдов об их собственном происхождении»². В другом месте он указывает на ее связь с курдской народной традицией в определении курдами своего происхождения³. Если обратиться к «Шараф-наме», то окажется, что версия эта фигурирует в ней в качестве слва ли не самого распространенного в курдской среде мнения об их происхождении⁴. Такая ее популярность имеет место и в наши дни; еще в начале текущего столетия многие авторы, в том числе Ф. Чернозубов⁵ и вслед за ним Э. Б. Сон отмечали, что курды веруют в реальность берсий своего происхождения от бежавших от Зохака юношей⁶. Более того, из источников известны возведения к ним родословных некоторых аристократических фамилий. Так, со ссылкой на «The Talisman» Эдмондс свидетельствует, что известный своими победами над крестоносцами Салах эд-Дин Эюби рассказывал одному шотландцу-

¹ Об этом см. Р. Ясеми, стр. 115.

² Nikitine Basile, Les kurdes, Etude sociologique et historique, Paris, 1956, p. 17.

³ Там же, стр. 249.

⁴ شرف الدين البدليس شرفنامه، قاهره ۱۹۳۹ ص ۲۱—۲۰

⁵ Ф. Чернозубов, Арделян или Персидский Курдистан, Сводки штаба Кавказского Военного округа, № 33, 1911.

⁶ E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan, in disguise, London, 1912, p. 368.

крестоносцу о своей родословной в том духе, что она выглядела комбинацией легенд о Зохаке и царе Соломоне¹.

В плане этих фактов неудивительно, что этой версии в изучении этногенеза курдского народа придается особое значение. Некоторые исследователи даже полагают, что анализ отдельных ее деталей имеет определенное значение в разрешении такого важного вопроса, как вопрос об индоевропейском или неарийском происхождении курдов². Возможно, они несколько и преувеличивают значение легенды о Зохаке, но если учесть, что распространенные среди курдов варианты этой легенды отличаются от варианта популярного и в Курдистане «Шах-наме»³, станет очевидной необходимость рассмотрения тех ее деталей, которые находятся в связи с проблемой этногенеза курдов. Это тем более важно, что сама легенда о Зохаке и особенно основанная на ней версия происхождения курдов не подвергалась научному анализу.

Одной из таких деталей является то, что Фердоуси называет двух людей, которые ведали кормлением змей, — Армаиля и Кармаиля⁴, в то время как Ибн Кутейба называет только одного, транскрибируя его имя в форме Арйаиль⁵. В. Никитин, не указывая, впрочем, источника, отмечает, что кормлением змей ведал Армаиль, — в одном случае с одним из своих двоюродных братьев — Курмаилом, в другом — с двумя такими братьями — Курмаилом и Дармаилом. Он придает важное значение этимологии этих имен, находя в их общем конечном элементе иль намеки на какие-то пережитки язычества⁶. Хотя автор и не говорит, что конкретно он имеет в виду, нельзя не обратить внимания на то, что элемент иль находится в связи с обозначением змей в тюркских языках в форме илан или

¹ Edmonds C. J., *Kurds, Turks and Arabs*, London, 1957, p. 4.

² В. Никитин, стр. 17.

³ На это обратил внимание И. А. Орбели. См. его работу «Шах-наме» в сборнике «Фердоуси» (934—1034), АН СССР, Л., 1934, стр. 2.

⁴ В датируемой 1276—1277 гг. и хранящейся в Британском музее рукописи «Шах-наме» (о ней см. «Каталог персидских рукописей Британского музея», Ч. Рюн, т. II, 1881, Лондон, стр. 522) эти имена даны в форме Арманк и Гарманк (см. Фердоуси, Шах-наме, критический текст, т. I, ИВЛ, 1960, стр. 52).

⁵ Р. Ясеми, стр. 115.

⁶ В. Никитин, стр. 17.

Илан. Не менее интересно, что в тех же тюркских вместе с иранскими языками иль или эль означает «племя». Впрочем иль встречается во многих именах библейского цикла, типа Даниил, Михаил, Гаврил и т. д., и это затрудняет решение вопроса «национальной» принадлежности персонажей, вошедших в мифологию в роли «виновников» образования курдского народа. Видимо, именно поэтому В. Никитин, оставляя вопрос об элементе иль в их именах, обращает внимание на то, что элементы кур и ма в имени Курмаиль имеются в самоназвании курдского народа — курмандж¹.

Варианты легенды о Зохаке разнятся еще тем, что в то время, когда Фердоуси говорит об отправлении спасенных юношей в степь, не указывая, куда именно, Ибн-Кутейба местом убежища называет горы Фарса. Наряду с этим имеется еще другая версия, согласно которой юноши эти отправлялись на Демавенд в горах Эльбруса. Версия эта интересна, во-первых, в том отношении, что в районах Демавенда обитает небольшая группа курдов, среди которых, как отмечал Мас'уди, бытовал сбычай аль-мехриджан²; об этом обычае — празднике дня освобождения от тирании Зохака под названием эйд и корди—еще в прошлом веке сообщал Морнер³. Версия эта находится, во-вторых, в связи с преданиями о том, что известные под названием мас-магов домусульманские правители этого района свою родословную вели от того же Армаила⁴. Это обстоятельство заслуживает тем большего внимания, что некоторые курдские племена ведут свое происхождение от выходцев из района Демавенда. Так, Е. Б. Сон сообщает, что курды авроми и кандовле ведут свое происхождение от двух братьев — Авромана и Кандула, изгнанных якобы царем Дарием из района Демавенда⁵.

¹ Интересно отмеченное выше звучание этого имени в лондонской рукописи «Шах-наме» в форме *گرمانك*

² *وقتور فریج، کوردلر تاریخی و اجتماعی تدقیقات، استانبول ۱۳۲۴ ص ۱۰*

³ Morier James, A second journey through Persia, Armenia and Asia minor, to Constantinople between years 1810—1816, London, 1818.

⁴ Об этом см. например, в «Китаб аль-бульдан» Ибн аль-Факиха в „Bibl. Geogr. Arab“ ed. Goeje, p. V, 1885, s. 276.

⁵ E. B. Sonne, *ibid.* p. 377.

Особый интерес в изучении различных версий происхождения курдов имеет выяснение личности царя Зохака. Вопрос этот довольно подробно рассмотрен в работе Б. Л. Чугасяна в связи с данными Мовсеса Хоренаци об этом царе¹. В ней приведены различные версии принадлежности Зохака, в том числе версия о том, что он — выходец из Аравии, сын доброго царя Мардаса, убивший его и захвативший царский престол; что центр владений Зохака — это Вавилон; Истахри даже сообщает версию о строительстве Зохаком Вавилона². Отмечая, что некоторые исследователи сомневаются в иранской принадлежности Зохака, Фрич указывает далее, что его считали сирийцем, арабом, халдом и т. д.³. Исходя из аналогичных данных, доктор З. Сафа легенду о Зохаке считает отголоском ассиро-вавилонских войн за Иран; Н. Эмин находит возможным отождествлять его с Немрудом⁴, а Фрич, называя его *بهو و دسب*, утверждает, что ученые склоняются к тому мнению, что Зохак — это один из ассирийских царей⁵.

Вопрос личности Зохака усложняется еще и тем, что время его царствования исчисляется целым тысячелетием. Это, казалось бы, не оставляет сомнения в его мифологичности. Но все дело в том, что в курдской среде его образ во многих аспектах ассоциируется с реально историческими данными. Курды указывают на исторические памятники, которые, по их убеждению, имеют отношение к Зохаку. К их числу относится, например, город Шахрезур, основанный, как утверждает Якут, этим царем⁶; недаром название это расшифровывается как «Город насилия».

Необходимо отметить и то, что династия пишдадитов, которой противостоял Зохак, — хотя В. Никитин и считает, что

¹ Востокведческий сборник, I, АН АрмССР, 1960, стр. 310—329.

² Об этом см. де Гойе, т. I, 1870, стр. 86.

³ Доктор Фрич, стр. 11.

⁴ Об этом см. Востокведческий сборник, I, стр. 317.

⁵ Доктор Фрич, стр. 11.

⁶ Об этом см. *علی اصغر شمیم همدانی، کردستان، تبریز ۱۳۱۹*.

Шахрезур в древнеиранской географии — Нимрах, так как он *ص ۲* находился в середине пути из Маданна в Шиз (В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, 1903, стр. 138). Историю Шахрезура см. в кн. Е. Сола, стр. 212—222.

он был пятым царем этой династии¹, — не выдумана ни Фердоуси, ни его непосредственными источниками. Табари, например, не только упоминает о ней, но и дает этимологию названия этой династии, происходящего от прозвища ее основателя, царя Хушанга — пишдада, которое является, как думает В. В. Бартольд, производным от пиш (вперед) и дад (справедливость)². Но название это может быть расшифровано как производное от пиш в смысле ремесло (ср. персидское *پیشه*) и такая расшифровка тем и кажется верной, что вполне соответствует легендам о том, что Хушанг не только установил справедливость, но и научил людей строить дома, добывать огонь и обрабатывать металлы³. Династия эта в Авесте известна под названием Парадата, а свергнутый Зохаком Джемшид — под именем царя Йимы. Интересно при этом отметить, что столица древней Персии — Переполис иранцами по сей день именуется Тахт-е Джемшид; возможно, что ахемениды избрали этот «Трон Джемшида» своей столицей в силу каких-то, видимо, не только мифологических традиций. Из средневековых источников, в частности «Китаб аль-масалик аль-мамалик» Истахри, известно, что иранцы не только считали, что столица древнего Ирана построена верными царю Соломону джинами⁴, но и отождествляли этого царя с Джемшидом⁵. Поэтому персы, называя этот город Тахт-е Джемшидом⁶, видели в одном из его памятников «Трон матери Соломона», т. е., в конечном счете, того же Джемшида.

Таким образом, если исходить из историчности династии пишдади, то станет несомненным, что ей должна была противостоять какая-то вполне историческая сила. Основываясь на том, что Зохаг царствовал в течение целого тысячелетия,

¹ В. Никитин, стр. 17.

² В. В. Бартольд, Иран. Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 59.

³ «Шах-наме», стр. 28.

⁴ Об этом см. де Гойе, т. I, 1870 г. стр. 123.

⁵ Там же, стр. 102.

⁶ Речь идет о Тахт-е Солеймане именно в Фарсе; не путать с аналогичным названием в Курдистане (об этом см. в цит. работе Ф. Черюзубова) или построенном в XVII в. Солейман шахом Сефеви загородном дворце в районе Исфагана (см. В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, 1903, стр. 115).

Фрич выдвигает гипотезу, что под этим именем имелась в виду какая-то династия¹; в свою очередь Б. Л. Чугасян видит в этом имени название какого-то божества или богатыря и, возможно, даже исторической личности «какого-нибудь этнического общества (?), жившего в Месопотамии или Западном Иране»². В подтверждение этого своего вывода он приводит достаточное количество материала, который говорит в пользу того, что Зохах — выходец из Мидии. Вполне разделяя это мнение, нам остается дополнить его некоторыми данными, на которые не обращалось достаточного внимания.

Речь идет, во-первых, о данных анализа имени Зохаха. В армянских источниках это имя дается в форме Аждахак. Встречающийся в других источниках Аздахак — это одна из форм того же Аждахака³. При этом начальное аж в имени Аждахак — это имя авестийского небесного змея Ажи. Если отбросить ажи—аж, то имя Аждахак приобретет форму Дахак. То обстоятельство, что Дахак — это одна из форм имени Зохах, подтверждается «ошибкой» 36 и 37 строф 19 яшты Авесты, в которых рассказывается о том, что Трайтаоне убил змея Дахаку. Но ведь из той же авестийской мифологии известно, что именно Трайтаоне положил конец тирании Зохаха. Выясняется, таким образом, что Дахак и Зохах — это различные варианты одного и того же имени. Это, в свою очередь, наталкивает на мысль о том, что в образе Зохаха история имеет полулегендарного объединителя мидийских племен, известного в греческих источниках как Дейока, или Деяукку ассирийских надписей; такая его мидийская принадлежность подтверждается именем его отца, известного в форме Мардас, в которой нетрудно найти один из вариантов обозначения мидийцев — мард. Исходя из аналогичных фактов, В. Никитин отождествляет Зохаха с мидийским царем Астиагом⁴, иранские авторы определенно считают, что Зохах — это арабская транскрипция имени Аздахака или Аждахака, т. е. того же Дейока⁵. Отождествление Зохах—Аздахак с Астиагом осно-

¹ Доктор Фрич, стр. 11.

² Востоковедческий сборник, I, АН АрмССР, 1960, стр. 326.

³ Р. Ясеми, стр. 85.

⁴ В. Никитин, стр. 248.

⁵ Р. Ясеми, стр. 85.

ывається еще и на том, что и Зоха́к и Астиаг были свергнуты персами. Разница лишь в том, что если в истории Астиаг был свергнут основателем династии ахеменидов Ки́ром, то Зоха́ка в мифологии сверг действительный основатель мидийского государства — Фраорта греческих источников; имя это в Бисутунской надписи встречается в форме Фравартиш, а в средневековой литературе он известен как Ферейдун.

Отождествление Зоха́ка с Дейо́ка объясняет, кстати сказать, причины демонизации его образа в мифологии. Дело в том, что называя Дейо́ка объединителем мидийских племен, древнегреческие авторы отмечают, что он был «праведным судьей» и пользовался в народе популярностью¹. Эта его «демократичность», вероятно, и послужила тому, что Джонс видел в легендарном образе Дейо́ка исторического Кейкобада², известного в истории тем, что в борьбе против аристократии примкнул к маздакидскому движению. Интересны в этом плане взаимосвязи имен Зоха́к—Даха́к—Мазда́к, объясняющие как причины травли Мазда́ка жрецами, так и демонизации образа Зоха́ка жречеством.

Как бы то ни было, если освободить легенду о Зоха́ке от мифологических наслоений, то перед нами откроется картина того, как в результате разложения первобытно-общинного строя среди древнеперсидских племен начал развиваться институт царской власти во главе с династией пишдади. Первые ее представители, еще зависимые от воли вождей племен, не предъявляли к ним особых претензий. Но ко времени царствования Джемшида царская власть, видимо, уже окрепла настолько, что недовольные его чрезмерными претензиями, принявшими в мифологии форму «гордыни» Джемшида, вожди племен решили свергнуть его. Но в то же время, сознавая необходимость верховной власти как для организации отпора внешним нашествиям, так и для преодоления внутренних неурядиц, они были вынуждены пригласить на «княжение» кого-то другого. Очень часто в таких случаях приглашают кого-нибудь со стороны, и приглашение мидийца тем и было реальным, что к этому времени относился связанный с именем

¹ В. И. Авадиев, *История древнего Востока*, М., 1948, стр. 452.

² J. Malcolm, *History of Persia*, v. I, 1885, p. 215.

Дейока процесс объединения мидийских племен. Из истории известно, что Дейоку на мидийском престоле сменил Фраорта, то есть тот же Ферейдун, который, согласно легенде, сверг Зохака. По другим вариантам легенды о Зохаке он был свергнут Нимрудом¹, и этот вариант находится в связи с действительно имевшим в истории место фактом разгрома в 715 г. до н. э. ассирийским царем Саргоном II Дейока и его высылкой в Амнат. Некоторые исследователи отождествляют Амнат с нынешней Хаммой², но нельзя не учитывать, что, по некоторым армянским мифологическим версиям, легендарный Тигран, разгромив «мидийского царя змей», поселил его около Арарата³. Версия эта интересна в том отношении, что Тиграну приписывается строительство своей столицы рядом с древней крепостью Амад и это не оставляет сомнения в том, что отождествление Амната с Хаммой не настолько окончательно, чтобы отвергнуть иранскую версию о том, что, разгромив Зохака, Трайтаоне отвел его на гору Демавенд⁴ и заковал там в цепи; на Демавенде находится крепость, название которой благода-

¹ Востокведческий сборник, I, АН АрмССР, 1960, стр. 312—318.

² Вестник древней истории, № 3, 1951, стр. 210—211.

³ В. Никитин, стр. 248.

⁴ Интересна связь версии высылки Зохака на Демавенд с темой демонического начала. Название этой горы в армянских источниках — Дембавенд (см. «Историю Армении», Моисея Хоренского, М., 1893, стр. 48), а живущие в его районе курды название это произносят с тенденцией его звучания как Демавенд. Элемент дэв в иранских языках обозначает демона, и он компонируется в этом названии в силу тех же причин, по которым Девбед — название реки в Лорийском районе в Армении расшифровывают как «река дэвов». Аналогичные явления наблюдаются и в иранской топонимике — название реки Халиль в Кермане, например, еще в средние века было Дивруд — «река дивов» (В. В. Бартольд, Иран, историко-географический обзор, стр. 48). Возможно, ответ на вопрос о причинах того, почему название Демавенд оказалось связанным с демоническими представлениями, нужно искать в свидетельстве Истахри, что в его время над Демавендом стоял дым, видимо, вулканического происхождения (де-Гойе, т. I, 1870, стр. 210), но интересно, что отделяемая этой горой от Ирана и входящая в его состав область Мазандаран именовалась в мифологии «Страной дивов» (В. В. Бартольд, цит. соч., стр. 52); неслучайно Ф. Юсти связывал название этой области с теми же «мазанскими дивами», о которых в 26-й строфе 4-й части XIX яшты Авесты сказано, что их убил Хушанг (F. Justi, Geschichte der orientalische Völker in Altertum, Berlin, 1884,

ря ассасинам дошло до нас, видимо, в арабизированной форме Аль-Амут и которое Х. Казвини переводит как «Орлиное гнездо»¹.

Все это говорит о том, что Зохах — мидиец. Если вспомнить, что для юношей, положивших начало курдскому народу, он — чужеземец, станет очевидным, что сами эти юноши не были мидийцами. Легенда о Зохахе, таким образом, отвергает находящийся все больше сторонников взгляд о мидийском происхождении курдов², если, конечно, данные мифологии считать достаточным основанием для таких важных выводов. Но в той же мере нельзя эти данные считать аргументом для концепций об иранском происхождении курдского народа, ибо, если обратиться к авестийской мифологии, окажется, что в ней нет каких-либо упоминаний об иранцах, — в Авесте речь идет об арийцах вообще; там нет упоминаний и об Иране, — в Авесте речь идет о некоей области Ариан-Ведж на Аму-Дарье³, которая отождествляется с первоначальным Ираном⁴. Название Иран считают производным от *Agriane* греческого автора III века до н. э. Эратосфена, что означает «Страна Ариев»⁵. Отсюда следует, во-первых, что в эпоху, когда создавалась Авеста, какой-либо географической определенной страны под названием Иран с особым в расово-этногра-

с. 335). Что же касается второго компонента названия Демавенд, то элемент венд встречается не только в топонимике, — например, Альвенд или Нехавенд, но и в названиях таких курдских племен, как хамавенд, какавенд, равенд и др. Курдские племена с названиями, имеющими элемент венд, как утверждает Е. Б. Сои, встречаются в сасанидскую эпоху. Не найдя в научной литературе объяснения этому элементу, мы видим в венд курдский вариант иранского корня бенд, обозначающего принадлежность к чему-либо, в том числе племени или местности. Об этом элементе см.: О. Л. Вильчевский, Курды, введение в этническую историю курдского народа, стр. 156.

¹ Хамдуллах Казвини, «Незхат аль-кулуб», изд. Шефера, Париж, 1897, стр. 183.

² Nuri Dersimi, *Kurdistan tarihinde Derstim*, Halep, 1953.

³ Об этом, равно как и о концепциях отождествления Ариан-Ведж с древним Хорезмом, см. в работе И. М. Оранского, Введение в иранскую филологию, 1960, стр. 57—58.

⁴ История персидско-таджикской литературы, стр. 45.

⁵ В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический обзор, стр. 6.

фическом отношении населением не было; Авеста говорит об арийцах, но не иранцах. Исходя из этого, Маркварт отмечал, что впервые название Иран появилось в аршакидскую эпоху и обозначало политическое понятие Аршакидской Парфии в ее первоначальных, исконно парфянских границах, охватывавших территории на восток от Мидии¹. Из данных Якута следует, что название Иран в современном его значении появилось лишь в сасанидскую эпоху². Отсюда следует, что если во времена появления курдов на исторической арене не было Ирана и его населяющих иранцев, то ясно, что курды не могли быть иранцами. Исходя из этого, ученые считают, что ахеменидское господство, как отмечал Мейер, не могло иранизировать эти районы³, что поэтому предки курдов не были иранцами в том смысле, в котором это слово понималось в древности и в античную эпоху⁴.

Но дело не только в этом. Если исходить из тождественности понятий иранец и арнец, окажется, что предки курдов не были не только иранцами, но и арийцами вообще. Об этом говорят как неарийские или доарийские пережитки в курдской этнографии, так и некоторые факты авестийской мифологии. К их числу относится, например, тот факт, что в то время когда имя Йимы или Трайтаоны в форме Яма и Трайтаны мы встречаем в древнеиндийском эпосе⁵, там нет упоминаний о Зохаке. Обратить на это внимание тем более важно, что распространенные в курдской среде варианты легенды о нем отличаются в деталях от того, как она дана в «Шах-наме»⁶. Не менее важно и то, что Зохак среди курдов — это не только отрицательный образ; в средние века еще встречались курды, носившие проклятое жречество, но, видимо, почитаемое наро-

¹ Zeitschrift der Deutsch Morgenländischen Gesellschaft, 49, 1895, s. 628.

² ياقوت الحموي، معجم البلدان، جلد ۱ ص ۴۱۷

³ Ed. Meyer, Geschichte des Alterthums, III, Th. 1, s. 121.

⁴ В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 50.

⁵ Grundriss der Iranische Philologie, II, s. 131.

⁶ Один из вариантов этой легенды записал А. Д. Жаба. Об этом см. в «Описании курдских рукописей ленинградского собрания» М. Б. Руденко, изд. ИВЛ, М., 1961, стр. 15.

дом имя Зохак¹. Нет надобности доказывать, что дело тут не только в том, что по мифологической традиции Зохак оказался в положении «виновника» происхождения курдов. Не меньшее значение имеет и отождествление Зохака со змеей Дахаку и, вообще, темой змеи в легендах о происхождении курдов. Особенно важно отметить намеки мифологии и эпоса на связи этого персонажа с курдами. Так, В. Никитин утверждает, что приводя имя Зохака, сасанидский «Кар-намак-и Ардешир» называет его «курдским царем мидийцев»².

Вопрос расшифровки этого выражения находится в связи с бытующей и в армянской историографии традицией наименования мидийцев «мар». Оставляя его, обратим вновь внимание на то, что в авестийском варианте легенды о Зохаке нет упоминаний о курдах; поэтому она не дает и не может дать ответа на вопрос об их происхождении. Впрочем, если обратиться к «Шах-наме», то и Фердоуси, говоря о происхождении курдов, не ставил цели решить этот вопрос в этнографическом плане. В строке *از این تخمه کرد دارد نژاد* ни о каком «племени курдов» речь не идет. Поэтому делать из этого какие-либо выводы об этногенезе курдов³ неверно; Фердоуси говорил всего лишь, что курды — «от этого семени», указывая одновременно, что само «это семя», т. е. бежавшие от тирании Зохака юноши происходят от *از تخمه پهلوان* — «от семени богатырского»; что курды отличаются от окружающих народов не расово-этнографическими особенностями, а именно тем, что

Им город не мил, не мило село

Кочуя живут они в черных шатрах.

Сердцам их не ведом пред господом страх...⁴

Несмотря, однако, на то, что Фердоуси не ставил цели ответить на вопрос об этногенезе курдов, его версия не только не теряет своего интереса, а наоборот, имеет то значение, что пе-

¹ К их числу относится, например, упоминаемый в «Теджароб аль-амам» в эпоху халифа Кадыра курд Ахмед бин-Зохак, известный победой над войсками византийского императора Василия II (об этом см. Р. Ясеми, стр. 187).

² В. Никитин, стр. 249.

³ «Шах-наме», т. I, изд. АН СССР, 1957, стр. 612.

⁴ Там же, стр. 51.

реносит вопрос происхождения курдов из области традиционных поисков их предполагаемых предков в область изучения тех исторических процессов, в результате которых курды сформировались в особый, отличный от соседей народ. Одной из особенностей курдов Фердоуси считает их кочевничество, и это обращает нас к изучению того исторического процесса разделения труда, который дал начало разделению народов на кочевых скотоводов и оседлых земледельцев. Начало этого процесса Авеста относит к эпохе царя Хушанга, в числе главнейших деяний которого традиция указывает на то, что

Владыка, чтобы людям нужды избежать
Пахать научил их, и сеять, и жать.
И каждый свой хлеб стал выращивать сам,
Не стал кочевать по степям и лесам¹.

Итак, курды выделялись из массы окружающих народов в результате того, что в то время когда основная их масса перестала «кочевать по степям и лесам», они оставались кочевыми скотоводами. Касаясь отнесения курдов к потомкам Сима в библейской традиции, некоторые авторы объясняют это не их расово-этнической родственностью с семитами, а их общими с семитами чертами хозяйства и быта². Именно эти признаки в авестийской традиции служат критерием определения принадлежности тех или иных народов к тем или иным группам. Согласно ей, разделение людей на отличные друг от друга народы, каждое со своим особым названием, произошло в результате того, что Трайтаоне разделил свое царство между своими тремя сыновьями. Население территорий, доставшихся Ираджу, стало именоваться иранцами, ибо Ирадж — это первоначально, видимо, Ир-радж или «царь ир'ов» (ср. индийское «радж» — «царь»); население владений Тура получило название туранцев; Сальму достались саримы или савроматы греческих источников с той разницей, что звук л в его имени перешел в р в наименовании сарматов, принадлежавших, как известно, к той группе кочевых ираноязычных народов, кото-

¹ «Шах-наме», изд. АН СССР, т. I, стр. 28—29.

² О. Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю курдского народа, стр. 130—131.

рые вошли в историю под общим названием скифов. Эта классификация, как видно, игнорирует расово-этнические признаки, — ведь скифы, например, по языку — это иранцы; ведь и иранцы, и туранцы, и сарматы — потомки трех родных братьев и имеют общее происхождение. Несмотря на то, что в ней нет упоминаний о курдах, в «Шах-наме» имеется сообщение о Дашт-е гордан. Исходя из того, что Дашт-е гордан вместе с Ираном достался Ираджу¹, полагают, что он входил в состав Ирана. Но мнение это опровергается данными того же «Шах-наме». Если бы Иран и Дашт-е гордан составляли одну страну, Фердоуси не стал бы различать их. Более того, описывая поход Афрасьяба на Иран, Фердоуси отмечает, что иранцам противостояли туранцы и горды². Но дело не только в том, что «Степь гордов» не входила в состав Ирана. Данные Фердоуси отвергают бытующее и в нашей науке мнение о том, что Дашт-е гордан — это современный Курдистан³. В противоположность этому имеется убеждение, что Дашт-е гордан находится на востоке Ирана и совпадает с территориями Сеистана, или средневековой Сакестаны, название которой расшифровывают «Страна скифов». Это убеждение, помимо всего прочего, основывается и на том, что именно отсюда происходил привнесенный из скифского эпоса в древнеиранскую литературу богатырь Ростем, которого Фердоуси называет то Ростемом-Горд, то Ростемом-Заболи, — производным от названия города в Саистане эпитетом.

Отождествление Дашт-е гордан и «Страны скифов» интересно в нескольких аспектах. Несмотря на категорическое отрицание некоторыми исследователями возможности этнических взаимосвязей курдов со скифами⁴, идущая из армянской исторической традиции версия их скифского происхождения⁵ находит в науке все большее распространение. Для иллюстрации сошлемся хотя бы на высказанный Херцфельдом взгляд о том, что курды — потомки зикиртийцев ассирийских источников, или сигартийцев надписи царя Дария в Бисутуне.

¹ «Шах-наме», т. I, изд. АН СССР, 1957, стр. 99—100.

² Там же, стр. 421, 641.

³ Там же, стр. 618.

⁴ Е. Б. Сои, О курдах и их стране, изд. Никитина, стр. 2.

⁵ Об этом см. Н. Я. Марр «Еще о слове «челеби», ЗВО, т. XX, 1911.

Правда, ни Херифельд, ни сообщающий об этом его взгляде В. Никитин¹ ничего не говорят о скифах. Но, тем не менее, факт отождествления зикирту и сагарты² предполагает, что их переселение из Мидии в район Эрбиля является заключительным этапом их движения из Восточного Ирана в Месопотамию³. Укреплению взглядов о том, что сагартийские предки курдов пришли из древней Сакастены, немало способствует то, что название сагарты может быть расшифровано как производное от «сак» (скиф) и элементы «горд» в форме «гарт». Но при всем этом возможности курдско-скифских взаимосвязей не говорят об иранском происхождении курдов, ибо, как мы видели, мифологическая традиция отличает скифов от иранцев; в то время, когда иранцы в авестийской мифологии — оседлые земледельцы, туранцы, скифы и другие, в том числе и курды — кочевые скотоводы.

Разделение авестийской мифологией всего охватываемого ею мира на «цивилизованный» Иран и противостоящий ему Аниран, т. е. Неиран понятно в плане указания Маркса об издревле существующем на Востоке общем соотношении между оседлостью одной части его населения и продолжающимся кочевничеством другой его части⁴. Это указание объясняет причины того, почему авестийская традиция различает народности по их не расово-этническим, а общественно-хозяйственным признакам; причины того, почему авестийскую религию считают религией землевладельческой культуры. Зороастризм зародился и оформился как идеология общества, выделившегося из массы кочевых скотоводческих народностей и племен. Отсюда — культ земли в нем, обязанность каждого зороастрийца обрабатывать и украшать землю⁵. В числе важ-

¹ В. Никитин, стр. 11.

² Об этом см., например, И. М. Дьяконов, История Мидии, Л., 1956, стр. 207.

³ О миграции сагартийцев и вообще предков курдов из Восточного Ирана на территорию современного Курдистана см. Р. Ясеми, Курды, стр. 93—96.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стр. 488.

⁵ В Авесте говорится: «Тот, кто ест хлеб, сеет святость». Обращаясь к человеку, Ахурамазда говорит от имени земли: «Человек, который пашет меня правой и левой рукой, левой и правой, я буду вечно помогать тебе,

нейших добродетелей Ахурамезды Авеста указывает на то, что он обеспечивает развитие земледелия, в то время как противостоящий ему Ахриман тем только и занят, что раздорами, смутами, набегами кочевников не дает людям украшать землю, шлет на поля засуху, вредителей, саранчу и т. д.

Одним из орудий этих злодеяний Ахримана Авеста считает туранцев и вообще кочевников, — всех тех, как сказано в авестийских гимнах, «степных всадников, убивающих мужчин, угоняющих скот и увозящих в плен женщины и детей»¹. Кочевник в представлении зараострийца — это «исчадие Ахримана». Образ кочевника для него ассоциировался с авестийской «храфестой»², в понятие которой входили все хищные и вредоносные животные, вредящие человеку и вызывающие отвращение, в том числе волк, змея и т. д. Представления о принадлежности курдов к «храфестре» давали о себе знать еще в средние века в турецкой, например, этимологизации названия «курд» от турецкого «kurt» в смысле «волк» или «червь»³; объясняется она не только пантюркистским шовинизмом, но и тем, что является всего лишь тюркизированным вариантом известной средневековой поговорки о том, что арабы и курды,

приносить всякого рода пищу, все, что могу принести» (Цит. по кн. Б. Г. Гафурова, История таджикского народа, М., 1957, стр. 29).

¹ Цит. по работе В. В. Бартольда, Историко-географический обзор Ирана, стр. 5.

² В этимологии этого термина Е. Э. Бертельс видит один из вариантов «схорп» в таком, например, слове, как «скорпион» («История персидско-таджикской литературы», стр. 34). Не найдя ответа на вопрос о том, в каких отношениях могут находиться «схорп» и «храф», мы этимологируем «храфестра» в рамках данных курдского языка, в котором «храф» — это вариация «храп», обозначающего отрицательность качества или состояния чего-либо, а «стра» это общее для иранских языков, в том числе и курдского, обозначение звезды. Этимологизация «храфестра» как «дурная планета» подводит нас к пониманию не только возможности того, что в нем мы имеем дело с определенной формой астрологического подразделения небесных тел по их доброму и дурному предзнаменованию, но и того, почему планеты в маздеизме объявлены творением Ахримана. Небезынтересно, что и в манихейской терминологии «аста» означает «грех», «злодеяние».

³ О. Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю, стр. 164.

наряду с вредоносными животными, — это *كلهم فساد*¹. В таком отнесении кочевника к «храфстре» или «фесаду» отразилась та борьба оседлых земледельцев против кочевых скотоводов, которая, как отмечал в Гейгар, вызвана была переходом иранцев к оседлости и в которой экономические интересы обеих этих групп населения переплетались с их религиозными воззрениями². И эта их борьба носила тем более ожесточенный характер, что кочевничество предполагало неподчинение шахской власти, а через это — непризнание официальной религии, т. е. такое, в конечном счете, состояние, которое в мусульманской традиции обозначалось словом «кафир», имеющим более широкое значение, чем просто «неверный». Интересно в этом аспекте остановиться на вопросе о том, как отразилась принадлежность курдов к «храфстре» на их религиозных воззрениях, тем более, что иранские авторы утверждают, «что если бы даже мы не располагали другими данными об иранской принадлежности курдов, на основании одних только их верований, курдов можно твердо признать иранцами»³.

Тезис этот нуждается в некотором уточнении. Дело в том, во-первых, что обнаруживающиеся в догматике, ритуале и других сторонах верований курдов-иезидов или али-аллахов элементы общности с религией древних иранцев можно объяснить не только зороастризмом предков курдов, но и тем, что сама эта религия, сформировавшись на базе различных культов, вобрала в себя те же элементы, которые вошли в верования курдов. Элементы «зороастризма» в курдские секты, таким образом, могли проникнуть как через древнеиранскую религию, так и непосредственно из местных культов. Поэтому, во-вторых, и в езидизме, и в али-иллахизме обнаруживаются элементы, которые не соответствуют зороастрийской ортодоксии и часто противоположны ей. В различных исследованиях встречаются мнения о том, что курды — поклонники дьявола⁴.

¹ Цит. по работе Н. Я. Марр, Еще о слове «челеби», ЗВО, т. XX, ч. II, 1911.

² Wilhelm Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum*, Erlangen, 1882, s. 169.

³ Р. Ясеми, стр. 119.

⁴ Об этом см., например, сообщение английского исследователя Эисворта, „On the Izedis, or Devil Worshippers“ в кратком изложении; журн. „The Athenaeum“, 1855, p. 235—236.

Более того, в средневековых источниках такая их вера в дьявола объясняется различными версиями происхождения курдов от злого духа¹. «Сердцам их не ведом пред господом страх», — говорил о них Фердоуси, отмечая тем самым, что курды не почитали Ахурамазду и его пророка Зароастру.

Классики марксизма-ленинизма указывают, что религия — это фанатическое отражение действительности. Это указание относится и к авестийской мифологии. В связи с рассмотрением некоторых вопросов древнеиндийского эпоса «Махабхарата» мы касались уже вопроса генеалогического родства двух противоположных друг другу сил в распространенной в индоиранском мире дуалистической концепции в религии². Остается добавить, что при всем дуализме авестийской религии монотеистические тенденции маздеизма были до того сильными, что Б. Л. Тураев видел в его основе монотеистическую концепцию³, которая, однако, могла сохраниться в условиях «идиллии» первобытно-общинного строя. С вступлением общества в полосу кризиса этого строя с его хаосом социальных и этнографических процессов на западных рубежах Курдистана это его состояние облекается в миф о времени, когда все боги «вместе свои воды мешали», и не было ни добрых, ни злых богов. Всеми правила Тиамту — прародительница всего существующего⁴. Она-то и ведала этим хаосом до тех

¹ О некоторых версиях происхождения курдов от злого духа см. в работах Ш. Хасбака (стр. 8), Е. Б. Сопа (стр. 367), Р. Ясеми (стр. 108—112) и др. Они основываются, главным образом, на известной формуле средневековой арабской схоластики о том, что «курды — племя от черта». См. энциклопедический словарь Мохаммед Эфенди аль-Курди «Тадж аль-арус» и труд Шариф хана Битлийского «Шариф-наме», Каирское изд., стр. 19—21.

² «Некоторые замечания ко введению» Махабхараты», Труды ИИАиЭ АН Туркм. ССР, т. 3, 1957.

³ Б. Л. Тураев, История древнего Востока, т. II, стр. 207.

⁴ Изучение культа Тиамту в сравнительно-историческом аспекте показывает, что культ этот был связан с матриархатом. Он находит параллели с так называемыми эриямими древнегреческой мифологии, где эти змеоподобные существа выступают в роли «демонических охранительниц материнского права и, как видно из «Ористен», с поражением матриархата, когда мужские боги одерживают победу над ними, поступают на служение этим богам, олицетворяющим патриархальное право» (Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1947, стр. 16—17).

пор, пока боги не решили положить ему конец. В ответ на это Тиамту бросила на них бешеных драконов и стаи огромных ядовитых змей, скорпионов и т. д. Появляется Мардук, он побеждает Тиамту и становится верховным божеством Вавилона¹. Так, по мере выхода общества из хаоса и возвышения над ним царской власти возникает необходимость в божестве этого нового порядка. В роли такового в Иране начинает выдвигаться Ахурамазда, который первоначально был всего лишь рядовым божеством неба и воплощался в образе человека². Но по мере того, как в процессе формирования иранской государственности возрастала роль маздеизма, Ахурамазда все более и более развивался в единственное божество этого государства. Единство бога, — писал Ф. Энгельс, — «есть только копия единого восточного деспота»³. Вместе с возвышением Ахурамазды шло все большее его абстрагирование; из человека он был возведен в хукритема — «обладающего лучшим телом», а потом и в «солиднейшего» — храоджишта. Далее Ахурамазда абстрагируется до того, что солнце становится его глазами, небо — его одеждой, вода превращается в жену Ахурамазды, а огонь — в его сына. Вслед за тем в описании античных авторов Ахурамазда становится «телом подобным свету, душой же — истине»⁴, творцом всего доброго и светлого.

Несмотря, однако, на стремление облачить верховное божество в тогу исключительности, в его образе остались элементы былой заурядности. Если в образе Мардука оставалась тема змей⁵, то эта заурядность в образе Ахурамазды проявлялась в наличии того же элемента в его имени, который обнаруживается в имени Ахримана — *ahr*. Это говорит о том, что

¹ Н. М. Никольский, *Культура древнего Востока*, Минск, 1957, стр. 65—66.

² J. Darmsteter, *Ormazd et Ahriman, leurs origines et leur histoire*, Paris, 1877, p. 29—30.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 21, стр. 45.

⁴ Цит. по «Истории персидско-таджикской литературы», стр. 34.

⁵ В. И. Авдиев, «История древнего Востока», М., 1948, стр. 95. Интересно созвучие начального элемента имени Мардук-мар иранскому мар (змея); что же касается второго компонента имени Мардука, то оно созвучно, как видно, «дахак»; важно созвучие этого компонента русскому слову «дух».

Ахурамазда и Ахриман не только были близнецами, но и почитались одинаково как равные божества. Несомненно, что до того, когда Ахурамазда стал основным божеством авестийской религии, он был в положении такого же рядового дэва, как и Ахриман. Наличие не только в санскрите, но и в так называемом авестийском языке дев для обозначения божества и в то же время в древнеперсидском языке в смысле «демон» говорит о том, что некогда дэв в этих языках одинаково служило обозначением божества вообще, независимо от его качеств; отсюда, видимо, наличие одного и того же элемента в обозначении и бога Dieu и дьявола diable в европейских языках. В этом плане неслучайно также, что один и тот же корень «реш» мы встречаем в обозначении как олицетворяемой Ахриманом тьмы (ср. курдское «реш» — «черный»), так и в олицетворяемого Ахурамаздой света, например, в персидском روشن — «лучезарный», «светлый» и т. д. Но такое смешение атрибутов этих двух божеств возможно было до той поры, пока они «вместе свои воды мешали». Наряду с возвышением одного из них шло отрицание другого, дойдя в конце концов к известной манихейской формуле о том, что «Различие между этими двумя началами столь же велико, как различие между царем и свиньей»¹. Но возвышение Ахурамазды не могло уничтожить культ дэвов. Потребовались столетия, прежде чем Ксеркс в антидэфской надписи² решился ниспровергнуть все другие божества. В их числе особенно сильно должно было достаться основному сопернику Ахурамазды — Ахриману. Однако при известной аморфности ахеменидского государства ее официальная религия не могла уничтожить все местные доавестийские культы. В различных частях страны, особенно на таких труднодоступных ее окраинах, как территории современного Курдистана, еще долго в той или иной мере сохранилась верность своим древним верованиям и божествам, отдельные элементы которых дошли до наших дней.

¹ Цит. по «Истории персидско-таджикской литературы», стр. 82. Отметим, кстати, что цитируемый источник «Ду бун» автор называет парфяским по языку, но название это легко переводится в плане западно-иранских языков: «бун» в смысле «начало» имеется в курдском языке; ср., например, курдское «хойбун» — «независимость», «своеначалие».

² «Иранские языки», вып. 1, АН СССР, 1947.

Интересные данные об этих пережитках приводит доктор Дерсими. Анализируя некоторые формы верований дерсимских али-иллахов¹, он приходит к тому выводу, что под оболочкой различных суфийских сект — алави, бекташи, али-иллахи, курды сохранили элементы не только зароастризма, но и «обычай поклонения идолам и великому божеству зла Ахриману»². Речь, как видно, идет именно о доавестийских обычаях и верованиях. Каковы они были у курдов вообще, — это видно из свидетельства, хотя и без указания на источник, Ясеми о том, что до распространения в этом районе влияния мировых религий бохтанские курды поклонялись демону и приносили ему жертвы³. Интересные данные о культе злого духа в среде мукрииских курдов приводит О. Манн; им была записана легенда о некоем царе Джулинде, который в момент нашествия арабов объединился с дивом. Див этот в образе прекрасной гурии должен был пленить халифа Али и обеспечить нападение курдов на Медину; легенда заканчивается рассказом о погроме курдами Медины и их бегстве из этого города после гибели Джулинды⁴. Говоря, что в истории нет каких-либо данных о деятеле под именем Джулинда, Эдмондс вместе с тем указывает на развалины крепости этого царя в районе Сердешта⁵. Об этой крепости, находящейся, кстати сказать, недалеко от района с созвучным с именем Ахримана названием — Авроман, упоминает и французский ориенталист Т. Боа⁶. Все эти факты заслуживают тем большего внимания, что находятся в связи с культом змеи и темой змеи в мифологических версиях происхождения курдов; тема кормления змей, а, по неко-

¹ О них см. «Дерсимские курды» (ЗИРГО, СПб, 1863, кн. I) и в работах А. В. Гордлевского: Из религиозных исканий в Малой Азии («Русская мысль», кн. XI, 1916) и «Из религиозной жизни кизилбашей Малой Азии» («Новый Восток», № 1, 1922); В. Ф. Минорский, Материалы для изучения персидской секты «Людей истины» или Али-ялахи (Труды Лазаревского института восточных языков, т. XXXIII, М., 1911).

² Нури Дерсими, стр. 29—30.

³ Р. Ясеми, стр. 131.

⁴ Oskar Mann, *Kurdisch-Persische Forschungen: Die Mundart der Mukri-Kurden*, Berlin, 1906, s. 228—246.

⁵ Эдмондс, стр. 213.

⁶ Thomas Bois, *Les Kurdes, „Al-Mashriq“*, Beyrouit, 1959, 104.

торым вариантам этой легенды, и самого Зохака¹, составила, как мы видели, основу всей версии Фердоуси. Важно и то, что некоторые варианты этой легенды рассказывают о том, что жертвы приносились не по принуждению. Так, Ш. Хасбак, хотя и без указания на источник, сообщает, что предки курдов, обожествляя какую-то змею, возможно, того же «мидийского царя змей», каждый раз, когда им удавалось отразить нашествие чужеземцев, приносили ему в жертву двух юношей².

Вопрос культа змей в курдской среде на широком историческом фоне рассмотрен В. Никитиным³. Нам остается лишь добавить, что остатки этого культа Дерсими находит в символике али-иллахов⁴; о том же в иезидской среде, в том числе и на входе в храм Шейха Ади сообщает Лайк⁵. О. Л. Вильчевский рассказывает об интересных формах культа змей в иезидском фольклоре⁶, а Социн—о поверьях в змею—хранителя дома⁷. Пережитки культа змей обнаруживаются и в топонимике Курдистана. Так, касаясь элемента «мар» в названии Орамар, В. Никитин отмечает, что курдская традиция указывает на этот пункт как на обиталище змей, на базе которого некогда здесь воздвигнут был языческий храм, переоборудованный христианами в церковь⁸. Курдское «марик» (змея) имеется в названии Джуламарик в том же районе; интересно созвучие начального компонента названия Джуламарик с именем царя Джулинды.

Все эти факты, свидетельствуя о наличии в курдской среде различных форм культа змей, выводят их из числа поклонников зароастризма, ибо в авестийской мифологии змея как олицетворение зла не только враждует с Ахурамаздой на небе, но и выступает в роли убийцы Зароастры, действуя в данном случае в образе туранца, т. е. неиранца; в другом случае,

¹ Доктор Фрич, стр. 10.

² الدكتور شاكر خصبك الكردو المساله الكرديه بغداد ١٩٥٩
ص ٥-٤

³ В. Никитин, стр. 248—252.

⁴ Нури Дерсими, стр. 97.

⁵ Luke H. Ch. Mosul and its minorities, London, 1925, p. 136.

⁶ О. Л. Вильчевский, Очерки по истории иезидов «Атеист», апрель, 1930.

⁷ В. Никитин, стр. 249.

⁸ Там же, стр. 250.

рассказывая о подвигах Трайтаоне, Авеста указывает на убийство им змеи Дахака¹.

Но важна не только несовместимость культа змей с верованиями иранцев. Не менее интересно, что мы находим его взаимосвязи с культом вишапазунк в армянской среде². Касаясь этого, В. Никитин отмечает, что в «Кар-намак-е Ардешир»³ имеется версия о том, что «мидийский царь змей» был родоначальником некоторых аристократических фамилий Армении⁴. И не будет неожиданностью, если и в курдской среде обнаружатся аналогичные явления. Во всяком случае, связь версии происхождения курдов в «Шах-наме» с темой змей и, как отмечалось, демоническим началом в средневековых источниках вообще дает основание думать, что в этом культе мы имеем дело с некой формой «культа предков». Как бы то ни было, культ змей—неарийское или доарийское явление в курдской среде⁵. Это особенно относится к теме челове-

¹ Интересно, что Трайтаоне—не единственный почитаемый иранцами герой—убийца змей. Иранская традиция аналогичный подвиг приписывает и почитаемому шиитами халифу Али (В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, стр. 14).

² Важно, что в топонимике Восточного Ирана встречаются названия, объясняемые в плане культа змей. К ним относится, в частности, Вишапазутиш, упоминаемый в Бисутунской надписи, как один из городов Парфии, в районе которого произошло сражение парфян с войсками Гистаспа (ВДИ, № 2, 1949). Это название, как видно из элемента зат, означает то же, что и армянское вишапазунк. Известно также, что изображение дракона служило знаменем отрядов тяжеловооруженных всадников парфянского войска («История Туркм. ССР», т. I, кн. I, 1957, стр. 117). Если исходить из данных античных источников о том, что парфяне происходят от скифов, станет очевидной неарийская природа культа змей вообще. Интересно, что Геродот наблюдал среди скифов версии об их происхождении от брака человека и змей (В. Никитин, стр. 249).

³ Данные о курдах в этом источнике см. в работе А. Сафрастяна, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948, p. 16.

⁴ В. Никитин, стр. 249.

⁵ Доарийское по той причине, что человеческие жертвоприношения имели место среди арийцев Европы еще в эпоху античности (об этом см. Ф. Энгельс, «Происхождение семьи, частной собственности и государства», 1947, стр. 161). Очевидно, обычай этот объясняется не расовыми особенностями народов, а уровнем их исторического развития.

ческих жертвоприношений,—не известному последователям как авестийской, так и ведической религии культу¹.

Неверно, однако, думать, что все эти неарийские элементы курдской этнографии объясняются только тем, что они — неарийцы. Важное значение в сохранении в курдской среде верности отвергнутым зороастризмом культам имеет и то, что главный из них — Ахриман — был отвергнут не потому, что он исподволь был духом зла и тьмы, а потому, что его объявили таковым; его поклонники, не признавая разжалования Ахримана в злого духа, продолжали его почитать таким, каким он фигурировал в доавестийском маздеизме, в роли близнеца и равного Ахурамазде божества. Когда же официальная религия развенчала его, объявленный злым демоном Ахриман стал для своих поклонников знаменем борьбы против центральной власти и ее освящающей официальной религии. Касаясь связанного с культом демонического начала поклонения змее, Ф. Керн отмечал его местный характер. Несмотря на ошибочность его мнения о том, что в этом культе отразилось противодействие азианикийских элементов греческому влиянию, Керн прав в том, что в борьбе божественного и демонического начал видел отражение борьбы социальных тенденций². Это тем более верно, что в древности и в средние века, как отмечал К. Маркс, социальные движения облекались в религиозную форму. Так культ демонического начала становился своего рода реакцией вольного язычника на попытки центральной власти навязать через официальную религию свое господство. Касаясь этого, В. Никитин вполне справедливо отмечает, что культ демонического начала—это «*le mal y est représenté comme une manifestation de la liberté, provenant de la séparation du Dieu de libre arbitre...*»³.

¹ Не находя в религии древнеиндийских ариев этого культа, индийские историки Н. К. Синха и А. Ч. Банерджи отмечают, что культ человеческих жертвоприношений вместе с поклонением демонам был известен доарийскому дравидскому населению Индии (см. их «Историю Индии», ИИЛ, стр. 39—40).

² Ф. Керн, *Die Welt worin die Griechen traten*, in *Anthropos*, t. XXIV, 1929.

³ В. Никитин, стр. 232.

Эта реакция в различных условиях выливалась в различные формы. Касаясь восстаний против власти ахеменидов, В. В. Бартольд отмечал, что часто они сопровождались отпадением от государственной религии¹. Дело нередко доходило до того, что восставшие разрушали зароастрийские храмы. Так, говоря о восстании Гауматы в Мидии, Дарий в Бисунтунской надписи специально отмечал, что он восстановил «храмы, разрушенные магом»². Об одной другой форме этой реакции рассказывает Фрич. Считая курдов-иезидов иранцами, он отмечает, однако, их верность своим древним дозароастрийским культам, указывая, что именно это вынудило их бежать от преследований в Курдистан и обосноваться там в виде изолированной колонии³.

В этом мнении есть, конечно, реверанс в сторону теории миграций, но если верны свидетельства об элементах культа демонического начала в иезидстве, то это говорит о древних, доавестийских корнях этой религии; о том, что истоки процесса выделения курдов в особую, отличную от других народов единицу уходят в ту эпоху, когда развитие классовых отношений привело к возникновению государства с ее освещающей официальной религией. Интересно с этой точки зрения отметить, что авестийская мифология и особенно средневековая интерпретация некоторых ее сюжетов дает возможность нащупать характер тех процессов, в результате которых «произошли» курды.

Как отмечалось, именно в эпоху Хушанга произошло отделение земледелия от скотоводства. Эта тема в мифологии находится в связи с темой изобретения Хушангом железа⁴, т. е. вступления общества в эпоху железа, совпадающую с высшей ступенью варварства, «во время которого все культурные народы переживают свою героическую эпоху,— эпоху железного меча, а вместе с тем плуга и топора»⁵. И если

¹ В. В. Бартольд, *Иран, исторический обзор*, Ташкент, 1926, стр. 23.

² Цит. по кн. Б. Л. Тураева, *История древнего Востока*, т. 2, стр. 179.

³ Доктор Фрич, стр. 8—9.

⁴ «Шах-наме», изд. АН СССР, 1957, т. I, стр. 28.

⁵ Ф. Энгельс, *Происхождение семьи, частной собственности и государства*, 1947, стр. 183.

вдобавок к этому мы вспомним и то, что Хушанг дал людям еще и «справедливость»¹, перед нами встанет картина той эпохи упадка общественно-родовых институтов², в результате которой общество вступило в полосу развития классовых отношений. Недаром через одно поколение после Хушанга, продолжая его «цивилизаторскую» деятельность, царь Джамшид делит людей на сословия, в том числе и на

Героев, что львиной отваги полны,
Надежда народа, защита страны,
Краса и опора державы они,
Хранители воинской славы они³.

Из этого отрывка «Шах-наме» видно, что речь идет о том профессиональном разделении труда, в результате которого из общей массы народа, бывшего до того «самодействующей вооруженной организацией», начала выделяться определенная группа людей, для которых военное дело стало профессией⁴. Эта категория воинов-профессионалов получила в древнем Иране наименование кара⁵. Из данных Страбона известно, что воспитываемые в горах в спартанском духе юноши, из которых формировались отряды тяжеловооруженной пехоты, назывались кардаками⁶. Фердоуси не говорит, как именовались «герои, что львиной отваги полны», но в «Шах-наме» часто встречается термин *горд*, который служил обозначением богатырей вообще. В качестве эпитета он прилагался к именам многих персонажей «Шах-наме», в том числе и к имени Ростема: Ростем-горд.

¹ «Шах-наме», стр. 609.

² Небезынтересно в этой связи отметить, что иранская мифология считает царя Ферейдуна основателем того правопорядка, который В. В. Бартольд называет родовым строем («Туркестан в эпоху монгольского нашествия», СПб, 1897, стр. 211), имея под этим, видимо, в виду не столько родовой строй как таковой, сколько формирующиеся под его оболочкой новые классовые отношения.

³ «Шах-наме», стр. 36.

⁴ Эти процессы на примере германцев изучены Ф. Энгельсом в цит. соч., стр. 163—164.

⁵ И. М. Дьяконов, История Мидии, Л., 1956, стр. 332.

⁶ Страбон, XV, 17.

Нельзя в связи с этим не отметить распространенную в средние века версию о том, что Ростем был курдом¹. Из «Шараф-наме» известно, что курдом считался и другой богатырь древнего эпоса, Горгин, равно как и легендарный Фархад: курдом считался также полководец сасанидской эпохи Бахрам-Чубин². Различные средневековые источники отмечают, что и сами сасаниды происходили от курдов³. В дополнение к этим версиям Е. Б. Сон сообщал о распространении среди курдов различных генеалогий типа того, например, что курды-кельхоры происходят от богатырей Гива и Гударза, гураны—от Бахрам-Гура, пираны—от Пирана, авроманцы—от Ростема и т. д.⁴. Интересно при этом, что названные персонажи для курда — это не просто герои эпических сказаний, а «выдающиеся предки», которые не только дали начало тому или иному племени, но и оставили на их территориях те или иные памятники. Подобно тому как возведение плотины Банд-и Ростем приписывается Ростему⁵, так и живущие на юге Иранского Курдистана кельхоры, претендуя на родство с Фахрадом, рассказывают о том, что находящийся в их районе, около сасанидского Так-и-Бастома, родник вырублен в скале Фархадом; о том же со ссылкой на иранские источники рассказывает Л. Локарт⁶. В качестве другого такого памятника курды указывают на развалины сасанидской крепости Каср-Ширин, названной так якобы в честь героини легенды о любви Фархада и Ширин. Темы этой легенды бытуют в курдских балладах⁷, которые напоминают, как отмечает Рич⁸, песни итальянских лодочников-гондольеров⁹.

¹ Об этом см. Р. Ясеми, стр. 107.

² «Шараф-наме», Каирск. изд., стр. 28.

³ Об этом см. работу А. Кристенсена,

⁴ ۸۲, ۵۰ — ۵۵ تهران سمي، ترجمه رشيد يا سمي، تاريخ ساسانيان،

⁵ «О курдах и их стране», изд. В. Никитина, стр. 2—7.

⁶ В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, 1903, стр. 48.

⁷ Loureance Lockart, Persian cities, London, 1900, p. 102.

⁸ П. Лерх, Исследования об иранских курдах и их предках, северных халдеях, книга I, СПб, 1856, стр. 44.

⁹ Rich Chlaud James, Narrative of a Residence in Koordistan and on the site of ancient Niniveh, v. I, London, 1836, p. 138—140.

⁹ В. Никитин, стр. 136.

Отмечая популярность героев древнего эпоса в курдской среде, необходимо указать и на то, что отождествление иранского *горд* с названием *курд*¹ не лишено оснований. Если сопоставить древние названия «Страны курдов» в греческих и римских источниках, то окажется, что в одном случае оно звучит как *Кордуэна*², в другом—*Гордиена*³. Но дело не только в тождественности терминов *горд* и *курд*. Не менее интересно содержание *горд*. Как известно, в персидском языке в форме множественного числа оно служит обозначением воинского отряда, батальона — *гордан*; оно имеется и в понятии *гордан-е артеш*, обозначающем всеначальников. Впрочем, *горд* в форме *гард* имеется и в европейских языках в значении гвардия. Но из этого не следует, что слово *горд* индоевропейского происхождения, ибо в форме *карду*⁴ мы встречаем его и в семитических языках, например, ассиро-вавилонском, халдейском языке, в котором оно обозначало тех же богатырей⁵. Особенно важно отметить и то, что в научных трудах все больше укрепляется убеждение в том, что в своей этимологии название *курд* восходит к древнему *горд-карду*⁶.

Касаясь того, что термин *курд* рассматривается учеными в двух аспектах — в современном, этнографическом и историческом, социальном—О. Л. Вильчевский отмечает, что именно В. Ф. Минорский⁷ впервые обратил внимание на эту его вторую сторону⁸. Но это не совсем точно. На социальный характер термина *курд* еще в начале текущего века указывали В. В. Бартольд⁹ и Н. Я. Марр¹⁰. Дело, однако, не в приоритете, а в

¹ «Шараф-наме», каирское изд., стр. 21.

² Различные звучания этого названия «Страны курдов» рассмотрены, например, Паули в „Real Encyclopaedie“, т. II, стр. 640—641.

³ Об этом см. П. Лерх, стр. 21.

⁴ В. Никитин, стр. 3.

⁵ Р. Ясеми, стр. 91.

⁶ О. Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю, стр. 74, 122, 164. Об этимологии «Курд» см. Драйвара, *The name Kurd and its philological connexion*, JRAS, July, 1923.

⁷ Minor sky, *Les origines des kurdes*, Travaux du XX Congrès des orientalistes, Bruxelles, 1940, p. 143—152.

⁸ О. Л. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю, стр. 74, 148.

⁹ В. В. Бартольд, Историко-этнографический обзор Ирана, стр. 50.

¹⁰ Н. Я. Марр, *Еще о слове «челеби»*, ЗВО, т. XX, ч. II, 1911.

том, что рассмотрение курд в социальном аспекте вполне соответствует тому представлению о курдах, которое нашло отражение в «Шах-наме» и других средневековых источниках. Анализируя их данные, С. Нэфиси¹ и другие иранские ученые приходят к тому выводу, что говоря о курдах, античные и средневековые авторы имели в виду не какие-либо их расовые-этнические особенности, а принадлежность к воинственным кочевым племенам вообще².

Данное положение имеет важное значение в самой методологии постановки вопроса этнической истории курдов. Заключается оно в том, что поскольку «курдство» — это социальное явление³, ясно, что в изучении вопроса его «происхождения» нужно ориентироваться не только и, возможно, не столько на выяснение того, от кого и где «произошли» курды, а на изучение тех исторических процессов, в результате которых они выделились из массы населения Ближнего Востока в самостоятельную народность. Народность — исторически сложившаяся общность, и наряду с выяснением того, из каких этнических компонентов она сформировалась, не меньший интерес представляет вопрос о том, в результате каких исторических процессов она начала формироваться. Изучение данных мифологии, отвергая концепции иранского происхождения курдов, дает вместе с тем возможность установить, что начало процесса выделения курдов из массы окружающего населения относится к эпохе его разделения на оседлых земледельцев и кочевых скотоводов. Совпадающий с этой эпохой процесс профессионального разделения труда привел к выделению «курдов» в особую категорию социального порядка. Выступив в последующем в роли «исторически активного класса» процесса формирования на развалинах первобытно-общинных институтов новых исторических общностей, «курды» являлись ведущей силой тех «племен», которые вошли в историю под созвучными «курд» названиями. До определенного этапа это были ничем не связанные друг с другом в этническом, лингви-

¹ نفیسی سعید «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دورهٔ عصر»
جلد ۱ تهران ۱۳۲۷ ص ۱۱—۱۰

² Р. Ясеми, стр. 107.

³ О. Л. Вильчевский, Лингвистические материалы по истории общественных форм в Курдистане, «Иранские языки», 1, 1946.

стическом и даже географическом отношении «племена», и только в эпоху раннего средневековья, когда в процессе феодализации Ближнего Востока началась курдизация его горных районов, когда в результате этого начала выкристаллизовываться общность «Страны курдов», вырабатываться общность языка, культуры и иных «национальных особенностей» его населения, — произошло формирование курдского народа. Именно в эту эпоху курды сформировались в самостоятельный, отличный от соседей народ.

Գ. Ք. Ա Վ Ո Պ Ո Վ

ՔՐԴԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊՐՈՐԼԵՄԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՄԻ ՏԱԿ

Ա մ փ ո փ ու մ

Քրդերի առաջացման մասին պատմական տվյալները շատ հաղվազեպ են և կծկտուր: Այստեղից բխում է այս հարցի ուսումնասիրման համար դիցարանական տվյալների կարևոր նշանակությունը: Քրդերի առաջացման առավել տարածում գտած վերսիաներից մեկը համարվում է Իրն-Քութայրից, ալ-Մաս'ուդից, Ֆիրդուսուց, ալ-Քիզիլխուց և ուրիշներից եկող համոզմունքն այն մասին, որ նրանք Ջոհակի բռնությունից փախած պատանիների սերունդներն են: Այս վերսիան հանրաճանաչ է քրդերի մեջ և վաղուց զրավում է քրդերի էթնոգենեզի հարցն ուսումնասիրողների ուշադրությունը:

Հին իրանական դիցարանությունից տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, նախ, որ Ջոհակի մասին (զուտ ավեստայի ձևով) ավանդություններում քրդերի վերաբերյալ հիշատակումներ չկան:

Երկրորդ՝ «Շահ-Նամե»-ի տեքստի վերլուծությունից երևում է, որ խոսելով քրդերի առաջացման մասին, Ֆիրդուսին հարցը դնում է ոչ թե ազգագրական, այլ պատմական պլանով, պարզաբանելով ոչ թե այն, թե որտեղից են առաջացել քրդերը, այլ այն, թե պատմական ինչպիսի պրոցեսների հետևանքով են նրանք անջատվել շրջապատի բնակչության մասսաներից որպես առանձին ժողովուրդ: Երրորդ՝ այսպիսի մոտեցումը լրիվ համապատասխան

նում է հին իրանական տրագիցիային, որը ժողովուրդների դասակարգումը կատարում է ոչ թե ըստ նրանց ռասա-էթնիկական ճանաչման, այլ ըստ նրանց տնտեսական ու սոցիալական անունանահատկությունների: Չորրորդ՝ միջին իրանական ազբյուրների տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանցում բրուրդ անվան տակ նկատի է առնվում ոչ թե էթնիկական, այլ սոցիալական կատեգորիան, ռազմատենչ քոչվոր-անասնապահական ցեղերի ընդհանրությունը: Հինգերորդ՝ դիցարանության տվյալների ուսումնասիրությունն այդ պլանով կասկած չի հարուցում, որ քրդերի՝ որպես շրջապատի բնակչությունից տարբեր ընդհանրության, անշատման պրոցեսն սկսվեց նրա բաժանմամբ՝ անասնապահների և հողագործների: Այն ժամանակ, երբ Վիրանցիները նստակյաց դառնալով ստեղծեցին հողագործական կուլտուրայի գրադաշտական կրոնը, քրդերի նախնիները մնում էին քոչվորներ: Այստեղից է բխում նրանց միջավայրում մինչդրադաշտական դեերի պաշտամունքի տարրերի առկայությունը: Հետագայում, նախնազարյան-համայնական կարգերի քայքայման և աշխատանքի բաժանման պրոցեսում, երբ ընդհանուր մասսայից սկսեց անշատվել ռազմիկ գորտերի, գորդերի, քրդերի... դասը և երբ քրդերը դարձան Քուրդիստանի Ֆեռդալահանացման պրոցեսի նշանակալի ուժ, ապա բրուրդ անվանումը փոխակերպվեց նրանց ղեկավարությանը ձևավորվող ժողովրդի անվանմամբ:

Ա. Է. ՔՈՒԴԱՂՅԱՆ

ՍԱԴԵՂ ՀԵԴԱՅԱԹԻ ՌԵԱԼԻՉՄԸ

Ժամանակակից իրանական գրականության մեջ Սադեղ Հեդայաթի ստեղծագործությունը գրավում է պատվավոր տեղ. թե ձևի, և թե բովանդակության տեսակետից նորագույն շրջանի գրողների մեջ նա թիրև առաջինն էր, որ բարձր կատարելության հասցրեց ժամանակակից իրանական նովելը և հանդիսացավ դեմոկրատական արձակի հիմնադիրը:

Հեդայաթի ստեղծագործությունը բազմակողմանի է և ժանրի տեսակետից. իր համեմատաբար կարճ կյանքի ընթացքում նա գրել է բանաստեղծություններ, վիպակներ, նովելներ, պամֆլետներ, պատմական պիեսներ, կատարել է թարգմանություններ պահլավերներից ու եվրոպական գրականությունից, թողել է մի շարք ուսումնասիրություններ՝ զանազան հարցերի ու գրողների, այդ թվում և Օմար Խայամի մասին:

Հեդայաթի ստեղծագործությունը հիմնականում կարելի է բաժանել երկու շրջանի: Առաջին շրջանն ընդգրկում է այն բոլոր գործերը, որ նա ստեղծել է սկսած 20-ական թվականներից մինչև 1941 թ., երկրորդն ընդգրկում է 1941-ից մինչև 1951 թ.:

Այս բաժանումը, սակայն, պայմանական է. դժվար է որոշակի սահմանազատում անցկացնել հեղինակի ստեղծագործության երկու շրջանների միջև:

Իր ստեղծագործության առաջին շրջանում Հեդայաթը, ռեալիստական նովելների հետ միասին, ստեղծում է և մի շարք իմպրեսիոնիստական երկեր, որոնք անկասկած կրում են ֆրանսիական գրականության ազդեցությունը. դեռ ավելին, Հեդայաթի այդ շրջանի մի քանի գործերը, իրենց բնույթի տեսակետից, հիշեցնում են անգլիական XVIII դարի վերջերի բոնիտային վեպերին հատուկ

մղձավանջն ու սարսափները («Երեք կաթիլ արյուն, «Կույր բու» և այլն)։

Հեղինակի երկրորդ շրջանի գործերը հիմնականում ռեալիստական բնույթի են, թեև այստեղ ևս նա, երբեմն, տուրք է տալիս դեկորատիվին (տՔաֆթայի ուղերձը, — «Փեյամե Քաֆթա»—1948)։ Նրա այս շրջանի լավագույն գործերն են համարվում «Հաշի աղան», «Նեոփ էշը», «Կաղը», «Կենդանի շուր» և այլն։

Իր բոլոր երկերում, անկախ նրանց բնույթից, Հեղայաթը բացահայտում է Իրանի գորշ իրականության զանազան կողմերը. ընդ որում, նրա ստեղծագործության սնող հողը հանդիսանում է ֆոկլորը։

Հեղայաթի ստեղծագործությունը ժողովրդային է. դա պայմանավորվում է ոչ միայն նրանով, որ նա իր երկերի սյուժեները վերցրնում է ժողովրդի կյանքից, որին նա լավ տեղյակ էր, սիրով ու համակրանքով պատկերում է հասարակ մարդկանց, նրանց տառապանքներն ու շաբաշ կյանքը, նրանց մտորումներն ու երազանքները, անարգանքի սյուժեին է գամում շարն և այլանդակը, այլև նրանով, որ նա Իրանում առաջին գրողներից մեկն է, որ ժողովրդի լեզուն մտցնում է գեղարվեստական գրականության մեջ. նա խոսում ու գրում է ժողովրդի հյուսիսի ու պատկերավոր լեզվով, այն լեզվով, որ իր մեջ պարունակում է անսպառ ճկուն նրբերանգներ։

Հեղայաթը նովելը հասցրեց կատարելության. նա Իրանում արեց նույնը, ինչ ժամանակին արեցին՝ Մոպասանը Ֆրանսիայում, իսկ Չեխովը Ռուսաստանում։

Պատահակա՞ն էր արդյոք, որ Հեղայաթը դիմեց նովելին. անշուշտ, ոչ։ Նովելը նրա ձեռքում այն միակ ուժեղ զենքն էր, որի միջոցով նա, պատկերելով առանձին դեմքեր ու դեպքեր, ցույց է տալիս կյանքի էական կողմերը, հայտարարում է նրա սոցիալական բովանդակությունը։ Իր գրվածքներում նա ընդգրկում է Իրանի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան՝ սկսած XX դ. 20-ական թվականներից մինչև 50-ական թվականները. մեծ վարպետին հատուկ հմտությամբ նա ստեղծում է գեղարվեստական լաթ կտավ, արտացոլում Իրանի հասարակական կյանքը իր բազմազան կողմերով։ Հեղայաթի ուշագրության կենտրոնում հիմնականում կանգնած է շաբաշ ժողովուրդը, որի ծոցից դուրս եկած հերոսներին նա պատկերում է խոր համակրանքով. նա առաջին գրողն է, որ մոռացությունից լույս աշխարհ հանեց սովորական մարդկանց և վառ

գույներով պատկերեց Թրանց հոգեկան ու ֆիզիկական տառապանքները:

Ժողովրդի գորշ կյանքին նվիրված նրա նովելներն ու վիպակները լի են ցասումնալից պատկերներով: Հեղաշաղկը սուր ղննող է. ոչ մի բան չի վրիպում նրա խորաթափանց ու պրպսող հայացքից: Կյանքի երևույթների ճշմարտացի վերարտադրումը կազմում է նրա ստեղծագործության լավագույն կողմը:

Հեղաշաղկի ամբողջ ստեղծագործությունը վկայում է նրա դեմոկրատական հայացքների ու հումանիզմի մասին. նա սիրում է հայրենիքը, սիրում է ուսնչպար մարդուն. «Ես ուզում եմ գնալ... ժողովրդի մոտ (խոսքը վերաբերում է դաշտում աշխատող գյուղացիներին—Ա. Բ.), ապրել նոր, հասարակ կյանքով: Քրտինքը ճակատիս ես կմշակեի հողը, որն այնպես յուրահատուկ հուզող հոտ է արձակում. կաննի այդ օրեր, ամիսներ ու տարիներ շարունակ և թվում է, թե երբեք հոգնածություն չէի զգա,—ասում է նա «Էսֆահան» աշխարհի կեսը» («Էսֆահան նեսֆը շահան» 1932) ճամփորդական նոթերում¹: Նա ասում է բոլոր նրանց, ովքեր կեղծքում ու հարստահարում են ժողովրդին՝ բանվորներին ու գյուղացիներին, ովքեր վաճառում են հայրենիքը օտարերկրյա իմպերիալիստներին: Հեղաշաղկը ստեղծում է ամենկատեղի ու փոքր մարդկանց կերպարներ, որոնք օժտված են բարոյական բարձր հատկություններով՝ բարի են ու վեհանձն, անկեղծ են ու աշխատասեր: Իր այդ հերոսներին Հեղաշաղկը հակադրում է շարագործ, նենգամիտ, խաբեբա մարդկանց: Սապատավոր-Դավուդը (համանուն նովելից—Երավուդ Գուժ փոշթա—1930), Խոզեղազը («Լալե»—1932), Ահմադաքը և ուրիշներ, աշխատավոր ժողովրդի հարազատ զավակներն են. կապիտալիզմը նրանց զոյությունը դարձրել է անգույն, նրանք ընկճված են առօրյա հոգսերով, իրավազուրկ են ու անզորագետ, բայց կյանքի ծանր պայմանները չեն սպանել այդ սոցիալական զոհերի մեջ Թրանց վեհ հոգին ու բարի սիրտը:

Իր կերտած կերպարներն ավելի ցայտուն ու տպավորիչ դարձրելու համար Հեղաշաղկը, շատ հաճախ, դիմում է հակադրության պրիոմին. Դաշ Աքուլի ու Սապատավոր Դավուդի արտաքին ու ներքին աշխարհները ներկայացնում են հակադիր պատկերներ. Քվազիմոդոյին հիշեցնող Սապատավոր Դավուդը մերժված է կյանքից. նրա արտաքինն այլանդակ է, նույնիսկ վանող, սակայն հոգին գեղեցիկ է ու առաքինի. Դաշ Աքուլի արտաքին տեսքը նրա ներքին

¹ С. Хедаят, «Избранное», стр. 211—212, изд. 1957 г.

ազնվություն և հոգեկան մաքրություն ու վեհանձնության հակա-
պատկերն է:

Այդ կերպարները միաժամանակ ունեն այլարանական իմաստ՝
ներանք հանդես են դալիս որպես հասարակ ժողովրդի մարմնավորում,
այն ժողովրդի, որ ապրում է անասելի դաժան պայմաններում
և ֆիզիկապես հյուծված է ու «ալյանդակ», մինչդեռ նրա հո-
գին անաղարտ է ու զեղեցիկ, սիրտը՝ վճիտ աղբյուրի պես մա-
քուր ու անարատ:

Հեղայաթը խարազանում է բռնությունը և դիմակազերծ է
անում հարստահարողներին՝ թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին. նա ջերմ
սիրտ ունի դեպի տառապած ու հալածված մարդը, բայց նա ոչ
միայն սիրում, այլև ատում է: Նա ատում է տիրող դասակարգե-
րին ու նրանց դրածոներին: Ունենալով շահագրգռող սուր դիտողա-
կանություն, նա ներթափանցում է իրերի էություն մեջ և բացա-
հայտում է ֆեոդալա-բուրժուական հասարակության կոնկրետ դր-
սևերումների արատավոր բնույթը. այդպիսին են Հաջի աղան և
նրան շրջապատող անձինք:

Բուրժուազիան կործանարար ազդեցություն է թողնում և դի-
տություն ու արվեստի վրա («Փայլ»—«Թաշալի»—1943). բուրժուա-
կան ռուսկե երիտասարդությունը հոգեպես բորիկ է, այլասերված
ու հարբեցող. այդպիսիք են Դոն ժուանը («Թարաշի Դոն ժուա-
նը»—«Դոն ժուանե Քարաշ»—1955) և Քուլուք աղան («Հաջի-
աղա»): Ֆեոդալա-բուրժուական շահատենչ իրականությունը հա-
ճախ այլանդակում է և սիրտը մարդկանց հոգեբանությունը, սպա-
նում է նրանց մեջ վեհն ու ազնիվը և դարձնում զրպարտիչ, ագահ,
նախանձոտ ու շար («Աբջի-խանում», «Թողություն հայց» և այլն):

Դեպի հայրենիքն ու ժողովուրդը տածած ջերմ սերը Հեղա-
յաթին երբեմն ստիպում են վերանալ «վրդովեցուցիչ» ներկայից և
անցյալում փնտրել ամբողջական բնավորություններ, որոնք ման-
րացած են ժամանակակից բուրժուական հասարակության մեջ.
Փարվինը («Փարվինը՝ Սասանի դուստրը»,—«Փարվին դոխթարե
Սասան»—1930) և Մազյարը (համանուն պիեսից—1933), մար-
մընավորելով Իրանի ազատասեր ժողովրդի տենչերն ու ձգտում-
ները, չեն հաշտվում ստրկատիրական վիճակի հետ և հերոսական
պայքար են մղում արաբ նվաճողների դեմ իրենց երկրի ազատու-
թյան ու անկախության համար: Հեղայաթի այդ և նման երկերը,
որոնք վերարտադրում են պայծառ էջեր Իրանի հերոսական ան-
ցյալից, անկասկած ունեն խոշոր դաստիարակչական նշանակու-
թյուն:

Լեդայաթը, որպես առաջադեմ գրող, լափազանց ուժեղ է այնտեղ, որտեղ հարվածում, ծաղրում է թունոտ և մահաբեր ծաղրում: Այս տեսակետից հատկապես ուշադրության արժանի է նրա «Հայրենասեր» (ՄԻՏՆ փարասթա—1937») կոչված նովելը. այստեղ հեղինակի երգիծանքով հաղեցված քննադատական, ռեսալիզմն ապրում է իր հաղթական վերելքը:

Լեդայաթն այս պատմվածքում ցայտուն կերպով պատկերում է ազգային իրականության այլասերումը, որը հատկապես պարզ կերպով դրսևորվում է պետական ապարատում. ամենուրեք տիրում է կեղծիքը, սուտը, խաբեությունն ու նենգությունը: Այսպիսի միջավայրում սնվում ու աճում են միայն խարդախ հայրենասերներ, որոնք կարողանում են խարուսիկ տպավորություն թողնել դուրահավատ շրջապատի վրա: Լեդայաթ՝ Սեիդ Նասրուլլան, իսկական հայրենասերի ծաղրանկարն է. նա իր մեջ խտացնում է այն բոլոր արատները, որոնք յուրահատուկ են Իրանի տիրող դասակարգիին: Նրա համար «Հայրենիք» բառը լոկ մի դատարկ հնչյուն է, որին, սակայն, նա կառչում է ժողովրդին խաբելու համար: «Հայրենիքը՝ ես եմ» բացականչում է Նասրուլլան: Նրա միակ կուռքը հանդիսանում է ամեծ առաջնորդը (Ռեզա շահ—Ա. Բ.), որը տրդրուկի պես ծծում է ժողովրդի արյունը:

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբի օրերից Լեդայաթի հասարակական ու ստեղծագործական գործունեությունը զգալիորեն աշխուժանում է. նրա այդ շրջանի երկիրը ստանում են նոր բովանդակություն, սատիրան դառնում է ավելի հատու ու թունոտ: Որպես դեմոկրատ գրող, նա անարգանքի սյունին է դաժում Ռեզա շահին, որը, հենվելով ռեակցիոն ուժերի վրա, Իրանում ստեղծում է դժոխային ռեժիմ: Շահը Իրանի դռները լայն բաց է անում գերմանական Ֆաշիզմի առաջ և հնարավորություն ստեղծում, որ երկիրը հեղեղվի ֆաշիստական գործակալներով ու զանազան ռեպրեսիվներով: Ամերկբա է, որ գերմանական Ֆաշիզմն այդ բոլորն անում էր ոչ միայն Սովետական Միության դեմ պլացդարմ ստեղծելու, այլև Իրանը վերջնականապես ստրկացնելու նպատակով: Լեդայաթը շատ լավ գիտակցում էր այդ և իր «Պատահար մացառի տակ» (Վազիխյե զիրե բոթթեա—1944) հեթիաթի ձևով զրված պամֆլետում երանգ չի խնայում, որպեսզի ցույց տա խավարամուլ ֆաշիստների ռասայական ատեսությունը:

անհեթեթութիւնը. իր ծաղրի սուր սլաքները նա ուղղում է ֆաշիզմի, նրա մարդատյաց գաղափարախոսութեան ու այսպես կոչված «նոր կարգերի» դեմ:

Հեղափոխութեան ճեթովն իր վերելքն ապրում է և «Մարգարտե թնդանոթ» («Թումաի մորվարիդ»—1946) անավարտ նովելում, որի մեջ նա տալիս է ժամանակակից իմպերիալիզմի գիշատիչ պատկերը: Հեղափոխութեան հանդուրժում գաղութատիրութիւնը, պահանջում է գաղութատիրութեան սիստեմի վերացում և ճնշված ժողովուրդների լիակատար ազատութիւն: Նովելի յուրաքանչյուր տողը շնչում է բուռն ատեղութեամբ դեպի իմպերիալիստները, որոնք միշտամտում են հետամնաց ժողովուրդների ներքին գործերին, կուլտուրա տարածելու պատրվակի տակ ոտնահարում են տեղական ժողովուրդների սրբազան իրավունքները, շլատում նրանց ուժերը ու քամում նրանց պատկանելիք հարստութիւնները: «Աբու Նասերի դահը» («Тахте Абу-насер»—1943) նովելի հերոսուհիների բերանով Հեղափոխութեան շատ սեղմ, մի քանի խոսքով, տալիս է իրանում պեղումներ կատարող ամերիկյան էքսպեդիցիայի մասնակիցների՝ Գորստի, Ֆիրմենի ու Ուորենի սպանիչ բնութագիրը. «Քրանք հենց նույն այն սոված հիտապացիներն են, որ ոսկի են փնտրում, մի՞թե արժե նրանց մարդ համարել»¹:

Հեղափոխութեան ճեթովն իր վերելքն ապրում է և բանվոր դասակարգին. նրա բացահայտ ծանր վիճակը՝ հողեկան ու ֆիզիկական տառապանքները, դառնում են օրակարգի հարց: Հեղափոխութեան առաջին գրողներից մեկն է, որ բանվորական թեման մտքից իրանական գեղարվեստական գրականութեան մեջ: Բանվոր դասակարգի պայքարին ու շարքաշ կյանքին նվիրված «Վաղը» («Ճարդա»—1946) նովելում գործողութիւնն համարյա չկա. իրականութեան նողկալի կողմերը այստեղ բացահայտվում են գլխավոր հերոսների խորհրդածութիւններում ու խոսակցութիւններում: Բանվորները՝ Ղուամն ու Մեհդի Ջադին տեսնում են երկրում տիրող անարդարութիւնն ու ամերիկյան իմպերիալիստների կամայականութիւնները, դժգոհում են իրենց գոյութեան ծանր պայմաններից, գայրույթով դատապարտում են անօրինականութիւնը ու ամերիկացիների տնօրինութիւնը երկրում, սակայն նրանք դեռ քաղաքականապես հասունացած չեն, չեն գիտակցում իրենց դասակարգային շահերը:

¹ С. Хедаят, «Избранное», стр. 116.

Հեղափոխութիւնի ղեկավարութեան ղեկավարներն համարվում է նրա «Հաշի աղան» (1945). սա հեղինակի առաջին լիարժեք սոցիալական վիպակն է:

Յուրաքանչեւ սեր և համակրանք դեպի սովորական մարդիկ, դեպի ճշմարտներն ու տառապողները, Հեղափոխութեան ղեկավարը չէր կարող շտապել ճշմարտներին ու հարստահարողներին և իր «Հաշի-աղան» մեջ, թափանցելով երևույթների էություն մեջ, բացահայտում է ժողովրդական լայն զանգվածների խոր շքամբության և երկրի տնտեսական դրություն ծայրահեղ քայքայվածության պատճառները: Այս տեղ Հեղափոխութեան ղեկավարը տաղանդով պատկերում է հասարակական հարաբերությունների ծայրահեղ արատավոր բնույթը:

Հաշու տան նախասրահը հիշեցնում է սնափառության տոնավաճառ, որտեղ վաճառվում են պաշտոններ, կատարվում են զանազան տիպի առևտրական գործարքներ և կազմվում են դավադիր պլաններ: Հերոսներից յուրաքանչյուրը ցուցաբերում է տենդանքներ և ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում հարստության ու բարձր դիրքի հասնելու համար. նրանց համար կյանքում, բացի մամուլայից, ոչ մի այլ սրբություն գոյություն չունի. նրանք ամենատարբեր ձևով ոտնահարում են բարոյականության նորմաները և ծաղրանքի ենթարկում մարդու բարձր կոչումն ու արժանապատիվությունը: Մարդկային բոլոր կապերն ու հարաբերությունները՝ և՛ սերը, և՛ ընտանիքը, նույնիսկ մտավոր աշխատանքը, դառնում են առուվաճառքի առարկա: «Նպատակն արդարացնում է միջոցները»՝ այս է նրանց լիտի նշանաբանը կյանքում:

Հենց նրանով էլ պայմանավորվում են այդ մարդկանց անսկզբունքայնությունն ու շողոքորթությունը: Գողությունն ու թալանը, կաշառակերությունն ու ծախվածությունը նրանք դարձրել են իրենց հիմնական զբաղմունքը:

Այդպիսի գծերով են օժտված Իրանի տիրող դասակարգների երկայացուցիչները՝ Դավամ-օլ-Վազարեն, Մազլաղանին, գնեբ-րալ Ալլահվերդին, Միխլանը, ինքը Հաշի աղան և ուրիշներ: Սակայն այդ թալանյիներից ամենամեծը՝ Ռեզա շահն էր. նույնիսկ Միխլանը, բնութագրելով Ռեզա շահին, հեզանքով ընդգծում է. «այդ մեծ առաջնորդը յուրացրեց երկրի ամբողջ ունեցվածքը, գողացավ արքայական թանկարժեք իրերը և իր հետ տարավ հնությունները... Զգտնվեց մեկը, որ հարցնե՞ր՝ է՞՛յ, ողորմելի, այդ ու՞ր ես տանում ժողովրդի փողը»¹: Պատմական իրադրության նոր պայ-

¹ 59-70. ص. هدايت، حاجي آقا، 1957

մաննեքում Հաջի աղան դարձել էր «դեմոկրատիայի ամենամոլի հետևորդներից մեկը»։ Պատահական չէ, որ Հաջին Մոնադի-օլ-Հաղդի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, ընդգծում է՝ «Հիմա դեմոկրատիան մողա է»։ Եթե ինքը Ռեզա շահն էլ այստեղ լիներ, դեմոկրատիայի շատ խորամանկ կողմնակիցներից մեկը կլիներ»¹—ասում է Հաջի աղան։

Հեղափոխությունը դարձնում է վարպետությունը Հաջու կերպարի մեջ միահյուսում է տիպիկականն ու անհատականը. նա գող ու ավազակ է. խիղճը քամուն տված մարդու պես կողոպտում ու թալանում է բոլորին, հատկապես աշխատավոր ժողովրդին։ Նա անասելի ժլատ է՝ սալորի կամ մի կտոր շաքարի համար կռիվներ է սարքում, կանանց, երեխաներին ծեծում ու պահում է կիսաքաղց վիճակում. Հաջին և շահամոլ է՝ իր անձնական շահի համար պատրաստ է նույնիսկ ուրիշի դիակի վրայով անցնել. նա տգետ է ու սահմանափակ՝ նրա համար արվեստը, գրականությունը, գիտությունը, կրթությունը՝ այդ բոլորը լոկ ֆիկցիա է։ Ամենակարևորը կյանքում թվերն ու փաստերն են, և հենց այդ ոգով էլ նա դաստիարակում է իր փոքր որդուն՝ Քեյումարսին, «Աշխարհում,—ասում է նա,— գոյություն ունի մարդկանց երկու դասակարգ՝ կողոպտող ու կողոպտվող։ Եթե դու չես ուզում կողոպտվել, աշխատիր կողոպտել ուրիշներին։ Մեծ գրագիտություն հարկավոր չէ... Աշխատիր աներես լինել... Բաժինդ վերցրու, հայհոյանքից, արհամարհանքից ու հավատարացությունից մի վախենա... Եթե քեզ մի գռնից վռնդեն, ժպտերես մտիր մյուսից։ Հասկացա՞ր՝ աներես, սրիկա և անդրագետ...»²։

Բերված հատվածը ցայտուն կերպով բնորոշում է Հաջու ցինիկ ու նսամուլական հոգեբանությունը, բայց դա միաժամանակ բնութագրում է և այն հասարակական միջավայրը, որտեղ սաղմնավորվել ու կերտվել է այդ հոգեբանությունը։

Այս բոլորով հանդերձ, վիպակում կա և մի դրական կերպար, որի բերանով Հեղափոխությունը պախարակում ու ծաղրում է Հաջի աղային ու նրա շրջապատը. դա Մոնադի-օլ-Հաղդի լուսավոր կերպարն է, որը հանդես է գալիս որպես արդարության ու ճշմարտության մոմենտիկ (Մոնադի-օլ-Հաղդ բառացի նշանակում է ճշմարտության մոմենտիկ)։ Նրա մոտ բացակայում է սոցիալական գործոն ծրագիր, բայց այնտեղ, որտեղ նա հարվածում ու ժխտում

¹ ص. هدايت، حاجی آقا، ۱۹۵۶ ص ۶۰

² նույն տեղում, էջ 27.

է, այնտեղ նա ուժեղ է ու անպարտելի: Սակայն հենց որ խոսքը վերաբերում է գործոն իդեալին, նա թույլ է ու անուժ: Մոնադի-օլ-Հազդի բերանով Հեղայաթը դիմակազերծ է անուժ Հաշուն, իսկ դրա հետ միասին համարձակ կերպով պատուում է և դժխեմ իրակաճութան քողը. «Ձեզ համար,— ասում է նա Հաշուն,— միայն գողերը, որչէր պահողները, կողոպտիչներն ու ավազակներն են խելացի...»¹:

Ահա այն ամենը, ինչ Հազդը՝ շարտում է Հաշու երեսին, սակայն առանց մի որևէ դրական ծրագիր հակադրելու նրա ռեակցիոն տեսակետներին:

Անվիճելի փաստ է, որ Հեղայաթը, ընդհանուր առմամբ, ռեակցիզմի խորության, ստեղծագործության թափի տեսակետից զիջում է XIX դարի եվրոպական կլասիկ ռեալիզմի կորիֆեյներին, սակայն խոսքն այստեղ վերաբերում է իրականության վերարտադրման ռեալիստական մեթոդին: «Հաշի-աղան», այդ իմաստով, Հեղայաթի գործերից լավագույնն է, որ կարող է պատմավոր տեղ գրավել ռեալիստական դրականության մեջ. ամբողջ վիպակը XX դարի 30—40 թթ. Իրանի ֆեոդալա-բուրժուական իրականությունը տիպականացնում է կոնկրետ կերպարների մեջ և սկզբից մինչև վերջ կրում է մերկացուցիչ բնույթ: «Հաշի-աղան», Գորկու խոսքերով ասած, արտացոլում է «գարաշքչանի հուզումները»²:

* * *

Ժամանակակից Իրանի դեռ ոչ մի գրող այնպես մանրազնին կերպով չի ուսումնասիրել պարսից կնոջ ծանր ու իրավազուրկ վիճակը, այնպես սուր կերպով չի գրել կնոջ ազատագրման հարցը, ինչպես այդ արել է Հեղայաթը. ընդ որում, այստեղ ևս նա հարազատ է մնում ռեալիզմի սկզբունքներին: Հեղայաթի կանացի կերպարները տիպականացնում են Իրանի շարատանը կնոջ ողբերգական վիճակը: Կինը, գոյություն ունեցող կրոնական նախապաշարմունքների, հետամնաց ու բարբարոս սովորությունների շնորհիվ, Իրանում զուրկ է ամենատարրական իրավունքներից, ազատությունը նրա համար դարձել է մի անհաս իդեալ: Կինը ինքնակամ կերպով չի կարող տնօրինել իր բախտը կյանքում. հաճախ մանուկ հասակից նրան ամուսնացնում են ծեր տղամարդու հետ և դատապարտում դժբախտության³: Կինը տղամարդու համար հան-

¹ Նույն տեղում ԱՅ ص

² М. Горький, Собр. соч. в тридцати томах, том 30, стр. 145.

³ Տես «Միրզա Յազուլայի սրտի վիշտը»:

դիսանում է հաճուչի առարկա, նրա վիճակը ամբողջապես կախ-
ված է տղամարդու քմահաճույքներից: Իրանցի կնոջ համար չկա
մի ավելի ստորացուցիչ սովորություն, քան «սիղեխ»՝ սովորությու-
նը, որը նրան պաշտոնապես դարձնում է պոռնիկ: Այս տեսակե-
տից հատկապես ուշագրավ է Ալյավե խանումի կերպարը (համա-
նուն վիպակից—1933):

Իրանի դաժան իրականությունը և բազմակնությունը օրինա-
կանացրած շարիաթի օրենքը քայքայիչ ազդեցություն է թողնում
կնոջ վրա, նրան, նույնիսկ, դարձնում տճրագործ: Ազիզ աղան
(«Բժողության հայց»,—«Բնաբան ամսագրեր»—1932) դրված է այն-
պիսի պայմանների մեջ, որ նա դառնում է ոճրագործ, սպանում է
իր խնոյանի՝ ամուսնու սիղեի, երկու երեխաներին, ապա թունա-
վորում է և նրանց մորը: Նրա ուղեկիցը՝ Գուլին խանումը, հոր ժա-
ռանգությունը միանձնաբար տիրանալու համար, Քերեքլայի ճա-
նապարհին սպանում է քրոջը:

Հեղայաթը, ստեղծելով կնոջ ստրկացած դրություն վառ, ռեա-
լիստական պատկերներ, իր քննադատության սուր սլաքներն ուղ-
ղում է այն այլանդակ իրականության դեմ, որտեղ սովի, մահվան
ուրվականը, շոքած դուռն շեմքին, սպանում է կնոջ ու նրա երե-
խաների գոությունը. կինը հարկադրված է հանդուրժել ամուսնու
բիրտ վերաբերմունքը, տանել ամեն տիպի վիրավորանք, ծեծ և
ստորություն, բայց մեռակ շեղակերել կյանքի մահաբեր հորձանու-
տի մեջ: Զարին Քուլահը («Իր մարդուն կորցրած կինը»—«Զանի քե
մարդաշրա գոմ քարդ»—1933) առույգ և ուրախ էր, սիրում էր աշ-
խատանքը, կյանքին նայում էր վարդագույն ակնոցներով: Ամուս-
նությունից հետո նա ամուսնում է՞ր անցյալը. դժնդակ իրականու-
թյունը, ընտանեկան կյանքը նրա համար դառնում է վշտի ու տա-
ռապանքի աղբյուր: Նրա նվիրական ու մաքուր զգացմունքները
ռտահարվում են ամենակոպիտ ձևով, բայց մեռություն ու սովի
սարսափը ստիպում է նրան «հաշտվել» իր ստորացուցիչ վիճակի
հետ և շլուժայն՝ տանել ամուսնու լուտանքներն ու մտրակի հար-
վածները:

Բուրժուական հասարակության գայլային օրենքները կնոջ մեջ
զարգացնում են և այնպիսի հատկություններ, որոնք նրան դարձ-
նում են ստախոս, կեղծավոր, նույնիսկ գիշատիչ: Իր «Գիշանգրդ-
ներ» (ՄՄորգիսորհա»—1930) նովելում Հեղայաթը պատկերում է,
թե ինչպես Մանիժե խանումն ու Նարգեսը, դեռ ամուսնուն չթա-

դած (որ իրականում չէր մեռել, միայն կաթված էր ստացել), թա-
լանում են նրա ունեցվածքը: Իրենց նվիրվածությունն ամուսնուն՝
Մեշեդուն, ցույց տալու համար նրանք սկսում են դառնորեն լաց
լինել, բայց ըստ էության, նրանց ուրախությունը լսւի չկար:

Ահա թե ինչ պայմանների մեջ է դրված կինը մարդու արժա-
նապատմությունը ստորացնող շարիաթի և ֆեոդալ-բուրժուական
իրականության կողմից: Բայց ո՞րն է ելքը. Հեղաշաղթը տրված հար-
ցին ոչ մի կոնկրետ պատասխան չի տալիս:

* * *

Հեղաշաղթի տեսադաշտից չի վրիպել և հոգևորականությունը.
նրա երկերում մենք գտնում ենք առանձին հատվածներ, երբեմն և
սեղմ, հակիրճ մտքեր, որոնք բացահայտում են հոգևորականու-
թյան ներկայացուցիչների ազահությունն ու շահամուլությունը,
ստորաբարշությունն ու կեղծավորությունը, ագիտությունը և բա-
րոյական անկումը: Մոլլան Մաշադի Ռամազանից հազար թու-
ման է վերցնում, որպեսզի սրբագործի նրա ռեքագործության ճա-
նապարհով ձեռք բերած փողերը (սթողության հայց): Ե՛ր կիր-
քը սպանող մարդը» (սՄարդի քե նաֆաշրա քոշթ—1932) նո-
վելում նա ստեղծում է Շիխ Աբու Ֆալի կերպարը, որը հանդի-
սանում է արատավոր հոգևորականության տիպայնացումը: Նրա
առաքինությունը կեղծ է. նա էությունը տմարդ, բարոյապես
փշացած և հոգեպես բորիկ է: Մոլլերի Տարտուֆի պես, միամիտ
մարդկանց խաբելու համար, նա իրեն ասուրք է ձևացնում, նույնիսկ
ճգնավորի պես սնվում է միայն սոխ ու հացով, բայց թաքուն ու-
տում է տապակած կաքավներ, ամենաստոր ձևով յուրացնում է
ուրիշների փողերը, ապրում է ճոխության ու փարթամության մեջ:

Ե՛րաշ Աքոլ» նովելում մենք գտնում ենք միայն մի տող, որ
բովանդակում է հոգևորականության հասցեին ուղղված սպանիչ
երգիծանք. «ես մեռել ուտող չեմ, գնա մեռել ուտողներին (հոգևո-
րականներին—Ա. Բ.) ասա՜ ասում է Դաշ Աքոլը Հաջի Սամադի
մահվան մասին իրեն լուր հաղորդողին:

Այն ամենը, ինչ մաքուր է, արդարացի ու բարոյապես բարձր,
հանդիսանում է պորտաբույծ հոգևորականության ատելության
առարկա. սոսկ այդ պատճառով Դաշ Աքոլը դառնում է հոգևորա-
կանների ստոր ինտրիզների զոհը:

Իր, «էսֆահան՝ աշխարհի կեսը», ճամփորդական նոթերում Հե-

¹ ص. هدايت، سه قطره خون، ۱۹۵۴ ص ۴۸

դայաթը դայրույթով ընդգծում է, որ հոգևորականութունը երիտասարդութւյան վրա թողնում է կործանարար ազդեցութիւն. նա քարոզում է խավարամոլութիւնն և ամեն կերպ աշխատում է ժողովրդի գիտակցութւյան մեջ արմատավորել դատապարտվածութւյան տրամադրութիւնները¹:

Հոգևորականութունը միշտ էլ եղել է տիրող դասակարգի հլու սպասավորը, կույր հավատարմութւյամբ ծառայել է նրան և ամենայն հաճոյականութւյամբ կատարել հարստահարողների թելադրանքները: «Հաշի-աղա» վիպակում Հեղայաթը ցույց է տալիս Իսլամի հավատի հենց այդպիսի ներկայացուցչի կերպարը, որի էութիւնը նրա, այսպես կոչված, սուրբ կոչման հետ ոչ մի առնչութիւն չունի. նա նույն աղահ, շահատենչ ու վաճառված փարիսեցին է, որպիսին հանդիսանում են հաշիները, միայն այն տարբերութւյամբ, որ ժողովրդին հեշտութւյամբ խաբելու համար նա կրում է կրօնի խորհրդանիշը՝ չալման:

Այսպես է պատկերում Հեղայաթը ուղղափառ իսլամի առաջալնների բարոյական կերպարները, որոնք կոչված են մխիթարութիւն ու հոգու փրկութիւն քարոզելու:

Հեղայաթի քննադատական ռեալիզմի դրական կողմը պետք է համարել այն, որ նա իրանական գրականութւյան մեջ մտցրեց «զգաստ ճշմարտութիւն» ժողովրդի կացութւյան մասին. նրա վիպակներն ու նովելները բացահայտում են մի ամբողջ ժողովրդի ողբերգական դրութիւնը:

Ժողովրդի ծոցից դուրս եկած նրա հերոսները ենթարկվում են բարբարոս շահագործման, դեգերում են կեղտի, ծայրահեղ չքավորութւյան, տգիտութւյան և կույր նախապաշարմունքների ճիրաններում. իրենց գոյութիւնը փրկելու համար նրանք երբեմն հարկադրված են լինում դիմել ամենաստոր միջոցների, բայց դրանում ամենից առաջ մեղավոր են կյանքի նյութական պայմանները: Նույն այդ նյութական պայմանները Դաշ Աքուլին դուրս են շարտում կյանքի հունից և դարձնում թափառաշրջիկ: Յադուլան, երեսուն տարեկան հասակում, իր երկու սիղեններին թողնում, ամուսնանում է 8—9 տարեկան երեխա-աղջկա հետ և իր այդ ստոր քայլը ցինիկաբար արդարացնում է նրանով, որ այդ տիպի անհավասար ամուսնութիւնը սովորական երևույթ է, որ քիչ չեն դեպքեր, երբ յոթնասուն տարեկան զառամյալ ծերունիները ամուսնանում են իննը տարեկան աղջիկների հետ («Միրզա Յագուլայի

¹ С. Хедаят, «Избранное», стр. 219.

սրտի վիշտը—Երարդն Գեղն Միրզա Յարուլլա—1931)։ Սակայն դատապարտման ենթակա են ֆեոդալա-բուրժուական աշխարհի գալլային օրենքներն ու բարոյական նորմաները։

Քննադատելով Իրանում գոյութունն ունեցող հասարակական հարաբերութիւնների գոեհիկ ու ալլանդակ դրսևորումները, Հեղա-յաթը դրանց հակադրում է գեղեցիկի իդեալը, սակայն այն նրա երկերում պարզորոշ կերպով արտահայտված չէ. դեռ ավելին, նա պարուրված է մշուշով ու կրում է խիստ վերացական բնույթ։

Դա բացատրվում է նրանով, որ Հեղայաթը ընտրել էր հասարակական հարաբերութիւնների վերակառուցման մանրրուքոժու-կան, ուսուպիական ուղի, որը սահմանափակում էր նրա ստեղծա-գործութիւնն ունեցողը։

Հեղայաթն իր երկերից և ոչ մեկում, թերևս բացառութիւնով «Կենդանի ջուր» (Աքն զենդե—1944) հեքիաթի, չի ստեղծում լիարյուն դրական կերպարներ, որոնք հանդիսանային ոչ միայն նրա հասարակական իդեալների արտահայտիչները, այլև, հանուն ժողովրդի երջանկութիւնն ու բարօրութիւնն, ակտիվ պայքար մղեին փտած հասարակական հարաբերութիւնների դեմ։

Իր «Կենդանի ջուր» հեքիաթը Հեղայաթը գրել է ժողովրդական ստեղծագործութիւնը հատուկ ալլաբանական ոճով։ 1944 թ., երբ սովետական քաշարի բանակները շախշախիշ հարվածներ էին հասցնում ֆաշիստական հորդաներին, Հեղայաթի սրտում բացվում է հուսո շող, և նա սկսում է հավատալ ժողովրդի հաղթական ու-ժին. նրա աշխարհայացքի մեջ կատարվում է բեկում, որով և պայմանավորվում է «Կենդանի ջուր» հեքիաթի լավատեսական բնույթը։

Օգտագործելով հակադրութիւնն եղանակը, Հեղայաթն այստեղ կերտում է երեք եղբայրների կերպարները. ամենափոքրը՝ Ահմադաքը, որն ընկնում է Համիշերահարի (Հավերժական գարնան) երկիրը, իր մեջ խտացնում է աշխատավոր ժողովրդի լավագույն հատկութիւնները՝ առաքինութիւնը, մարդասիրութիւնն ու սերը դեպի աշխատանքը։ Այս երկիրը հենց այն «եղեմն» է, որի մասին երազում էր Հեղայաթը։

Մյուս եղբայրը՝ Քաշալ Հուսեյնին դառնում է Մահթարանի (Լուանի լուսո երկրի) թագավորը, իսկ ամենամեծ եղբայրը՝ Սապատավոր Հասանին՝ Ջարաֆշանի (Ոսկու երկրի) տերն ու տիրա-կալը։ Վերջին երկուսը, ի հակադրութիւն Ահմադաքին, իրենց մեջ մարմնավորում են լարիքը, բարբարոսութիւնը, մարդատյացու-թիւնն ու պորտաբուժութիւնը. սրանք «ճարպակալեցին» և կորց-

րին իրականութեան զգացմունքը: Քաշալ Հուսեյնին իրեն հայտարարեց «աստօժ սովեր», ավելի ճիշտը, «Աստված» երկրի վրա. նա ահարեկեց բոլորին. «բանաստեղծներին, գիտնականներին ու խեղկատակներին սովորեցրեց քծնել իր առաջ...»¹:

Այսպիսի վառ գույներով է պատկերում Հեղաշաքը Ռեզա շահին ու նրա դարաշրջանի ողին, որոնց նա հակադրում է հումանիստ կառավարիչ Ահմադաքին և Հավերժական գաղնան երկրի լուսավոր օրենքները:

Հեղաշաքը նովելի մեջ մտցնում է բողոքի, խռովարարության տարրեր: Մոնադի-օլ-Հադդիի² Հաշու երեսին շարտած ցասկոտ մեղադրանքները, ըստ էության, ուղղված են ֆեոդալա-բուրժուական հասարակության հիմքերի դեմ: Իրանի ժահրոտ իրակամեության քայքայիչ ազդեցությունը տաղանշավոր երաժիշտ Վասիլիշի վրա, մտցնում է ըմբոստության տարրեր «Փայլ» նովելի մեջ. «Վադը» և «Նեոի էշը» (զադիեյեյ խառն դաշչալա—1943) պատմվածքների էջերը լի են ցասումնալից բողոքով օտարերկրյա իմպերիալիստների կամայականությունների, երկրում տիրող բռնակալ ուժերի և հայրենիքի դավաճանների դեմ: Պատահական չէ, որ «Կույր բուռ վիպակի կենտրոնական հերոսի բերանով հեղինակը, քննադատելով Իրանի գորշ իրականությունը, ցանկություն է հայտնում, որ «երկրաշարժը, կամ փոթորիկը, կամ երկնային կայծակը պայթեցնի մարդկային տականքները...»²: Սակայն Հեղաշաքի հերոսների բողոքը իրականության դեմ արտահայտված է միակողմանիորեն՝ իրականության բացասումը դեռ լի նշանակում գործուն պայքար նրա դեմ. այս տեսակետից նրա ռեալիզմը լի կարող դիտվել որպես հետևողական և լիարյուն ռեալիզմ. Հեղաշաքի երկերի հերոսների խռովարարական բողոքն ավելի շուտ անհատական, մանրրորժուական պասսիվ բողոքն է, որ նրանց հաճախ նետում է հուսահատության ու միստիկայի փակուղին:

Հեղաշաքը իր ստեղծագործության ճանապարհին ունեցել է ստեղծագործական սայթաքումներ, որոնք ծնունդ են տվել նրա մռայլ անկումային տրամադրություններին: Նա, հատկապես իր ստեղծագործության առաջին շրջանում, երբեմն «հրաժարվում էր» օբյեկտիվ իրականությունից, շեղվում էր կյանքի ռեալիստական վերարտադրման ուղիղ ճանապարհից: Հեղաշաքն իր ուշադրու-

¹ Զակերտների մեջ վերջած արտահայտությունը բերված է բնագրից:

² ص. هدايت، بوف كور ۱۹۴۲ ص ۷۷

թյունը կենտրոնացնում էր հերոսների սուրբյակտիվ տվյալտանքների պատկերման վրա: Դեռ ավելին, նա իր այդ երկերում հանդես է գալիս հակառակիստական տենդենցներով:

Իր ամենախիմայրեսիոնիստական «Կուլյր բուա (սթուֆն քուլյր»—1937) վիպակի, ինչպես և մյուս ճուշնատիպ նովելների («Կենդանի թաղած»—«Զինդե բե դուր»—1930, «Երեք կաթիլ արյուն»—«Մե դաթրե խուն»—1932, «Վերամիճյան դիշերներ», «Մարհայն վերամիճ»—1933, «Մանեքներ վարագույրի հետևում»—«Արուսաք փոշի փարդե»—1933 և այլն) հերոսները մաշվում են անպտուղ խորհրդածուխյուններից, զուրկ են իրականության զգաստ ըմբռնումից, գանգատվում են հանգամանքների դաժան ճնշումից, ենթարկվում են ասնհրաժեշտությունների վերացական օրենքներին և շնչահեղձ են լինում կյանքի հախուժն պատահարների խորխորատների մեջ: Հերոսները շարունակ դրադված են իրենց հոգեկան աշխարհի վերլուծություններ, նրանց տանջահար հոգու դալարումների պատճառները անհասկանալի են. նրանք իրենց տանջող հարցերի պատասխանը կյանքում ոչ մի տեղ չեն գտնում:

«Կուլյր բուա վիպակի հերոսին ճնշում է մղձավանջը, նա փախչում է մարդկային հասարակությունից, վարում է մենակյացի կյանք: Անդրատություններ ու շքավորություններ լի այս աշխարհում»¹ նա ոչ մի հուտո նշույլ չի տեսնում: Մրջապատը նրա համար դարձել է սկյանքի ու մտքերի գերեզման»²: «Աշխարհը... մի խումբ անամոթ, անզգամ ու ստոր շահամոլների աշխարհ է...»³, Միջդատը (սՄանեքներ վարագույրի հետևում) կտրված է իրական կյանքից, ոչ ոքի, այդ թվում և իր նշանածին, տեսնել անգամ չի ուզում. նա հոգեկան անդորր է ապրում իր երևակայությամբ ստեղծած գեղեցկության երազական աշխարհում: Մանեքներն այդ աշխարհի սիմվոլն է:

Դեկադենտական տարրերի առկայությունը Հեղայաթի երկերում չի բացասվում, սակայն, նրա հումանիզմն ու հայրենասիրությունը. ընդհակառակը, նրա ամեն մի տողի արանքում, յուրաքանչյուր բառի մեջ զգացվում է չերմ սիրող սիրտ: Նրա վիշտը, լացը, նրա հոգեկան դառնությունները արգասիք են այն դաժան

¹ Բոֆ Կուր, ս. 140

² 99 —

³ 71 —

իրականության, որի մեջ հեղձամահ է լինում Իրանի աշխատավոր
ժողովուրդը:

Նեղայաթը հեռու էր կանգնած հեղափոխական դիրքերից, չէր
հասկանում հասարակական զարգացման օրինափոխությունը և բանավոր
դասակարգի առաջավոր դերի նշանակությունը պատմության մեջ.
Նրա ժառանգության արժեքը Իրանի նեխած իրականության փնա-
դատության մեջ է:

А. А. БУДАГЯН

РЕАЛИЗМ С. ХЕДАЯТА

Резюме

Садек Хедаят — первый крупный реалист современной иранской литературы, который вступил на это поприще в эпоху господства Реза-шахской реакции. Он создал целый ряд реалистических новелл и повестей, открывших новую страницу в истории иранского реализма («Даш Аколь», «Алявий ханум», «Исповедь», «Хаджи-ага» и др.). Художественные образы Хедаята имеют большое познавательное значение.

Хедаят не ограничивается отражением только объективного хода событий и происшествий; он вносит в новеллу элементы протеста и бунтарства, но они лишены боевого задора и носят пассивный характер.

Наряду с реалистическими новеллами Хедаят, особенно в первый период своего творчества, создал несколько произведений, написанных под сильным впечатлением импрессионизма («Слепая Сова», «Заживо погребенный», «Три капли крови» и др.); однако и в основе этих произведений лежит печальная иранская действительность, породившая «безвольных», вечно мечущихся и недовольных самими собой героев.

Хедаят отвергал существующую иранскую действительность, но он стоял на мелкобуржуазных позициях, не понимал закономерностей общественного развития и был далек от передовых революционных идей современности.

ՆՈՐ ՀՆՐՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԲՈՋՈՐԳ ԱՂԱՎԻՒՆ ԵՆՎԵԼՆԵՐՈՒՄ

Իրանական անվանի գրող Բոզորգ Ալավին անցել է գրական-գեղարվեստական զարգացման երկար ուղի, վերապրելով ստեղծագործական որոնումների մի բարդ ժամանակաշրջան: Եվրոպայի մի շարք գրողներ, այդ թվում և Ս. Յվեյզը, մեծ տպավորություն են գործել երիտասարդ հեղինակի վրա: Նա մեծ հիացմունքով է խոսում Ս. Յվեյզի մասին. անվանելով նրան «Գրական հանճար»¹ թարգմանում է նրա «Մպիտակ ծաղիկներ» պատմվածքը, որը 1933 թ. լույս է տեսնում («Աշխարհ») հանդեսում²: Բ. Ալավին միևնույն ժամանակ եղել է և ռուս մեծ գրող Դոստոևսկու ազդեցության տակ: Նրա պատմվածքների երկրորդ ժողովածուն՝ «Հուշագրեր բանտից» (1942 թ.) մեզ հիշեցնում է Դոստոևսկու «Записки из мертвого дома»³ մեմուար աշխատությունը:

Բ. Ալավին կրել է նաև իր ազնիվ ընկեր, հուշակավոր գրող՝ Սադեղ Հեդայաթի ստեղծագործության ազդեցությունը: Հայտնի է, որ 30-ական թվականներին Ս. Հեդայաթը գտնվում էր բուրժուական իդեալիզմի փիլիսոփայության ազդեցության տակ և նրա պատմվածքների զգալի մասը կրում էր հոռետեսության ու միստիցիզմի խորը կնիքը:

1935 թվականին Բեռլինում լույս տեսած Բ. Ալավիի առաջին ժողովածուի («Չամադան») պատմվածքները զուրկ են սոցիալական կյանքը արտահայտող կարևոր խնդիրներից: Այդ պատմվածք-

1 Տե՛ս «Փայամե հուռ ժուռեալ, 1948 թ., № 6—7, էջ 188:

2 «دنيا» Ա. տարի 1933 թ., № 1: Թարգմանությունը ստորագրված է կեղծանվամբ՝ «Տերեյզուն Նախագա»:

3 Բացի այդ Բ. Ալավին, 1959 թ. փետր. 9-ի մեզ ուղղված իր նամակում խոստովանում է, որ արտասահմանյան գրողներից ամենաշատ իր վրա ազդեցություն է թողել Դոստոևսկին:

ների թեմաների հանգույցը հեղինակը մեծ մասամբ կառուցում է սիրո, կրքի, խանդի և մինչև ուժեղագործությունների հասնող կոնֆլիկտների հիման վրա, որոնք այսպես թե այնպես, լուծվում են պատահական խիստ ողորդական վախճանով: Այս ժողովածուի պատմվածքների հերոսները սովորաբար տառապում են հոգեկան հիվանդությամբ: Նրանք դիմում են արտասովոր արարքների, ստեղծելով իրենց համար ահավոր ապրումների մի աշխարհ: Այս հանգամանքն բացասաբար ազդելով պատմվածքների ղեղարվեստա-գաղափարական կողմի վրա, տալիս է թեմատիկային միօրինակություն և սահմանափակում է հերոսների փորձողության լայն հնարավորությունները: Բայց և այնպես, պաթետիկ նկարագրությունների մեջ նկատվում են հեղինակի երբեմնի ունալ որոնումները: 30-ական թվականներին դեռևս խորապես շփոթակցելով սոցիալական կյանքի հեռանկարները Բ. Ալավին աճուամենայնիվ զգում էր, որ Իրանի հասարակական կյանքի ընդերքում անդադար աճում են նոր անհաղթահարելի ուժեր: Ալավին որոշակիորեն լսում էր երկրի առաջադեմ ինտելիգենցիայի հաստրակ մարդկանց զայրացկոտ բողոքի ձայնը, որոնք անկարող էին հաշտվել իրենց շրջապատում տիրող անիրավությունների հետ: Նրանք ազահարթ որոնում են ճշմարտությունը նախազգալով նրա ճաղթանակը: Այդ հերոսները անընդունակ լինելով պայքարելու հասարակական կյանքի խռչնդոտների դեմ, այս կամ այն կերպ հակադրվում են դառն իրականության հետ և խիստ հիասթափված ընկնում՝ նոր կյանք որոնելու ոլորտը:

«Ձեռն» պատմվածքի հերոս Խոսրոն՝ արտակարգ զգայուն մի երիտասարդ, շահալուծելով կյանքում տիրող անարդարությունների հետ, փնտրում է այն, ի՞նչը կարող է երջանիկ դարձնել նրան: Սակայն իր անվերջանալի խոհերի մեջ նա դեռ անկարող է գտնել երջանկության ուղին: Խոսրոն մահամերձ հիվանդ է: Նա չի հավատում նաև իրեն նվիրված աղջկան—Ֆորուզի բուռն սիրո զգացմունքներին: Խորապես զգալով դառը իրականությունը, ապրելու ծարավը շահեցած, Խոսրոն իր տրտունջն է հայտնում ընկերոջը:

هیچ میفهمی که من چه میکشم هیچ میدانی که من چگونه میسوزم
 من در بحبوحه جوانی باید بمیرم، برای چه فقط برای آنکه از دیگران
 بهترم، فقط برای آنکه بیشتر چیزی میفهمم از آنچه دیگران لذت
 میبرند من زجر میکشم»²

¹ بزرك علوی، قربانی، «چمدان» تهران ۱۹۴۲

² Բ. Ալավի, «Ձամադան», էջ 32:

«Դու հասկանում ես, թե ի՞նչ վիշտ եմ կրում ես: Գիտես, ինչպե՞ս եմ այրվում: Ինչո՞ւ պետք է ես երիտասարդ—ծաղիկ հասակում մեռնեմ: Միայն նրա համար, որ առավելություն ունեմ ուրիշների համեմատ: Միայն նրա համար, որ ես ավելին եմ հասկանում: Այն ինչ ուրիշներին հաճույք է պատճառում ինձ տանջում է...»:

Բ. Այլալիի ճշմարտությունը որոնող հերոսներից է նաև «Հագարի սաս հարսը»¹ պատմվածքի երաժիշտը: Մանուկ հասակից նրան հրապուրել է սքանչելի մի մեղեդի: Երգը նրա մեջ արթնացրել է երաժշտության անմար կրակ: Նա դարձել է երաժիշտ: Սակայն ո՞ւր է այն երգը: Երաժիշտն ուզում է ստեղծագործել: Նա տենչում է մանկության նման անաղարտ, բյուրեղյա երաժշտություն հորինել: Բայց ավաղ, կյանքի պայմանները, նրան շրջապատող հզիսացած մարդիկ պատնեշել են ստեղծագործելու նրա հնարավորությունները: Կարիքը ստիպում է երաժշտին զվարճանելու մարդկանց կաֆեներում ու ռեստորաններում: Տասնհինգ տարի շարունակ նա թափառում է քաղաքից քաղաք, սակայն ամեն տեղ նույն կարիքը, նույն մարդիկ կարծես հետապնդում են նրան ծաղրի ենթարկելով նրա զբաղմունքը:

Երաժշտի դատավճիռների մեջ զգացվում է սոցիալական բողոքը:

مردم از کجا میدانند که چه توه ای با او بازی میکند کی میداند که چه عواملی او را اینطور کرده است²

«Մարդիկ ի՞նչ գիտեն, թե ինչպիսի ուժ է նրան շարժում: Ի՞նչպիսի գործոններ են նրան այդ վիճակին հասցրել: Ժողովածուի մեջ ուշադրություն է գրավում սիմվոլիկ վերնագիր կրող «Արճիճն զինվորիկը»³ պատմվածքի հերոսուհի Քոքարը:

Երիտասարդ այդ կնոջը, բանակ գնալու պատճառով թողել է ամուսինը: Քոքարն իր գոյությունը պաշտպանելու համար ազախնություն է անում հարուստ մի ընտանիքում և ապրում է այն օրվա հույսով, որ սիրելի ամուսինը վերադառնալով բանակից նորից կմիասն իրեն: Նա սրբություն է պահում իր մոտ արճիճն զինվորիկի մի արձան, որը հիշեցնում է նրան իր ամուսնուն և նրա մոտալուտ վերադարձը: Սակայն բուրժուական բարոյալքվածություն-

¹ Բ. Այլալի «Չամաղան» էջ 37, عروس هزار داماد

² նույն տեղում, էջ 41:

³ նույն տեղում, էջ 71, سرباز سربی

նը Քոթարին շեղում է կյանքի ուղիղ ճանապարհից: Նա սկսում է վարել անբարոյական կյանք.

يکزن تنها دريك شهر بيکس چه ميکنه، منکه کار بلد نبودم. برای اینکه جوون بودم هر جاکه ميخواستم کلفتی بکنم خانم راضی نميشد اگر خونه خانم نداشت که از دست آقا راحتى نداشتم؛ بالاخره یکی از این شو فرها منو آورد بتهران ديگه من از آنوقت توی این خط افتادم»

«...Անտեր ու միաջնակ կինը մի քաղաքում ի՞նչ կարող է անել, ես էլ ուրիշ գործ անել չգիտեի: Ուր, որ ուզում էի աղախին աշխատել, երիտասարդ լինելուս պատճառով տան տիկինը չէր համաձայնվում: Ո՛ր տանն էլ, որ տիկին չկար, աղան ինձ հանդիստ չէր տալիս: Մինչև որ մի շոֆեր... ինձ բերեց Թեհրան և ա՛յն օրվանից ես ընկա այս ճանապարհին...»:

Բ. Ալավիի հետագա տարիների ստեղծագործության մեջ երեվան են գալիս մի շարք այլ հերոսներ, որոնք մեծ առաջադիմական քայլ են կատարում խղելու իրենց հարաբերությունը հին կարգերի հետ: Նոր աշխարհայացքի հիման վրա, լիցքավորված պայքարի անզուսպ ուժով նրանք ձգտում են ստեղծել նոր կյանք՝ զերծ բոլոր տեսակի շահագործումից ու միջնադարյան փթած սովորություններից: Նրանք այլևս չեն հեծում հուսահատության ու հոգեկան ապրումներից բխող հառաչանքների ծանրության տակ, ինչպես Խոսրոն, երաժիշտը, Ֆորուզը և այլն:

«Հուշագրեր բանտից»¹ խորագիրը կրող պատմվածքների ժողովածուի մեջ Բ. Ալավին նկարագրում է կյանքի ավելի այլաճղակ ու դաժան կողմերը: Իր բովանդակությամբ «Հուշագրեր բանտից» երկը հագեցված է բողոքի ցասկոտ կրակով ուղղված բոլոր տեսակի բռնության դեմ, և մյուս կողմից հասարակ ժողովրդի նկատմամբ սիրո զգացմունքներով: Գեղարվեստական այս երկը հանդիսացավ տիրող կարգերի անիրավությունները մերկացնող մեղադրագիրը: «Անհրաժեշտ է, տրպեսզի ապաղա սերունդը տեղյակ լինի իր անցյալի մասին,—գրում է Բ. Ալավին,—իր դրքի առաջաբանում,—գիտենա թե ի՞նչ է իրենից ներկայացրել այդ սև ժամանակաշրջանը»²:

Իր այս երկի մեջ Բ. Ալավին աշխատում է ստեղծել իրակա-

¹ بزرك علوی ورق پاره‌های زندان، تهران ۱۹۴۲

² Այսպես է անվանում Բ. Ալավին «Եզրաշահան» 20-ամյա իշխանության շրջանը:

նության լաթն մի պանորամա: Նա պատկերում է իրանական բանտի առանձնահատկություններն իր վարք ու բարքով: Հեղինակը ձգտում է ստեղծել ոչ թե առանձին անհատական կերպարներ, այլ բանտում տառապող մասսաների ըմբոստ ոգին, նրանց անդու պայքարը թե՛ բանտից ներս և թե՛ բանտից դուրս եղած բնասպետական արհավիրքների դեմ:

Ժողովածուի մեջ իր կոմպոզիցիայով ու հոգեբանական նուրբ ճաշակով աչքի է ընկնում «Գիսաստղ» պատմվածքը:

Ռեզաշահյան ոստիկանութունը ձերբակալում է դեմոկրատական հակամեներով տարված Իրաչին նրա ամուսնության երեկոյին: Աղջկա հայրը պատահամբ այդ լուրը ստանում է, այն ժամանակ, երբ արդեն բոլոր հյուրերը հավաքված սպասում էին Իրաչին: Չցանկանալով սգի վերածել իր աղջկա կյանքի ամենաբոլորանիկ օրը, հայրը հայտարարում է հյուրերին, որ Իրաչը շատ անհրաժեշտ գործի պատճառով տշանալու է, և որ ուրախությունը կշարունակվի:

Իրաչի նման ազատամիտ երիտասարդներով լի են իրանական բանտերը: Նրանց խոշտանգումների են ենթարկում, որովհետև նրանք համարձակորեն հայտարարում են «...միջազգային իմպերիալիզմը ճնշում, ժնշացնում է աշխատավոր ժողովրդին»¹:

Իրաչի կամքի տոկոսությունը դրսևորում է նրա գաղափարական կուռ համոզմունքները: «Ես կդիմանամ, — հայտարարում է նա, — դուք ինձ չեք կոտրի: Ինչու՞ եք օւլում ոչնչացնել ինձ, միայն նրա համար, որ ես ասում եմ այն, ինչում համոզված եմ — Իրանի ժողովրդին դուք դեպի անկում եք տանում»²:

Հրաշունչ պաթոսով է կերտել հեղինակն իր 53 հոգու հերոսական կերպարները համանուն գեղարվեստա-հրապարակախոսական երկում³:

Բանտում իշխող մռայլ մթնոլորտի ֆոնի վրա, Ալավին վարպետ վրձինով նկարագրում է 53 հոգու պայծառ կերպարները: Իրանի տառապյալ ժողովրդի շահերի պաշտպանութունը ոգեշնչում է նրանց ավելի աննկուն մնալ բանտի դժոխային խոշտանգումների դեմ: Գաղտնի ոստիկանութունը ամեն միջոց դործագրում է մեղադրելու նրանց հայրենիքի դավաճանության մեջ և որպես կոմունիստների դատապարտելու ցմահ բանտարկության:

¹ «Հուշագրեր բանտից», էջ 29:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ بزركعلوی، «نېچاه و سه نفر» تهران ۱۹۴۲

չնայած որ դատարանի շինովնիկ անգամներից և ոչ մեկը դադար
փար անգամ շուներ կոմունիզմի մասին: Փաղտնի աստիկանու-
թյունը, — գրում է Ալավին, — կոմունիստների շարքին էր դասում
նույնիսկ Գարվինին և Ֆրեյդին...»:

Ընդիմակը ոգևորությունը է խոսում Իրանի դեմոկրատների
վեհանձն ղեկավար հուլիսի 1979 Վասարակական գործիչ գոկտոր
Բ. էրանիի մասին:

Այդ հերոսը մինչև վերջին շունը ոգևորում է ընկերներին,
խրատում նրանց, որ շուտահաստվեն ամենածանր դժվարու-
թյունների առաջ, քանի որ հաղթանակողը ճշմարտությունն է:
Ալավին սրբությունը է պահում գոկտոր Բ. էրանիի հիշատակը, նրա
պատգամներն ու ազնիվ ցանկությունները: Ալավին գրում է.

«Գոկտոր, հանգիստ եղիր: Մենք անգործ չենք նստել: Մենք
աշխատում ենք կատարել քո պատգամները և վաղ թե ուշ կգա
այն օրը, երբ մենք կիրականացնենք մեր ձգտումները, որոնք միև-
նույն փամանակ քոնն էին»¹:

Բ. Ալավին պատմվածքներում իրենց ուրույն տեղն են գրա-
վում կանանց հերոսական կերպարները: Մոցիալական հակասու-
թյունների բախման պրոցեսում ճիշտ է նրանք երբեմն մնում են
միայնակ ու անօգնական: Հակադիր ուժերի անհավասարությունը
ճնշում է նրանց, դուրս է նետում հասարակական կյանքից: «Նա-
մակներ»² պատմվածքում հանձին Շիրինի, առաջին անգամ իրա-
նական գրականության մեջ տեսնում ենք ժողովրդի շահերի հա-
մար մարանդող, փողն ու հարստությունը արհամարհող իրանա-
կան կնոջ կերպարը: Վեհանձն ու բարձր սկզբունքի տեր այդ երի-
տասարդ աղջիկը ատելություն է լցված իր արկածախնդիր ու
ծայր աստիճան շահամուլ հարազատ հոր դեմ: Նրա համար զգվելի
է խարդախ ճանապարհներով դեղած հոր հարստությունը: Շիրինը
անդրզվելի է հոր ազերսանքների առաջ՝ տուն վերադառնալու ժո-
ղովրդին ծառայելու սրբազան գործը նա ավելի բարձր է գնահա-
տում քան այն ճոխ ու հանգստավետ ապրուստի պայմանները, որը
աստիճան է նրա համար հայրը: Շիրինը մենակ չէ: Նա հարել է
ժողովրդական պարտիայի անլեզալ կազմակերպությանը: Շիրի-
նին շեն սարսափեցնում բանտն ու աքսորը, քանի որ նա կանգնած
է իր ժողովրդի ազատության ճանապարհին:

Փաղափարական նույն սկզբունքով է գործում նաև Աշրաֆը,

¹ «53 հոգին», էջ 207:

² بزرك علوی، نامهها، تهران ۱۹۵۲

«Դավաճանն պատմվածքում: Մարդը պետք է լինի հասարակութ-
յան անդամ, անհատական շահերը չպետք է գերազանցեն հասարակական շահերին: Անհատները չեն ղեկավարում ժողովրդին»¹:
Ահա այն համոզմունքները, որոնցով առաջնորդվում է Աշրաֆը:

Մահլազա-խանումը «եռյուտառակությունն» պատմվածքում հյուրերի առաջ դեմոնստրատիվ ձևով մերկացնում է իր ամուսին՝ Դորոսաքարի «հեղինակության» ամբողջ գաղտնիքը:

Բողոքը Ալավիի պատկերած գյուղացի հերոսները թեև ճշմարտված են, խարխափում են խավարի ու տգիտության մեջ, սակայն չեն հաշտվում իրենց վիճակի հետ: Կարևորն այն է, որ նրանց բողոքը ելնում է գյուղի ընդհանուր շահերից: Նրանք բողոքում են գյուղում տիրող խավարի, աղքատության ու շահագործման դեմ, գյուղն ու գյուղացուն մոռացած քաղաքի դեմ:

Մերունի Մաշ-Հունսյնալին («Դեղաշուր»)՝ երեսուն տարի շարունակ մեղքն է ծոել ու մշակել աղայի այգին: Հենց այդ հետամնաց գյուղում էլ ծերունի այգեգործը տեսել է իրանական գյուղի կյանքը նրա իրական լույսի տակ, որտեղ և սկսվել են Մաշ-Հունսյնալու մտքում բուն դեռևս նոր գաղափարներ ու նոր ցանկություններ: Երեսուն տարվա ընթացքում այդ ծերունին տեսել էր, թե ինչպես Քահրանից մղոններ հեռու գտնվող այդ գյուղում ապրում է մի ամբողջ ժողովուրդ, որի վրա ծանրացած է կյանքի ամենագաժան բեռը: Այդ մարդկանց գոյությունը կարծես նվիրաբերվել է զոհարեություն: Ազնիվ այդ ծերունին ոչինչ չի խնայում, որպեսզի իր աղջիկը՝ Համիդեն քաղաքում բժշկություն սովորելուց հետո, վերադառնա գյուղ ու փրկի բնակչությանը հիվանդությունից ու մահից:

Այդ դառը իրականությունը լավ է ըմբռնում նաև «Ջուրա պատմվածքի հերոս» Ջաֆարը: Անարդարությունների դեմ պայքարելու պատճառով նա բանտարկվել, գանահարվել ու քսորվել է: Նստած չոր բլրի վրա, հայացքը նետած դեպի մերկ ու անչրտի դաշտերը, նրա հիշողության մեջ արթնանում է գյուղացի երիտասարդ Քահերի արևախանձ դեմքը: Քահերին գյուղի խանն ու ռեսը վճռեղ էին գյուղից, զրկել տնտեսությունից, նրա նշանածին ձեռք ձգելու համար: Քաղցած ու ծարավ Քահերը մեռել էր անապատի այրող արևի տակ:

Մեծ ոգևորությամբ է կերտված Գիլեցու հերոսական կերպարը

1 Նամակներ, էջ 187:

2 Գյուղ՝ Քահրանի շրջակայքում:

«Գիլեցի» պատմվածքում: Երիտասարդ Գիլեցին համագյուղացի-
ների հետ մեկտեղ ապստամբել է տարիներ շարունակ գյուղը թա-
լանող ֆեոդալ տերերի դեմ: Նրանք արդեն լավ են հասկանում
ժանդարմների կատարած անիրավությունները: «Դուք մեզ թալա-
նում եք,—ասում են գյուղացիները,— վնասում եք մեր տնից ու
տեղից... Ձերբակալում եք գյուղացիներին: Էլ ոչ մի տնտեսու-
թյուն չթողցիք մեզ համար»:

Բողոք Ալավիի ստեղծագործության մեջ ուշագրավ են նույն-
պես նրա սատիրական պատմվածքները, որտեղ հեղինակն աշխա-
տել է Իրանի ժողովրդին ներկայացնել հասարակության ընդերքում
գոյություն ունեցող արատները, դրսևորելով նրանց իր կերտած
բացասական հերոսների բնավորության գծերի ու սովորութիւննե-
րի մեջ:

«Պենամուլ»¹ պատմվածքը Բ. Ալավին գրել է դեռ 30-ական
թվականներին: Այն տեղավորված էր նրա «Չամաղան» ժողովա-
ծուի մեջ:

30-ական թվականները դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ
Իրանի պրոգրեսիվ հասարակայնությանը մտահոգում էր երկրի
տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացությունը: Իրանական
առաջավոր ինտելիգենցիան, այդ թվում և դեմոկրատ գրողները
ուղիներ էին փնտրում կապ հաստատելու ժողովրդի հետ, ձգտում
էին ծառայել իրենց հայրենիքի լուսավորությանն ու ազատու-
թյանը նպաստող ազնիվ ու պատվավոր գործին:

Սակայն երիտասարդության մեջ քիչ չէին նաև դատարկազը-
լուի, բայց լիքը գրպանով մարդիկ, որոնք մի քանի փրուն ֆրազ-
ներ անգիր արած, իրենց համարում էին ազգային իսկական ինտե-
լիգենտներ: «Ինտելիգենտ» ֆրազի տակ նրանք հասկանում էին
կվրոպական ճաշակով հագնվելը: Երգիծաբանի մեծ հմտությամբ
Բողոք Ալավին նկարագրում է այդպիսի մի եսասեր ու դատար-
կապորտ «ինտելիգենտի»՝ պարոն Նավա-Փուրին:

Այս պենամուլը ներկայանում է մեզ, որպես մի «կրթված» ու
«դաստիարակված» մարդ:

Պարոն Նավա-փուրը մտադիր է ձմեռային արտակարգ նորա-
ձևությամբ մի վերարկու պատվիրել: Չէ որ պարոնի կարծիքով
«մարդուս դիրքը հասարակության մեջ մեծ մասամբ պայմանավոր-
ված է նրա վերարկուով»: Միայն վերարկուի ձևի ընտրության
համար պարոն Նավա-փուրը ուսումնասիրել է անգլիական և ամե-

¹ «Չամաղան», شیک پوش — պատմվածք:

րիկյան մողայի ավելի քան 20 ժողովները Երկու օր շարունակ բարձր ճաշակի տեղ իր «անկեղծ» ընկերների հետ խորհրդի էր նստել, Պարոն Նավա-փուրը ուսումնասիրել է այն բոլորը, ինչ որ անուղղակի կամ ուղղակի կերպով կապվում էր վերաբերու հասկացողության հետ:

Այս պնդմանը բացասական կերպարը ավելի է ողորմելի դառնում, երբ հեղինակն իր խոր դիտողությամբ նկարագրում է նրա մտավոր պաշարի «հարստությունը»: Զրույցի ժամանակ պարոն Նավա-փուրը սիրում է հաճախ գործածել «Բրիտանական էնցիկլոպեդիա» բառը: Նրա հասկացողությունը Դարվիչի մասին սահմանափակվում է այսպիսի «ճշմարտությամբ», որ «Դարվիչը այն մեծ հնարագետն էր, որի հնարած մեքենան կապկիճ հեշտությամբ կերպարանափոխելով մարդ դարձրեց»: Չնայած պարոն Նավա-փուրը որոշել է բանաստեղծ Սաադի նման կյանք վարել, այն է՝ երեսուն տարի ճամփորդել, երեսուն տարի ուսումնասիրել կյանքը և երեսուն տարի էլ ստեղծագործել, բայց նա հանդիսավոր կերպով հայտարարում է, որ ինքն ավելի բարձր է, քան Սաադին, որովհետև «Սաադին չգիտեր անգլերեն, չգիտեր, ո՞վ է Էդիսոնը, չգիտեր կովերի արհեստական բեղմնավորման մասին»:

Բ. Ալավիի երգիծանքն այնպես նպատակասլաց է ու թունոտ, որ ընթերցողը ծիծաղելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ ակամա կարեկցում է այդ մարդկանց ողորմելիությունը:

Պատմվածքի մեջ հեղինակը լի սահմանափակվում միայն պարոն Նավա-փուրի բացասական կերպարը խարաղանելով: Պըն-նամտլի զավեշտական այդ կերպարի միջոցով Բ. Ալավին պարսավանքի ու ծաղրի է ենթարկում Իրանի հասարակական կյանքում բուն դրած թերի կողմերը: Նա ցույց է տալիս ժողովրդի շահերը վնասող կեղծ ինտելիգենտների և գրողների կատարած շարժիական մեքենայությունները, նրանց անզբաղիտությունն ու օտարամտությունը: Օրինակ Նավա-փուրի այն հայտարարությունը,

«ما باید در همه چیز از اروپائی های آریائی نژاد پیر وی کنیم»
որ «Մենք պետք է ամեն ինչի մեջ արիական ցեղին պատկանող հվրոպացիների հետևորդը լինենք»:

50-ական թվականներին Բ. Ալավին գրում է իր «Տասներկուսից հինգ բույս անց» պատմվածքը:

Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում են գտնվում կապիտալիստական հասարակության մեջ ապրող երկերեսանի ու զեղծա-

1 Բ. Ալավի, «Չամադան», էջ 109:

րար մարդկանց կերպարները: Երգիծարանի սուր հայացքով Ալա-
վին կարողանում է դանել խճճված թելի ծայրը և բաց է անում
ամբողջ կծիկը: Կաշառակերութունը սկսվում է պետական ապա-
րատում աշխատող բարձրաստիճան պաշտոնյաներից և աստիճա-
նաբար վարակի պես տարածվում է հիմնարկի ամբողջ աշխատող-
ների մեջ: Նույնիսկ ամենահասարակ դոնապանին էլ ստիպում են,
որ ետ շմեա ուրիշներից:

Հիմնարկները, կառավարական աստիճանավորները, պետա-
կան թերթերը իրար միացած կազմում են մի այնպիսի անանցանե-
լի ցանց, որի մեջ ընկնողը հագիվ է ելք գտնում զլուխն ազատելու:

Ոմն պարոն Քարբար նշանակվել է նոր պաշտոնի՝ անձնագրա-
յին կենտրոնական բաժնի վարիչ: Կառավարական թերթերը դավա-
րանում են նրա «պարտաճանաչությունը», «հայրենասիրությունը»
և այդ նոր նշանակումը համարում են առաջադիմական մի մեծ
բայլ հիմնարկների կատարելագործման աշխատանքի ճանապար-
հին: Սակայն իրականությունն այլ է: Պարոն Քարբարը իր շուրջն
է հավաքել ստորագաս նախկին աշխատողներին և նոր մեթոդնե-
րով է վարում կաշառակերությունը:

Այդ մեթոդներից մեկը այն է, որ ժամը տասներկուսին այցե-
լողներին պատճառաբանում են, թե ընդմիջում է, որովհետև ժա-
մը 12-ից արդեն անց է: Սակայն այդ «անց» բուպենները անիմաստ
չեն: Յուրաքանչյուր բուպեն արժե մեկ թուման փող: Ուրեմն եթե
12-ից անց է հինգ բուպե, դա նշանակում է, որ դիմողը պետք է
հինգ թուման կաշառք տա, որպեսզի նրա գործն անմիջապես ըն-
թացք ստանա, այլապես ամիսներ շարունակ պետք է մաշի հիմ-
նարկի դոները:

Բ. Ալավին իր պատմվածքի սյուժեն վերցրել է Իրանի առօրյա
կյանքի իրականությունից: Հեղինակն ուժեղ ցասումով պարսա-
վանքի է ենթարկում բուրժուական կարգերում տիրող բյուրոկրա-
տիզմն ու նրան բնորոշ նողկալի փխտերը:

Հիմնարկի պետերը, պառլամենտի դեպուտատները, պարա-
զիտիզմը գովաբանող կաշառված մամուլը՝ բոլորը աներևույթ թե-
լերով կապված են միմյանց հետ:

Բ. Ալավիի երգիծանքում ցայտուն կերպով արտահայտված
են բուրժուական հասարակարգի ընդերքից ելած այդ մարդկանց
բացասական կողմերը: Հասարակ մարդը, դոնապանը և ամենա-
ստորին ծառայողը ներկայացված են, որպես սոցիալական կյան-
քի զոհեր: Կյանքի այդ պայմանները ճահճի պես ներծծում ու
կլանում են մարդկանց:

«Միթե ես չգիտեմ, որ իմ դիրեկտորը կաշառակեր է,— ասում է անձնագրային բաժանմունքի պաշտոնյան,— հույս ունենանք, որ կգտ ժամանակ, երբ Հիմնարկի դիրեկտորները կդադարեն կաշառք վերցնելուց, ես էլ իմ հերթին խոսք եմ տալիս անհապաղ ընթացք տալ ինձ դիմողներին գործերին, թող դա լինի տասներկուսից անց կամ պակաս»:

Բ. Ալավիին իր երգիծական պատմվածքներում չի դիմում միտումնավոր շափազանցությունների կամ գրոտեսկի նա նկարագրում է իրականությունը ինչպես որ կա, առանց շինծու ձևերի:

Պետք է ենթադրել, որ Բողոքը Ալավիին դիտավորյալ կերպով է հրաժարվել իր երգիծանքի մեջ հիպերբոլ պատկերներ մտցնելուց: Դա պետք է վերագրել այն բանին, որ Իրանի ժամանակակից զավեշտական թերթերում ու հանդեսներում մասսայաբար տպագրվում են անիմաստ ու էժանագին և երբեմն էլ ցինիզմի հասնող բազմաթիվ ոտանավորներ ու ֆելիետոններ, որոնք ընթերցողների մոտ մեծ ծիծաղ են առաջացնում: Այդ երևույթը այնքան տարածում է գտել ժողովրդի մեջ, որ աստիճանաբար նսեմացնելով երգիծանքի ու հումորի բուն նպատակն ու իմաստը վերածել է այն մի ինչ-որ ծիծաղելի ժամանցի:

Բողոքը Ալավին անշուշտ նկատի է ունեցել այդ հանգամանքը: Հաշվի առնելով իրեն լսող աուդիտորիան նա աշխատել է խուսափել այն հիպերբոլային հնարվոր դետալներից, որոնք կարող էին լուր զվարճալից ծիծաղ պատճառել պարսիկ ընթերցողին, շեղելով նրան երգիծանքի սոցիալական խնդիրները շոշափող նշանակությունից:

Գուցե հեղինակի այդ մաներան իրենցում է նրա երգիծանքի լիարժեք զնահատականը: Բայց և այնպես, Բ. Ալավիի այս երկու հումորեսկ ստեղծագործությունները, դարձյալ վկայում են հեղինակի լավատեսությունն, լավ ապագային հասնելու նրա ջերմ հավատքի մասին:

Բ. Ալավիի դառը ծիծաղը բացահայտում է Իրանի հասարակության մեջ գոյություն ունեցող սուր հակասությունները: Նրա պարզ երգիծանքը պետք է համարել անաչառ քննադատության ձևերից մեկը: Հեզնանքը հեղինակի կողմից միջոց է, որի օգնությամբ նա ձգտում է կենտրոնացնել Իրանի հասարակայնության ուշադրությունը կյանքի մռայլ ու բացասական կողմերի վրա:

40-ական թվականների իրանական գեղարվեստական արձակի մանրամասն ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն համոզմունքին, որ իրենց ստեղծագործություններում, ընդհանուր առմամբ, պարսիկ ժամանակակից գրողները արտացոլում են երկրի դասակարգային պայքարի ու սոցիալական կյանքի սուր հակասությունները:

Գրականության զարգացման ներկա էտապում իրանական հեղինակների մոտ դեռևս իրենց պատշաճ արտացոլումը չեն գտել աշխատավորության ու ժողովրդական մասսաների շարժումները, այն դեպքում, երբ իրանական ժողովրդի պայքարի պատմությունը կարող է մատուցել բավականին ուժեղ ու բովանդակալից թեմաներ, որոնց արժարժումը կարող է դրական մեծ նշանակություն ունենալ նոր սերնդի դաստիարակության հարցում: Ընտրված հերոսների կերպարները գլխավորապես հանդիսանում են առաջավոր ինտելիգենցիայի կամ գյուղացիական դասակարգի ներկայացուցիչները: Բանվորի կերպարը շատ հազվագյուտ է արդի իրանական գրականության էջերում: Մինչդեռ Իրանի բանվոր դասակարգը վերջին տարիների ընթացքում զգալիորեն աճել ու ամրապլնդվել է և նրա շարքերում քիչ չեն այնպիսիները, որոնց կերպարների գեղարվեստական մարմնավորումը առավել շահով կարող է հարստացնել նոր գրական ստեղծագործությունների գաղափարական բովանդակությունը: Մյուս կողմից այդ հեղինակների մոտ մասամբ անհամողեցուցիչ է առաջադեմ գաղափարներով օժտված հերոսների կերպարները: Թվում է, թե նրանք աշխարհ են մտել ուղղուցի՞շն պայքարի բնածին հատկություններով: Այս հանգամանքը որոշ դեպքերում իջեցնում է ստեղծագործության գեղարվեստական արժեքը, տալով նրան սխեմատիկ բնույթ:

Սակայն Ալավին իր ստեղծագործությամբ որոշ շահով նպաստեց քննադատական ուսուցիչի զարգացմանը իրանական գրականության մեջ:

Բողորգ Ալավին խորապես զգալով սոցիալական կյանքի էական հարցերը, իր ժողովրդի ձգտումներն ու երազանքը, համարձակորեն խարազանեց նաև ժողովրդի թշնամիներին, կաշառված դատավորներին, վաշխատուներին, գյուղական ցեղերին և կեղծ ու դիմակավորված դեմոկրատներին: Նա տեսավ Իրանի աշխատավորության ու առաջավոր ինտելիգենցիայի դառը տանջանքները, անսահմանորեն սիրեց նրանց ու հավատաց նրանց ուժին:

Ալավին շատմանափակվեց միայն իշխող դասակարգի սուկալի խոցերը ցույց տալով, նա ստեղծեց այնպիսի կերպարներ, որոնք հանդես են գալիս հասարակական կարգերի ստրկացնող գործոնների դեմ: Նրա հերոսները, թեկուզ իրենց ողբերգական վախճանով, միշտ օժտված են նորի, առաջավոր գաղափարների համար մարտնչողի բարձր հատկանիշներով:

Ակնհայտ է այն փաստը, որ Բ. Ալավին տեսնում է իրանական ժողովրդի դիմաց կանգնած մի ընդհանուր անբարիշտ թշնամի— կապիտալիստական հասարակարգը: Անհատ մարդիկ որքան էլ նրանք հանցավոր լինեն և դժբախտ, հասարակական կյանքի գոհ են:

Г. О. МОВСЕСЯН

ОБРАЗ НОВОГО ГЕРОЯ В НОВЕЛЛАХ БОЗОРГА АЛАВИ

Р е з ю м е

В годы второй мировой войны, после падения деспотического режима Реза-шаха, развитие демократических сил в Иране позволило прогрессивным писателям смелее выражать свои взгляды. В этот период впервые обнаруживается тенденция поставить литературу на службу народным интересам.

В борьбе против внутренней реакции и англо-американских империалистов появляется ряд передовых писателей, которые стремятся правдиво отразить события внутри страны и освободительную борьбу родного народа.

Одним из лучших писателей послевоенного периода по праву считается известный прозаик Бозорг Алави. В своих произведениях он бесстрашно бичевал врагов народа — продажных судей, взяточников и лжедемократов. Вместе с тем Б. Алави создал образы прогрессивных героев, выступавших против реакционных общественных порядков и традиций.

В его новеллах мы видим истинных сынов Ирана, стоящих на страже интересов народа. Герои Б. Алави наделены качествами, присущими борцам за новое, людям, не боящимся трудностей и смело смотрящим в будущее. Им чужды ограниченность, пассивное мироощущение и эгонизм. Эти герои были списаны писателем с жизни, где он зорким глазом подмечал все новое, растущее и прогрессивное.

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ե. Հ.	Հովհաննիսյան—Իրաքի աշխատավորների 1952 թվականի ելույթները և նրանց ազդը Իրաքի ազգային-ազատագրական շարժումները պատմության մեջ	5
Ե. Խ.	Մենդյան—Իրաքում քրդական ազգային ազատագրական շարժման հույսատերազմյան պատմությունից	24
Հ. Կ.	Քուրյանց—Նավթի արարական կոնֆերանսները	44
Հ. Խ.	Քոփուղյան—Հայ աշխատավորության մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-զեմոկրատական շարժումներին 1947—1952 թթ.	65
Բ. Պ.	Կոնդակչյան—Միջպարտիական պայքարը հույսատերազմյան Քուրթիայում և զեմոկրատական պարտիայի անցումը իշխանության զուտի	87
Բ. Ս.	Դունիևյան—Տարրական և միջնակարգ կրթության վիճակը ժամանակակից Քուրթիայում	111
Բ. Գ.	Սամակյան—1920—1923 թթ. Սովետա-Քուրդական հարաբերությունների մի քանի հարցերը ժամանակակից Քուրդ հեղինակների աշխատություններում	129
Ջ. Ս.	Կիրակոսյան—Իրանում անգլիական իմպերիալիստական քաղաքականության պատմությունից (1918—1921 թթ.)	150
Ե. Յ.	Լյուիզովսկյա—Քուրդական ձախ սոցիալիստների կոնֆերենցիան Մոսկվայում 1918 թ. ամռանը	174
Հ. Մ.	Սզանյան—Իրանում վակֆային հողատիրության ինստիտուտի պատմությունից	193
Հ. Գ.	Իննիկյան—Նրիտասարգ Քուրդների շարժման զնահատականի շուրջը (Բ. Կնունյանցը երիտասարդ Քուրդների հեղափոխության մասին)	215
Բ. Պ.	Բալայան—Միջազգային հարաբերությունները Արևելքում ուսիրական հրկրորդ պատերազմի նախօրյակին	240
Տ. Հ.	Հակոբյան—Ուլ-Ֆեհդալիզմի դարաշրջանում (XVII—XVIII դդ.) Արևելքի երկրների զարգացման մի քանի առանձնահատկությունների մասին	262
Ա. Խ.	Սաֆրասեյան—XVII դարի Քուրդական գիտական մտքի ներկայացուցիչներ Քյաթիբ Չելեբին և էվլիա Չելեբին	283
Հ. Քուրդյան	—XI—XII դարերի եգիպտահայ զաղութի պատմությունից	301
Գ. Բ.	Ակոպով—Քրդերի առաջացման պրոբլեմի մի քանի ասպեկտները հին իրանական դիցարանության լույսի տակ	313
Ա. Հ.	Բուղդյան—Սադեղ Հեղայաթի ռեալիզմը	350
Հ. Հ.	Մավսիսյան—Նոր հերոսի կերպարը Բազորդ Ալավիի նովելներում	368

СОДЕРЖАНИЕ

Н. О. Оганесян—Выступления трудящихся Ирака в 1952 году и их место в истории национально-освободительного движения в Ираке	5
Ш. Худо (Мгоян)—Из истории послевоенного национально-освободительного движения курдов в Ираке	24
А. К. Трянц—Арабские конференции по нефти	44
О. Х. Топузян—Участие армянских трудящихся в национально-демократических движениях Сирии и Ливана (1947—1952 гг.).	65
Р. П. Кондакчян—Межпартийная борьба в послевоенной Турции и приход к власти Демократической партии	87
Р. С. Даниелян—Состояние начального и среднего образования в современной Турции	111
Р. Г. Саакян—Некоторые вопросы советско-турецких отношений 1920—1923 годов в трудах современных турецких авторов	129
Дж. С. Кыракосян—Из истории английской империалистической политики в Иране (1918—1921 гг.)	150
Е. Ф. Лудшувейт—Конференция левых турецких социалистов в Москве летом 1918 года	174
Г. М. Еганян—Из истории вакуфного землевладения в Иране	193
О. Г. Инджикян—К оценке младотурецкого движения. (Б. Киунянц о младотурецкой революции)	216
Б. П. Балаян—К международным отношениям на Востоке накануне второй русско-иранской войны	240
Т. А. Акопян—О некоторых особенностях развития стран Востока в эпоху позднего феодализма (XVII—XVIII вв.)	262
А. Х. Сафрастян—Представители турецкой мысли 17 века Кятиб Челеби и Эвлия Челеби	283
А. Туршян—Из истории египетской армянской колонии X—XI веков	301
Г. Б. Акопов—Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии	318
А. А. Будагян—Реализм Садега Хедаята	350
Г. О. Мовсесян—Образ нового героя в новеллах Бозорга Алави	366

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի հանձնառությամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Անասյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Թ. Տիրատուրյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Լ. Գորոյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Փ. Լ. Մադանյան

ՎՋ 06514, ԽՀԽ № 803, հրատ. № 2236, պատվեր 378, տիրաժ 1000

Հանձնված է արտադրության 24/IV 1963 թ., ստորագրված է տպա-
դրության 24/1 1964 թ., տպագր. 23,76 մամուլ, հրատ. 20
մամուլ, թուղթ 60×92¹/₁₆, Գինը կազմով 1 ա. 60 կոպ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24:

О П Е Ч А Т К И

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Стр. էջ	Строка Տող	Напечатано Տպագրված է	Следует читать Պետք է լինի
19 23	1 снизу 6 сверху	Նոյեմբերի 28-ին место в национально- освободительном дви- жение	Նոյեմբերի 22-ին место в истории нацио- нально - освободитель- ного движения
25, 28, 29 111	сноска сноска	Longriss Lncy	Longrigg Lucy
198	сноска	انطبا عاب	انطبا عات
209 241	3 снизу 10 снизу	ցրված են русско-иранской войны английская	ցրված են в размере 200 тысяч ту- манов ¹ и что «
286	14 снизу	Міное	Міног
299	15 снизу	Անտառախախտի	Անտառախախտի
317	10 сверху	X—XI веков	XI—XII веков
324	15 сверху	Переполис	Персеполис
347	сноска	معصر	معاصر
351	7 сверху	«Կենդանի ջուր»	«Անմահական ջուր»
362	13 сверху	»	»
362	14 сверху	«Արև դենդեհ»	«Արև դենդեհի»
364	4 сверху	«Բուֆե ջուր»	«Բուֆե ջուր»
365	15 сверху	Алявий	Алявийе
368	13 снизу	میدانند، توهای	میدانند، قوهای
379	3 сверху	շարժումները	շարժումների

О П Е Ч А Т К И

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Стр. էջ	Строка Տող	Напечатано Տպագրված է	Следует читать Պետք է լինի
19 23	1 снизу 6 сверху	Նոյեմբերի 28-ին место в национально-освободительном движении	Նոյեմբերի 22-ին место в истории национально - освободительного движения
25, 28, 29 111	сноска сноска	Longriss Lncy	Longrigg Lucy
198	сноска	انطباعات	انطباعات
209 241	3 снизу 10 снизу	ցրված են русско-иранской войны английская	ցրված են в размере 200 тысяч ту-манов ¹ и что «
286	14 снизу	Міное	Міног
299	15 снизу	Անտառաբայի	Անտառաբայի
317	10 сверху	X—XI веков	XI—XII веков
324	15 сверху	Переполис	Персеполис
347	сноска	معاصر	معاصر
351	7 сверху	«Կենդանի ջուր»	«Անմահական ջուր»
362	13 сверху	»	»
362	14 сверху	«Արև դենդե»	«Արև դենդեդե»
364	4 сверху	«Բուֆե ջուր»	«Բուֆե ջուր»
365	15 сверху	Алявий	Алявийе
368	13 снизу	میدان، توهای	میدانند، توهای
379	3 сверху	շարժումները	շարժումների